ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА
MÉMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN
Том — CLXXXVI — Vol.

ЗБІРНИК НА ПОШАНУ ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА

(1889—1960)

Праці Історично-філософічної Секції

За редакцією
Володимира Янева

ПАРИЖ—МЮНХЕН
1969

ЗБІРНИК НА ПОШАНУ
ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА

MÉMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN
Vol. — CLXXXVI — Band

GEDENKSCHRIFT FÜR ALEXANDER CHOULGUINE
RECUEIL À LA MEMOIRE D'ALEXANDRE CHOULGUINE
SYMPOSIUM IN COMMEMORATION OF ALEXANDER CHOULGUINE
(1889–1960)

Rédacteur: Wolodymyr Janiw

Paris—München
1969

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА
Том CLXXXVI

ЗБІРНИК НА ПОШАНУ ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА
(1889—1960)

Праці Історично-філософічної Секції

За редакцією
Володимира Янева

ПАРИЖ—МЮНХЕН
1969

Dieser Band der Mitteilungen der ŠGdW erscheint dank der Unterstützung der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften e. V. in München.

Druck: „Logos" GmbH, 8 München 19, Bothmerstr. 14

Олександер Якович Шульгин
** 30 липня 1889 – † 4 березня 1960*

СУПРОВІДНЕ СЛОВО

Олександер Якович Шульгин пов'язаний з Науковим Товариством ім. Шевченка вже навіть родинною традицією: його батько, Яків Миколич, був обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р., — отже у першій черзі кандидатів Історично-філософічної Секції, поряд із В. Антоновичем, Ф. Вовком, М. Грушевським, С. Дністрянським, В. Охримовичем, С. Томашівським та ін.[1] *Після його смерти посмертну згадку про нього вмістив у «Записках»*[2] *сам М. Грушевський, тодішній голова НТШ й Директор його Історично-Філософічної Секції.*

Сам Олександер Якович дійсним членом був, вправді, обраний тільки в пізнішому віці, 15 жовтня 1948 р.,[3] *але ж цей факт пояснюється його постійним перебуванням закордоном, що утруднювало контакт із нашим науковим центром у Львові, і — зокрема — послабленням діяльности НТШ під час війни, — чи вірніше, перервою в діяльності після примусового перетворення нашої найстарішої наукової Установи у філіял Академії Наук УССР. Щойно після відновлення статутового Товариства на еміґрації була обрана ціла низка нових дійсних членів, при чому в більшій мірі узглядно саме наших науковців, які діяли на чу-*

---

[1] Дати й прізвища на підставі давніх Хронік НТШ, і так: «Хроніка НТШ» ч. 37 за 1909 р. подає стан дійсних членів НТШ на кінець 1908 р., і саме із списка дійсних членів Історично-філософічної Секції НТШ, вміщеного у цьому випуску, подаємо декілька прізвищ. В Філологічній Секції вибрано в цей день: В. Гнатюка, О. Колессу, І. Франка й ін. «Хроніка» ч. 60—62, видана у Львові 1918 р., яка містить справоздання за час 1 липня 1914 р. по 1 липня 1918 р., подає серед згадок про померлих членів м. ін. коротку нотатку про Я. Шульгина (стор. 25), при якому називає наступні дані: «Професор Першої гімназії в Києві, дійсний член Київського Українського Наукового Товариства і ін., нар. 1851 р., вибраний дійсним членом (ІФС НТШ) 1. VI. 1899 р., помер 18. XI. 1911 р.

[2] Див. «Записки НТШ», т. CVII (книга І-а за 1912 р.): «Пам'яті Якова Шульгина», (стор. 5—9, — з фотом Покійного).

Згадку передруковуємо у Збірнику для збереження якнайбільшої кількости матеріялів не тільки про Олександра Яковича, але й про його родину.

[3] «Хроніка НТШ», ч. 75, за час 25. VI. 1939 — 15. III. 1949, Мюнхен 1949. Див. стор. 34.

жині.[4] *Все ж таки, треба пам'ятати, що одну із своїх початкових студій О. Шульгин вмістив у «Записках НТШ» ще у 1928 р.*[5]

З переїздом Централі НТШ до Франції, і зокрема з постанням окремого автономного НТШ у Европі,[6] *участь О. Шульгина у його працях стала активнішою: його обирають відразу перші Загальні Збори І-шим заступником голови; в час остаточного перетворення НТШ на Федерацію чотирьох паралельних автономних Товариств, у чотирьох різних країнах, об'єднаних спільною Головною Радою, О. Шульгин став делеґатом НТШ у Европі до Головної Ради.*[7] *На обох постах він залишився аж до смерти, ставлячися дуже уважно до всіх своїх нових завдань.*

Самозрозуміло, отже, що це з кіл НТШ у Европі вийшла ініціятива відзначити у 1959 р. 70-ліття життя й 50-ліття громадської й наукової діяльности проф. О. Шульгина, а для здійснення задуму створено спеціяльний Комітет, до якого, крім представників Виділу НТШ, увійшли також делеґати від Українського Академічного Товариства, в якому Ювілят був незмінним Головою.

Ювілей відзначено 29 листопада 1959 р. святочною Академією та Товариською зустріччю громадянства з Олександром Яковичом на спільній вечері.[8] *Про відбуту урочистість на найближ-*

---

4 У вільному світі відновило НТШ свою діяльність 30. III. 1947 р., і відтоді можна відзначити низку номінацій нових дійсних членів з-поміж українських вчених, які діяли ще до війни закордоном, як, наприклад, І. Борщак, В. Галич, Р. Димінський, В. Доманицький, Б. Мартос, Д. Олянчин, Є. Онацький, В. Тимошенко, Л. Шрамченко та ін.

5 «Уваги до історії розвитку раннього капіталізму (головним чином у Франції)».

6 НТШ у Европі, як леґалізоване Товариство у Франції, постало 23. III. 1952 р., і на цих Основних Загальних Зборах обрано О. Шульгина Заступником Голови, — див. «Хроніка» ч. 77 за 9. IV. 1949 р. — 31. XII. 1953 р., стор. 39. Переобрано О. Шульгина заст. Голови на 2-х та 3-х Загальних Зборах, 27. III. 1955 р. та 12. IV. 1959 р. — див. архівні матеріяли НТШ у Европі, зокрема циклостильні «Вісті НТШ у Е» чч. 8 (лютий 1955), 9 (березень 1959) і 10 (за грудень 1963 р.), як теж циклостильні комунікати для преси з березня 1955 р. та з квітня 1959 р.

7 Перебудова НТШ з одного централізованого Товариства на Федерацію чотирьох автономних Товариств, леґалізованих у чотирьох найважливіших країнах поселення членства, остаточно завершилася 31 жовтня 1955 р. Комунікат, яким проголошено зміни й уконституйовання першої Головної Ради НТШ вміщено в циклостильному «Бюлетені НТШ» ч. 2 (17) за грудень 1955. В цьому Комунікаті подано, що делеґатом НТШ у Е до Головної Ради є проф. О. Шульгин (стор. 3).

8 Ближчих даних про ювілейні святкування тут не подаємо, бо в документах, які будуть додані до Збірника, публікуємо а. Фотокопію за-

чому засіданні Виділу НТШ звітував голова ювілейного Комітету, проф. д-р О. Кульчицький. Констатуючи високий рівень доповідей, прочитаних на Академії, він запропонував видати їх окремим Збірником у «Записках НТШ», що Виділ схвалив одностайно, призначивши одночасно на редактора Збірника проф. д-ра В. Янева.[9] *В засаді, до Збірника мали увійти, крім матеріялів Академії, праці самого Ювілянта, і редактор Збірника увійшов із проф. О. Шульгином негайно у контакт.*[10] *Але в той час Ювілянт був уже хворий, і недуга розвивалася настільки раптово, що О. Шульгин зміг передати до Редакції тільки дві відносно короткі статті, а наступне засідання Виділу, на якому мав бути затверджений плян Збірника, відбулося саме за день після смерти О. Я. Шульгина і почалося від віддання пошани Покійному.*[11]

Відтоді питання віддання пошани О. Я. Шульгинові окремим Збірником не перестало турбувати Виділ НТШ, але здійснення постанови не було легке: насамперед, брак фондів на видання, — згодом переобтяження членів Виділу, а зокрема передбаченого Редактора не давали змоги виконати перейнятий обов'язок. Тільки пощастило видати невеликий французький Збірник,

---

прошення на Академію з поданням програми, б. Фотокопію запрошення на спільну Зустріч з підписами членів Комітету в. архівну записку інж. О. Маслова про перебіг вечора та про надіслані привіти.

9 Протокол 3-го (26-го) Засідання Виділу НТШ у Европі, з 25 грудня 1959 р., на стор. 4.

10 Перші ознаки недуги виявилися у проф. Шульгина ще перед ювілейним вечором, а на засіданні Виділу, яке відбулося приблизно за чотири тижні після Академії, Ювілянт вже не міг взяти участи, що й було виразно відзначено в протоколі. Про рішення Виділу повідомив проф. Шульгина призначений Редактор Збірника, і при нагоді обговорено загальний характер, як також участь Ювілянта, якому Збірник мав бути присвячений. В основному, передбачувалося, що Ювілянт дасть серію характеристик видатних постатей наших Визвольних змагань, але спричинене недугою виснаження організму не дало змоги виконати цілого пляну, і з передбаченої серії була написана лише характеристика-спогад про М. С. Грушевського, що його Автор перед смертю передав до Редакції, припильнувавши ще останньої редакції переписаного на машинці рукопису. За те він встиг підготовити статтю, яка була поглибленим резюме його французької книжки про «Історію та Життя»; і до цієї статті Автор зробив ще свої редакторські поправки на машинописі.

11 Протокол 4-го (27-го) засідання Виділу НТШ із 5 березня 1960 р. У зв'язку із смертю проф. О. Шульгина змінено навіть порядок нарад Виділу, і, м. ін., вирішено похоронити проф. О. Шульгина на Сарсельському цвинтарі, на якому запроєктовано вибудувати спільну гробницю для членів НТШ у Франції. Див. про те окремий документ, — виписку з протоколу. На цьому ж засіданні поновлено рішення щодо видання Збірника на пошану проф. Шульгина, тільки — звичайно — його характер треба було змінити (з ювілейного на посмертний).

спільно з Міжнародною Вільною Академією заходами проф. д-ра О. Кульчицького.[12]

Щойно на порозі Шульгинового 80-ліття можемо наш задум реалізувати.[13]

Сам Збірник має — згідно з первісним пляном — якнайповніше відбивати життя й творчість св. п. проф. О. Я. Шульгина. До нього входять, насамперед, матеріяли Академії, — звичайно, відповідно доповнені й поширені. Вони ілюструють всебічну діяльність цієї небуденної постаті нашої сучасної історії: політично-громадську, зокрема дипломатичну, як також науково-дослідну, при чому на тлі загальної характеристики Шульгина-історика окремо насвітлена та ділянка досліду, в якій він виявився найповніше: історіософічна й соціологічна. Поширені матеріяли Академії є ще, крім цього, доповнені двома студіями, які характеризують атмосферу, що в ній виростав молодий Шульгин — нарисом про його предків та спогадом про брата, який студентом погиб у славетному бою під Крутами. Врешті, Редакція подбала про два матеріяли, що подають історію двох Товариств, ініціятором і натхненником яких був О. Я. Шульгин, та що в них він до кінця життя відогравав відповідальну ролю. Частину Збірника, присвячену насвітленню життя й діяльности Олександра Яковича доповнює ще один спогад про нього (який стосується пізніших років його перебування на еміґрації), а вміщення спогаду має ту окрему вартість, що в ньому характеристика може бути більше суб'єктивна, а тому вона дає краще розуміння атмосфери.

Документальна частина Збірника має логічно доповнити зібраний статтейний матеріял. Щоб зібрати якнайбільше даних про всю Родину Шульгиних, в Збірнику передруковуємо статтю М.

---

12 Académie Internationale Libre des Sciences et des Lettres et Société Scientifique Ševčenko. ALEXANDRE CHOULGUINE (1899—1960). Olivier Perrin — éditeur. Paris 1961. Pp. 45.

Зміст: Istvan Lajti. Avant-provos (7—9); Constantin Marinesco. L'Historien et l'homme politique (10—17); François Honti. Alexandre Cholguine tel que l'ai connu (18—21); Alexandre Koultchytskyi. Le sociologue et philosophe (22—30); Zygmunt L. Zaleski. Le fondateur de l'Académie Internationale Libre (31—34); Olivier Perrin. Alexandre Choulguine et la France (35—40); Notice biographique (41—42); Oeuvres d'Alexandre Choulguine (43); Ont contribué à ce Cahier (44); Table des Matières (45).

Матеріяли, які склалися на зміст Збірника, були прочитані на Жалобній Сесії, улаштованій спільно обома науковими корпораціями 30 квітня 1960 р.

13 Збірник редаґовано в травні-червні 1968 р., і він пішов до складу в липні 1968 р. Верстку матеріялу зачато в квітні 1969 р. Іншими словами, якщо взяти до уваги, що останні коректи й ревізії та друк потривають ще кілька місяців, то Збірник з'явиться на книгарських полицях майже докладно у вісімдесятиліття (дата народження: 30 липня 1889 р.).

Грушевського, вміщену після смерти батька, — Якова Миколича, в «Записках НТШ», — в томі, який на еміґрації є бібліографічною рідкістю. Так само, передруковуємо із «Української Літературної Газети» один із цінніших оглядів філософської творчости Покійного, який незаперечно без передруку пропав би серед маси різнорідного матеріялу преси. Інші матеріяли цієї частини мають вже цілком документально-архівний характер і стосуються Ювілею 70-ліття, як теж смерти та похорону.

Згідно з первісним пляном, Редакція рішила вмістити в Збірнику якнайбільше матеріялів самого Покійного, і серед них ті дві статті, які Покійний спеціяльно для Збірника приготував, і які є чи не найхарактеристичніші для його літературно-наукової творчости останніх років життя: ідеться про його філософічно-методологічну студію, що, власне кажучи, є українським автореферaтом його французької книжки, яку і сам Автор уважав своєрідним підсумком своєї життєвої наукової праці, і яка діждалася найповнішої (і дуже прихильної!) оцінки в українській і чужомовній фаховій пресі. Крім цього, О. Шульгин бажав присвятитися в останні роки спеціяльному жанрові творчости: характеристиці своїх сучасників, що мало свій глибокий сенс: бувши фаховим істориком, а одночасно «великою часткою» переломових подій, саме він був однією з найкомпетентніших осіб для виконання цього нелегкого й відповідального завдання. Його характеристика Михайла Сергійовича Грушевського (єдина залишена в спадщині з цілого заплянованого циклу), розіслана Редакцією до десятка рецензентів[14] *(з кола фахових істориків, як також з видатних сучасників і очевидців подій), здобула одностайно позитивну, подекуди найвищу оцінку, як зразок мемуарного твору, де суб'єктивні оцінки й враження сучасника поєднуються в одно із критичною аналізою історика-ерудита. Обидва матеріяли із спадщини друкуються вперше.*

Згадана вище позитивна й досить загальна опінія щодо мемуарно-біографічної характеристики в значній мірі вплинула на рішення Редакції вмістити в Збірнику передрук «Спогадів» О. Я. Шульгина, друкованих в «Українській Літературній Газеті». На рішення, крім того — звичайно, поза чисто літературною вартістю твору — вплинули ще такі факти: Гарячим бажанням Самого Покійного було, щоб його «Спогади» вийшли окремою книж-

---

[14] Ідеться про рецензії наступних осіб: о. д-ра М. Ваврика, ЧСВВ, о. д-ра А. Великого, ЧСВВ, проф. д-ра І. Витановича, ред. І. Кедрина-Рудницького, о. проф. д-ра І. Назарка, ЧСВВ, проф. д-ра О. Оглоблина, проф. д-р Н. Полонської-Василенко, проф. д-ра М. Стахова та д-ра М. Шлемкевича.

кою, і він працював над їх закінченням. Але ж, спогади йдуть теж в лінії продовження всього Збірника: якщо ми справді хочемо знати Олександра Яковича, якщо ми хочемо розуміти його творчість, то це без знання його спогадів є просто неможливе. І знову ж: спогади, розкинені у кількох десятках чисел періодика, для майбутнього пропадуть, — тоді як саме Автор гаряче бажав писати їх для сучасної молоді, яка не так дуже розуміла духа наших Визвольних Змагань з їх найсвітлішими моментами, але й з їх помилками й огріхами, які випливали з минулого. І — врешті: спогади, вправді мають насамперед чисто біографічний інтерес і значення, але ж — як це на іншому місці точніше арґументоване — вони не менше мають значення і для загальної історії (зокрема, коли вони говорять про партії, чи їх лідерів), і, в неменшій мірі, і для соціології, і для етнопсихології. І ми сподіваємося, що нашим рішенням зберегти їх і виконанням одного із останніх бажань Олександра Яковича ми не тільки віддаємо найбільшу пошану Покійному, в пам'ять якого виходить Збірник, але й робимо корисну наукову роботу з погляду трьох різних, хоч і дуже споріднених між собою, дисциплін, а не менше діємо й згідно із зацікавленням ширшого інтелектуального кола читачів, які дістануть в приступній формі низку глибоких проблем до задуми. І ці роздуми над незакінченим твором Шульгина будуть одночасно й накращим вшануванням пам'яти Олександра Яковича, і сплатою боргу вдячности, яку винна йому суспільність і як Державному Мужеві, і як Дослідникові-ерудитові.

Сарсель, 30 травня 1968 р.

Дирекція Історично-Філософічної Секції
та Виділ Наукового Товариства ім. Шевченка у Европі

I

Олександер Якович Шульгин — людина, державний муж та вчений

Аркадій Жуковський

ПОЛІТИЧНА І ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА

Життя і творчість визначних людей це одночасно історія народу, до якого вони належать; згадуючи про них, ми торкаємося великих подій з життя даного народу. Улаштовувані таким одиницям за їх життя ювілеї, присвячені їм праці колеґ, чи посмертні аналізи їх творчости виконують, крім всього іншого, також важливе виховне завдання, бо вони пригадують, головне молодшому поколінню, світлі моменти минулого. Ця теза знаходить блискуче підтвердження в особі проф. Олександра Яковича Шульгина, 70-ліття якого НТШ в Европі і Українське Академічне Товариство відзначили 1959 р. урочистим вечором у Парижі. Особі Покійного О. Шульгина присвячений цей збірник, видаваний у «Записках НТШ». Накреслюючи життєвий шлях Олександра Яковича, нам доведеться згадати історію нашого народу за останнє півстоліття. Це спостереження пробивається також з деяких творів О. Шульгина («Політика», «L'Ukraine contre Moscou», «Без території», «Спогади»), в яких тісно пов'язані історичні події і творчість самого автора, чи його родини, що в них суб'єктивна розповідь часто поєднується з джерельними матеріялами.

Олександер Якович Шульгин — це визначний співтворець українського державного відродження нашої новітньої історії та світлий і послідовний продовжувач світочів загального відродження з другої половини 19 століття. Він, як рідко хто інший, сполучив добу Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова, Олександра Кониського, Федора Вовка, Якова Шульгина, Євгена Чикаленка не тільки з дещо старшими співтворцями його ґенерації, як Михайло Грушевський, Петро Стебницький, Олександер Лотоцький, Сергій Єфремов, Дмитро Дорошенко, Вячеслав Прокопович, але також мав значний вплив на формування найновішого доросту української еліти.

Ця гармонійна пов'язаність виявляється не тільки в ідейних прямуваннях, взятих в найширшому розумінні цього слова, але

також в площині зайнять та стилю роботи; з одного боку, всебічне теоретичне зацікавлення і науковий дослід на відтинку історії, соціології, психології, літератури, етнографії пов'язане, з другого, — з практичною політикою й громадським життям; універсалізм зацікавлень поєднується із спеціялізацією досліду; творче життя вливається у рефлексію.

У політично-громадській ділянці у О. Шульгина постійно домінували холоднокровна розсудливість, вірність визначеним принципам та реальний підхід до найскладніших ситуацій. Прямуючи вибраним і уґрунтованим шляхом, Шульгин — політик і державник — не побоявся захищати свої погляди навіть перед такими авторитетами як М. Грушевський, П. Скоропадський, А. Керенський, Х. Раковський, Ф. Нансен, на процесі Шварцбарда чи на численних міжнародних зустрічах.

Якщо проаналізовувати політичну і громадську ділянку праці О. Шульгина, можна легко сконстатувати, що вони настільки пов'язані між собою та настільки одна одну доповнюють, що, на наш погляд, їх слід розглядати разом, насвітлюючи їх у хронологічному порядку. Етапами у цьому багатогранному і плодотворному труді були різні інституції, яким Олександер Якович віддавав свої найкращі сили. Він був часто ініціятором, але одночасно і співтворцем, чи активним реалізатором на шляху поставання чи дії Української Центральної Ради, Українського посольства у Софії, репрезентації Української Народної Республіки на еміґрації з цілим рядом співзвучних менших організацій: Ліґи Націй, Української дипломатичної місії у Парижі, Українського Академічного Товариства у Парижі, Міжнародної Вільної Академії Наук тощо. Для більшої чіткости цей поділ доповнюється ще періодизацією за місцем перебування, з яким нерозривно була зв'язана його діяльність. Відзначуємо періоди, Сохвиного, Києва, Єлисаветграду, Петербурґу, знову Києва, Софії; Парижу-Женеви-Праги і знову Парижу.

Для кращого зрозуміння цілости шляху, пройденого Олександром Яковичем, уважаємо за доцільне подати бодай найкоротші його біографічні дані, які мали безпосередній вплив на формування світогляду та вибраний ним шлях.

1. Родовід О. Я. Шульгина

Традиція предків і культ роду постійно були живими в родині Шульгиних, бо в даному випадку було на чому їх виплекати. Олександер Шульгин народився 30 липня 1889 р. у родинному

селі матері Сохвине, Хорольського повіту на Полтавщині; батьками були Яків та Любов, з роду Устимович.

По матері Олександер Якович є нащадком шляхетської старшини Устимовичів, яка була тісно споріднена з найславнішими родами української козацької доби. Докладну генеалогію роду Устимовичів достежив проф. д-р Олександер Оглоблин.[1]

Устимовичі посідали великі земельні маєтки на Полтавщині; дідові Миколі Андрійовичеві Устимовичеві († 7. 7. 1891) належали маєтки села Сохвине, де прийшов на світ, пробув частину своїх дитячих і юнацьких років та пізнав українське село Олександер Якович Шульгин.

По батьковій лінії Олександер Якович походить з української інтеліґенції, що на початку 19 століття оселилася у Києві, на Кузнечній вулиці, і початки родоводу якої так само слід шукати серед козацької старшини Полтавщини. Батько О. Шульгина — Яків Миколич належав до тієї ґенерації, яка у другій половині минулого століття творила українське культурне відродження, підготовляючи тривку базу для пізнішої державної відбудови.

Після закінчення історико-філологічного факультету Київського Університету, він належав до Старої Київської Громади, де тісно співпрацював з Володимиром Антоновичем, Михайлом Драгомановим та рядом інших визначних українських вчених. Включившись у тогочасний український національний рух, Яків Шульгин до кінця свого бурхливого життя († 1911 р.) не переставав йому служити, переносячи тяжкі переслідування з боку російської влади. У 1876 р. він виїхав на еміґрацію, насамперед до Відня, де познайомився з українцями західніх земель, згодом до Женеви, де фінансував видання «Громади» та тісно співпрацював з М. Драгомановим. Повернувшись до Києва, він деякий час редаґував газету «Киевский Телеграф», щоб пізніше переїхати до Одеси, де його заарештовано за революційну діяльність і 1879 р. вислано на 5 років на Сибір, до Єнісейську.

Після повороту із заслання батько Олександра лишився «неблагонадежным» і тому його академічна кар'єра припинилася. Йому довелося насамперед працювати контролером банку в Єлисаветграді (1894—99); тут він далі підтримував близькі зв'язки з місцевими українськими діячами. Тільки пізніше він викладав історію в Київській гімназії. Все ж таки Яків Миколич не-

---

[1] О. Оглоблин в листі до О. Шульгина з 22. 7. 1957 дав перший нарис генеалогічної студії, яку за десять років пізніше написав спеціяльно для Збірника НТШ.

мало створив дослідницьких праць з історії України, які донині залишилися цінним джерелом для фахівців.*

Ставши на національний ґрунт, Яків Миколич не тільки був довгий час «поднадзорный», — позбавлений професорської кар'єри, до якої готувався, але також зазнав родинної трагедії. Він розійшовся з своїм дядьком і опікуном Виталієм Шульгиним, відомим професором загальної історії в Київському Університеті і переконаним москвофілом та монархістом. Цю безкомпромісовість успадкував пізніше й Олександер Якович, іґноруючи сина Виталія, Василя Шультина, редактора реакційного «Киевлянина», депутата Думи та відомого україножера.

Ми трохи довше зупинилися над родиною Олександра Яковича, щоб ілюструвати середовище і атмосферу, серед яких він виростав. Загалом, як в родині батька, так і в материнській рідні, яка була шляхетського роду, за винятком бабки, що була селянсько-кріпацького походження, панував ліберально-демократичний дух та вороже наставлення до реакційної монархістської системи. Ця атмосфера залишалася притаманною для Олександра Яковича і він до кінця життя був вірний духові, в якому його виховали батьки.

2. Дитячі й юнацькі роки

Як згадано вже вище, Олександер Шульгин проводив свої дитячі й пізніше юнацькі роки влітку серед мальовничо-ідилічного невисокого узгір'я, що лежить між річками Сулою і Ворсклою, на селі в Сохвиному, а взимку виїздив до Києва, далі Єлисаветграду (5—10 років), а опісля знову до Києва. Ця обставина допомогла йому пізнати умови життя і світогляд селянина, але також міське населення, — факт, що пізніше дозволив йому зрозуміти та пояснити різні явища (наприклад, погроми жидів).

Вихованням дітей (крім Олександра була ще старша його сестра Надія та два молодші брати — Володимир, що загинув геройською смертю під Крутами, і Микола) займалася мати Любов Миколівна, яка всією душею була захоплена проґресивно-народницькими поглядами та любов'ю до свого народу, що їх вона передала і своїм дітям. Як пише Олександер Якович у своїх «Спогадах», — вона жила Україною та для України.[2]

---

* Про праці Я. М. Шульгина також у статті-спогаді С. Крашеніннікова, який характеризує атмосферу дому Шульгиних. Редакція.

[2] О. Шульгин. «Мої дитячі та юнацькі спогади про село», «Українська Літературна Газета», ч. 8 (26) за серпень 1957, стор. 2.

Грамоту і першу освіту Олександер Якович здобув вдома, а вчителькою його була мати. Навчання в родинному оточенні мало на той час те значення, що діти не підпадали змалку русифікації, яку звичайно прищеплювала школа. Тільки з 3 кляси Олександер почав реґулярно відвідувати Першу Київську Гімназію, на теперішньому бульварі Шевченка, де знаходиться будинок Академії Наук УРСР. Школа невдовзі змінила його вдачу, і з замріяного і песимістичного хлопця зробився рухливий і повний ініціятиви гімназист. Він не тільки став першим учнем у клясі, але також проводирем серед товаришів, який у зрусифікованому середовищі пропаґував українські ідеї. Серед гімназійних товаришів Олександра слід згадати старшого за нього Левка Чикаленка, Миколу Зерова, Володимира Дяконенка, Володимира Лисенка, а з-поза шкільних товаришів, приятельку його сестри, Лідію Василівну Бублик, майбутню його дружину.

Значною подією в житті молодого гімназиста була революція у жовтні 1905 р. Разом з іншими товаришами-революціонерами, він брав участь у маніфестаціях в Київському Університеті та на Думській Площі. Згодом також ініціював певні заходи у своїй гімназії. Коли він мав ледве 16 років, його було обрано на гімназійному мітинґу одним з трьох «старост» для порозуміння з іншими школами. Серед різних поданих резолюцій до дирекцій гімназії, Олександер Шульгин у 1906 р. поставив також резолюцію з домаганням «про введення спеціяльного предмета навчання мови тієї країни, в якій ми народилися й живемо».[3] Це був перший виступ молодого Шульгина в обороні української справи і заразом «хрищення» на громадсько-політичного діяча.

Це революційне на той час домагання створило сильне збентеження серед москвофільської професури (Ю. Яворський) і до складання матурального іспиту ініціяторові грозив «волчий билет» (заборона дальшого навчання в школах Росії). Однак, Олександер Шульгин уникнув цієї небезпеки і закінчив гімназію у 1908 р. із срібною медалею.

З гімназійних часів датується його праця по різних самоосвітніх та нелеґальних гуртках, як також ознайомлення Олександра Яковича з марксистською ідеологією і практикою та з українськими соціял-демократичними лідерами. Проте він до марксистської партії не вступив і на дальшому своєму шляху її поборював.

---

[3] Там же, ч. 3 (45) за березень 1958 р., стор. 8.

3. Студентські роки і громадсько-політична діяльність у Петербурзі

Через реакційну політику російського уряду, головне у 1906—1917 рр., значіння Київського Університету почало занепадати і тому Олександер Шульгин вирішив у 1908 р. виїхати на студії до Петербурґу. За порадою Федора Вовка, визначного українського антрополога і вченого, молодий студент записався насамперед на природничий факультет, і на ньому здобув загальну освіту. Але вже у 1910 р. бажання, яке пробудилося ще в дитинстві, коли він слухав оповідання про запорозьких козаків, та родинна традиція (батько і дядько були істориками) були сильнішими, ніж пошана до улюбленого і шанованого професора Ф. Вовка — і О. Шульгин записався на історично-філологічний факультет.

І хоч в університеті не вивчали української історії, Олександер Якович з великою увагою слухав виклади проф. Євгена Приснякова, єдиного з російських істориків, що визнавав теорію М. Грушевського щодо початків Київської Руси. Далі він працював у проф. Н. Карєєва, ректора Е. Гріма, М. Ростовцева, С. Платонова; останній такий же відомий, як і В. Ключевський у Москві.

У 1915 р. Олександер Шульгин закінчив свої студії, але залишився при університеті, готуючися до професури. Одночасно, для заробітку, він викладав історію у педагогічних школах і гімназіях Петербурґу.

В цей час почалася його студентська та справжня політична і громадська діяльність. При Петербурзькому Університеті існував гурток українознавства, серед керівників якого був і Олександер Якович. Він же був заступником голови і справжньою душею Київського земляцтва. Саме він ініціював створення союзу українських студентських земляцтв на всю Росію, у яких в ті часи залюбки об'єднувалося українське студентство.

У громадській ділянці українське життя Петербурґу гуртувалося навколо Старої Громади ТУП-у, керівниками якої були Ф. Вовк, М. Славінський, П. Стебницький, О. Лотоцький та ін. Останні два були також напівофіційними українськими представниками до Думи. Молодша ґенерація мала окремий гурток Товариства Українських Поступовців, який організував С. Єфремов, а активним його членом був О. Шульгин: проте великих розходжень між старим і молодим ТУП-ом не існувало і останні допомагали першим при організації української колонії в столиці Росії.

В суто політичній праці О. Шульгин зв'язав себе з демократично-радикальною партією, яку у червні 1917 р. переіменовано на українську партію соціялістів-федералістів (лідер С. Єфремов). Цю партію згодом відновлено також на еміґрації.

Праця української колонії у Петербурзі пожвавилася з наближенням березневої революції 1917 р. В той час у Петербурзі перебувало багато українських військовиків, що підтримували зв'язки з українськими революціонерами (В. Винниченком); вони часто сходилися в помешканні О. Шульгина.

Вже 23 лютого 1917 р. О. Шульгин вів переговори з тодішнім активним депутатом Думи — А. Керенським, який обіцяв зробити запит в Думі в справі митрополита Андрея Шептицького.

З вибухом революції українці Петербурґу створили Українську Національну Раду, яка була в контакті з київською централею. Не зважаючи на деякі розходження щодо ставлення до Тимчасового Уряду і Совєтів робітничих і солдатських депутатів, Петербурзька Рада вислала до останнього своїх делеґатів: О. Шульгина і М. Корчинського, щоб на цьому форумі відстоювати українські інтереси. Згодом в Совєті число українців зросло, дійшовши до 100 делеґатів, і тоді там створили українську фракцію, яка одностайно вибрала своїм головою О. Шульгина.[4] Впродовж двох з половиною місяців з перервами, коли він виїздив до Києва, Олександер Якович брав участь у цьому своєрідному революційному парляменті, студіюючи працю Совєту та ставлячи на його засіданнях українські домагання. Тоді ця інституція ще не була комуністичною: в ній переважали меншовики, ес-ери і ес-деки. На спільному засіданні совєтів робітничих і солдатських депутатів з 14. 3. 1917 р., на якому визнано право Польщі на самостійність, О. Шульгин поставив також питання автономії України.[5]

23 березня 1917 р. Олександер Якович покинув Петербурґ (хоч ще два рази туди повертався), в якому прожив 9 років; перебування повне спогадів і знайомств і, як сам він згадував, «з мрякою і холодом Петербурґу зв'язані мої найкращі роки».[6]

4. Співтворець Української Держави: участь в Українській Центральній Раді

Це найплідніший період в житті Олександра Яковича, і найславніший з нової української історії; період, в якому йому довелося, разом з іншими, будувати підвалини, творити Українську Державу. Крім активної участи в цьому революційному пар-

---

[4] Alexandre Choulguine. „L'Ukraine contre Moscou (1917)". 1935, page 58. Д. Дорошенко. «Історія України 1917—1923», т. I, стор. 49.

[5] «Україна проти Москви», стор. 69.

[6] Там же, стор. 82.

ляменті — Українській Центральній Раді — він очолив і з майстерністю провадив міжнародну політику молодої Української Держави.

В кінці березня пропам'ятного 1917 р. він приїхав до Києва, як делеґат Української Національної Ради Петербурґу, і відразу включився у вир Української Національної Революції.

Вже 25 березня він був на загальному з'їзді ТУП-у, як делеґат Петербурзької організації, і тут приходить його історична хвилина. Всі делеґати відстоювали автономію України та реорганізацію Росії на базі федерації; розходження були тільки щодо ставлення до Тимчасового Уряду. М. Грушевський, як лідер радикального крила, стверджував безсилля петербурзької влади, передбачаючи її розпад, і тому пропонував не очікувати на рішення Тимчасового Уряду щодо організації української автономії, а негайно скликати українську конституанту та створити український уряд. Після Грушевського, промовляв О. Шульгин, визнавши авторитет і пошану до свого передбесідника, висловився за проголошення автономії, тільки відкинув застосування революційних метод щодо Тимчасового Уряду. Свою тезу він арґументував станом війни, близькістю фронту, діяльністю на Україні національних меншостей, і тому опір українців міг би знищити революцію і повернути старий режим. Промову він закінчив словами: «Йдім до автономії, але леґальними шляхами».[7] Поміркована теза О. Шульгина взяла верх, факт, що йому довго не міг забути Грушевський. На цьому з'їзді ТУП переіменовано на Союз українських автономістів-федералістів, членом центрального комітету якого став і О. Шульгин.

На початку квітня О. Шульгин брав участь у великій маніфестації на Софійській площі, де М. Грушевський виголосив свою першу велику промову, а від 5 до 9 квітня (18—22. 4 н. ст.) на Національному Конґресі Української Центральної Ради, виступивши перед 1 500 делеґатами з доповіддю на тему «Політична організація України і її відношення до Росії».[8] На зборах Центральної Ради з 21. 4. 1917, на яких О. Шульгин промовляв від Української Демократично-Радикальної Партії, вибрано Комітет Центральної Ради (тобто її виконавчий орган), який згодом переіменовано на Малу Раду, членом якої О. Шульгин був від самого початку.[9]

---

[7] Там же, стор. 110.

[8] Там же, стор. 95. Д. Дорошенко в цитованій праці (т. I, стор. 58) подає таку назву доповіді: «Федералізм та домагання демократичної республіки».

[9] Д. Дорошенко, цитований твір, т. I, стор. 69.

25 квітня Центральна Рада вислала О. Шульгина і О. Лотоцького до Петербурґу для ведення переговорів з Тимчасовим Урядом. Делеґацію було прийнято прем'єром князем Львовим, але російські керівники уважали українські домагання за максимальні і їх відкинули. На півофіційній нараді російських лібералів (А. Шахматов, Ф. Кокошкін, П. Мілюков) з українськими представниками (Ф. Вовк, П. Стебницький, О. Лотоцький, О. Шульгин) — коли перші відкинули українські домагання, О. Шульгин заявив росіянам, що якщо федерація неможлива, якщо не дадуть негайно Україні автономії, тоді українці змагатимуться до самостійности.[10]

Українські пропозиції також були відкинуті російськими соціялістами (В. М'якотін), теж не краще до них поставилися збори Совєту. О. Шульгин, виступаючи перед депутатами Совєтів, між іншим сказав: «Якщо хочете створити дійсне братерство народів, то це найкраща нагода. Наколи ви, але не дозволяєте на найелементарніші і на найбільші законні домагання, тоді створиться між вами і нами непрехідний мур».[11] Коли ж Совєти відкинули українські домагання, О. Шульгин, вичерпавши всі можливості переговорів, повернувся до Києва. Тут він на засіданнях Центральної Ради, на яких був присутній А. Керенський, знову поставив справу автономії України. Згодом була вислана друга делеґація до Тимчасового Уряду, але і на цей раз відповідь була неґативна: тоді Центральна Рада проголосила Перший Універсал (23. 6. 1917 — «Од нині самі будемо творити наше життя»). Відразу після цього (28. 6) створено Генеральний Секретаріят, своєрідний український уряд, який складався з голови і керівників різних ділянок. Генеральним секретарем міжнаціональних справ було вибрано С. Єфремова, а його заступником — О. Шульгина. Але за два тижні перший вибув із складу кабінету і його замінив О. Шульгин. Після визнання Тимчасовим Урядом Центральної Ради, 27 липня 1917 р. переформовано Генеральний Секретаріят, і вже у новому О. Шульгин був офіційно затверджений генеральним секретарем міжнаціональних справ. Одночасно створено підсекретаріяти і підсекретарем для польських справ став М. Міцкевіч, а для жидівських — І. Зільберфарб. Тільки після упадку Тимчасового Уряду, 12 листопада на підсекретаря для російських справ прийнято Д. Одинця.

Хоч О. Шульгин займався тільки міжнаціональними справами меншостей, але з літку 1917 р. він неофіційно увійшов у контакт з представниками різних народів, що перебували у Києві.

---

[10] «Україна проти Москви», стор. 112—113.
[11] Там же, стор. 115.

Насамперед коротко згадаємо про загальну працю О. Шульгина в Українській Центральній Раді. Після визнання Тимчасовим Урядом за Україною права на автономію, Центральна Рада доручила О. Шульгину опрацювати проєкт тимчасового статуту України. Виготовлений проєкт, що встановляв відношення між Генеральним Секретаріятом і Центральною Радою, був прийнятий у липні 1917 р., з малими змінами, Центральною Радою з одного боку, і між Україною і Росією з другого, але відкинений Тимчасовим Урядом, який видав «інструкцію» для України (17. 8). Більшість українців була обурена обмеженням прав українських автономних органів, все ж таки О. Шульгин обороняв «інструкцію», яка визнавала Генеральний Секретаріят виконавчим органом Тимчасового Уряду для України. Не відкинувши згадану «інструкцію», кабінет подався до димісії. Після відмови Д. Дорошенка очолити новий Генеральний Секретаріят, В. Винниченко 3. 9. 1917 р. створив новий кабінет, в якому знову О. Шульгин очолив міністерство міжнаціональних справ. Після реорганізації уряду, разом з Д. Дорошенком і М. Туган-Барановським, О. Шульгин виїхав до Петербурґу на переговори з Тимчасовим Урядом (А. Керенським, М. Терещенком, О. Зарубіним), який остаточно 14. 9. 1917 р. затвердив Генеральний Секретаріят.[12]

У серпні з доручення Генерального Секретаріяту О. Шульгин брав участь у переговорах з ген. Н. Духоніним, шефом генерального штабу південно-західнього фронту в справі демобілізації військ і формації українських відділів. Після упадку Тимчасового Уряду коли у Києві приходило до гострої боротьби між большевицькими частинами і штабом Київської округи, О. Шульгин разом з О. Лотоцьким вели переговори з ген. Квєцінським, домовившися з ним спільно виступити проти большевиків. Але цього порозуміння не затвердила Українська Центральна Рада.[13]

Чимало праці доклав О. Шульгин до організації з'їзду представників національностей, що відбувся 23. 9. 1917 р. у Києві за участю делеґатів від грузинів, литовців, лотишів, естонців, татар, білорусів, молдаван, донських козаків, жидів і бурятів, на якому обговорено справу створення федерації народів колишньої Російської Імперії.

Проголошення III Універсалу (20. 11. 1917) Української Народної Республіки — однозначне з формальним створенням Української Держави і воно дало змогу Генеральному Секретаріятові офіційно зайнятися зв'язками з представниками інших

[12] Д. Дорошенко, цитований твір, т. I, стор. 137.
[13] Д. Дорошенко, цитований твір, т. I, стор. 230.

держав. Відтоді О. Шульгин повністю присвятився контактам з чужинцями, ставши 26. 12. 1917 р. формально переіменованим із секретаря міжнаціональних на секретаря міжнародних справ, а після проголошення самостійности (22. 1. 1918) першим українським міністром закордонних справ.

Зацікавлення чужинців Україною почалося ще влітку 1917 р. Тоді до Києва прибули журналісти і дипломатичні інформатори, якими з самого початку опікувався О. Шульгин.

Ще на початку липня він приймав в Центральній Раді аташе японського посольства у Петербурзі Ашіда і інформував його про становище України.[14] У половині вересня офіційну візиту Генеральному Секретаріятові склала французька військова санітарна місія у супроводі свого консула в Києві Балаховського, а О. Шульгин репрезентував Генеральний Секретаріят при інавґурації французького шпиталю в Києві. Немало до франко-українського зближення спричинилася позитивна інформація французького журналіста Жана Пелісьє, про що докладно пише І. Борщак у праці про Берестейський мир.[15] Ще в Петербурзі О. Шульгин встановив добрі зв'язки з послом Франції Нуленсом. Згодом, після відвідин Генерального Секретаріяту ген. Нісельом, шефом військової французької місії у Росії, він відрядив молодого ген. Табуї до генерального штабу південно-західнього фронту з осідком у Києві. Відтоді ген. Табуї часто заходив до палати секретаріяту міжнародних справ, щоб довідатися про політичне і військове становище України. Разом з ним приходив також старшина англійського генерального штабу, майор Фіцвіліямс. Переговори між УНР і Антантою тривали навіть після підписання советами перемир'я, бо Союзні держави сподівалися, що Україна продовжуватиме війну проти Центральних держав. У грудні 1917 р. Франція запропонувала Україні фінансову і технічну допомогу, а 3 січня 1918 р. ген. Табуї був назначений комісаром Французької Республіки при Українському уряді. 4 січня відбулося офіційне прийняття ген. Табуї у голови Генерального Секретаріяту.

Вслід за Францією пішла Англія, призначивши представником на Україні свого консула з Одеси Піктона Баґе. Так само Румунія поставилася позитивно до новоствореної Української Держави і через свого представника при Головній Команді російської армії, ген. Коанда, запропонувала збройну допомогу для придушення большевицького повстання у Києві. Пізніше, однак,

---

[14] Там же, т. I, стор. 232.

[15] Elie Borschak. „La paix ukrainienne de Brest-Litovsk." Paris 1929. Pages 20, 24, 28.

коли ситуація змінилася (почалися переговори в Бересті), румуни відмовилися дати цю допомогу.[16]

У листопаді 1917 р. О. Шульгин вів дружні переговори з головою Чехо-Словацької Національної Ради, Т. Масариком, в справі формування чехо-словацьких леґіонів з колишніх чеських полонених у царській армії. Масарик і Шульгин підписали, від імени своїх держав, відповідне домовлення в справі використання чеських леґіонів на території України.[17] Саме ці факти (як і дальші) якнайкраще підтверджують висловлену на вступі тезу, що біографія визначної людини стає одночасно історією народу.

Праця О. Шульгина на форумі Малої Ради і Центральної Ради знову активізувалася у зв'язку з ультиматумом Совнаркому з 17. 12. 1917 р. та з переговорами з Центральними державами у Бересті. Відкинувши закиди большевицького уряду, відповіддю з 18. 12, Генеральний Секретаріят, за підписом В. Винниченка і О. Шульгина звернувся з нотою (18. 12) до всіх новостворених республік на території Росії з пропозицією утворити федеративну державу.[18] Також О. Шульгинові припало завдання реферувати відмовну відповідь Совнаркому перед Малою Радою. Становище Генерального Секретаріяту було затверджено одностайно.

На VIII сесії пленуму Центральної Ради, 25 грудня 1917 р. О. Шульгин реферував справу участи українських делеґатів на мировій конференції та про вислану 24 грудня ноту до всіх держав, в якій вияснював становище УНР щодо мирових переговорів у Бересті. Цією нотою Секретар міжнародних справ хотів виправдати перед міжнародним форумом конечність участи України на конференції, на якій Совнарком збирався говорити від імени усієї колишньої Росії, та заразом запевнити, що Україна не бажає сепаратного миру з Центральними державами.[19] Призначена Центральною Радою делеґація до Берестя була в постійному телеграфічному зв'язку з О. Шульгином, який прагнув, щоб вона затримала свою незалежність супроти Німеччини.[20] Коли ж підписання миру вже зближалося, О. Шульгин вирішив відійти з свого посту, щоб не очолювати нового напряму зовнішньої політики, до якої Україна була примушена обставинами, але що з нею він особисто не погоджувався.

---

[16] О. Шульгин. «Сторінки споминів». «Тризуб», ч. 46, Париж, 1927, стор. 7—8.

[17] «Україна проти Москви», стор. 183.

[18] О. Шульгин. «Політика. Державне будівництво України і міжнародні справи». Київ 1918, стор. 69—74.

[19] «Політика», стор. 90—93; П. Христюк. «Історія української революції», т. II. Відень 1921, стор. 95—96.

[20] «Україна проти Москви», стор.170.

Місія УНР в Парижі 1929 р.
З ліва до права: М. Мілоцький, ген. О. Удовиченко, М. Ковальський (стоїть), Іл. Косенко, О. Шульгин, В. Никитюк (стоїть), В. Бокитько.
Приміщення місії при вулиці: Denfert Rocherau 42 (тепер називається: Henri Barbus).

Табл. II

Лідія Василівна й О. Я. Шульгини з Ганною Келлер-Чикаленко та сином Ростиславом (Женева, 1920).

Внизу: О. Я. Шульгин у Женеві враз із послами до Польського Сойму, М. Рудницькою та О. Луцьким (1933).

Табл. III

О. Я. Шульгин в характері міністра закордонних справ УНР в екзилі конферує із д-ром Василем Трепке, заступником голови Громадського Допомогового Комітету Української Еміґрації в Румунії (Прага, 1932).

Табл. IV

О. Я. Шульгин з дружиною Лідією Василівною, в своїм помешканні у Ванв під Парижем (після Ювілейних святкувань 1959).

Табл. V

Для виступу з уряду О. Шульгин скористався з загальної димісії кабінету В. Винниченка, що сталася 30 січня 1918 р., в наслідок зростаючої небезпеки большевицького повстання у Києві. Своє рішення О. Шульгин не змінив попри намовляння проф. Грушевського затримати міністерство закордонних справ в уряді В. Голубовича. Все ж таки, він не відійшов цілковито від роботи, а допомагав новим людям у їхній праці на міжнародному полі. Українська мирова делеґація у Бересті і далі тримала з ним зв'язок і радилася щодо становища, яке вона повинна займати відносно своїх партнерів. 4 лютого 1918 р. О. Шульгин повідомив телефонічно М. Любинського про те, що Центральна Рада уповноважила уряд УНР підписати мир та що перспективи на переговори з Антантою значно слабші, ніж на початку січня.[21]

Перед самою окупацією Києва большевиками, 7 лютого 1918 р., О. Шульгин представив В. Голубовичеві дипломатів і чужинецьких представників (між іншим Табуї і Баґе). Він залишився в Києві під час большевицької окупації і тільки завдяки деяким особистим приятелям не попав у руки большевиків, що його постійно шукали.

Бувши поза складом уряду, після повороту його до Києва, 26. 3. 1918 р. О. Шульгин протестував перед міністром закордонних справ В. Голубовичем, проти заборони для чужинецьких громадян (а саме для французьких, англійських і бельгійських старшин) перебувати на території УНР та звернув увагу на невідповідну відповідь міністерства міжнародних справ на лист представника французьких і англійських інтересів — еспанського консула Василіяді.[22] У цьому листі, крім згаданих справ, О. Шульгин спростовував заяву міністерства закордонних справ УНР, у якому зазначувалося, що Англія і Франція не визнала Української Держави. Він арґументував свій погляд тим, «що встановлення дипломатичних зносин з новою державою є вже актом її визнання, і урочистий акт може тільки підтвердити даний факт. Позаяк же між нашим урядом і урядами Англії і Франції встановлені були ці дипломатичні зносини, хоч і в надзвичайній, викликаній обставинами формі, то треба ясно і твердо сказати: Англія і Франція визнали УНР».[23]

Підсумовуючи діяльність О. Шульгина за період Центральної Ради, стверджуємо, що за півроку йому вдалося організувати установу міжнародної української політики, здобути для неї незаперечні успіхи, головне визнання de facto Францією і Англією

---

[21] М. Рубач. «Літопис Революції», т. VI. Харків 1926, стор. 7—35.
[22] «Політика», стор. 69—74.
[23] Там же, стор. 72.

уряду УНР, що було особистою заслугою нашого міністра. Ця праця не була легкою, коли подумаємо, що йому доводилося працювати серед політичних противників (ес-ерів) і внутрішні відносини доходили до того, що після 20. 11. 1917 р. він подався до димісії, але на прохання М. Грушевського далі провадив міжнародну політику.

Цьому періодові О. Шульгин присвятив дві праці. Перша — «Політика (державне будівництво України і міжнародні справи)», яка складається з статтей на міжнародні теми, документів, промов; вона написана безпосередньо після участи у працях Центральної Ради 1918 р. і має велике документальне значення. Висловлені думки у 1918 р. в «Політиці» про ставання Української Держави залишилися незаперечними донині: історична перспектива їх тільки підтвердила. Друга праця — «L'Ukraine contre Moscou (1917)», що вийшла у 1935 р. в Парижі, є своєрідною «національною сповіддю» автора, що в ній він показує сильні і слабі сторони національного руху з 1917 р.

5. *Посол у Софії (Болгарія)*

Залишаючись вірним своїм радикально-демократичним переконанням, О. Шульгин брав все таки участь у державному будівництві також і за гетьманського режиму. Насамперед, він відхилив пропозицію Ф. Лизогуба, голови Гетьманського уряду, очолювати міністерство закордонних справ. Ще перед тим він підписав (разом з С. Єфремовим) ноту до німецького ген. Ґренера, в якій, від імени представників українських партій, подав свої критичні погляди щодо гетьманського перевороту і нового складу міністрів.[24]

Згодом він погодився очолити політичну комісію Української мирової делеґації, яка від 23 травня 1918 р. вела переговори у Києві з советською Росією.[25] Разом з головою делеґації, С. Шелухином, він вів переговори з Х. Раковським і Д. Мануїльським, що тоді були делеґатами советської Росії.

З 1 червня 1918 р. О. Шульгин став одним з 5 членів міністерства закордонних справ, яке очолював Д. Дорошенко. На цьому посту він залишився до липня, коли його було призначено послом до Болгарії.

До Софії Олександер Якович прибув 25 липня 1918 р., де його з великою симпатією прийняв болгарський цар Фердінанд. Уро-

---

[24] Д. Дорошенко, цитований твір, т. II, стор. 57.
[25] Там же, стор. 163.

чиста авдієнція вручення цареві акредитових грамот відбулася 7 вересня з надзвичайними почестями, в присутності царевича Бориса, прем'єр-міністра і придворних достойників.[26] Під час шестимісячного перебування у Софії О. Шульгин користувався якнайбільшою прихильністю царя Фердінанда, пізніше царя Бориса, які постійно цікавилися розвитком Української Держави. У Софії він брав участь у прийнятті царським двором баварського і саксонського королів.

Значіння українського посольства в Болгарії в той час полягало і в тому, що тут перебувало близько 15 000 українських військовополонених, яких О. Шульгин намагався повернути на Україну. Перевезення українських полонених на батьківщину було згодом утруднене переворотом, що стався у Софії, і приходом французьких частин. Проте, французькі власті поставилися позитивно до українського домагання і українському послові вдалося перевезти всіх полонених кораблем до Одеси.

З проголошенням гетьманом Скоропадським федерації з Росією, на знак протесту, О. Шульгин димісіонував із свого становища і, під кінець 1918 р., він повернувся ще раз до Софії для ліквідації посольства.

Українське посольство у Болгарії складалося з радника посольства Ф. Шульги, першого секретаря В. Драгомирецького, другого секретаря Д. Шолудька, двох аташе П. Сікори й Долуда, дипломатичного кур'єра В. Дяконенка та військового аташе ген. Б. Бобровського.

В листопаді Український уряд доручив О. Шульгинові увійти у Софії в контакти з Антантою. Він вів переговори з американським послом Мерфі, який висловився, що Альянти ставляться неґативно до створення самостійної України та що хотіли б її бачити у союзі з Росією. Пізніше, О. Шульгин встановив зв'язки також з військовим командуванням Антанти.

Крім суто дипломатичної діяльности у Софії, О. Шульгин продовжував колишню культурну роботу, що її розпочав М. Драгоманов, і намагався здобути симпатії наукових і загальнокультурних діячів цієї слов'янської країни для української справи. Ця праця дала добрі наслідки, доказом чого були зв'язки О. Шульгина з болгарськими приятелями у 1930-их рр., до яких він їздив з еміґрації.

---

[26] Д. Дорошенко, т. II, стор. 141.

6. На службі Української Народної Республіки в екзилі

Уся політична, дипломатична і громадська діяльність О. Шульгина від 1919 до 1946 рр. була зв'язана з різними функціями, що він їх виконував, стоячи постійно на службі уряду Української Народної Республіки на еміґрації. Впродовж цих 27 років він був одним з найактивніших політичних і громадських діячів української еміґрації, а на міжнародному полі найпомітнішою і найдіяльнішою постаттю. Почавши від делеґата на Мирову конференцію, через місію УНР у Парижі, постійне представництво при Лізі Націй, ініціювання і очолення різних громадських установ, відновлення діяльности радикально-демократичної партії аж до керівництва міністерством закордонних справ, та, вкінці, до очолення Уряду УНР в екзилі — це важливіші етапи цієї багатогранної діяльности. Крім цього, він був одним з теоретиків і ідеологів Українського державного центру, який залишив низку публіцистичних праць, багато статтей, нот, деклярацій тощо.

На початку 1919 р. О. Шульгин виїхав закордон, насамперед до Швайцарії, згодом до Парижу, щоб тут боронити українську справу перед Союзними державами. Ще під час його перебування в Льозанні, Директорія призначила його членом Української делеґації на Мирову Конференцію в Парижі. Разом з іншими членами делеґації (Г. Сидоренко — голова, якого від серпня замінив проф. М. Тишкевич; В. Панейко, заступник голови; А. Марґолін, М. Лозинський, С. Томашівський, А. Галіп, Д. Вітовський — члени делеґації; О. Кульчицький — аташе), уповноваженими Директорії і урядів двох частин Української Республіки (Східня й Західня Україна) намагався здобути визнання Української Держави від держав Антанти та підписати перемир'я в польсько-українському конфлікті.[27] Завдяки попереднім дипломатичним зв'язкам О. Шульгина, компетентні антантські чинники обіцяли дати Україні допомогу для продовження боротьби проти большевиків. Проте, ця допомога не була здійснена через втручання польського генерала Й. Галера.

Через тактичні розходження із Сидоренком і пізніше з Тишкевичем, у вересні 1919 р. О. Шульгин димісіонував з Української делеґації, і виїхав до Швайцарії, де перебував до 1920 р. На весні цього року він переїхав до Праги, звідки, через Відень, востаннє був в Україні.

Восени 1920 р. у Женеві свої наради розпочала перша Асамблея Ліґи Націй. На цей великий міжнародний форум УНР ви-

---

[27] „Notes presentées par la Délégation de la République Ukrainienne à la Conférence de la Paix à Paris“. II. 1919, pages 18—20.

слала делеґацію на чолі з О. Шульгином (секретарем був О. Коваленко; як юрисконсульт приїздив А. Марґолін).[28] Завданням Української делеґації було здобути членство у Лізі Націй для України. На той час (початок листопада 1920 р.) це було цілком можливим, бо уряд УНР ще перебував в Україні.

Перші заходи щодо прийняття України до цієї міжнародної організації зробили посол в Англії А. Марґолін та радник місії Я. Олесницький. Українська делеґація провадила надзвичайно активну діяльність у Женеві, ведучи першу велику дипломатичну акцію на міжнародному форумі. С. Шульгина трактовано як офіційного представника, а його ноти й заяви були друковані секретарем Ліґи Націй, як документи Асамблеї. Голова Української делеґації був вислуханий спеціяльною Комісією для розгляду членства України. Голова цієї Комісії, Фрітьоф Нансен, норвезький делеґат, вже тоді ставився вороже до України. Саме коли рішалося українське питання (кінець листопада 1920 р.), прийшли відомості, що Український уряд покинув Україну, через що справу членства України відкладено на пізніше.

О. Шульгин брав участь і в другій Асамблеї Ліґи Націй у 1921 р., але після цього сталася перерва в діяльності аж до 1926 р., коли реактивізувалася зовнішня політика Державного центру УНР. Перед різними напівофіційними організаціями Ліґи Націй О. Шульгин репрезентував Україну аж до 1939 р., коли сама Ліґа перестала діяти. Але до цієї теми, ми ще повернемося.

У 1921 р. уряд УНР ліквідував Українську делеґацію на Мирову Конференцію, і замість неї призначив надзвичайну Дипломатичну місію у Парижі на чолі з О. Шульгином. Серед нових політичних умов, коли европейські країни почали шукати зв'язків з совєтською Росією, Паризька місія залишилася найдовше з усіх українських дипломатичних осередків — осередком української репрезентації та дії на міжнародному форумі.

У 1922 р. О. Шульгин разом з Р. Смаль-Стоцьким брали участь у міжнародній конференції, що вібулася у Ґенуї, але українським дипломатам мало що вдалося осягнути, бо більшість держав визнали вже большевицьку владу.

З доручення Місії і громадських установ у Парижі, з участю визначних французів, у 1930 р. організовано «Cercle d'Etudes Ukrainiennes», почесним членом якого був О. Шульгин. Українським діячам на міжнародному полі, а насамперед О. Шульгинові пощастило також брати участь в створенні організації France-Orient та у Міжнародній дипломатичній Академії. На сторінках органу Академії, в «Дипломатичному словнику», він вмістив свою працю

---

[28] О. Шульгин. «Без території». Париж 1934, стор. 80.

про Україну, подаючи історичні дані та відомості про Українську Державу.[29]

Через матеріяльну кризу у Парижі, взимку 1922—23 рр., О. Шульгин працював у бібліотеці Фрайбурзького Університету, де часто зустрічався з дочкою М. Драгоманова, Лідією Михайлівною Шішмановою.

На весні 1923 р. він переїхав до Праги, де жив, з короткими перервами, до 1927 р. Тут він став професором Українського Вільного Університету та Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова, у яких викладав загальну історію Західньої Европи й філософію історії та мав лекції з національного питання.

У Празі в 1923 р., разом з іншими своїми друзями по переконанню — М. Славінським, О. Лотоцьким, Д. Чижевським, А. Левицьким, до яких пізніше приєдналися А. Яковлів, К. Мацієвич, В. Прокопович й інші — він відновив радикально-демократичну партію (с-ф), ставши головою празької клітини (головою Централі обрано О. Лотоцького). Ця політична формація найбільше з усіх політичних середовищ підтримувала авторитет Державного центру УНР. З ініціятиви цієї групи створено у 1925 р. у Празі понадпартійний Республіbadканськo-демократичний клюб, який сприяв активізації Центру УНР. На цей період припадає ближча співпраця О. Шульгина з Головою Директорії.

На початку 1926 р. Головний Отаман Симон Петлюра призначив О. Шульгина міністром закордонних справ УНР; на цьому посту йому довелося працювати 10 років — до 1936 р.

Ці нові обов'язки ще більше зв'язали осередки українського скупчення: Прагу-Париж з міжнародним центром Женевою, куди часто їздив О. Шульгин з дипломатичними місіями.

Сумна подія з 25 травня 1926 р. потрясла і мобілізувала українську політичну еміґрацію, насамперед на захист чести Головного Отамана С. Петлюри. Спростовуючи різні закиди ворожих сторін, О. Шульгин написав працю «L'Ukraine et le cauchemar rouge» (1927), яку використав головний прокурор для обвинувачення Шварцбарда. На самому процесі О. Шульгин відважно виступав, як один з головних свідків і оборонців славної пам'яті С. Петлюри.

*

Між двома світовими війнами стимул до активізації української дипломатичної акції, до організації громадської, культур-

[29] „Le Statut international de L'Ukraine". „Dictionnaire Diplomatique". Volume II.

кої і допомогової діяльности назовні походив від різних прибічних установ Ліґи Націй.

Ще у 1920 р. засновано Українське Товариство Прихильників Ліґи Націй (у Відні), прийняте як рівнорядний член Міжнародної Унії для Ліґи Націй. Остання, що мала свій секретаріят у Брюселі, була напівофіційною міжнародною організацією, яка служила за установу для опрацювання різних міжнародних питань для самої Ліґи Націй. До Унії входило багато офіційних женевських делеґатів, а у 1932—33 рр. президентом її був відомий англійський політик лорд Сесіль.

Українське Товариство Прихильників Ліґи Націй пожвавило свою діяльність у 1930 р., коли воно стало одним з найактивніших у всій Унії. У 1933—38 рр. постійним головою Унії був О. Шульгин.[30] Форум Унії давав можливість широких зв'язків для української дипломатії й це був основний терен міжнародної діяльности О. Шульгина у 1930-их роках.

Найбільш драматичною проблемою, обговорюваною в Унії, була оборона прав меншостей, — питання, що мало також чималий відгук і гостру полеміку в українському суспільстві. Відстоюючи у цьому делікатному питанні стриманий погляд, диктований загальною ситуацією невтручання у внутрішні справи наших західніх сусідів і окупантів, Центр УНР і його представники наразили себе на чималі удари з боку тих українських політичних середовищ, що саме провадили боротьбу на Західніх Українських Землях. Згодом у цьому питанні сталося деяке випрямлення, і О. Шульгин так визначив ставлення УНР до питання українських «меншостей» в рамках Польщі, Чехо-Словаччини й Румунії: «Стоячи у відношенні до цих трьох західніх наших сусідів на ґрунті суто дипломатичному, ми завжди підкреслюємо нашу державницьку позицію, що прагне щирого порозуміння з ними для осягнення нашої національної мети, державної самостійности України. Але ми завжди підкреслювали і підкреслюємо необхідність задовольнити всі національні потреби українських меншостей».[31]

Загострення становища українців під польською окупацією сталося восени 1930 р. в наслідок так званої пацифікації. В обороні українського населення виступила голляндська делеґатка Бакер ван Боссе на засіданні Унії, що відбулося у жовтні 1930 р. в Данціґу, а О. Шульгин підтвердив відомості про польський терор і висловив побажання про задоволення національних потреб

[30] С. Баран. «Енциклопедія Українознавства». Загальна частина (ЕУ І), стор. 575.

[31] «Без території», стор. 100—101.

українського населення у Польщі.[32] Далі він виголосив на з'їздах Унії у Брюсселі (лютий 1931 р.) і у Перуджі (жовтень 1931 р.) промови на захист прав українців у Галичині.[33]

На форумі Міжнародної Унії для Ліґи Націй О. Шульгин виступав в справі большевицького терору в УССР, в справі примусової праці,[34] в справі голоду в Україні, як також робив заходи проти допущення до Унії представників Совєтського Союзу, та провів цілу низку резолюцій Унії проти Москви.

Як постійний український делеґат при Лізі Націй, він вносив українські проєкти до різних установ цієї міжнародної організації в справі Паневропи, розброєння, світового конфлікту, економічної кризи тощо. Так само йому довелося у 1928—30 рр. вести на форумі установи біженців при Лізі Націй у Женеві боротьбу за визнання української національности. У цій справі він мав сотні побачень з міністрами, депутатами, службовцями та вів завзяту боротьбу проти комісара по справам біженців Ф. Нансеном, що взагалі ставився вороже до всіх українських домагань. У 1929 р. О. Шульгин написав «одвертого листа до Ф. Нансена», в якому в коректній, але гострій формі виступав проти ставлення комісара до українських біженців. Цей лист М. Славінський уважав одним з найкращих актів української дипломатії.

Культурними проблемами при Лізі Націй займалася міжнародна Комісія Інтелектуальної Співпраці, членами якої були національні комітети міжнародної співпраці. З ініціятиви С. Петлюри у 1925 р. в Празі постав Академічний Комітет, з проф. О. Колессою (як головою) і проф. О. Шульгиним (як генеральним секретарем), що в ньому об'єдналися всі українські наукові установи (включно з НТШ у Львові). У липні 1926 р., завдяки вдалій політиці генерального секретаря, Академічний Комітет прийнято в члени міжнародної Комісії Інтелектуальної Співпраці, яка відтоді запрошувала українських представників на всі міжнародні наукові й культурні імпрези. Таким чином, Україна як культурна одиниця була визнана найавторитетнішою міжнародною науковою установою. Те, що нам не вдалося здобути на політичному полі, було здобуто на культурно-науковому. А це — один з помітніших успіхів проф. О. Шульгина на міжнародному відтинку. Український Академічний Комітет проіснував до 1939 р., але не завжди використовував свої права в Комісії Інтелектуальної Співпраці.

---

[32] О. Шульгин. «Державність чи гайдамаччина?». Париж 1931, стор.36-38.
[33] Там же, стор. 38—47.
[34] «Без території», стор. 99.

Допомоговими справами при міжнародній женевській централі займався вже згаданий комісаріят для біженців. При комісаріяті існував дорадчий комітет, що складався з представників біженських організацій та добродійних товариств. Завдяки заходам О. Шульгина у 1928 р. вдалося провести до складу дорадчого комітету українські громадські централі в Польщі й Румунії, а у 1929 р. новостворену Головну Раду Української Еміґрації, з осідком у Парижі. Постійним головою останньої був сам О. Шульгин. Крім допомогової і організаційної роботи серед українських еміґрантів, згадана Головна Рада вела також інформативну акцію назовні.

Окремим відтинком діяльности О. Шульгина на міжнародному полі була співпраця з поневоленими народами СССР. З його ініціятиви у травні 1934 р. постав Комітет Дружби Кавказу, Туркестану і України, першим головою якого був О. Шульгин.[35] Комітет Дружби проіснував до 1936 р., коли, через розходження поглядів щодо прийняття нових членів (Ідель-Уралу і Криму), він перестав бути активним.

Концепція О. Шульгина щодо впорядкування простору СССР передбачувала тільки такі державні формації, які вже були оформлені і мали певну національну традицію. Тому географічні одиниці, як Крим, повинні були творити, на його думку, нерозривний політичний, економічний і стратегічний зв'язок з Україною.[36]

Співпраця з поневоленими народами СССР виявилася також на видавничому відтинку. Ще з 1925 р. почав виходити у Парижі журнал «Прометей» як «орган оборони інтересів Кавказу, України і Туркестану»,[37] в якому О. Шульгин був одним з головних співробітників.

Значно соліднішим міжнародним виданням був журнал «La Revue de Prométhée», присвячений національним проблемам европейського Сходу, центральної і північної Азії, що виходив щодва місяці у 1938—39 рр. за редакцією О. Шульгина. «Прометея» вийшло 7 чисел, разом 950 сторінок, що становлять своєрідну енциклопедію політичних і економічних питань, зв'язаних з СССР. Співробітниками журналу «La Revue de Prométhée» були найкращі французькі спеціялісти Сходу Европи, фахові представники українців, азербайджанців, кавказців, грузинів, туркестанців тощо. Цей двомісячник дістав добру оцінку від фахівців східніх

---

[35] «Без території», стор. 247.

[36] Там же, стор. 102.

[37] „Prométhée — organe de défense nationale des Peuples du Caucase, de l'Ukraine et du Turkestan".

справ. «Corriere de la Serra» називала його найкращим журналом проблем Східньої Европи. Сам головний редактор уважав це видання за одне з найкращих, що йому доводилося редаґувати.

Важливою подією в житті О. Шульгина була його дипломатично-репрезентативна подорож у 1932 р., яка з Парижу, через Білгород, Софію, Букарешт, вела до Чернівців, Львова, Варшави, Праги. Під час цієї подорожі О. Шульгин відвідав всі важливіші центри українського життя в Европі (поза СССР). У Софії представникові української науки вдалося взяти участь у зборах Болгарської Академії Наук, присвячених відкриттю пам'ятника М. Драгоманову, та разом з проф. Арнаудовим виголосити промову про українсько-болгарські зв'язки. Із всіх відвіданих осередків, найбільш приємно згадував О. Шульгин перебування у Чернівцях, яке перетворилося у справжню національну маніфестацію, що на ній було засвідчено «єдність духа української нації». Поза зовнішніми дипломатичними успіхами цієї подорожі, треба згадати зустрічі з представниками так званих українських «меншостей», під час яких злагіднено напруження, яке доти існувало між центром УНР і українцями під польською і румунською окупаціями.

Через розходження з Варшавським центром УНР, О. Шульгин димісіонував у 1936 р. з поста міністра закордонних справ. Але вже у 1939 р. він знову став до розпорядимости уряду УНР, який йому надав надзвичайні повноваження для акції в Англії і Франції. Коли більшість членів уряду УНР опинилися на теренах, окупованих німцями, у грудні 1939 р. за президентства В. Прокоповича, О. Шульгин очолив екзильний уряд УНР та виконував обов'язки міністра закордонних справ. На цьому посту він залишився під час окупації Франції і тоді його і сина Ростислава заарештували німці. Від 29. 9 1940 р. до 18. 4. 1941 р. обидва вони сиділи у тюрмі «Санте». Тут О. Шульгинові довелося зазнати кілька разів допитів. Його звільнили тільки у зв'язку з підготовкою німців до походу на Схід. Знову у 1944 р., на донос одного росіянина, О. Шульгинові загрожував арешт, але його вчасно попередили довірочні українські зв'язкові.

Після закінчення війни президент УНР Андрій Лівицький четвертий раз призначив О. Шульгина міністром закордонних справ. Як такий він підготовив широку дипломатичну акцію на підготовлювану Мирову Конференцію, що мала вирішити між іншим питання так званих сателітів Німеччини. Подібні заходи провадило також Закордонне Представництво УГВР (о. д-р І. Гриньох, М. Прокоп). Щоб не допустити до подвійної української репрезентації на міжнародному форумі, О. Шульгин у 1946 р. подав спільний меморіял (від урядів УНР і ЗП УГВР) на Паризь-

ку Конференцію. Через цей політичний хід, О. Шульгин мав розходження з лідерами УНР в Німеччині, в наслідок чого він димісіонував, відійшовши від активних політичних постів.

*

За цей найдовший період діяльности (1919—1946 рр.) О. Шульгин займав найрізноманітніші і найзначніші пости в українському дипломатичному, політичному, громадському, культурному й науковому житті. Своєю активною працею він ініціював постання різних установ та був співтворцем низки інституцій і товариств, займаючи в них провідні пости чи очолюючи їх. Стоячи, однак, на позиціях політичного середовища УНР, О. Шульгинові доводилося також вести вперту боротьбу з тими українськими політичними чинниками, які поборювали плятформу і діяльність Українського екзильного уряду.

Цьому періодові своєї діяльности, крім численних статтей по журналах (тут треба насамперед згадати «Тризуб»), О. Шульгин присвятив дві публіцистичні праці: «Державність чи Гайдамаччина» (1931), де в полемічній формі захищав політичну концепцію і діяльність УНР в екзилі, та «Без території — Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині» (Париж, 1934); в останній праці накреслив і звеличив діяльність УНР на еміґрації та подав цінні документи про неї.

7. *Всеукраїнська репрезентація на службі української науки*

За останній час своєї політичної і громадської діяльности, не будучи зв'язаним з ніяким політичним середовищем чи державним центром, стоячи на службі всенаціональних українських завдань, О. Шульгин завжди брав участь у тих установах, імпрезах, зборах, що мали загально український характер. Відходячи від активної політичної діяльности, він всеціло присвятився українській науці.

Центральною громадською культурною установою, що в ній працював О. Шульгин від 1946 р. і беззмінним головою якої був до дня своєї смерти це — Українське Академічне Товариство в Парижі.[38] Спершу воно було створене як допомогова установа для студіюючої молоді, але невдовзі зосередило свою увагу на культурно-освітню діяльність, ставши форумом зустрічі української паризької інтеліґенції. Найрізнородніші доповіді з різних

[38] Див. окрему статтю в цьому ж Збірнику.

фахових ділянок, насамперед з українознавства, витримані в об'єктивно науковому дусі — в цьому полягало і полягає завдання УАТ. Дуже позитивним є те, що Академічне Товариство об'єднує всіх українців, незалежно від віровизнання, ідеології чи партійних переконань. Цю атмосферу в Академічному Товаристві створив з притаманною йому тактовністю О. Шульгин.

Улюбленою ділянкою праці О. Шульгина була моральна і матеріяльна опіка над студіюючою молоддю. Насамперед з доручення УАТ, згодом з 1952 р., як заступник голови КоДУС-у, проф. О. Шульгин опікувався матеріяльним забезпеченням українських студентів. Він також постійно цікавився організаційно-культурною працею нашого інтелектуального доросту, беручи активну участь у Високошкільних Літніх Курсах Українознавства, улаштовуваних ЦЕСУС-ом, чи у загальних зборах Української Студентської Громади Парижу. За його батьківську опіку над студентською молоддю, УСГ-Париж вибрала проф. О. Шульгина у 1952 р. своїм почесним головою.

У цей період О. Шульгин очолював різні святкові комітети, брав участь в урочистих академіях, маніфестаціях, на яких виголошував змістовні промови українською і французькою мовами. Відзначимо одне клопотання проф. О. Шульгина, яке має ширше значення. Включившись у 1958 р. у загальну протестаційну акцію для оборони пам'яті Симона Петлюри, він звернувся з листом до тодішнього французького прем'єр-міністра Фелікса Ґаяра, на якого дістав відповідь, що домагання українців буде розглянене. Це значний успіх для всієї протестаційної акції.

Чималу громадську працю для українських еміґрантів та для їхньої офіційної репрезентації перед французькими чинниками виконував О. Шульгин, працюючи насамперед в ІРО (1948—1952), а згодом у французькій установі оборони біженців та бездержавних (Office Français de Protection des Réfugiés et Apatrides, 1952—1960 рр.), яка є відділом Міністерства закордонних справ Франції. На цьому посту йому вдалося здобути офіційне визнання української національности перед французькими чинниками.

Про досягнення О. Шульгина, як дослідника і наукового організатора, пишуть інші автори в окремих статтях цього ж самого «Збірника».

*

Вище подані сухі дані про політичну і громадську діяльність О. Шульгина — це тільки поверхова, неповна спроба, яка ніяк не вичерпує всього того, що на цьому полі створив Великий Гро-

мадянин, якому нині привсячує цей «Збірник» найстаріше наше Наукове Товариство.

Для повного насвітлення праці треба довгих студій і розшуків. Це — завдання майбутнього.

Ми не згадали про сотні зустрічей, що їх мав Олександер Якович з визначними світовими дипломатами, про незчисленне число визначних чужинців, яких він ознайомив з українською проблемою, чи навіть зробив їх приятелями України. Не в наших можливостях було навіть подати велике число дипломатичних нот, меморіялів, комунікатів, інтерв'ю тощо, про кількість розкиданих статтей по різних журналах, часописах, бюлетенях; про всі ті поїздки на різні міжнародні чи українські конференції, з'їзди, наради. Все це творило зміст його життя.

Відзначаючи визначного Мужа державного відродження України, передового українського політика, блискучого дипломата та всестороннього громадського діяча, ми хотіли б підкреслити, що Олександер Якович Шульгин був піонером новітньої української дипломатії, що торував шлях для репрезентації Української Держави і національного руху перед чужинецьким світом. На цьому відтинку він не переставав працювати до самої смерти.

Людині, що усе життя присвятила праці для України, для її культури та науки, що постійно шукала правди, дві установи, з якими О. Шульгин був у той час найтісніше зв'язаний — Наукове Товариство ім. Шевченка і Українське Академічне Товариство — організували 29 листопада 1959 р. ювілей 70-ліття, улаштувавши Академію з науковими аналізами праць Ювілянта та товариську зустріч з громадянством Парижу за спільною вечерею. Ювілянт був помітно зворушений. Він сам бачив у Святі імпульс до нової праці, і всі доповідачі на Академії і промовці під час Вечері бажали йому з глибини сердець дальших успіхів. Ніхто не припускав тоді, що невмолима хвороба вже за кілька місяців перерве творчий шлях Великої Індивідуальности й Шляхетної Людини. Страждання останніх місяців не дали навіть змоги Ювілянтові закінчити розпочаті праці. Проте, він зберіг до останньої хвилини жваве зацікавлення для всіх поточних проблем, які стосувалися України.

Відійшов Олександер Якович Шульгин 4 березня 1960 р. Він похований у спільній гробниці членів і співробітників НТШ у Сарселі.

Володимир Янів

О. Я. ШУЛЬГИН — ЯК ІСТОРИК[1]

I

Зацікавлення історією виніс проф. Олександер Шульгин з дому, і він може бути добрим прикладом, як родинна традиція іноді рішає про життєвий шлях: Його батько — Яків — був відомим істориком, автором цінних праць про гетьмана Полуботка й Коліївщину, співробітником «Київської Старини» й дійсним членом НТШ у його Історично-Філософічній Секції. Намагаючися прищепити наукові зацікавлення, св. п. Яків дав йому дуже старанне виховання, а зокрема багато уваги присвятив підготові до університетських студій, при чому порадою служив йому ще й його особистий приятель, один з найвидатніших українських дослідників, Федір Вовк. Щоправда, згідно з духом часу величезного розвитку т. зв. точних наук, молодого Олександра спрямовують на хемічно-біологічні студії, яким він віддався впродовж двох перших років студій у Петербурзі (1908—1910), хоч сам Шульгин з дитячих років бажав піти слідами батька, як це він виразно згадує у своїх спогадах. Початковим студіям завдячує він дві речі: 1. в площині методології, розуміння

---

[1] Студію про О. Я. Шульгина як історика автор написав у першому нарисі на Академію, яку влаштували спільно Наукове Товариство ім. Шевченка та Українське Академічне Товариство в Парижі для відзначення Ювілею 70-ліття. Академія відбулася приблизно за три місяці до несподіваної смерти Олександра Яковича, і в основному у нарисі небагато довелося міняти, зокрема у характеристиках поодиноких історичних творів. Але, на Академії були передбачені 4 виступи, і автор був дуже обмежений часом. До цього ж на Академії не прочитано запляновоної доповіді про Шульгина-мемуариста. Тому при остаточній редакції нарису для «Збірника» студію поширено (майже в два рази); до неї, насамперед, додано уступ про спогади Шульгина, і її доповнено загальною кінцевою характеристикою (II), яка визначує місце О. Я. Шульгина в українській історіографії.

Студія про О. Я. Шульгина, як історика, призначена для Збірника, виданого на пошану нашого визначного історика й державного мужа у ЗНТШ, передруковується без змін у особистому Збірнику автора статті, виданім у серії «Монографії УВУ». Згадки у посиланнях про «Збірник» стосуються завжди першого Збірника із різними статтями різних авторів.

для точного досліду, для старанного нагромаджування фактів й обережности в робленні висновків з досліджених явищ; 2. у площині наукової синтези (чи вірніше: філософічного підходу при опрацьовуванні матеріялу) розуміння для законностей, властивих для природничих, чи ширше: номотетичних наук. Але всупереч духові доби (пригадаймо: виразно матеріялістичної!) молодий Шульгин не втратив зрозуміння для одиничного, виняткового чи неповторного, — не втратив зрозуміння для ролі людської волі, сильнішої від законностей. Це зумовило остаточно його поворот до історичних студій на історико-філологічному факультеті Петербурзького Університету, які тривали 5 рр. (від 1910—1915). Тут він слухав лекції Ф. Вовка, О. Преснякова й Н. Кареєва, при чому найбільший вплив на молодого науковця мав цей останній, спрямовуючи зацікавлення О. Шульгина, з одного боку, на історію Західньої Европи, з другого, поглиблюючи його філософічні нахили, у наслідок чого Шульгин звертається до історіософічних питань, при чому у центрі його уваги до самої смерти залишалася проблема протиставлення одиничного й загального, людської волі й закономірности, тобто питання свободи людської волі чи її здетермінування; питання, зумовлене в рівній мірі протиставленнями нашої доби що й студіями, які, як ми бачили, почасти випливали з «закономірности» духа доби, почасти з винесених з дому зацікавлень молодого Шульгина.

Коли родинна атмосфера й студії визначували шлях Шульгина як кабінетного вченого, тоді перша світова війна чи вірніше українські Визвольні Змагання спрямували його дальшу долю й зацікавлення в інший бік: як відомо, Шульгин став на шлях державного мужа й політика. В даному контексті нас цікавить, поскільки цей факт мав значення для Шульгина-історика. Нагадаю, що одним з клясичних питань історичної методології є проблема, чи громадська активність впливає позитивно на науковий дослід, чи навпаки. Коли, з одного боку, підкреслюється конечність концентрації й послідовности у досліді для справжнього успіху праці, та, крім цього, відзначається, що особисте заанґажування у житті зумовляє брак необхідного для наукової праці об'єктивізму, так навпаки у відповідь наголошують інші, що для зрозуміння історії треба самому бути віч-на-віч подій, або й навіть активно творити історію. На їх думку, тільки активна участь у житті дає зрозуміння всіх рушійних сил історії й спричинюється до успішного відтворення минулого. Приклад Шульгина, здається, потверджує останню тезу; щоправда, і це незаперечне, війна й пізніша його виразна політична активність відбилися неґативно на кількости написаних чи виданих праць,

але вони одночасно спричинилися до ширини його зацікавлень і якости опрацювання.

Щоб схарактеризувати зазначену всебічну зацікавленість Олександра Яковича, вистачить подати схему можливого історичного досліду чи історичної праці, які можуть йти в чотирьох напрямах:

1) Збирання чи зберігання історичних матеріялів, при чому можемо мати діло а) зі збиранням і публікацією історичних документів чи б) з підготовою власних мемуарів.

2) Історичної синтези, чи стислого опрацьовування зібраних документів та фактів у їх взаємопов'язанні. Звичайно, при історичній синтезі можемо мати насамперед а) монографію, яка охоплює якийсь малий відрізок часу чи стосується однієї особи чи невеликого гурту людей, але синтеза може бути послідовно розгорнута, й тоді маємо б) історичне компендіюм чи підручник.

3) Нагромадження історичних фактів чи опрацювання їх у тісному взаємопов'язанні заохочує до якогось вияснення, а це вже входить у ділянку історіософії чи — у випадку виявлення певних закономірностей — соціології.

4) Повнота самостійного історичного досліду вимагає звичайно критичного ставлення до праці інших, що виявляється дуже часто у рецензіях.

Навіть при дуже поверховій й неповній характеристиці творчости проф. Шульгина, можемо легко ствердити, що він виявився у всіх без винятку названих секторах, на що ширше вказати буде завданням цього — до речі, дуже обмеженого об'ємом — нарису. При цьому доцільно буде зразу ж зазначити, що найсуверенніше й найповніше себе виявив О. Шульгин, як історик-мислитель, як історіософ і соціолог. Таким чином, Редакція присвяченого Йому Збірника вважала конечним призначити аналізі саме цієї ділянки творчости окрему студію (О. Кульчицького), а завданням мого нарису є лише вказати на загальні напрямні творчости Шульгина-історика (що вже зроблене), як також докладніше схарактеризувати три інші ділянки досліду (до чого переходимо).

Якщо громадсько-політична діяльність проф. Шульгина вплинула на його розвиток як історика, то це насамперед стосується його публікацій документів і праць, що стоять на пограниччі з мемуаристикою. Шульгин-діяч мав, як історик, повне зрозуміння для вартости документу, — він документи зберігав, і, як це тільки було можливо, він їх публікував. Так було вже в початковій стадії активности Шульгина (на посту міністра за-

кордонних справ), так було і згодом, на еміґрації. Першу збірку цінних матеріялів він видав негайно після своєї димісії з посту міністра, ще у 1918 р. Тоді появилася його «Політика» (Державне будівництво України і міжнародні справи)[2] з низкою актуальних статтей на міжнародні теми, документів, промов тощо. Її документальне значення унікальне, якщо зокрема взяти до уваги долю архівів з доби Визвольних Змагань, які в більшості пропали, а деякі скромні залишки збережених матеріялів є й досі недоступні.

Публікації матеріялів у дуже специфічній для себе формі: поєднання спогаду й коментарія з видаванням документів, Шульгин присвячував чимало уваги і згодом, коли підготував на еміґрації три цього роду книжки: дві французькою мовою: „L'Ukraine contre Moscou" та „Cauchemar Rouge", і одну по-українському: «Без території». Всі вони є певним переходом від мемуаристики до писання сучасної історії (завжди з додатком документів).

Остання книжка починається від з'ясування ідеологічних основ і політичної плятформи УНР, а тому з цього погляду її значення скорше документу, як історичного твору. Але далі книжка подає низку даних про працю центру УНР в Західній і Центральній Европі, а розповідь автора є доповнена оригінальними документами: текстами виступів і промов державних діячів, критичними обговореннями цих виступів у сучасній пресі, меморандумами до міжнародних чиників, записами для пам'яті із зустрічей наших політиків з визначними чужинецькими політичними чи церковними діячами (наприклад, запис розмови прем'єра В. Прокоповича з Вселенським Патріярхом Фокієм у резиденції Фанар у Царгороді). Пропорція тексту й документів є приблизно як 1 : 1 (106 стор. тексту й 133 стор. документів). Автор торкається таких важливих питань, як діяльности українських комбатантських організацій на еміґрації, умов постання Академічного Комітету й його міжнародних зв'язків, ініціятиви скликання українських наукових з'їздів на еміґрації, постання Українського Наукового Інституту в Варшаві чи бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі, засновування різних т. зв. товариств приязні (зокрема у Франції й Болгарії), видання книжок чужими мовами про Україну. Але найдокладніше з'ясовані дипломатичні заходи на міжнародному терені, зокрема на терені Ліґи

[2] Тому що в «Збірнику» окремо друкуємо бібліографію праць О. Я. Шульгина, не подаємо в примітках до студії точніших бібліографічних даних. Якщо деякі позиції у бібліографії не матимуть точніших даних, це тому, що їх не можна було описати «de visu», і — звичайно — їх не мав у руках і автор.

Націй. Написання історії української дипломатії у 1917—34 рр. без використання книжки проф. Шульгина у майбутньому буде неможливим, тим більше, що часті переїзди чільних діячів, і, зокрема перипетії другої світової війни знищили чимало приватних архівів разом з цінними документами, які для майбутнього збереглися тільки завдяки виданню їх, і за це авторові мусимо бути вдячні.

Форма розповіді — безпосередня й не зв'язана нормами наукової лекції — спричинюється до збільшення зацікавлення, з яким книжку читається, але історична формація Автора зумовлює справжню відповідальність за слова, а отже не допускає ні довільности, ні фантазії, а зокрема спричиняється до об'єктивности, яка творить її документальну вартість. І зовсім вірно зазначив у передмові до книжки близький по праці Автора В. Прокопович, довголітній прем'єр УНР і сам історик, що поставлене завдання О. Шульгин вирішив щасливо, не зважаючи на те, що близькість Автора до заторкнених справ чи названих осіб одночасно облегшувала, але й утруднювала йому працю й розв'язку. Цю характеристику сучасника можна тільки підтвердити з перспективи тридцятип'яти років.

Стільки про мемуарно-документальну ділянку творчости.

На схилі життя Шульгин перейшов до писання спогадів у чистій формі: З квітня 1957 р. почалися друкувати в «Українській Літературній Газеті» у Мюнхені «Мої дитячі та юнацькі спогади про село», які згодом поширилися й на місто (Київ) і перервалися — зі смертю Автора — на «Силюетах минулого», тобто на характеристиках різних видатніших постатей Києва початку ХХ-го століття. Своєрідний чар цієї родинної хроніки старовинного роду відзначає О. Оглоблин у студії про предків О. Шульгина, але треба сказати, що, крім цього, ця «хроніка» має велику вартість для пізнання атмосфери української родини взагалі, з центральною постаттю жінки,[3] а разом з тим для

[3] Дуже цікаво відзначити, що найбільшою індивідуальністю у родині О. Я. Шульгина по материній лінії була бабуня. Її постать «була домінуючою скрізь, де вона з'явилася. В цілому повіті вона була популярна своєю діловитістю та вмінням вести своє порівнючи невелике господарство. „Жінка-міністер" казали про неї сусіди». («Українська Літературна Газета», ч. 5 (23), за травень 1957 р., стор. 5, шпальта 2, у розділі п. н. «Жінка міністер та її господарство»). При тому найхарактеристичніше, що бабуня була з кріпацького роду, без формальної освіти, — одна в родині з давніми традиціями аристократичного середовища (що, зрештою, не перешкаджало, що в родині панував щирий демократично-народницький дух). Постать бабки яскраво підтверджує часті констатації про активізм української жінки.

У батьків Олександра Яковича вже не було тієї переваги, хоч батько — «евангельський юноша» (як його назвав М. Драгоманов) — був людиною

всієї етнопсихології українського народу. Вона — далі — талановито змальовує настрій доби, зокрема соціяльні зміни на переломі двох століть. І тут проявився нахил О. Шульгина (який доведеться ще нераз відзначити) до синтези, коли він не нанизує в спогадах фактів, але радше малює постаті (виходячи, звичайно, від найближчих), як характеристичних представників доби у її змаганнях та тривогах. Завдяки тому спогад стає дуже пластичний, а факти — радше анекдотичного характеру — служать тільки до підкреслення рис тієї чи іншої індивідуальности.

Пишучи про людей, Шульгин виявив дуже гарну рису характеру: шляхетність; в описах переважають позитиви; майже цілком затерті людські слабості чи ницість. Характеризуючи мемуари Олександра Яковича, Н. Полонська-Василенко каже,[4] що вони «написані в м'яких, спокійних тонах; в них нема злоби засудження, в них відчувається та гармонія українського життя, центром якого був Київ, фактична інтелектуальна столиця України». І це дуже вірна оцінка. Сам Шульгин, знову, свідомий, як фаховий історик, відповідальности мемуариста, змальовує деякі свої вагання при характеристиці осіб так: З'ясовуючи трудність писання спогаду, що випливає з необхідности «відсіяти цікаве від банального», він каже: «нелегко писати й через те, що доводиться згадувати, давати характеристики тим, що вже не живуть. Велика відповідальність полягає в тому, щоб не бути, з одного боку, несправедливим до людських слабостей, а з другого — особливо коли мова про милих серцю людей, не впадати в панегіричний тон . . .»[5] В цьому вислові проявилося навіть у спогадах справжнє сумління історика, яке ґарантує їх історичну вартість.

життєво мало практичною й дуже м'якою і це могло б сприяти скріпленню ролі жінки. Лише мати Олександра Яковича не мала автократизму бабки, а її ніжна вдача гармонізувала дуже з життєвими настановами Якова Миколича. Те чого бабуня добивалася енерґією, мати осягала чаром та любов'ю, але у своїх поглядах вона була дуже тверда (зрештою, так само, як і Яків Миколич), що зокрема віддзеркалювалося в її теплому ставленні до селян, які її обожнювали. Ніяка критика не могла послабити її поведінки. Матері Олександер Якович присвятив розділ спогадів п. н. «Любочка і соціяльні конфлікти на Полтавщині», щоб відзначити контраст між поведінкою «Любочки» й інших тодішніх поміщиків. «Любоччин син» — був Олександер Якович для селян, і тому став він для них «своїм» («УЛГ» в ч. 8 (26) за серпень 1957 р., стор. 2).

[4] Н. Полонська-Василенко. Професор Олександер Якович Шульгин. «Наукові Записки УВУ», ч. 3. 1959, стор. 57—62 (Цитата з 62 стор.). Ту саму рису характеру О. Шульгина підкреслює і О. Перрен у своїй теплій статті.

[5] Див. «Українська Літературна Газета», ч. 10 (40), за жовтень 1958 р., стор. 4, шпальта 1.

Коли спогади з дитячих та ранніх юнацьких років з історичного погляду важливі скорше як тло, як змальовання атмосфери й настрою тодішньої України, то чим далі виразно починає висуватися на перший плян характеристика подій у їх назріванні. Зокрема добре представлене наростання української національної й державницької свідомости, а подробиці тим цікавіші, що в цю добу соціяльний момент домінував у житті інтеліґенції Російської Імперії, і загальним настроям піддало й українське молоде покоління. Спогади Шульгина нагадують, як перехрещувалися у вразливих душах українських юнаків ці тенденції. Коли ж назрівають великі події (революція 1905 р.), спогад збагачується пізнішою рефлексією ерудита, який дає всю соціологію революційного кипіння на широкому історичному порівняльному тлі: Шульгин сягає в глибину української історії, але вияснює події й на аналогіях інших революцій у світі, що знову збільшує вартість спогаду, як історичного матеріялу. І тому шкода було б, щоб мемуари залишилися недоступними для майбутнього дослідника, бувши надрукованими в газеті, якої «вік» з природи речі обмежений. Правда, спогади незакінчені, але ж і те, що видруковане, вже в значній мірі виконало б у книжковому виданні бажання Автора, щоб зеберегти для молодшого покоління яскраві моменти минулого, чи вірніше «зберегти від забуття» тих цікавих людей, що «оточували (автора) в дитячі й юнацькі роки».[5]

Схарактеризувавши творчість О. Шульгина в першій ділянці: зберігання історичних матеріялів чи писання спогадів, переходжу до обговорення його синтез, насамперед до монографічних творів. Тут треба дати коротку характеристику розвідки проф. Шульгина про початки капіталізму. Сама праця була написана ще на Рідних Землях в довоєнний період, під час студій. Вона виразно вказує на зацікавлення Автора (не без впливу проф. Н. Карєєва): праця сперта на західньо-европейських матеріялах, і стосується насамперед Франції. По-друге, вона вказує на порівняльну методу О. Шульгина вже у ранній творчості, коли свої твердження про розвиток капіталізму у Франції автор робив на підставі порівняння з виявами капіталізму в Англії (почасти у Голляндії і Німеччині). Врешті сам предмет дає можливість застосувати інкуктивну, отже природознавчу методу досліду, тим більше, що капіталізм у певній конкретній державі й у певний точно визначений час можна розглядати як історичне — одноразове — явище тільки на підставі загальної закономірности виникнення капіталізму, на підставі його докладного вивчення, як явища соціологічного.

Названа студія, як цілість загинула, а залишилися з неї тільки поодинокі розділи, друковані насамперед у російському науковому журналі, а згодом — після відповідного перероблення — у французькій публікації.[6] Загально в літературі панує повна розбіжність поглядів щодо існування капіталізму в дореволюційній Франції, тобто коли одні твердять, що він був розвинений до 1789 р. і що з цього погляду Францію треба було зарахувати до поступових країн, інші це категорично заперечують. Проф. Шульгин арґументовано вказує на джерело наукового спору: він відзначає, що між добою дрібного промислу (ремесла) й періодом важкої індустрії (фабрик) існувала ще проміжна епоха, яку можна б назвати добою раннього капіталізму, яка характеризувалася тим, що справді продукція відбувалася у малих і порозкиданих ремісничих заводах, але вона вже була організована й керована більшими підприємствами, що давали малим майстерням засоби продукції (від знаряддя починаючи й сировиною кінчаючи) й перепродавали випродукований товар. Ці підприємства мусіли мати вже чималий капітал, якого, до речі, бракувало поодиноким майстерням. Цей погляд був частково узгляднений та цитований у французькій науковій літературі. В одному випадку він викликав дискусію, і автор повернувся до питання за кілька років, даючи в новій розвідці — до речі, виданій НТШ у Львові — відповідь опонентові й уточнюючи виразніше поняття.

Ця студія, бувши зразком старанного монографічного опрацювання, дала змогу перейти проф. Шульгинові, який тим часом дістав запрошення на професора УВУ, до ширшої синтези, до власного підручника, названого «Нариси з нової історії». Ця праця, видана у Празі 1925 р., є однією з підставових історичних праць О. Шульгина. Засадничо вона стосується XVI і XVII, почасти XVIII століть, але завдяки питомому нахилові до синтези, Автор дає дуже широке історичне тло, сягаючи для вияснення подій нерідко аж до античних часів та вказуючи часто на зв'язок уже навіть сучасних подій з предметом викладу. Мені здається, що це тісне пов'язання фактів та намагання зрозу-

---

[6] „L'organisation capitaliste de l'industrie existait-elle en France à la veille de la Révolution". Revue de l'Histoire Economique et Sociale. 1922.

Коли ми згодом відзначимо, що О. Я. Шульгин виконував місію культурного «амбасадора» України серед французьких істориків, то тут уже треба констатувати, як дуже скоро добився він до того, що його праці вміщувалися у чужомовних фахових журналах.

До названої теми Шульгин вернувся ще згодом, вмістивши, на цей раз, свою студію у ЗНТШ. Це були його «Уваги до історії розвитку ранішнього капіталізму (головним чином у Франції)», друковані 1928 р.

міти їх, як вони поставали, є саме наслідком вкорінення проф. Шульгина у житті, його громадської активности, яка намагається шукати причин невдачі й підстав до успіху.

В чому особлива вартість цього підручника? В добу формації Шульгина-історика почало народжуватися домагання, що підручники історії повинні бути не компендієм фактів, які часто затемнюють розвиткові тенденції, але живою книгою проблем, які саме ті тенденції на перший плян висувають. Але ті вимоги реалізувалося тільки поступово. В українській науці послідовно вони не були взагалі проведені, якщо не рахувати большевицьких підручників, відомих з своєї односторонности й тенденційного перекручування фактів. Підручник проф. Шульгина є підручником проблем par excellence! Автор свідомо й уміло відсуває факти на другий плян. Звичайно, в даному випадку позитивно виявився вплив великого учителя Карєєва.

Маючи чималу ерудицію і можливість зокрема спертися на власні монографічні студії з ділянки економічної історії й володіючи справжнім талантом ясного вислову, Олександер Шульгин дав підручник історії, який читається з незвичайним зацікавленням і його треба б порадити прочитати кожній думаючій людині для поглиблення власного розуміння історії; це справді підручник, який може викликати бажання займатися історичними студіями.

Протиставлення середньовіччя сучасності зроблене настільки плястично, а при тому коротко й без зайвого обтяження, що воно може бути зразком вступу до сучасної історії, що одночасно дає глибоке розуміння середньовіччя.

Друга цінність — це постійні порівнювання рівнобіжних подій у різних державах, які вказують на різні тенденції розвитку, але рівночасно дають розуміння національних історій. І, врешті, підручник проф. Шульгина — це не підручник династій, чи коронованих осіб, але це підручник індивідуальностей. Монархи насвітлені там настільки, поскільки вони зуміли відбити на суспільності свою індивідуальність. Проте, аж ніяк не затерті і не відсунені на другий плян творчі інтелектуальні індивідуальності, письменники, мистці, філософи. Таким чином, книжку треба б рекомендувати, як вступ до різних дисциплін, а саме історії мистецтва, письменства, економіки, у даній епосі, і навіть мореплавства і нових відкрить, тощо.

Можемо ще сказати, що при такому широкому насвітленні проблем історія фактів (яким присвячена друга частина книжки) є скорше репетіторіюм фактів, що їх треба б при застосуванні книжки у школах вивчати з якогось докладнішого підручника.

Підручниковий характер мають також енциклопедичні статті О. Шульгина, тільки що вони, з природи речі, коротші, конденсовані, і тому Автор не міг застосувати в цих працях подібної методи широко арґументованого викладу, як це було попередньо, і не міг дати подібного ілюстративного багатства. На цьому місці згадаємо його працю до «Української Загальної Енциклопедії» про «Діяльність урядів Наддніпрянщини від 1917 р.», зокрема ж уступ про дипломатичну діяльність УНР, як коротку синтезу того, що сказано у книжці «Без території», а далі дві статті до «Енциклопедії Українознавства», том I — про добу Центральної Ради й добу Гетьманату. Окремо треба підкреслити статтю про Україну для Словника Міжнародної Дипломатичної Академії, яка має для нас особливе значення, якщо зважити трудність вмістити інформації про Україну в міжнародних публікаціях.

Тільки для повноти картини хочу зазначити, що О. Шульгин присвячував увагу також і рецензіям, але характер студії не дає мені можливости аналізувати окремі рецензії, з яких деякі своїми розмірами зближалися до студій. Тільки для прикладу назву кілька: рецензії на праці проф. Д. Дорошенка, польського історика Пашкевіча, і зокрема молодих українських дослідників — А. Жуковського, В. Маркуся, Є. Пизюра й ін. Близько до рецензії стоять загальні характеристики наших визначних істориків, насамперед М. Грушевського, В. Липинського, Н. Полонської-Василенко. Цими характеристиками Шульгин входить у ділянку історіографії. А втім, характеристика видатних постатей нашої сучасности — це спеціяльний жанр творчости О. Шульгина взагалі, і одна така характеристика публікується в цьому Збірнику.[7]

Сказаного вистачає, щоб зрозуміти всебічність О. Шульгина як історика. Якщо пригадати схему можливого історичного досліду, яку ми подали на початку студії, то детальний розгляд його творчости (доповнений статтею О. Кульчицького про історіософічні та соціологічні праці) доводить, що не було ділянки, в якій О. Шульгин — документаліст, мемуарист, синтетик (з власними монографіями й підручниками), історіософ, рецензент з нахилом до історіографії, біограф тощо — не виявився б. Шкода тільки, що важкі умови еміґраційного життя — постійна праця

[7] «Михайло Сергійович Грушевський, як політик і людина». О. Я. Шульгин плянував дати цілу серію подібних характеристик, і стаття про Грушевського мала йти в циклі «Головні постаті нашого Державного Будівництва у 1917 р.».

для заробітку — не дали змоги присвятитися О. Шульгинові історичному дослідові повністю.[8]

Що ж до його загальної характеристики, то крім всебічности треба підкреслити вийнятковий дар синтези, спертий на глибокій ерудиції й проблемному мисленні. Ясний виклад спричинюється до короткого й конкретного формулювання синтез, які часто — завдяки дарові плястичного представлення — відзначаються кольоритністю: історія під пером Автора — це не архів документів, це справжнє життя у своїй динаміці й поступовому виниканні.[9]

---

[8] При тому цікаво буде навести цитату з спогадів самого О. Шульгина, яка вияснює, як це він таки зумів, не зважаючи на незавидні умови, науково працювати й залишити тривкий слід. Описуючи перебування родини у м. Єлисаветграді, він називає той період життя батька «новим засланням» («УЛГ», ч. 2 (32) за лютий 1958, стор. 5). Родина Шульгиних переїхала до Єлисаветграду, бо в цьому місті дістав батько посаду в банку, яка родині забезпечувала достатнє життя, але не давала батькові ніякого морального задоволення. Додому приходив батько десь біля 3—4 години, виснажений і знервований... „Скучная история" — à la Чехов! Але постає питання, чому ж другу половину дня він не використовував для себе? Чому не писав своїх нових праць і тим не розважав себе самого? Дещо, правда, писав,... але писав мало. Звичайно, для наукових дослідів не було варстату праці, хоч він все ж мав добірну бібліотеку та посідав засоби, щоб купувати нові книжки. Але у людей цієї доби, особливо на провінції, не було головного — енерґії. Батько ж до того, як я вже не раз писав, втратив здоров'я. А до цього не мав у своїх жилах тієї селянської крови, тієї невсипущої сили життєвої, яку нам, його дітям, передала наша дивовижна баба-селянка. Тільки її „коштом" сам я в мої літа (у той час 68 літ! В. Я.) можу ще в бюрі сидіти 6 годин та ловити час для своєї громадської, літературної та наукової праці. Та й часи інші, і всі ми тепер люди „загартовані"».

[9] В цьому місці кінчається початковий нарис, читаний на згаданій Ювілейній Академії (доповнений в останній редакції ширшою вставкою про спогади О. Я. Шульгина). Сама доповідь кінчилася ще побажаннями, які для наукового нарису про Шульгина-історика не мають значення, але вони характеристичні для задокументування самого настрою Вечора; тому наводимо тут цей кінцевий уступ у примітці: «Якщо вільно ще наприкінці висловити побажання, то незаперечно ми побажали б, щоб проф. Шульгин дав нові твори у ділянці історіософії, але ми бажали б ще бачити, щоб Ювілянт не обмежувався до неї, але щоб не забував і про мемуари: річ у тому, що Високодостойний Ювілят був особисто „великою часткою" історичних подій, про які нема свідчень, нема документів. Коли ряди творців наших Визвольних Змагань постійно рідшають, тоді тим більший тягар падає на живих. І тому Високодостойному Олександрові Яковичеві від усього серця бажаю багатьох сил на Многі Літа, щоб було дано йому виконати те почесне завдання й щоб він звершив свій пам'ятник, тривкіший від криці: щоб він закріпив пером те, що творив чином».

На жаль, побажання не здійснилися, але тим більший обов'язок упав на ініціяторів Вечора, щоб зберегти якнайбільше з творчости О. Я. Шульги-

II

Після характеристики творчости Шульгина-історика на підставі короткої аналізи його важливіших праць, хочемо ще вказати на його місце в українській історіографії. Коли Б. Крупницький поставив собі подібне завдання[10] щодо «основоположника народницького напрямку в українській історіографії»[11] — і взагалі одного з перших модерних наших істориків — М. Костомарова, то він вийшов (зовсім виправдано) від характеристики Костомарова, як людини, і змалював його, як одиницю «химерної вдачі, вразливу й вередливу, неспокійну й негармонійну».[12] Про Олександра Яковича можна сказати майже буквально протилежне (може — за винятком певної вразливости вдачі, — але навряд чи можна знайти справжнього інтелектуаліста, який був би невразливим), зокрема що стосується спокою й гармонійности. Ця риса його вдачі у своєму зовнішньому вияві, в історіософічній творчості позначилася незаперечним нахилом до зрівноваженої синтези, і то в рівній мірі в методологічному підході що й у самому викладі змісту. В методологічному розумінні Шульгин прагнув завжди до певного вивершення нагромаджених елементів у замкненій і інтерпретованій «виваженій» цілості. Він був, незаперечно, сильніший в синтезі, ніж аналізі. В розумінні істоти речей, — у викладі — Шульгин змагав до гармонійного поєднання протиріч, що їх зустрічаємо у житті. Він протиріччя в історії хотів розуміти, — подібно, як у щоденному житті він був людиною творчого компромісу.

Ця риса почасти вроджена, але й витончена життям. Коли усвідомимо, що серед безпосередніх предків Олександра Яковича можемо назвати гетьманів Павла Полуботка й Данила Апостола, а його генеалогічне дерево по лінії матері є доведене до 8-го покоління,[13] коли до цього пригадаємо, що його батько був видатним істориком, зрозуміємо, яку ролю в домі Шульгиних мала традиція з характеристичним для неї змаганням до рівноваги, до вивершености, до форми. Знову ж життя у бурхливу добу революції, чи серед важких умов еміґрації мусіло прище-

---

на від забуття. В цьому й генеза цього «Збірника», редактором якого довелося бути авторові студії.

[10] Див. статтю про Миколу Костомарова (1817—1885) в розділі про «Силюети українських істориків XX ст.» (Так! помилка — повинно б бути XIX-та XX ст. ст.). У «Збірнику статтей» Бориса Крупницького п. н. «Історіознавчі проблеми історії України», виданім УВУ, Мюнхен 1959, стор. 87—90.

[11] ЕУ/II, стор. 1148.

[12] Цитована стаття, стор. 87.

[13] Див. статтю О. Оглоблина в цьому ж «Збірнику».

пити для справжнього державного мужа розуміння компромісу, що поглиблював природну потребу внутрішньої гармонії. З цього аспекту пригадаймо відомі факти, коли О. Я. Шульгин вправді димісіонував під час переговорів у Бересті, не погоджуючись з лінією Уряду, але не відійшов від активної дипломатичної служби, в якій залишився і за часів гетьманату (аж до моменту проголошення федерації з Росією). Зовсім так само через приблизно 30 років він шукав узгіднення зовнішньої дії УНР з потягненнями УГВР, що призвело до здезавуювання його таки власним політичним центром, який не мав у той час подібного розуміння інтеґрації.[14] В 1953 і 1956 рр. Шульгин подібну чесноту до «громадської синтези» виявив у ділянці екуменічного мислення, коли він — як православний — очолив у Франції акції 700-ліття коронації Данила Романовича, чи «Трагічних Дат», ініційованих українцями-католиками.

Бажання історичної синтези в методологічному розумінні виразно протиставить Шульгина двом чи не найбільшим дотеперішнім нашим історикам: В. Антоновичеві[15] та М. Грушевському,[16] які були скорше аналітиками. Якщо продовжувати цю характеристику протиставленнями, то Олександер Якович протиставився також своєю психічною настановою згаданим історикам, які були виразними раціоналістами.[17] Шульгин з цього погляду був скорше подібний до В. Липинського, якого Крупницький характеризував так (з Липинським, до речі, Шульгин мав ще спільний нахил до синтези й схильність до соціологічних студій): «Також історичних дослідів (Липинського) не можна брати відокремлено. Вони занадто пов'язані з його загальним світоглядом. Думки *соціологічного* (підкреслення моє В. Я.) й історичного характеру були в нього виявом *суцільної структури його душі,* що була *й емоціонально-чутливою і глибоко релігійно настроєною;* вони органічно росли й розвивалися. Але захоплення одною ідеєю

---

[14] Див. відповідні місця у студії А. Жуковського в цьому ж «Збірнику».

[15] Див. статтю Б. Крупницького про В. Антоновича у цитованому «Збірнику статтей», стор. 91—95. «Впадає в очі великий критичний хист Антоновича. Він безперечно, радше аналітик, ніж синтетик, обережний у висновках і суворий почитатель факту» (стор. 93).

[16] Там же, у статті про М. Грушевського (стор. 95—99): «. . . У Грушевського висловлював себе радше нахил до аналізи, ніж синтези. Будучи учнем В. Антоновича, він навчився від нього пошани до факту. З Грушевського вийшов правдивий документаліст, що покладався головне на архівний, джерельний матеріял . . .» (стор. 98).

[17] За Крупницьким, стор. 91: «. . . Своїм народницьким світоглядом (Антонович) наближався до Костомарова, але ідеологічні основи в них були різні: на зміну романтикові прийшов в особі Антоновича реаліст . . .» А про Грушевського — див. стор. 99.

йшло у Липинського в парі з здібністю складати основні думки в *одну струнку*, архітектурну імпонуючу *систему*. Емоціонально-волютарні елементи (їх положено в основу його соціології) стояли під контролем *розсудку . . .*».[18]

Здібність та замилування до синтези, які в Шульгина випливали в рівній мірі з вроджених властивостей і з його життєвого досвіду, були зміцнені ще й бажанням внести щось нове в українську історіографію, — тенденціями нової ґенерації істориків, які прийшли на зміну Антоновичеві й Грушевському. Вони виявилися у Липинського, але й подібно й у С. Томашівського, чи І. Крип'якевича. Тільки змінені обставини життя, які зумовили погіршення ситуації українських дослідників,[19] спинили в міжвоєнну добу (двадцятих та тридцятих років) стостережений процес: і так на думку Крупницького, «. . . проф. д-р Іван Крип'якевич почав звертати все більшу увагу на популяризацію, і, почасти, синтезу здобутого матеріялу, ніж на його дальше розроблення. Почали появлятися журнали популярно-наукового типу . . .».[20] Подібним шляхом пішов і наш заслужений закордонний науковий центр, — Український Науковий Інститут у Берліні, очолений видатним істориком Д. Дорошенком.[20a] Звичайно, треба тут ще згадати всю «школу» Грушевського, впливу якого позбавилися тільки одиниці . . . «На істориках поза кордонами Совєтів тяжіла стара традиція документальности. Пошана до факту, перейнята від В. Антоновича та М. Грушевського призводила до якогось знеохочення займатися ширшими висновками. Обережність у висновках, доведена до крайности (як наприклад у Біднова), стримувала від синтетичних спроб. Це було таким помітним явищем, що на нього звернула увагу суспільність і почала . . . кампанію проти ,причинкових' дослідів і ,причинкових' істориків, що все пишуть ,до', а не ,про'. А тим часом

---

[18] Стаття про В. Липинського, стор. 99—103. Цитата з стор. 102—103. Там же читаємо ще: «Липинського не можна причислити до т. зв. об'єктивних істориків, — істориків-документалістів типу Антоновича чи Грушевського. В ньому занадто переважали здібності синтетика над здібностями аналітика» (так само було й у О. Шульгина! В. Я.).

[19] Погіршення умов в УРСР було в зв'язку з загальним обмеженням свободи досліду в Совєтському Союзі. Під польською окупацією НТШ, яке досі організувало й фінансувало дослідну працю, було позбавлене фінансової бази, зокрема не мало ніяких урядових субсидій. Стан на еміґрації з матеріяльного погляду був дуже поганий, і поодинокі дослідники мали дуже великі труднощі, щоб заробити на прожиток. Сам Шульгин, як знаємо, міг науково працювати тільки вечорами, після праці в бюрі.

[20] Див. статтю в цитованому «Збірнику» н. т. «Українська наука між двома світовими війнами», зокрема стор. 113.

[20a] стор. 115.

життя не чекало. Потреба синтези, потреба широких концепцій болюче відчувалася».[21] І саме на цьому тлі можна оцінювати ролю О. Я. Шульгина, який — власне кажучи — синтези шукав навіть при публікації документів, і тому вплітав їх у спогади та сполучував з статтями. Коли Костомаров, на думку Крупницького,[22] «належав до тієї породи людей, що з думок роблять життя, а на життя дивляться як на якесь доповнення до думок», то у Шульгина було й в даному випадку саме навпаки: Його думки завжди випливали з життя, а синтеза мала служити далі життю, як здобутий досвід, — як закономірності, які мали стати помічними засобами в творенні нового життя. І в даному випадку знову приходимо до проблеми, наскільки Шульгин-політик, — чи ширше: Шульгин-громадянин і Шульгин-державний муж вплинув на Шульгина-історика: У Шульгина все це гармонійно поєднувалося.

Питання історії на службі життя, як великої «учительки життя», веде нас до проблематики співвідношення історії й соціології, — або до філософії історії чи історіософії. І саме це питання є першорядного значення для Шульгина-історика, бо коли ще дар синтези він має спільний з (щоправда нечисленними) іншими нашими істориками, то як історіософ він стоїть досить осамітнений, якщо взагалі не єдиний з дослідників. І саме тому про Шульгина-історика говорять і пишуть наші філософи чи соціопсихологи,[23] і насамперед його історіософічні праці аналізують наші історики.[24] І коли справедливо говориться про низку наших архівних дослідників-еміґрантів по різних країнах, що вони були піонерами в ділянці встановлення наукових зв'язків з чужим науковим світом,[25] то треба сказати, що таку ролю вико-

---

[21] Б. Крупницький, стор. 120—121.

[22] Цитована праця, стор. 87.

[23] Як О. Кульчицький у цьому «Збірнику», чи К. Митрович в «Українській Літературній Газеті», ч. 7 (61) за липень 1960 р. («Актуальність історіософічних ідей О. Шульгина»).

[24] Н. Полонська-Василенко відгукнулася на появу книги „L'Histoire et la vie", яка є підсумком довголітньої праці автора, великою рецензією негайно після її появи (див. «Наукові Записки УВУ», ч. 2 за 1958 р., стор. 74—78). Цій самій книзі відведено найбільше місця у ювілейній статті цієї ж авторки у Шульгинове 70-ліття: «Професор Олександер Якович Шульгин». «Наукові Записки УВУ», ч. 3 за 1959 р., стор. 57—62.

[25] Крупницький в цитованій праці (стор. 135): «А тим часом перед нашими істориками-еміґрантами стоїть дуже важливе завдання. Я назвав би його будуванням містків між Україною й Европою та й усім світом, — звичайно, в історичнім аспекті. На цьому полі особливе визначився І. Борщак. З подивугідною впертістю будує він уже добрих 30 років мости між історичною Україною і історичною Францією..., і тим самим служить актуальній справі політичного й культурного зближення між обома країнами

нав і О. Шульгин, як єдиний українець, що добився у тридцятих роках до міжнародних фундацій, які фінансували синтетичні *соціологічні чи історіософічні* праці. Це ширше визнання підкреслює позицію Шульгина-історіософа.

Вже перша велика історично-соціологічна синтеза Шульгина про «Початки модерного національного почування й Жан-Жак Руссо» — «яскрава й блискуча характеристика Франції дореволюційної доби та Женеви» — «знайшла повне визнання французьких істориків і її премійовано».[26] Так само було й з останньою працею про «Історію та життя», яку О. Я. Шульгин уважав своєрідним підсумком своєї дослідної творчости. «Книгу» зустрінуто добре в чужинецькій пресі та громадянстві. Видано її за допомогою французького відділу шведського Гуманістичного фонду — Національного Центру Наукових Дослідів. Її відзначили прихильні рецензії Анрі де Монфора. Рецензент вказав на сторінках журналу «Ici Paris», що книга О. Шульгина напевно викличе винятковий відгук в кваліфікованих колах; цікава позитивна рецензія Г. Буржена в «Бібліографічному бюлетені» Педагогічного Національного Інституту в Парижі (1958, ч. 6, червень, стор. XIX). Рецензент ствердив наукове значення книги О. Шульгина і згадав про його діяльність на політичному полі. Прихильну рецензію дано в шведському щоденнику «Morgen Bladet», з 30 жовтня 1958 р. Книжкою О. Шульгина зацікавилося шведське науково-популярне видавництво «Природа й наука».[27] Не диво, отже,

---

й народами». На іншому місці (стор. 116) згадується архівні розшуки М. Антоновича, Б. Крупницького, І. Лоського та Д. Олянчина в Німеччині.

[26] Див. у цитованій статті Н. Полонської-Василенко, НЗ УВУ, ч. 3.,стор. 58—59. Ідеться про працю: „Les origines de l'esprit national moderne et Jean-Jacques Rousseau", яка була написана на підставі цілого циклу вступних студій, як «Ідеологічні коріння французького патріотизму доби Революції» (в «Працях Українського Педагогічного Інституту» в Празі, 1928 р.); «Секрет впливу Ж. Ж. Руссо» («Збірник УВУ», присвячений Т. Масарикові, т. II. Прага 1930); «Ідеологічна ненависть і непереможна любов Ж. Ж. Руссо до Франції» (у «Збірнику Українського Історично-філософічного Товариства». Прага 1937). Подане за статтею Н. Полонської-Василенко, стор. 58, примітки 3—5.

[27] Дані про відгуки на книжку О. Шульгина «Історія й життя» за рецензією Н. Полонської-Василенко (НЗ УВУ, ч. 2, стор. 74), які авторка цитує за тижневиком «Українське Слово» з Парижу (ч. 891 з 1. XII. 1958 р.). Ці дані поширюю інформацією з «Української Літературної Газети (ч. 9 (39) за вересень 1958 р.), в якій м. ін. говориться, що 1) Монфор це колишній довголітній директор-адміністратор Французького Інституту, в якому скупчилися всі п'ять французьких Академій і 2) Буржен — це почесний директор французьких архівів. З «Бібліографічного Бюлетеня» довідуємося, крім цього, що міністерська комісія поставила книжку Шульгина посеред книжок, на які вона звернула особливу увагу, і які рекомендує всім бібліо-

що О. Шульгин був членом чужинних наукових товариств, як «Інституту Французької Революції», як також «Société de l'Histoire Moderne» при Сорбоні у Парижі, ініціятором, засновником та заступником президента Міжнародної Вільної Академії Наук[27a] тощо.

Своєму «культурному амбасадорству» у Франції О. Шульгин залишився вірним до останніх днів, використовуючи кожну нагоду, щоб інформувати французькі наукові історичні кола про проблеми, які хвилювали український науковий світ. Так, наприклад, у 300-ліття Переяславської угоди він вмістив у великому французькому історичному квартальнику відповідну статтю про «Переяславський трактат та Унію України з Москвою».[28]

Коли ми підкреслили особливу позицію О. Я. Шульгина в українській історіографії, яку він завдячував своїм філософічним та історіософічним працям, і коли ми ще зокрема відзначили, що саме завдяки тим своїм зацікавленням він міг виконувати почесне завдання у встановленні зв'язків з чужим світом, то наприкінці характеристики належить сказати, що саме в історіографічних творах найкраще виявилося намагання Автора до синтези-гармонії у підході до явищ життя. Вже сам підназоловок «Закономірності — випадок — людська воля» книги про «Історію й Життя» вказує на той факт, що Шульгин намагався поєднати одиничні факти історичного буття з номотетичними засадами точних наук, зрозуміння яких дали йому в рівній мірі його початкові хемічно-біологічні студії, що й вплив улюбленого професора; — Н. Кареєв скерував увагу молодого тоді студента на ідеї філософії історії та на порівняльну методу, яку Шульгин так вдало застосував у своїй ранній студії про капіталізм, що й згодом у своїм історичнім підручнику з нової історії Европи, на що було вже вказано; він цю методу теоретично обґрунтував у своїй філософічній синтезі.[29]

текам при навчальних закладах Франції. Буржен, як і Монфор, відзначили українське походження автора, і звернули увагу на прізвища тих українців, яких згадував Шульгин.

[27a] За ювілейною статтею Н. Полонської-Василенко, «НЗ УВУ», ч. 3, стор. 62.

[28] „Le Traité de Pereyaslaw et l'Union de l'Ukraine avec Moscou". Revue Historique. № Octobre-Decembre 1954. Presses Universitaires de France. Відбитку цієї статті з дедикацією О. Шульгина отримав автор цього нарису після ювілейної Академії.

[29] Н. Полонська-Василенко так коротко резюмує погляди О. Шульгина: «Автор дає відповіді на кардинальні питання, які він поставив: тільки шляхом порівняльної методи можна встановити історичні закони; не можна ізольовано вивчати феодалізм чи абсолютизм певної держави чи народу; лише широке порівняння аналогічних явищ народів Европи, Азії, Америки та ін.

Вийшовши від матеріялістичних концепцій доби (щодо розуміння завдань і метод історії), Шульгин зумів виповнити їх ідеалістичним змістом; так само як зумів поєднати свої зацікавлення соціяльними рухами (у праці про капіталізм) з ентузіястичним насвітленням раннього націоналізму у творах Руссо, що став батьком патріотичних рухів XIX століття. Тому у творі свого життя Шульгин зумів поставити «велику кількість питань, притягаючи до висвітлення їх цілу енциклопедію людських думок, щоб розв'язати кардинальні питання історії та життя. Головний висновок, який постає перед читачем — мета, яку має людство з часів оформлення «homo sapiens»: це Прометеєва боротьба за свободу, яка підносить людину понад усім світом. Тільки у цій боротьбі підносяться люди понад життєвим багном, і головним ворогом у цій боротьбі є квієтизм, фаталізм. Цей ляйтмотив пронизує ввесь твір Шульгина. Боротьба важка, у ній падають слабі борці, але люди в ній не самітні; їх підтримує, як дає зрозуміти Автор, могутня сила незалежна від людей, яка дає надхнення геніям і творцям людського життя».[30] І саме ця віра дає нам повне розуміння Шульгинівської синтези та його історіософічних концепцій, що визначають місце Шульгина в українській історіографії, яке здобув він собі кропіткою працею цілого свого життя.

дасть можливість встановити певні закони. Але творення законів історії завжди зустрічає випадковості, які ставлять межі законам, хоч до певної міри самі випадковості також підпорядковуються тим законам». (НЗ УВУ, ч. 3, стор. 61).

[30] З рецензії Н. Полонської-Василенко, НЗ УВУ, ч. 2, стор. 77.

Олександер Кульчицький

АНАЛІЗА І СИНТЕЗА РУШІЙНИХ СИЛ ІСТОРІЇ ЗА ОЛЕКСАНДРОМ ШУЛЬГИНОМ

Від аналізи до синтези — шлях думки О. Шульгина

Людська особовість, за формулою Штерна, — це „unitas multiplex“, це «множинна одність», одність особовости, неповторного і своєрідного «я», що з нього випромінює у світ множинність різнородних виявів діяльности. Низка авторів охопила досі аналітичним підходом громадсько-політичну, письменницько-мемуаристичну, чи історичну ділянку діяльности О. Шульгина; залишилися до розгляду ще дві ділянки: *соціологічна і історіософічна.*

Завданням автора цього короткого, критичного нарису буде представлення в *аналітичному підході,* на конкретному прикладі книжки О. Шульгина про «Первопочатки сучасного національного духа Жана Жака Руссо»,[1] довершений у цьому творі розгляд однієї з потужних сил історії, — *націоналізму,* чи скорше початкової й первісної його форми, *патріотизму,* як соціяльного явища, і тому досліджуваного в *соціологічній* перспективі, щоб перейти далі до обговорення спроби шульгинівської історичної синтези, його книжки про «закономірності історії». Зрозуміло, що закономірності історії можна розглядати тільки в *синтетичному підході,* в перспективі *цілости* історії і в унапрямленні на її позаявищну *сутність,* іншими словами, наскільки *напрямленість на цілість і на сутність* є характеристичними ознаками філософського духа — *у філософічній перспективі,* під кутом зору *філософії історії,* тобто *історіософії.*

Якщо представлення соціологічної ділянки продовжує ще лінію аналізи, то обговорення історіософічних шукань Шульгина,

---

[1] „Les origines de l'esprit national moderne et Jean-Jacques Rousseau“. Annales de la Société J.-J. Rousseau, tome XXVI. 1937.

що виявилися останньою його книжкою про «Історію і життя»,[1a] означатиме поворот до синтези, що є вже наслідком самої структури філософії історії, як змагання до охоплення суті історії у її *цілості*. Завдання переходу на площину синтези постане при кінці нарису ще раз з іншого боку: автор, як психолог, вважав своїм обов'язком не тільки завершити огляд „multiplicitatis" — множинности починів творчости проф. Шульгина його спробою історичної синтези, але й дати змогу подивитися, в синтетичному охопленні, в „unitas", в одність особовости творця.

Соціологія й історія — та наукові ставлення О. Шульгина

О. Шульгин, як історик, в багатьох своїх творах, наприклад, історичній монографії „Les origines de l'esprit national et Jean-Jacques Rousseau", стає перед соціологічною проблематикою. Це самозрозуміле, коли взяти до уваги відношення історії до соціології. Коли брати історію в її найширших визначеннях, як, наприклад, у Ортеґи і Ґассе,[2] за яким історія як „cognitio rerum gestarum", тобто, як пізнання того, що людство довершило, є тим самим «систематичним знанням основної дійсности, якою є життя» (очевидно не в біологічному, але в *историчному розумінні життя людства)*, та якщо взяти соціологію в досить широкому її обсягу, як, наприклад, у визначенні Ґурвіча, на думку якого, предметом соціології є *«соціяльна дійсність, розглядана у всіх глибинних нашаруваннях»*,[3] — переконання про перехрещування завдань історика і соціолога стає не тільки річчю природною, але й необхідною. В перспективі сучасного розвитку найширше визначеної історії й соціології, «історія, наука про змінності запевняє соціології незміряне поле порівнянь» й цим підбудовує соціологію, але соціологія «наука про постійності соціяльного життя»[4] вияснює індивідуальні явища історії, історичні змінності. Іншими словами, як каже Сметс, «соціологія сягає до дійсности почерез історію, історія пояснює дійсність почерез соціологію».[5] Цей погляд на згадане взаєвідношення історії та соціології підготовляє одночасно ґрунт для належного зрозуміння основної проблеми останньої книжки О. Шульгина про закономірності в історії і дозволяє краще зрозу-

---

1a „L'histoire et la vie" (Les lois — le hasard — la volonté humaine). Paris 1957. Стор. 230.

2 Ortega y Gasset. Idées et croyances. Paris 1945. Стор. 108—109.

3 G. Gurvitch. La vocation actuelle de la sociologie. Presses Universitaires. Стор. 7.

4 A. Cuvillier. Manuel de Sociologie. Presses Universitaires. Paris 1954. Стор. 246.

5 Там же, стор. 290.

міти його книжку про напрямні соціологічного вивчення сучасного національного духа в призмі твору Жана Жака Руссо.

Проблема генези сучасного націоналізму

Добрим прикладом цього взаємопов'язання і перехрещення історії і соціології можна вважати твір О. Шульгина про Жана Жака Руссо, в якому є таке визначення *теми* його дослідів:

«Представляємо проблему у її *теоретичному* (тобто за нашими попередніми міркування соціологічному О. К.) аспекті; зробимо її відомою, змальовуючи *стан патріотизму* до і під час революції, але осередком нашого твору стане Ж. Ж. Руссо. Пов'язуючи, таким чином, *загальне* питання і з другим більш *особливим*, вимінаємо небезпеку залишитися в нечіткості та даємо цій книжці характер *історичної монографії*». Автор нарису додав би тут від себе: «й даємо приклад, як в історичній монографії, що „per definitionem" торкається *індивідуальних осіб і випадків*, можна вивчати *соціологічно* соціяльне явище, а саме у нашому випадку, соціяльне явище патріотизму».

При цьому конкретному прикладі пригадується попереднє сказане про взаємовідношення історії і соціології, наскільки «історія намагається розуміти те, що індивідуальне в соціяльному», а соціологія має навпаки за завдання «вивчати соціяльне в індивідуальному».[6]

Теза, що її автор встановлює у згаданій пов'язаності дії історичної особи із соціологічним явищем патріотизму, зводиться до дуже переконливого, на багатющому історичному матеріялі обґрунтованого погляду, що Жана Жака Руссо вважають часто хибно за прихильника інтернаціоналізму і космополіта, поскільки він був у дійсності не тільки *предтечею теорії націоналізму*, але *справжнім збудником практики революційного французького патріотизму*. Руссо переніс своє женевське патріотичне почуття для вужчої батьківщини, виплекане спогадами боротьби Женеви за свою самостійність, особливою конституцією її політичного життя, і месіяністською свідомістю кальвіністичного віровизнання її мешканців, на свою велику духово-культурну батьківщину, Францію, що її народним революційним масам він зумів своє національне почуття своїми творами передати.

Навколо цього погляду на ролю Жана Жака Руссо у зв'язку з ідеєю патріотизму, як навколо головної осі — викристалізовуються найрізнородніші історичні, але також соціологічні пробле-

[6] A. Cuvillier. Opus citatum, стор. 246.

ми, що їх в рамках нашого короткого нарису можемо тільки назвати, але сама наявність яких в такій кількості і такій формі характеризує тип мислення притаманний для О. Шульгина, як тип «*проблемного мислення»*, про що пізніше мова буде ширше.

Проблеми, що в книжці постають у зв'язку з поняттям патріотизму, торкаються різнородних його аспектів, і самої суті патріотичного почуття, що її автор бачить за Ренаном у всенаціональній солідарності: «Нація є великою солідарністю, створеною почуттям посвят, що їх вже зроблено і що їх плянується робити. Вона засновує існування минувшини, відзначається однак в теперішності доторкальною даністю: згодою і виразним бажанням продовжувати спільне існування. Екзистенція нації (даруйте цю метафору) є щоденним плебісцитом».[7]

Визначивши, таким чином, за Ренаном поняття нації, автор розглядає далі проблеми об'єктивних чинників її існування, що добре відомі у соціології, як, наприклад, мова, територія, спільна релігія, спільна культура і т. д., заторкує питання глибоко розроблене, як автор зазначує, Драгомановом, — відношення національної ідеї до ідеї вселюдської, базуючись при цьому на слова Руссо: «Бувають філософи, що люблять татар, щоб звільнитися від обов'язку любити своїх сусідів», тоді як «треба бути добрим для людей, з якими живеться».[8] Далі він переходить до розгляду відношення національної ідеї до релігії, знову ж базуючись на різні наведені фраґменти Руссо, при чому бере до уваги випадок, коли націоналізм сам стає родом релігії та вступає, таким чином, у суперництво з релігією, як то часто бувало у випадках модерного націоналізму, що Ж. Ж. Руссо заздалегідь передбачав. Для тих передбачень для Руссо вистачило твердження, що релігія принципово *мусить* ослабити любов батьківщини *земної,* постулятом любови батьківщини *небесної;* якщо однак релігія поборює перебільшений націоналізм, то проте, як і Руссо визнає, виплекує стільки чеснот, необхідних для доброго громадянина і патріота, що робить за словами Руссо *«евангеліє найсильнішим засобом суспільного пов'язання»*.[9]

Йдучи слідами Руссо, Шульгин віднаходить фактори розвитку і формації патріотичного почуття, посилаючись на уривки його листування і фраґменти його творів, — у рідному краєвиді, що Жанові Жакові Руссо нагадує батька, «який у ньому жив», і який «наказував йому любити рідний край» (автор цього нарису, уявляє собі, знаючи мемуари О. Шульгина, що він відчував, пи-

---

7 О. Шульгин. „Les origines..." Стор. 22.
8 Там же, стор. 208.
9 Там же, стор. 211.

шучи ці слова), та не менше від рідного краю, його мешканців «женевців, що їм рівних ніколи і ніде не знайдеш».[10] Рідна країна, «що у ній колись мешкала кохана, якій ми віддали першість нашого серця», «та, що у ній відбувалися наші перші дитячі мандри» (й тут Руссо переходить у площину джерел національного почуття, захованих у найглибшому несвідомому), має в собі «ще щось більше таємне і міцніше за все попереднє». Коментуючи Руссо, який вказує на несвідомі джерела національного почуття, автор, посилаючись на національні ідеї, наводить думку російського філософа Бердяєва про те, що «вже на дні космічного життя є заховані таємні сили долі народів».[11]

Самозрозуміло, не маємо змоги в рамках короткого нарису подати усі соціологічні проблеми національного почуття, що їх ще багато. Між ними є такі важливі, як проблема можливости подвійного національного почування, як саме у випадку Ж. Ж. Руссо, що почував себе і женевцем, і французом. Цілковитою мовчанкою обходимо цілу низку історичних проблем, як і культурно-історичних, що стосуються вже зокрема до національного почуття французького народу, до історичної дати його появи, до факторів і форм його виявів і т. д. Сказаного досить, щоб, з одного боку, дати читачеві уявлення про духове підсоння книжки, з другого, — схарактеризувати *тип мислення* проф. Шульгина, як *мислення проблемного,* а не *системного* (як видно з наших термінів робимо розрізнення, поміж проблемним і проблематичним, системним та систематичним). Не йдеться при цьому — застерігаємося — про будь-яку оцінку обох форм. Пояснення цього розрізнення відкладаємо на дальші сторінки нарису, але різницю між обома родами мислення вже виразно видно на прикладі книжки проф. Шульгина про Жана Жака Руссо. Тоді як автор цього нарису думає, що системний мислитель *розглядав би* в аналогічному випадку *національне почування у його внутрішній пов'язаній структурі, запитуючи одночасно про місце цього почування в структурі новочасної психіки,* все це з метою охопити *цілість* питання якоюсь *загальною* соціологічною і психосоціяльною *теорією,* О. Шульгин як проблемний мислитель і історик, з погляду історичної монографії про Жана Жака Руссо ставить перед читачем *низку поодиноких, дуже різнородних проблемних, соціологічних аспектів національного почування,* дбаючи більше про всебічне висвітлення проблематичного характеру питання, ніж про *одноцільну його розв'язку у площині узагальненої теорії.* Обидві форми мислення, розрізнення яких ввів німецький

---

[10] Там же, стор. 97.
[11] Там же, стор. 103.

філософ Н. Гартман, по суті абсолютно рівні (щодо вартости), однак творять різні орієнтації дослідчої та насамперед філософічної думки, що їх важливо нам розрізнити і визначити, коли стаємо на порозі цієї спроби історіософічної синтези, яку О. Шульгин здійснив у своїй книжці «Історія і життя».

Від соціологічної аналізи до історіософічної синтези

Книжка О. Шульгина про закономірності, неповторності, випадковості й людську волю в історії

У книжці О. Шульгина не йдеться, як це можна думати, про ту концепцію історії, що її мав колись, наприклад, В. Дільтей, і яку далі так блискуче захищав його учень і прихильник Ортеґа і Ґассе. За Дільтеєм історія була ледве чи не «королевою наук», бо є сумою відносно найпевнішого знання про людину, як також сумою знання про світ, наскільки його пізнаємо тільки завдяки людині й тільки почерез людину — *саме впродовж її історії.* За Ортеґою історія була також «систематичною наукою про радикальну дійсність, якою є життя».[12] «Вона є відкриттям людської траекторії» („trajectoire"'), діялектичної серії людських досвідів; вона бачить і розуміє, як «творяться факти» — «вивчаючи їх в їх „fieri",[13] тоді як наука є знанням про факти вже готові. О. Шульгинові (в книжці «Між історією і життям») не йдеться про це інтеґральне і вичерпне поняття історії, не йдеться про інтеґральне та вичерпне поняття життя. Звужуючи тему свого дослідження, *він ставить питання про можливість встановити закономірності в историчному житті.* «Нам йдеться насамперед про розв'язку проблеми: чи історія *повинна встановлювати закономірності,* чи вона повинна навпаки бути рішуче *неподатною на таку спокусу?* Від цієї проблеми залежать всі інші, які ми собі поставили».[14]

Відповідаючи собі і читачам, автор твердить, що історія повинна направити занедбання свого минулого і шукати у своїй ділянці закономірностей, як це роблять інші науки.

Щоб довести свою тезу, О. Шульгинові треба було раніше визначити поняття закономірности і випадку, що дозволяє нам відповідно поставитись до проблеми «детермінізму». Далі треба простежити чинник, що його найтрудніше вважати зв'язаним ланцюгами закономірностей, — людську волю, в її ставленні до сус-

---

12 Ortega y Gasset. „Idées et croyances". Стор. 109.

13 Там же, стор. 110.

14 О. Шульгин. „L'histoire et la vie". Стор. 16.

пільности та до механізму суспільного життя, — як на рівні широких мас, що наслідують своїх провідників, так і на рівні творчих одиниць, новаторів історично-культурного життя. Після цієї підготови, можна тільки порівняльною (компаративною) методою, устійнивши причини і наслідки, що повторюються („faits de succession“), перейти до зформулювання закономірностей в історії, що є закономірностями „sui generis“, у яких чинник випадку, чи скорше випадковости, відограє значнішу ролю, ніж в науках природничих. Проте ці історичні закономірності мають для людської дії і тому для людського життя, особливо для діяльности політика, величезне значення, як основа необхідного для політичного життя передбачування. Як зразок такої історичної закономірности, О. Шульгин подає, наприклад, твердження, що «смерть суверена без наслідників викликає у державі внутрішні змагання до влади», та що «усталена і добре зорганізована держава може, не зважаючи на те, далі жити і зберегти свою державну одність».[15]

«Проблемне» і «системне» мислення в книжці О. Шульгина

Книжка О. Шульгина є наслідком попередне згаданої тематики переважно книжкою *епістемологічної рефлексії щодо особливих аспектів історії*, наскільки він ставить запит про завдання історії, як науки. У великій своїй частині, як книжка епістемологічна, вона присвячена дослідженню *основного поняття науки*, а саме *поняття закономірности*. О. Шульгинові йдеться про поняття закономірности, як в науках точних математично-природничих чи біологічних, так і психології та соціології, а тільки наприкінці — історії. Наскільки книжка ставить такі проблеми, як проблему детермінізму і свободи людської волі, епістемологічна рефлексія О. Шульгина переходить в думку онтологічну, що торкається вже самого буття, і то буття людини. У всякому разі, книжка має виразно філософічний характер.

Філософічна рефлексія, як це добре визначив Н. Гартман, може мати дві напрямлености: наставлення на зазначування, розроблювання *поодиноких* проблем та унапрямлення на їх *розв'язку через включення проблем в пов'язану систему понять*. Скерованість мислення дослідчого, наставлення на *визначування і розроблювання проблем*, а не на *остаточну їх розв'язку у замкненій системі понять, Гартман припорядковує до проблемного мислення*, а другу можливість, *що завершується розв'язками у впорядкованих системах понять, — до системного мислення*. Книжка О.

[15] Там же, стор. 203, 204.

Шульгина є яскравим прикладом *першої* скерованости мислення. На шляху до проблеми закономірностей історії, О. Шульгин ставить та заторкує цілу низку проблем. Теза О. Шульгина про існування в історії закономірностей, якість яких полягає в тому, що вони не мають ані *універсальности,* ані *категоричности,* ані *математичного характеру,* так би мовити, *клясичних* математично-природничих закономірностей, бо є часово і просторово обмежені, і тому набирають *часово-просторової відносности,* як також *пробабілістичного характеру — наповнена проблемним мисленням.* Формула історичної закономірности, що заміняє категоричність форм пов'язання причин і наслідків *альтернативністю наслідків* (або, або) чи *навіть дизюнктивністю* (або — або — або) важлива значно менше сама по собі, ніж своїм *підходом* до питання закономірностей в історії. Підхід полягає в тому, що О. Шульгин, не заперечуючи проблематичного характеру суті, дії і стосування історичної закономірности, але скорше його підкреслюючи, вказує одночасно на численні моменти і елементи проблематичного характеру у математично-фізичних, а тим більш у біологічних, психологічних, як також найближчих історичним — соціологічних закономірностях. Розрізнення універсальних і часткових, абсолютних і відносних закономірностей, далі закономірностей простих, комплексних, кінетичних, потенціяльних, категоричних і тільки можливих, гіпотетичних, конкретних, статистичних, що їх обсяг і ступінь певности дуже різний, — дозволяє включити поміж закономірністі інших наук, закономірності історичного життя, що рідко, мабуть, бувають універсальними, бо підпадають еволюції в часі і мають, мабуть, щонайбільше тільки гіпотетичний характер. Додаймо до того, що головну проблему О. Шульгин ставить зовсім не в рамках якоїсь завершеної системи методології історії, але в низці інших, цікавих, але не розв'язаних (невідомо навіть чи можливих до вирішення) проблем, як, наприклад, чи закономірності, особливо в історії, можуть зазнавати еволюції, чи існують закономірності для індивідуальних випадків, наприклад, для розвитку кожного народу зокрема, у якій мірі закономірності в психології (ми б сказали скорше «правильності» — „Regelmässigkeiten") могли б спричинитися до встановлення закономірности історичних дій і подій. Таким чином, характер проблемного мислення в книжці О. Шульгина увиразнюється у високій мірі.

Поряд цієї, так би мовити «периферичної» проблематики, що з нею зустрічаємося на шляху дослідження історичних закономірностей, залишається в площині проблематики ще й основне питання: наскільки та чим саме історичні закономірності О. Шульгина відрізняються від прийнятих іншими істориками «пра-

вильностей», чи спільних рис історичних подій, існування яких приймають поборювані О. Шульгиним противники (як Маєр чи Лефебр). А якщо прийняти, що у О. Шульгина маємо діло із справжніми закономірностями (отже коли справа не в термінології), постає ще один сумнів: чи (в принаймні наведених О. Шульгиним прикладах) маємо справу з *узагальненням*, що його *завдячуємо вивченню історії*, чи скорше з *соціологічними закономірностями*, що їх викриває звичайна життєва практика групового життя (для наведеного вже прикладу О. Шульгина — наслідків смерти володаря для держави — соціологічний принцип, що для життя групи треба об'єднуючого чинника). Так чи інакше, доводиться ствердити, підкреслюючи проблемний, а не системний підхід О. Шульгина, що *проблематика його книжки, як бачимо, дуже широка і далекосяжна* та що само її заторкнення, базоване на широкій начитаності автора, дуже цінне, і цим *заслуговує на якнайбільшу увагу українського культурного світу*.

Дальшепляннові вартості книжки Олександра Шульгина

Під дальшепляновими (периферичними) вартостями ми розуміємо ті вартості праці О. Шульгина, що безпосередньо не пов'язані із самим змістом книжки, але значення яких для українського життя, не зважаючи на те, треба відзначити.

Вже обставини появи книжки французькою мовою на 230 сторінок, виданої дуже поважною видавничою фірмою, а ще до того з допомогою наукової організації світового значення, що нею є „Centre National de la Recherche Scientifique", вказує на справді велику вагу цієї культурної події, яка повинна б була викликати непропорційно більше зацікавлення, як на ділі це сталося. Вина насамперед наших наукових установ, які й досі не зрозуміли потреби встановлення наукової інформаційної референтури, що її завданням, поміж багатьома іншими, було б дбати про своєчасне, належне і всебічне обговорення в пресі таких рідких і цінних появ на культурно-науковому полі, як книжка О. Шульгина.

Українській справі книжка О. Шульгина служить не тільки самою своєю появою, але також, безпосередніше, багатьома завв**а**гами тексту. Присвятивши твір пам'яті батька, «українського історика і мученика, Якова Шульгина», автор від першої до останньої сторінки використовує цілком природно, без сліду якоїсь тенденційної надуманости, кожну нагоду для інформації чужинця про українське життя і науку. Він це робить, пояснюючи дуже влучно генезу книжки наставленням українського політичного діяча, що потребує і бажає передбачувати розвиток суспільно-історичних явищ, чи просто подаючи при різних нагодах погля-

ди українських вчених (наприклад, О. Потебні для проблем перейняття культури, М. Драгоманова у справі застосування порівняльної методи, М. Туган-Барановського в справі клясифікації форм продукції і т. д.).

Від творчости до творця

Саме завершення підсумовуючої спроби синтези історичного знання розглядом історичних закономірностей, що було одним з найважливіших завдань автора цього нарису, — нагадує інше завдання, зазначене у вступних заввагах нарису: перейти від аналізованої досі у різних аспектах творчости Шульгина до самого творця та виявити (нагадавши штернівське визначення особовости, як „unitas multiplex" та „multiplicitas") — множинність різних творів і різних ділянок політичної, письменницької, громадської, наукової творчости творця, але одночасно відзначити й „unitas" — однність його творчої особовости. Що можливості, чи навіть даності такого органічного об'єднання у нашому випадку не тільки існують, але їх навіть легко знайти, це очевидність підтверджена такими заувагами, як визначення Дюамеля (Duhamel), що пише про «істориків, як повістярів (романсіє) минувшини», а про «повістярів, як істориків сучасности». Бо чи не є, якщо подивитися на справу з іншого боку, — політик творцем майбутньої історії, а історик, чи не відтворює політики минулого? Чи французько-мовні книжки про Руссо та про «Історію і життя», які, зриваючи з шабльоном «загумінково-причинкових» дослідів, заторкують в українській перспективі вселюдську проблематику, не є, бувши науковими творами, одночасно виявами пропаґандивної політичної діяльности? Тим більше, що на їх сторінках автор не тільки не обходить, але прямо шукає нагоди, щоб представити світові надбання української науки таких вчених, як М. Драгоманів, О. Потебня, М. Туган-Барановський та інші.

Ця скорше абстрактна і потенціяльна пов'язаність різних аспектів діяльности О. Шульгина, що ми її щойно торкнулися, дозволяє авторові цього нарису, як психологові, проникнути глибше в конкретну однність особовости творця, що випромінює у різних ділянках та розгортається і виявляється у різних діях і творах. Можна поставити не гіпотезу, але твердження, яке не можна тут з причини браку місця доводити, і що його зрештою доводити непотрібно, наскільки воно виявиться, як автор нарису сподівається, — потребою сердець читачів: уся політично-громадсько-культурно-наукова діяльність О. Шульгина знаходить свою однність в обставині, яка постає і виринає з екзистенціяльного до-

свіду українця-патріота доби змагання за наше визволення, — що шукав слідами Руссо доступу до рушійних сил історії, мріяв про Мойсеєву палицю, яка відкриє дорогу у світ, захованим у надрах народної душі, бурхливим і нестримним джерелам національних почуттів . . . Здається також, що поглиблене розуміння усього внутрішнього багатства національного почування та його ролі у структурі душі, дали О. Шульгинові не тільки межові ситуації української революції, але й становище еміґранта, про яке так влучно і глибоко писав у зв'язку з Руссо, думаючи напевно про себе: «Створилося знаменне явище для ситуації людини, покиненої у чужому середовищі: якщо вдача її слаба, вона піддається, — якщо вона міцна, стає ще більш виразною, більш відрізняється від середовища, що її оточує. Людина міцна, навіть коли вона несвідома своєї народности, покинена у чужій країні, краще відчуває свій національний характер і вкінці краще розуміє не тільки власну вдачу, але вдачу свого народу».[16]

Треба безперечно дивитися на зацікавлення О. Шульгина постаттю Ж. Ж. Руссо, як на *ідентифікацію* у психоаналітичному сенсі, коли, наприклад, автор наводить слова Руссо, що *«патріотизм, як і релігія поривае людину уперед, підносить людей понад себе, примушує їх жертвувати особистими інтересами»*. Треба думати, що повторивши думку Римлян, „dulce et decorum est pro patria mori", — чув у своїй душі не голос філософа з Женеви, але ці ж слова М. Грушевського над домовинами крутянських героїв, між якими був рідний брат О. Шульгина. Внутрішня основа персонально-екзистенціяльного досвіду борця за українську ідею просвічує над найбільш абстрактними думками автора про закономірності історії, коли він пише: «Книжки і абстрактні роздумування справді не можуть замінити живої візії людських призначень, що їх практика життя, все обновлені труднощі, участь у великих подіях нашого часу, а врешті знайомства людей змогли мені постачити». Шукання закономірностей історії людства виявляється у психологічній інтерпретації несвідомого Шевченківським шуканням доріженьки у степу, що веде не до власної долі, але до долі народу. Під різноманітною множинністю різнородних виявів багатогранної діяльности відкривається в одності особовости „der heilige Mittelpunkt der Seele", що про нього мріяли ранні німецькі романтики, брати Авґуст-Вільгельм і Фрідріх Шлеґелі, Фрідріх-Леопольд Новаліс і Фрідріх-Вільгельм Шеллінґ, а що нею була для О. Шульгина, як і для нас *українська національно-державна ідея,* та із своїм невідхильним і повсякчасним імперативом: „Ceterum censeo Ucraïnam construendam esse".

---

[16] Там же, стор. 90.

Олександер Оглоблин

ПРЕДКИ ОЛЕКСАНДРА ЯКОВИЧА ШУЛЬГИНА

I.

1957 року, в «Українській Літературній Газеті» почали друкуватися «Спогади» Олександра Яковича Шульгина (1889—1960), відомого українського історика й державно-політичного діяча.[1] Вже з перших рядків цих прекрасних описів фамільної полтавської старовини повіяло тим ароматом минувшини, що його доводиться так рідко чути, а ще рідше відчувати в наші сумні й безбарвні дні. Майстерне відтворення у слові того давноминулого, що живе в нашій душі, свідчило про автора, як першорядного письменника-мемуариста. Особливо впадало в око, що він не тільки добре пам'ятає — начебто й досі бачить його, — але й любить це минуле — минуле *свого* роду, *своєї* землі, *своєї* країни. Ці спогади глибоко захопили й мене. В листі до Олександра Яковича, з яким я не був ще тоді знайомий, я поділився з ним тими відомостями, що їх я мав про його предків. Це були генеалогічні деталі, які почасти виправляли деякі неточності в його «Спогадах».

*

Як це нерідко буває, Олександер Якович виріс здебільшого в оточенні родичів своєї матері, що походила із старого полтавського козацько-старшинського роду Устимовичів.[2] І саме цих своїх предків Олександер Якович знав найкраще.

Родоначальником Устимовичів (Сахно-Устимовичів) був, за фамільною традицією, козак Софон (Сахно), сотник Городиський, що був забитий під Чигирином 1678 р. Син його, Устим Софоно-

---

[1] «Українська Літературна Газета». 1957, ч. 4 (22) — 1959, ч. 10 (52).

[2] Докладний родовід Устимовичів (Сахно-Устимовичів) — див. в IV томі «Малороссійского Родословника» В. Л. Модзалевського (Київ 1914), стор. 545—567, 830.

вич (Сахнович) Сохненко, під час руйнації Чигирина турками, попав до полону, де перебував чимало літ. В часи гетьманування Мазепи він був «товаришем» (себто рядовим козаком) Власівської сотні, Миргородського полку (1691), потім якийсь час служив в охотницькому війську й нарешті став сотником Власівським (1704, 1705). Він мав добре господарство, зокрема пасіки на правому боці Дніпра, 100 коней тощо. Гетьман Мазепа універсалом 13. I. 1704 р. ствердив володіння Сохненка на Правобережжі. Пізніше Устим Сохненко пішов у ченці з ім'ям Іларіона, був «строїтелем»[3] Мотронинського манастиря й помер там, прийнявши схиму, десь наприкінці 1727 року. Дружиною Устима Сохненка (1691) була Євдокія Яківна Скоробогата, донька «обивателя» Криловського (1670), згодом Городиського (1691) — Яцька Скоробогатого, який, за родинними переказами, був сотником Городиським.

Старший син Устима, Василь Устимович (Сахно-Устимович), народжений близько 1697 р., в с. Устимівці на Кременчуччині, почав козацьку службу 1711 р., був значковим товаришем Миргородського полку (1722), брав участь у війнах з Персією (1720-і роки) й Туреччиною (1735—1739) і на будівництві Дніпровської лінії (1733). Він був одружений (з 1723 р.) з Марією Яківною Апостол, донькою Миргородського полкового осавула й внучатною племінницею гетьмана Данила Апостола. 1762 р. він побудував церкву в с. Устимівці. Служив він до 1766 р., коли дістав «абшит» з чином військового товариша. Помер Василь Устимович 1779 р.

Старший син Василя — Андрій Сахно-Устимович народився близько 1726 р., почав службу з 1741 р. в Миргородській полковій канцелярії, а потім, в 1746—1751 рр. був військовим канцеляристом у Генеральній Військовій Канцелярії. В 1764—1781 рр. він був земським писарем, а в 1781—82 рр. — земським суддею Остапівського повіту. 1782 р., в чині бунчукового товариша, був призначений на посаду Хорольського повітового казначея (1782—1785), потім у 1785—1788 рр. був засідателем Градизького повітового суду, а з 1788 — Градизьким повітовим суддею, діставши (1784 р.) чин колезького асесора. Він був одружений з Февронією Степанівною Савицькою, донькою Лубенського полкового писаря Степана Васильовича Савицького (близько 1684 — близько 1750/51), відомого історика, «одного з освічених людей свого часу» (В. Модзалевський).[4]

Другий син Андрія Васильовича — Прокіп (близько 1756 — близько 1814) пройшов ще довший шлях службової кар'єри. Він

---

[3] «Строїтель» — настоятель невеличкого манастиря.

[4] *В. Модзалевскій.* Малороссійскій Родословникъ, т. IV. Стор. 415.

почав службу 1778 р. канцеляристом у Малоросійській Колеґії. 1780 року його було відряджено до Комісії для опису Малої Росії, що її очолював «малоросійський» губернатор А. С. Милорадович; незабаром він одержав чин полкового писаря (1781). Дальша служба його (вже в російських чинах) проходила в Чернігові (секретар Чернігівської Палати цивільного суду з 1782 р.), в Хоролі, де він був поштмайстром (1789—1793) і городничим (з 1786 р.), у Кременчузі (городничий з 1799). Він закінчив службу в Петербурзі, де, маючи чин дійсного статського радника й орден св. Володимира 3-го ступня, був директором Департаменту Морських військових сил, а потім «числився при Герольдії». Його дружиною була Олександра Андрієвна Волкова, донька генералмайора.

Старший син Прокопа Андрієвича Устимовича — Адріян (близько 1797—1851) закінчив курс «Благородного Пансіона» при Московському університеті, служив у ляйб-ґвардії Уланському полку, де дослужився до ротмістра, потім був адьютантом і «чиновником особых поручений» «Малоросійського» генерал-губернатора кн. М. Г. Репніна (1827—1835), брав активну участь у формуванні козацьких полків (1831—1832 рр.), а згодом, у чині дійсного статського радника, став Курським цивільним губернатором (1840—1850).[5] Він був одружений з Надією Григоровною Милорадович (1802—1875), донькою тайного радника, фрейліною імператорського двору.[6] Це були прадід і прабабка О. Я. Шульгина.

Старший син Адріяна Прокоповича (і старший в роді) — Микола Адріянович Устимович, дід О. Я. Шульгина, народився 1832 р. у Полтаві. З 1850 р. служив у Малоросійському Кирасирському полку і брав участь у Кримській війні 1854—1855 рр. — у походах в Молдавії та Валахії і в боях у Криму. 1857 року він вийшов у відставку штабс-капітаном і оселився в своєму маєтку, селі Софіїні (Сохвині), Хорольського повіту, де й помер 1891 р. Він одружився з колишньою кріпачкою, Єфросинією Іллінічною Черкаською (близько 1846—1925). Дідові й особливо бабці Олександер Якович присвятив чудові, зворушливі сторінки своїх «спогадів».

Донька Миколи Адріяновича Устимовича — Любов Миколаївна (нар. 1865) одружилася з Яковом Миколаєвичем Шульгином, батьком Олександра Яковича.

---

[5] Перед тим, 1839 р. був виконуючий обов'язки Харківського цивільного губернатора.

[6] О. Я. Шульгин неточно називає її графинею («Українська Літературна Газета». 1957, ч. 4 (22), стор. 10). Графський титул наданий був цій лінії Милорадовичів пізніше (в 1873 р.).

Стара українська родина Хорольщини — Устимовичі поріднили О. Я. Шульгина з низкою старшинсько-шляхетських фамілій України. Вони були споріднені або посвоячені з Апостолами, Безбородьками, Бутовичами, Ґалаґанами, Гамаліями, Жураковськими, Жученками, Забілами, Кочубеями, Лагодами, Лашкевичами, Леонтовичами, Лизогубами, Милорадовичами, Новицькими, Острорадськими, Родзянками, Савицькими, Самойловичами, Скаржинськими, Томарами й багатьма іншими. Зокрема цікаве споріднення О. Я. Шульгина з Милорадовичами, що його він підкреслює у своїх «Спогадах», пов'язуючи з цим, між іншим, сербські риси свого обличчя.[7] Прабабка Олександра Яковича — Надія Григоровна Милорадович була донька Григорія Петровича Милорадовича (1765—1828), «Малоросійського» пошт-директора й Чернігівського генерального судді, одруженого з Олександрою Павлівною Кочубей (1769—1838), правнучкою гетьмана Данила Апостола, небогою канцлера Російської Імперії кн. О. А. Безбородька й сестрою кн. В. П. Кочубея, російського віце-канцлера, згодом міністра внутрішніх справ і голови Комітету міністрів і Державної Ради. Батько Григорія Петровича — Петро Степанович Милорадович (1723—1799), бойовий генерал, був останнім чернігівським полковником. Він був одружений з Софією Семенівною Полуботок (1747—1773), правнучкою наказного гетьмана Павла Полуботка, останньою з цього роду, яка принесла в дім Милорадовичів значну частину величезних маєтків Полуботків. Один з синів Григорія Петровича Милорадовича — Лев був одружений з Єлисаветою Іванівною Скоропадською (1832—1890), відомою українською громадською діячкою й меценатом, одним з фундаторів львівського Товариства ім. Шевченка (згодом НТШ). Внук Григорія Петровича — граф Григорій Олександрович Милорадович (1839—1905), відомий український генеалог і історик Чернігівщини, був також родичем О. Я. Шульгина. Таким чином, О. Я. Шульгин і його нащадки мають серед своїх безпосередніх предків гетьманів Павла Полуботка й Данила Апостола.

Сербська кров Милорадовичів, татарська Кочубеїв, молдавська — Апостолів, грецька — Томар, а насамперед українська кров Устимовичів та їх численних родичів — це спадщина, що її одержав від своїх предків по матері О. Я. Шульгин.

---

[7] «Українська Літературна Газета». 1957, ч. 4 (22), стор. 10.

II.

Коли добре знаємо про родичів Олександра Яковича по материнській лінії, то відомості про рід його батька — Якова Миколаєвича Шульгина (1851—1911), відомого українського історика, педагога й громадського діяча, значно бідніші. Навіть Олександер Якович не знав докладно про походження Шульгиних. Він пише у своїх «Спогадах»: „Родина Шульгиних оселилася в Києві десь на початках 19 століття. Звідки вона прийшла? На жаль, гаразд не знаю, але певне вона була старшинського походження та мала якийсь маєток на Полтавщині. Але це все більш мої здогади. Первісне прізвище було начебто Шульга, себто «лівша». Хоч «шульгою» звуть і лозу червакуватого кольору, що росте понад Дніпром. Дід батька був військовий, трохи розбагатів, здобув як офіцер «дворянство» та певно від того часу став «Шульгиним». Він купив собі досить велику садибу на розі Караваєвської та Кузнечної ... Дід мій Микола Шульгин був урядовцем для особливих доручень при генерал-губернаторові, але рано помер. Не певний, чи батько пам'ятав його. Здається, коли йому було 6—8 років, померла й мати ... Сиріт, батька та його трьох сестер, узяв на виховання їхній дядько Виталій Шульгин ... Він був директором «Института благородных девиц» і професором всесвітньої історії в Київському університеті ... був автором добрих підручників всесвітньої історії для середніх шкіл ... і основоположником та головним редактором загально-відомої, суто монархічної газети «Киевлянин» ...”[8]

Мабуть, рання смерть діда й бабки Олександра Яковича (по батькові), а пізніше родинні незгоди й національно-ідеологічний розрив між батьком Олександра Яковича, Яковом Миколаєвичем,

---

[8] «Українська Літературна Газета». 1957, ч. 11 (29), стор. 3. В листі до мене Олександер Якович писав: «Родина Шульгиних в XIX віці була добре відома в Києві і поза Києвом. Але про походження її майже нічого не знаю, крім того, що прадід мій, Яків, придбав садибу в Києві, на Кузнечній і Караваєвській вулиці (де потім містився «Кіевлянин»). Знаю, що був він військовим офіцером в інтендантстві. Можливо, що тільки як військовий він набув дворянство і начебто тоді з «Шульги» став «Шульгиним». Можливо, що цей рід вийшов з Полтавщини, що там мав якийсь маєток. Але все це дуже неясне. Чув і таку леґенду, що ці Шульги чи Шульгини це перекручене на український лад прізвище Шуйських і буцім то герби подібні, але ні того, ні другого гербу я не знаю. Думаю, що перша версія дрібного походження Шульгиних правдоподібніша ...» (1. VIII. 1957. Vanves.)

В. Я. Шульгин (1822—1878), професор Київського університету Св. Володимира на катедрі всесвітньої історії. Про нього див. «Русскій Біографическій Словарь». Том «Шебанов-Шютц». СПБ 1911. Стор. 515—517.

і дядьком та опікуном останнього, Віталієм Яковичем Шульгиними,[9] спричинилися до того, що генеалогічна традиція Шульгиних була призабута, й родинні спогади не сягали далі прадіда Олександра Яковича.

Але була ще одна причина, чому походження українського роду Шульгиних залишалося досі нез'ясованим. Річ у тому, що існував також російський дворянський рід Шульгиних, відомий ще з кінця XVI століття. У списках «дітей боярських» м. Рузи, Московського повіту, 1591—1592 р. числяться кілька Шульгиних (дехто з них записаний як «Шельгин»).[10] 1611 року дяк Никанор Шульгин керував адміністрацією в Казані.[11] В XVIII і XIX століттях серед російських поміщиків і урядовців, військових і цивільних, іноді високого ранґу, а також серед вчених[12] було чимало Шульгиних. Чув я свого часу в Києві, що дехто з київських Шульгиних виводив свій рід від московського еміґранта, служебника кн. Андрія Курбського, що втік з ним до Литовської держави й оселився на Волині. Можливо, що тут малося на увазі відомий волинський шляхетський рід Шольгенів. „Pawel Szolgien" підписався 1 вересня 1619 р. на листі шляхти Волинської до міщан Луцьких у справі Луцького Братства.[13]

Проте, маємо певні відомості, що стверджують думку Олександра Яковича про лівобережно-українське походження київських Шульгиних. 1780 року майор Шульгин мав маєток у м. Срібному, Прилуцького полку — 15 дворів і 20 хат.[14] Невідомо, чи був він споріднений з хорольським купцем Іваном Шульгином, що жив у другій половині XVIII століття (помер до 1806 р.).[15] Син Івана Шульгина, Дмитро, народжений близько 1794 р. (1806 р. йому було 12 років), вчився за кордоном: 1806 р. знаходимо його серед студентів Realschule при Вроцлавському (Бресляв) універ-

---

9 «Українська Літературна Газета». 1957, ч. 11 (29), стор. 3.

10 «Тысячная книга 1550 г. и Дворовая тетрадь 50-их годов XVI в.» Москва-Ленинград 1950. Стор. 227, 228, 437.

11 *С. М. Соловьев.* История России с древнейших времен, кн. IV. Москва 1960. Стор. 664.

12 Наприклад, І. П. Шульгин (1795—1869), історик і географ, професор Петербурзького університету, автор праці «Характеръ и содержаніе новой исторіи», І. СПБ. 1838.

13 „Z dziejów Ukrainy". Київ 1912. Стор. 98.

14 *А. Лазаревскій.* Описаніе Старой Малороссіи, т. III. Київ 1902. Стор. 337, прим. 1.

15 Див. *D. Oljančyn.* Aus dem Kultur- und Geistesleben der Ukraine. „Kyrios", 1937, Heft 3. S. 273 („Weilender Kaufmann im Russland. „Chorol b. Kiow"). Можливо, що це той самий купець Шульгин, який згадується серед землевласників Єлисаветградського повіту 1787 р. (*Є. М. Дружинина.* Северное Причерноморье в 1775—1800 г. г. Москва 1959. Стор. 162).

ситеті.[16] Чи не був Яків Шульгин, прадід Олександра Яковича, родичем (може, братом?) Дмитра Івановича Шульгина? Мабуть, Яків Миколаєвич Шульгин мав якісь зв'язки з Хоролом, коли знайшов собі наречену з Хорольщини. Якщо так, то київські Шульгини — це нащадки старого Хорольського міщанського (чи міщансько-козацького) роду. А втім, тут потрібні ще дальші генеалогічні розшуки.

Мале місто Хорол — миргородське, полтавське, українське. А деяким його уродженцям судилося відограти неабияку ролю в історії України й Російської Імперії. Нащадок хорольських сотників XVIII ст., Михайло Родзянко, голова останньої Російської Державної Думи, переймав верховну владу імперії від останнього царя Миколи II, нащадка першого царя «Малої Росії» Олексія Михайловича. Нащадок хорольського купця кінця XVIII ст., Василь Шульгин, член Державної Думи й відомий російський монархіст, прийняв зречення з рук останнього імператора. А його родич, потомок того ж хорольського купця й хорольських козаків (Устимовичів) — Олександер Шульгин, прямий нащадок гетьманів Павла Полуботка й Данила Апостола, став першим міністром закордонних справ відродженої Української Держави.

---

16 *D. Oljančyn*, op. cit., 273.

Сергій Крашенінніков

ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА ШУЛЬГИНА

(Спогад про Друга)*

Володимир Якович Шульгин, молодший брат Олександра, народився 8 квітня (за старим стилем) 1894 року у м. Єлисаветграді на Херсонщині. Для його світогляду, а тим самим для його пізнішої долі, була важлива насамперед атмосфера родинного дому.

Батько Володимира, Яків Миколаєвич народився 1851 р. Він закінчив другу Київську гімназію із золотою медалею. Там же вчився його кузен, Володимир Іванович Щербина, друг його життя, та Володимир Павлович Науменко, член Старої Громади,

---

* Спогад С. Крашеннікова про Володимира Яковича Шульгина характеристичний для атмосфери дому родини Шульгиних, але не менше й для всієї атмосфери доби, і тому він важливий для зрозуміння світогляду старшого брата Володимира — Олександра Яковича, що йому присвячений Збірник. Але ж, не менше містимо його для відзначення пам'яти й самого Володимира Яковича, як геройського юнака. Спогад важливий також і для настрою доби, з якого зродився Крутянський чин, який не перестає творчо формувати молоде українське покоління й понині. Тому спогад цінний, як історичний матеріял.

При нагоді треба відзначити, що саме постать В. Я. Шульгина мала великий вплив на формування покоління «30-тих рр.» на Західньо-українських Землях. Приводом до того послужила віднайдена коротка замітка, вміщена у «Новій Раді» (ч. 40 за 1918 р., стор. 4) п. н. «Пам'яти жертв під Крутами», в якій казалося: ... «як основу фонду імени Володимира Шульгина при Київській ,Просвіті' для видання популярних книжок з природознавства та історії культури (чим найбільше цікавився покійний)... складають по сто карб. Тетяна Стахевич і Левко Чикаленко». Студентство «30-тих рр.» уважало, що Володимир Якович приніс для Батьківщини найбільшу жертву життя, коли він мав дані стати визначним інтелектуалістом. Ця жертва зобов'язувала студентство до подвоєння зусиль в здобуті знання, але й до посилення боротьби за Суверенність Української Держави. Приклад Володимира Яковича був часто подаваний у виступах студентських провідників того часу й згадуваний у студентській пресі. *Редакція Збірника.*

пізніше видатний педагог і директор чоловічої гімназії. Десь 1872 р. Яків Миколаєвич закінчив історично-філологічний університет св. Володимира у Києві. В університеті він пізнав видатних професорів — Володимира Антоновича та Михайла Драгоманова, які мали на нього незаперечний вплив.

Батько Володимира був справжнім українським патріотом. Він брав активну участь у Старій Громаді, а крім того працював як історик; не зважаючи на дуже несприятливі умови (репресії з боку царського уряду і своє слабе здоров'я), він надрукував наприкінці 80-их років кілька цінних історичних праць.**

Поза тим Яків Миколаєвич опублікував багато заміток та рецензій під криптонімом Л. Ч.

1879 року Якова Миколаєвича заарештовано і вивезено «етапним порядком» у глибину Сибіру до м. Єнісейську, де він прожив 4 роки.

Повернувшись по засланні до Києва, Яків Миколаєвич заробляв на життя приватними лекціями, потім десь 1894 р. влаштувався на посаду контролера державного банку в Єлисаветграді. Проте ця посада аж ніяк не могла його задовольнити і тому при першій нагоді він повернувся до Києва, де працював якийсь час в управі залізниць, потім як викладач приватної гімназії Валькера, звідки його було звільнено як «неблагонадежного», але пізніше поновлено на цій посаді.

Згодом Яків Миколаєвич дістав дозвіл викладати російську мову і літературу (викладати історію йому було заборонено) в державній київській першій гімназії. Яків Миколаєвич помер у Києві 1911 р. Він любив своїх дітей і прищепив їм з дитинства любов до України.

Мати Володимира, Любов Миколаївна, з роду Устимовичів, була виняткової душі людина, яка палко любила українське село і намагалася завжди чим могла допомагати селянам.

Справжня українська патріотка, Любов Миколаївна була віддана вихованню своїх дітей, на яких вона мала безперечно глибокий вплив.

Володимир, перед тим як вступити до гімназії, одержав освіту вдома, де він студіюючи інші дисципліни, мав нагоду ґрунтовно вивчити французьку й німецьку мови.

Пізніше Володимир вступив до 4 кляси приватної гімназії Науменка, яка вважалася однією з найкращих середніх шкіл того часу в Києві. Директор цієї гімназії, Володимир Науменко, свідомий українець і чудовий педагог, очолював згодом Міністер-

---

** Про ці праці більше в статті М. Грушевського, яку передруковуємо зі «Записок НТШ».

ство Освіти в Українській Державі (1918 р.); він був розстріляний большевиками 1919 р.

В одній клясі разом з Володимиром Шульгиним у гімназії Науменка вчився Юрій Русов, пізніше зоолог (іхтіолог), який помер на еміґрації в Монтреалі.

1911 р. Володимир з гімназії Науменка перейшов до державної сьомої гімназії (колишньої приватної гімназії Валькера), вступивши до шостої кляси.

1913 р. по закінченні гімназії із срібною медалею Володимир вступив на природничий відділ фізично-математичного факультету Київського Університету.

Ще бувши гімназистом 8-ї кляси, Володимир цікавився археологією, що видно з даних, які мені ласкаво передав професор Петро Петрович Курінний.

Археологічна експедиція Федора Вовка почалася у липні 1908 р. у Чернігові під час XIV Археологічного З'їзду. Ще перед з'їздом палеолітичну стоянку біля с. Мізина виявив місцевий священик. Розкопи почав проф. Ф. Вовк 1908 року, його помічником був Сергій Руденко. Розкопи продовжувались 1909, 1912, 1913, 1914 і 1916 років. Співробітниками експедиції були: П. Єфименко, В. Сахаров, Л. Чикаленко, Б. Крижанівський. У 1912—1916 роках розкопами керував Левко Чикаленко, а при ньому постійно згадується помічником Володимир Шульгин. У Мізині знайдено було селище з мамутом, з кістками північного оленя, відомі браслети з мамутової кістки та асортимент знарядь з кременю. Знахідки переховувалися до другої світової війни в Академії Наук та Українському Музейному Городку в Києві. ВУАН надрукувала альбом рисунків знайдених у Мізині речей. Л. Чикаленко написав монографію про Мізин, проте її ще не надруковано.

Лютневу російську революцію Володимир Шульгин зустрів у Києві студентом. У першій половині березня 1917 р. в Києві відбулися надзвичайні губерніяльні земські збори, які вибрали постійну раду представників організації на Київщині. Рада ця з-поміж себе вибрала Виконавчий Губерніяльний Комітет, який майже цілком опинився в руках українців. До цього Комітету було обрано професора М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Корольова, М. Стасюка, Х. Барановського, А. Сербиненка, О. Степаненка, Д. Антоновича, П. Понятенка, М. Синицького, Володимира Шульгина, С. Франкфурта, С. Когана, А. Красовського і П. Линниченка.

Головою Комітету обрано тодішнього губерніяльного комісара М. Суковкина. М. Суковкин колишній голова Губерніяльної Земської Управи), який раніше ставився до українського національ-

ного руху цілком байдуже, тепер почав дружньо співпрацювати з українцями і відразу став на територіяльно-автономному ґрунті.

Керівництво губернією опинилося в українських руках і це було дуже зручно українцями використано. Відразу ж офіційний орган «Губернские Ведомости» було перетворено на «Вісті Київського Виконавчого Комітету» при Губерніяльному Комісарові Тимчасового Уряду, їх видавано українською й російською мовами, а «Земська Газета» почала друкуватися виключно українською мовою. Губерніяльна Друкарня почала друкувати українські книжки; насамперед вона взяла замовлення від М. М. Грінченко на друкування цілого ряду творів Бориса Грінченка.[1]

Володимир Шульгин був на посаді члена Виконавчого Губерніяльного Комітету лише 10 місяців. Наспів січень 1918 р., а з ним відбулася трагедія під Крутами. У зв'язку з наближенням большевиків до Києва, організовано Помічний Студентський Курінь, який складався з студентів Українського Народного Університету, студентів університету св. Володимира й учнів старших кляс Української Кирило-Методіївської гімназії. Завданням Куреня було захищати, разом з іншими нечисленними українськими військовими загонами Бахмачський залізничий вузол. Володимир Шульгин раз-у-раз ходив на військові вправи Куреня.

7—8 січня (за старим стилем) Володимир ще був дома. 8 січня був день народження сестри Володимира, Надії Яківни і Володимир подарував їй альбом малюнків Шевченка. 9 січня, день оголошення універсалу (22. I.) Володимир не був вдома, бо брав участь у вправах Куреня.

27 січня (за новим стилем) Курінь одержав наказ вирушити в похід і вночі 28 січня від'їхав потягом в напрямі на Бахмач. Командував Куренем сотник Омельченко. 29 січня удосвіта потяг зупинився на станції Крути, де від головної лінії йдуть залізничні колії на Чернігів і на Прилуку. У Крутах студенти зустріли решту відділу юнкерів першої Військової Школи та горстку гайдамаків, які відступали з-під станції Макошин під натиском переважаючих сил ворога, що наступав від Гомеля. Команда вирішила обороняти станцію Крути. 30 січня пополудні засурмлено тривогу. Почався нерівний бій з переважаючим чисельно ворогом, в якому полягли майже всі українці, захищаючи свою батьківщину.[2]

---

[1] Проф. Д. Дорошенко. Історія України (1917—1923). Том I. Доба Центральної Ради. Ужгород 1932, Нью-Йорк 1954. Стор. 41.

[2] Д. Дорошенко, цит. твір, I, стор. 283—284. *Увага Редакції:* Д. Дорошенко подає дату бою під Крутами помилково на 30 січня (17. I. за ст. ст.), — цю помилку зустрічаємо, зрештою, частіше. Коли «Нова Рада» вмістила

Коли пізніше большевики примушені були залишити станцію Крути, туди, довідавшись про долю Володимира Шульгина, їздив його молодший брат Микола, його мати Любов та його дружина Ліда з Тартаковських. Тіла невеликої частини героїв, що загинули під Крутами знайдено і привезено до Києва. Їх поховано було в одній братській могилі 19 березня 1918 р. на Аскольдовій могилі,[3] урочисто на кошти держави. Професор Михайло Грушевський промовляв над тілами юних героїв, розпочавши словами: «Dulce et decorum est pro patria mori».

У самий день похорону крутян у газеті «Нова Рада» надруковано статтю Л. Старицької-Черняхівської — «Пам'яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами», в якій авторка зокрема згадує незабутнього Володю Шульгина. Трохи пізніше Сергій Єфремов у статті, присвяченій Володимирові, під назвою «Марна жертва», яку було надруковано в тій же газеті «Нова Рада», по-

---

вістку про смерть В. Шульгина — у 35 ч. за 1918 р. — подала, що його вбито в бою під Крутами 16 (ст. ст.) січня, отже 29. І. за новим стилем. Треба припустити, що тогочасне джерело подало дату добре. Також «Киевская Мысль», ч. 28 з 19 березня 1918 р., пишучи про «Похороны студентов-козаков», вмістила на 1-й стор. клепсидри про поодиноких потиблих, і дата бою подана в них двічі на 16/29 січня. Ця ж сама «Киевская Мысль» в 29 ч. за 1918 р. в статті «Похороны студентов гимназистов січовиков» (стор. 3) подає знову дату на 16/29 січня. Зрештою, подібно учасник бою під Крутами поручн. Михайло Михайлик, пишучи про бій під Крутами, називає дату 16/29 січня. Стаття-спогад поручн. Михайлика була друкована у Львові в «Літописі Червоної Калини», у 2 ч. за 1932 р., але ж написана вона була перед 1924 р., бо в той рік вмер Автор, — у Сарнах; отже спогад був писаний за кілька років після бою, і важко припустити, щоб учасник, який трагічно пережив подію, що її дуже плястично змалював, забув дату. Врешті: Христя Кононенко писала спогад про Крути у 1922 р. (вміщений у ж. «Соборна Україна», що виходив у Відні, — у ч. 5 за 1922 р.) і вона також подає дату на 16/29 січня. Х. Кононенко належала до «осередку середньошкільників» у Києві, а з того «осередку» згинуло кілька членів. В спогаді Х. Кононенко пише, що «ся звістка (про Крутянську трагедію) зробила на нас гнітюче враження... Нам середньошкільницям — Тані Марковській і мені — доручено закупити квіти й прибрати труни». І знову, — важко припустити, щоб вона дату забула. Автори статтей, чи історичних синтез, які подають дату 30 січня, не покликуються на ніякі джерела.

Матеріяли, на підставі яких подаємо ці дані, зібрані у «Бібліографічних джерелах до історії бою під Крутами», вміщених у м. «Студентський Шлях» в ч. 1 (21) за 1933 р. (стор. 7—11; ексцерпти з «Киевской Мысли» у позиціях під чч. 4 і 5, із статті поручн. Михайлика — під ч. 32) та в ч. 1—2 (33—34) за 1934 р. (стор. 15—23, інформація про «Нову Раду» під ч. 47, про статтю Х. Кононенко під ч. 57). Бібліографію зібрав і скоментував Атанас Фіґоль, вона разом нараховувала 90 позицій. В. Я.

[3] Аскольдова могила нині не існує, бо її за наказом комуністичної влади перетворено згодом на парк.

дав характеристику Володимира Шульгина, як українського патріота та високо культурної і рідкої індивідуальности людини.

Про Крутянську трагедію є відповідна література, яка докладно характеризує військові події під станцією Крутами. Цих подій я у своїх спогадах про Володимира Шульгина не торкаюся, бо це не входить до завдань моєї статті.

Особисті спогади

Гімназія (1911—1913)

Восени 1911 р. я вступив до сьомої кляси київської сьомої гімназії (колишня приватна гімназія Валькера).[4] Загальний рівень і кваліфікація педагогічного персоналу у цій школі були значно вищі, ніж у гімназії м. Глухова, де я перед тим учився.

У Києві виразно почувалися впливи західньої культури і биття пульсу наукового центру давало себе знати на кожному кроці.

Викладачі історії Максимов (сьома кляса) та Іконніков (восьма кляса) не раз бували в Західній Европі. На лекціях у гімназії вони часто оповідали про враження під час своїх подорожів по музеях мистецтва. Іконніков, крім того, іноді виголошував прилюдні (позашкільні) лекції про епоху італійського відродження, супроводжувані діяпозитивами.

Російську мову та літературу викладав Дмитро Миколаєвич Ревуцький (брат відомого композитора Левка Ревуцького), автор твору «Українські думи і пісні історичні» та збірника українських народних пісень «Золоті ключі». Дмитро Ревуцький, талановитий педагог з артистичною вдачею співака, мав не абияку ерудицію і на своїх лекціях раз-у-раз цитував українські народні пісні, що для того часу було у гімназіях досить рідким явищем.

За релігією учні гімназії поділялися на православних та католиків. Православним («русским») «закон Божий» викладав священик, а полякам релігію — ксьондз. До «русских» були зараховані як учні українського походження, так і росіяни. Останніх було дуже мало (щось три або чотири). Жидів, кількість яких була обмежена «процентною нормою», в нашій клясі було двоє. Скрізь у гімназії панувала російська мова.

Тут я вперше побачив і познайомився з Володею Шульгином.

Насправді це не було близьке знайомство, ні дружба між мною і Володею. Русифікована гімназія не сприяла нашому зближенню і протягом двох років нашого перебування в Київській

[4] Київська сьома гімназія містилася на Тимофіївській вулиці.

сьомій гімназії мої спогади про Володю обмежуються лише моїми суб'єктивними спостереженнями.

Володя виразно відрізнявся від інших учнів не лише тим, що він добре вчився, а всією своєю вдачею. Було справжньою насолодою слухати, як на лекції російської літератури Дмитра Ревуцького Володя неначе справжній артист деклямував уступи з «Евгения Онегина», а у відносинах із своїми колеґами відзначався м'якими манерами і шляхетністю. У ньому гармонійно поєднувалась приваблива зовнішність із внутрішніми духовими якостями.

1912 р., стоячи біля колон університету св. Володимира, я спостерігав жалобний похід із труною Миколи Лисенка, вкритою червоною китайкою, який рухався в напрямі до Байкового цвинтаря.

Студенти високих шкіл і учні старших кляс гімназіяльних утворили живий ланцюг навколо центральної частини походу і однією ланкою цього ланцюга був Володя.

Ще в гімназії мені було відомо, що Володя — свідомий українець, але ближчого контакту між нами не було і навряд чи він здогадувався про можливість дружби в майбутньому.

Студентські роки (1913—1918)

Восени 1913 р. я вступив до природничого відділу фізико-математичного факультету св. Володимира. Цей самий фах вибрав Володя.

Одного разу, зустрівши мене в коридорі університету, він звертаючись до мене українською мовою (у гімназії ніхто з учнів ніколи не вживав у розмові української мови), запитав мене, чи я визнаю себе українцем. Одержавши позитивну відповідь, Володя запропонував вступити до української студентської громади університету св. Володимира, на що я радо погодився.

Згадана студентська громада університету св. Володимира була нечисленна, заледве нараховувала яких 300 членів при загальній кількості студентів 4 000—5 000. Вона складалася з національно свідомих юнаків-українців, об'єднаних спільною любов'ю до своєї батьківщини.

Громада вела культурно-національну роботу серед своїх членів, улаштовуючи доповіді з українською тематикою і мала власну українську бібліотеку.

Царська поліція пильно слідкувала за будь-якими сходинами, тому засідання громади відбувалися в наявності не більше

десяти її членів. На чолі кожного десятка був свій керівник. Десятком, в роботі якого я брав участь, керував Володя.

Бібліотека студентської громади містилася в будинку, де мешкав Володя та його родина (Манастирська вулиця ч. 9). Вона складалася переважно з україніки, і це дуже сприяло ознайомленню членів громади з творами українського красного письменства, історії України та політичними відносинами в межах царської Росії. На зборах десятків (яких було кілька) виголошувано доповіді, після яких точились дискусії та обговорювано різні питання українського життя. Це гартувало нас, сповнювало бадьорістю та вірою у краще майбутнє.

Стоячи на чолі десятка, Володя на сходинах не відрізнявся своєю поведінкою від інших членів гуртка. Притаманна скромність дозволяла йому бути «незримо присутнім», але він був душею нашого товариства і ми всі почували його чарівний вплив організатора.

Збори відбувалися у сутеренах згаданого вище одноповерхового будинку (власність родини Шульгиних). А що цей будинок був на відшибі, можна було себе почувати безпечним.

Збори десятка я відвідував досить часто, і про них у мене назавжди залишились найкращі спогади. Питання про належність окремих членів громади до того або іншого політичного угруповання не було актуальним. Усі члени були об'єднані спільною українською національною ідеєю.

З Володею у нас швидко встановилися приязні й дружні взаємини, які не переривалися протягом його короткого життя. У домі Шульгиних я часто бачив матір Володі, Любов Миколаївну, його сестру Надію Яківну та молодшого брата Миколу, який тоді ще вчився в одній з останніх кляс київської сьомої гімназії.

У моїй пам'яті залишилась прогулянка човном на Дніпрі влітку в товаристві Володі та студента київського університету, мого колишнього колеґи по глухівській гімназії. Володя вмів чудово веслувати і намагався передати своє вміння мені і моєму приятелеві.

З вибухом першої світової війни національно-політичні питання почали загострюватись.

Росія проголосила себе «визволителем Галичини з під австрійського ярма», хоч всім було ясно, що насправді криється за цим гаслом. Почалися урядові репресії проти українства.

Збори студентської громади припинилися, бо збиратися ставало раз-у-раз небезпечніше. Проте Володя підтримував особистий контакт з членами свого та інших десятків студентської громади.

Якось під час практичних вправ ботаніки Володя підійшов до мене і пошепки оповів мені, що він збирає опінію українців щодо цієї війни. Тримаючи в руках список студентів українців, він проти мого прізвища поставив мінус (неґативне ставлення до війни).

Восени 1914 р. ми з Володею пішли були на лекцію французької мови. Під час свого перебування в університеті кожний студент повинен був скласти іспит з чужоземної мови. Викладачем французької мови був француз Chauvin, типовий європеєць з елеґантними манерами.

Він записав наші прізвища і запитав, коли б ми хотіли скласти іспит. Володя почав розмовляти з Chauvin-ом французькою мовою, чим він приємно здивував як самого викладача, так і мене. Гадаю, що викладач просто зарахував Володі французьку мову з найвищою оцінкою. Chauvin пізніше брав участь як вояк у захисті Вердену і був тоді поранений.

1915 р. багато галичан під час окупації російським військом Галичини було взято заложниками і вивезено вглиб Російської Імперії. Частина їх опинилася в Києві, де ними опікувався «Комитет для оказания помощи населения юга России, пострадавшего от военных действий» (така була офіційна назва цієї організації). Тоді в домі Шульгиних я вперше зустрівся з кількома галичанами інтеліґентами, які часто відвідували будинок ч. 9 на Манастирській вулиці. У родині Шульгиних їх завжди зустрічали гостинно й допомагали, чим було можливо.

Восени 1915 р. Київський Університет евакуйовано було до м. Саратова. Не маючи в Києві матеріяльної бази, я виїхав до м. Кролевця на Чернігівщині, де влаштувався приватним вчителем у родині моєї тітки. Навесні 1916 р. я поїхав до Саратова складати іспити і зустрів там Володю. По іспитах ми якось зробили прогулянку човном на протилежний берег Волги. Саме тоді була повінь і наша мандрівка до с. Покровського тривала досить довго. Крім Володі, з нами був ще один студент Київського Університету, українець.

Від Володі ми довідались, що мешканці с. Покровського — українці, колишні переселенці з України.

Зійшовши на берег і побачивши недалеко хлопчика років дванадцяти, ми почали з ним розмовляти і були приємно вражені, коли він нам відповідав українською мовою. Володя запитав його між іншим: «Чи ти все розумієш, коли ми з тобою розмовляємо?». «Розумію все», відповів він, «але Ви якось дуже завертаєте». Того самого дня ми повернулись човном до Саратова.

Колеґа, який був наших супутником до с. Покровського, пізніше оповів мені, що якось студенти Київського Університету влаштували таємні загальні збори за містом Саратовом, де Володя також виголосив промову під прибраним прізвищем.

Національно-політичні питання дуже захоплювали Володю. Він аж ніяк не міг ставитися до них з позицій спокійного споглядання. Варто відзначити любов Володі до українських пісень, про що я довідався випадково. Йдемо вулицями Саратова. Бруківкою маршують салдати, співаючи російських пісень. Нараз Володя каже: «Чуєте як затягає? так може співати лише українець».

Надійшов 1917 р., а з ним лютнева революція. Уже в березні Володя став членом Київського Губерніяльного Комітету, де енерґійно провадив національно-політичну роботу.

Обставини закинули мене на Поділля, де у м. Вінниці перебувала родина моїх батьків. Тоді я працював у м. Браїлові як уповноважений по демобілізації та збереженні воєнного майна, яке залишилось на терені Поділля.

Приїхавши якось до Києва, зустрів Володю коло університету. Наше побачення було дуже коротке; Володя встиг лише сказати мені кілька слів про свою працю в Київському Губерніяльному Комітеті. Він мав багато роботи і кудись поспішав. Це було моє останнє з ним побачення.

У Браїлові з газети «Нова Рада» довідався я про трагічну подію під Крутами і про загибель Володі.

Кінчаючи мої спогади, повинен відзначити, що ніхто протягом мого життя не мав такого глибокого впливу на мій світогляд, як багатогранна натура Володі, який являв собою тип українця par excellence. Пригадуючи мої зустрічі з людьми, не знаходжу жадної постаті, що її можна було б порівняти з неповторною індивідуальністю Володі, яка приваблювала і чарувала всіх, хто його знав.

Gloria victis!

Час іде і багато подій ми забуваємо. Але до забутих подій бій під Крутами не належить. Дата його увійшла до нашої історії. На тлі цієї події народилась і зросла леґенда про героїв мучеників, яка перейде до наступних поколінь. Згадуючи тих, які полягли за Батьківщину, ніколи не забудемо пом'янути світлу постать Володимира Шульгина.[5]

---

[5] *Висловлюю сердечну подяку Дорогій і Високошановній пані Надії Яківні Шульгиній-Іщук за дозвіл використати цінні дані до біографії Володимира Шульгина та за читання рукопису*

Євген Врецьона

СПОГАД ПРО ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА

З покійним О. Шульгином я познайомився в Женеві, взимку 1946 року, у його сина Ростислава, до якого він приїхав з Парижу. Це вперше я зустрівся ближче з політичним діячем старшого покоління, не рахуючи моїх зустрічів з празьких часів міжвоєнної доби й часом безпосередньо перед вибухом німецько-совєтської війни.

Проф. О. Шульгин був вже з вигляду імпозантною постаттю. Він міг би бути козацьким старшиною-політиком першої половини 18 століття. Культурний у веденні розмови, переконливий в арґументації, він ніяк не давав по собі пізнати, що говорив з представником молодшої революційної ґенерації, від якої відділяли його старі куліси часу між двома світовими війнами. Я також був свідомий, що моїм співрозмовником є визначний політичний діяч табору УНР, до атавізмів якого ми ставилися критично, якщо не з почуттям жалю й випливаючих з нього упереджень. І тут пережив я першу несподіванку. О. Шульгин вмів керувати розмовою річево, без зайвих хитрощів і компліментів, сумної хвороби наших політичних лідерів на еміґрації.

Друга несподіванка: О. Шульгин виступив, як голова уряду УНР в екзилі, давши мені коротке річеве вияснення. Після смерти Вячеслава Прокоповича, виконуючого обов'язки президента Української Народної Республіки, він як урядуючий міністер закордонних справ та десиґнований прем'єр, був примушений взяти на себе також тяжкий і невдячний обов'язок Президента, бо дотогочасний президент Андрій Лівицький залишився у Варшаві, тобто на терені, окупованім ворогом. Не зупиняюся на тих справах, але знаю, що велося листування між Варшавою і Парижем, з якого виходило, що А. Лівицький мусів вважатися тільки приватною людиною. Так само було з проф. Славінським, що залишився в Празі. З ним я мав нагоду говорити в Празі на початку 1941 року і там він мені казав, що він є за створення Укра-

їнського Національного Комітету (в Кракові), але говорив зо мною, як людина приватна, а не як член уряду УНР. Згадую це, бо напевно появиться мемуаристика тих часів і це фіксування має дати дещо до думання авторам. У розмові з проф. Шульгином я згадав про ті часи, подавши також короткий зміст моїх розмов з проф. Максимом Славінським, Євгеном Вировим, проф. Вадимом Щербаківським і генералом Всеволодом Петровом (у Брні). Проф. О. Шульгин пояснив мені деяку закулісну політику табору УНР. Польський уряд в екзилі на чолі з генералом Сікорським підтримував дипломатичні стосунки з урядом УНР і до деякої міри вплинув, щоб французький уряд й інші альянти толерували дії уряду УНР. Зрозуміло, що в такій ситуації політики УНР, які залишилися під німецькою окупацією, не могли спричинитися до добра позиції уряду УНР в Парижі.

Не хочу входити в скомпліковані особисті справи й співвідношення середовища. У кожному разі О. Шульгин оповів мені багато незнаного, не бувши при цьому надто стриманим в критиці не цілком ясної поведінки політиків свого табору. Він сказав мені, що він далекий від намірів використати свої позиції з часу війни і що він стоїть за устроєві позиції УНР. Він готовий наладнати все для добра справи, без найменших особистих претенсій. Але ж він є за тим, щоб всі зрозуміли, що тепер інші часи, що років війни не можна викреслити і нормалізація серед українських політичних діячів різних таборів мусить виходити з цього нового положення.

Я признаюся, що такий хід розмов з чільним політиком табору УНР розвіяв у мене багато упереджень і я зрозумів, що опіній, хоч би і яких оправданих, не можна узагальнювати. В дальших розмовах, які заторкали не тільки загальні політичні проблеми, зокрема питання найновіших подій в Україні, але і охоплювали надзвичайно широкі зацікавлення, я навчився цінити людину високої культури, що для неї політика не була єдиним змістом життя. Це був представник тієї старшої ґенерації, у кого можна було вчитися.

Дуже цікаві були наші спільні зустрічі з відомим грузинським політиком діячем М. Кедею, зокрема надзвичайно змістовні розмови під час першого обіду, на який запросив нас М. Кедя. Вже зовнішніми обставинами обід цей мав майже напівофіційний характер з дотриманням усіх протоколярних товариських норм при таких зустрічах. М. Кедя був прекрасним господарем. Його політична лінія була дуже ясна: розбити російсько-большевицьку імперію, як перший етап для організації самостійних національних держав. Без розбиття Російської імперії не може

бути самостійних національних держав на Сході Европи. Орієнтацію на Америку він відкидав, бо він знав (так твердив), що Америка не хоче протиросійської політики, але хоче зберегти Росію, все одно яку, як союзника. Єдиною реальною силою, яка б своєю істотою мусіла бути протиросійською — це Німеччина. В Европі нема місця на дві великодержави: отже, може бути лише Росія або Німеччина. Німці втратили надовго свої шанси на Сході Европи своєю безглуздою політикою. Згодом я мав нагоду прочитати мемуари Еріха Керна, який був на Сході воєнним кореспондентом при частинах СС. Він описує сцени масового розстрілу цілої грузинської частини, що із зброєю в руках перейшли вже у перші тижні війни на німецький бік. Я думаю, що Кедя знав значно більше, ніж хто інший, бо він цілком пірнув у німецьку політику на Кавказі, намагаючися до кінця війни переконати своїх німецьких приятелів в злочинності й шкідливості їхньої політики на Сході Европи. М. Кедя знав майже всіх політиків табору УНР; він був також знайомим з провідними діячами нашого підпілля і УПА.

В розмовах, які відбувалися у Женеві, я познайомився ближче з діяльністю уряду в Парижі. Ця діяльність була толерована з боку альянтів, хоч до якихось актів «визнання» не дійшло. Те, що президент А. Лівицький залишився у Варшаві, мовляв, він не міг знайти можливости виїзду за кордон, дуже обтяжувало політичну позицію уряду УНР в Парижі. Не знаю, як було насправді з його виїздом. Я скорше схильний думати, що політики цього табору думали про політичну гру на дві руки, якщо взагалі не означало це цілковитої зміни орієнтації. Знаю від віцемаршала польського сойму Василя Мудрого, який після самогубства маршала сойму Пристора був фактичним урядуючим маршалом сойму і хотів виїхати за кордон, що йому було офіційно внеможливлено виїзд, тобто він не міг користатися з авта, єдиного тоді можливого ще засобу пересування. На пізніші старання лондонських польських урядових кіл намовити В. Мудрого до виїзду до Лондону, він відповів, що він є тепер приватна людина і не забув ставлення офіційних кіл у Варшаві під час евакуації. Не виключено, що А. Лівицький зустрівся з подібною «приязню». Ці справи можуть бути пізніше вияснені тільки мемуарами, які згодом будуть написані, а вони цікаві, власне чого можна очікувати від «тоже союзника» у критичній ситуації.

Взимку 1940 р. під час фінсько-совєтської війни, президент О. Шульгин дістав офіційне запрошення приїхати у Гельсінкі, для обговорення українсько-фінської співдії у війні проти Росії. О. Шульгин полетів до фінської столиці, де був зустрінутий на лі-

товиці, як представник суверенного уряду. Але при обговоренні практаичних можливостей участи України у війні по боці Фінляндії виявилися відразу чималі труднощі. Фінляндці не мали досить зброї для своїх вояків і вони розраховували на те, що українці не такі цілком без могутніших союзників.

О. Шульгин відвідав табор полонених українців, де перед кількома сотнями вояків і підстаршин виголосив промову, як прем'єр України в екзилі. Вояки вислухали промову мовчки, відгуку не було майже ніякого. Шульгин признався, що на таку зустріч з дійсністю він ніяк не був приготований. Це була молодь з України, що виросла під сталінськім терором, від якої відділяли його роки нових поколінь. Посилання на визвольні змагання 1918—20 років і пізніші повстання не були їм зрозумілі; ім'я Симона Петлюри не говорило їм нічого, або було їм знане, спотворене совєтською пропаґандою. Тепер, після ознайомлення з новою ситуацією на Україні, боротьбою на два фронти, УПА і нашим досвідом, йому все стало ясне. Пізніше він розповів мені, в якому трагічному положенні були ці полонені. Наскільки собі пригадую, це були вояки 4-ї стрілецької таращанської дивізії, в якій вояки в більшості складалися з українців. Бої були жахливі, немилосердні. При наступі, від переду були причаєні фінляндці, які підпускали наступаючі лави на найближчу відстань, щоб косити їх безжально пострілами машинових пістоль («фінок»), надзвичайно ефективної зброї на близьку віддаль. Повороту назад не було, бо там причаїлися «заґрадітельні отряди» окремих військ НКВД. Залягти в сніг, єдина ще можливість, не давала також багато шансів, бо вона означала смерть від морозу. Полон був тільки тоді рятунком, коли частина була цілком оточена, що траплялося назагал рідко, бо фінляндці, бувши чисельно дуже слабкими, застосовували еластичну тактику відходу назад на зміну з несподіваними вогневими, короткими нападами із засідки. Зрозуміло, що полонені врятувавшися з такого пекла, залишалися на довго нечутливі на банальні патріотичні заклики до героїчної боротьби. Вони мали свій досвід і для них покищо війна була закінчена.

Розмови з офіційними фінляндськими чинниками велися, хоч ні одна з сторін не мала якоїсь розумної концепції. Просто несподіваність була надто великою і врешті досить швидкий кінець війни поклав крапку на всі сподівання.

У кожному разі цей почин уряду О. Шульгина треба відзначити, бо це був один з нечисленних виступів українців у міжнародному маштабі в реальних, а не вигаданих умовах. Треба також відзначити, що фінська інціятива виключно була ділом

О. Шульгина, без порозуміння з варшавським центром. Скажу більше, діяльність О. Шульгина була критично прийнята покійним А. Лівицьким і були навіть спроби зупинити цю діяльність або спрямувати її по лінії німецьких інтересів. У кожному разі, після зайняття Парижу німцями О. Шульгин опинився у німецькій в'язниці.

Як політик О. Шульгин не виявив жадних атавізмів, які так дуже обтяжують нашу політичну роботу поза межами України. Для нього ситуація після 1945 року була цілком відмінна від ситуації до війни. Боротьбу України на два фронти, проти обох окупантів, О. Шульгин ставив дуже високо і він це використовував ще до закінчення війни на женевському терені. Не менш важливим фактором для нього була численна нова політична еміґрація на Заході з її цілком іншим складом, ніж це було після Визвольних змагань 1918—20 років. Треба було основно змінити політичне думання і то негайно, не оглядаючися на застарілі «традиції».

З ініціятиви О. Шульгина відбулася вже восени 1946 року зустріч УНР-УГВР на швайцарсько-австрійському кордоні. З боку УНР були присутні 2 делеґати: М. Лівицький і Ростислав Шульгин (син Олександра); з боку УГВР — М. Лебідь, М. Прокоп і автор цього спогаду. Були ще присутні і технічні організатори зустрічі, всі з боку УГВР, між ними Є. Стахів і П. Демчук. Зустріч відбулася при гарно і обильно заставленому столі. Згадую тому цю обставину, що вона у той «безтуристичний» час служила за дипломатичний пашпорт. У підготовці зустрічі активну участь брав також Ростислав Шульгин, який ходив два рази через кордон, один раз — глибокими снігами взимку. Це були важкі часи, і О. Шульгин не знаходив нам слів визнання за вміння організувати все навіть за найскомплікованіших обставин. Очевидно, наші молоді організатори, виховані у підпіллі, справилися з такими «легкими» завданнями без закиду.

Під час розмов виявилися деякі розходження між О. Шульгином і М. Лівицьким. Все ще залишилося невиясненим, хто є президентом уряду УНР і де є центр: у Парижі чи Ашаффенбурзі. Для вияснення цих справ О. Шульгин їздив до Німеччини, очевидно, знову шляхом, організованим нашими людьми. Він повернувся розчарований і заявив мені, що від «такої» політики він мусить відійти. Що він і зробив, повернувшися до наукової праці й до громадських справ на терені Франції. Зокрема він був діяльний в секторі «порозуміння народів Межимор'я», а пізніше в результаті його заходів постала Міжнародна Вільна Ака-

демія, одна з установ нашої наукової діяльности в міжнародних рамках, що її концепції мали далеке спрямування.

З О. Шульгином мав я нагоду гарно відпочивати над люґанським озером у Швайцарії. Були там також пані доктор Шульгина, син Ростислав, проф. Ю. Стемповський, син міністра в уряді УНР С. Петлюри у 1920 році; кілька днів пробув з нами о. Бугера з перемиської епархії, що помер як парох наших поселенців у Параґваї, Р. Прокоп, П. Демчук. Це був прекрасний час. Гарна соняшна погода, добрі відносини серед чисельного і різного віком товариства, цікаві дискусії на різні, не тільки політичні, теми і, самозрозуміло, українські страви, якими годувала нас пані Шульгина. Це було літо і в Тессіні було можна все дістати, що влітку було видне на українських ярмарках. О. Шульгин був прекрасним співрозмовником, який вмів спрямовувати розмови на цікаві теми, що при них можна було духово відпочити. Він все повторював, що нема такого лиха, в якому не треба б дати відпочинку духові й тілу.

*

Запрошений написати спогад про сл. п. О. Я. Шульгина до Збірника на його пошану, не мав я часу ні змоги переглянути записки та листи, збережені у приватному архіві, десь на самому споді. Пишучи з пам'яті, не можу дати точного датування, але й не про день ідеться, а хронологія подій докладна, і роки певні.

Володимир Янів

ДО ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНОЇ ВІЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК У ПАРИЖІ

(З визначенням ролі української групи у її постанні й розвитку)

ПОСТАННЯ АКАДЕМІЇ ТА ЇЇ ОСНОВНІ ІДЕЙНІ ЗАЛОЖЕННЯ

Основні Загальні Збори Міжнародної Вільної Академії Наук[1] у Парижі відбулися 23 лютого 1952р.,[2] але ідея зродилася значно скоріше, а навіть раніше почалася фактично діяльність, як це видно з факту, що Академія була леґалізована 1951 р., а існування її офіційно проголошене 10 квітня 1951 р.[3] Про це, зрештою, говориться в одній із статтей з нагоди VII річної Асамблеї, яка відбулася 7. VI. 1958 р., мовляв, «заснована вона (тобто Академія) з ініціятиви проф. Олександра Шульгина ще 1948 р. і до офіційного відкриття вже реально існувала, виконавши під керівництвом її ініціятора значну працю. Десять років — це вже со-

---

[1] Офіційна назва, вжита в статуті: „Académie Internationale Libre des Sciences et des Lettres", по англійськи: „International Free Academy of Science and Letters". Слово „science" не має точно визначеного поняття. В основному — це «знання, наука», але в множині „les sciences" це радше «природничі науки» (чи ширше: точні науки), які протиставляться поняттю „les lettres" отже: «гуманітарним наукам». (Див. «Французько-український словник» укладу О. О. Андрієвської та Л. А. Яворовської, виданий Державним Учбово-педагогічним Видавництвом «Рідна Школа», Київ 1955. Стор. 658-659 та 400). Згідно з прийнятим у нас способом, цього розрізнення не робимо (див. «Всеукраїнська Академія Наук», «Академія Наук УРСР», «Українська Вільна Академія Наук», тощо). В скороченні будемо уживати: AILSL або МВАН.

[2] „Bulletin de l'AILSL", ч. 1 (без дати появи) і ч. 2 (Décembre 1954), стор. 12.

[3] Там же, — в 1 ч. у вступній статті, у 2 ч. на внутрішній обгортці. У Франції до леґального існування еміґрантської організації треба після дозволу міністерства внутрішніх справ зареєструвати її в префектурі департаменту, в якім є місце осідку організації, та проголосити реєстрацію у спеціяльному урядовому віснику, — „Journal Officiel". Сама реєстрація вимагає конкретного рішення членів, які мусять спільно підписати прохання, отже, треба було ще перед реєстрацією якихось загальних зборів.

лідний вік для еміґрантської установи...»[4] В час Основних Загальних Зборів Академія згуртувала 132 вчених 11 різних національностей,[5] і це також підтверджує, що підготовча робота йшла вже довгий час, зокрема якщо взяти до уваги, що ці вчені були розкинені по різних країнах поселення.

Статутова мета Академії висловлена в § 2 словами: «МВАН має за мету створити студійний осередок для чужинних вчених, які в сучасних умовах не мають змоги продовжувати своєї наукової діяльности в країнах свого походження». Цю мету з'ясовано в коротких словах ще раз згодом, коли на внутрішній обгортці «Бюлетеня» треба було дати своєрідну «візитну картку» Академії. Там читаємо «Вона (тобто МВАН) становить наукове товариство, яке має за завдання об'єднати інтелектуальні сили еміґрації з бажанням запевнити, шляхом встановлення й здійснення відповідної наукової програми, збереження й розвиток життєвих сил національних культур, загрожених комуністичним режимом».[6] У вступній статті до 2 числа «Бюлетеня» Академії подано ще й засоби, зібрані у 3 точках: «Резюмуючи, діяльність Міжнародної Вільної Академії повинна розвиватися у трьох площинах, тісно координованих; вона має: а. Всіми своїми засобами улегшувати наукову активність еміґрації і, зокрема, сприяти науковим покликанням серед еміґраційної молоді; б. організувати програму праць, посвячених дисциплінам специфічно національним; в. збудити й скріпити в інтелектуальних середовищах вільних країн зацікавлення для завдань Академії».

На іншому місці, коли ініціятори бажали точніше спрецизувати завдання, які вони ставили перед собою, мета й засоби були з'ясовані дещо ширше; описуючи настрої після першої Асамблеї, Генеральний Секретар, д-р І. Ляйті, писав у вступній статті до першого числа «Бюлетеня»: «Великий успіх першого прилюдного виступу Академії дозволив констатувати, що вона відповідає реальним потребам. Бо й справді, МВАкадемія Наук запевнює для екзильних вчених, розпорошених по всьому світі, інтелектуальні та моральні рамки, які зможуть скріпити почу-

---

[4] «З діяльности Міжнародної Вільної Академії». «Українська Літературна Газета», ч. 7 (37) за липень 1958 р., стор. 10.

[5] Див. короткий звіт із перших Загальних Зборів у цитованім вже «Бюлетені» (ч. 2). Список 132 членів, складений спільно на пропозицію поодиноких 11 національних груп, був на Зборах затверджений.

[6] Статут вміщений у першому (недатованому) числі «Бюлетеня» на стор. 10-12. На внутрішній обгортці «Бюлетеня» зібрано декілька найважливіших інформацій про Академію (10 рядків!), і ці інформації повторювалися постійно у 2, 3 та 4 чч. «Бюлетеня» (змінювалося тільки число членів Академії).

вання взаємної солідарности, зменшити відокремлення й помножити силу внутрішньої відпорности проти натиску різних чужинних осередків, які на дальшу мету скривають загрозу поглинення (асиміляції). Проте, Академія у своїх завданнях не обмежує своїх зусиль до самого тільки збереження інтелектуальних еліт еміґрацій для того майбутнього, в якому їхні країни так дуже потребуватимуть наукових сил. Програма Академії сягає далі: відповідальні чинники еміґрації не можуть задовольнятися самим спостеріганням, — щоб непричасним оком дивитися на деструктивну працю, ведену в „народних демократіях" з метою зігнути під ярмо марксистсько-ленінської діялектики всі ділянки науки, які є глибоко вкорінені в національній традиції; це зокрема стосується історії, чи історії літератури, етнографії, соціяльних чи юридичних наук. У наслідок цієї непримиренної культурної політики постає небезпека, що впродовж одного покоління будуть знищені здобутки національних гуманізмів, створених ціною важких зусиль цілих століть, а тим самим можливості передання національних традицій будуть зменшені до мінімуму. Це проти цієї смертельної небезпеки Академія вважає своїм обов'язком реаґувати, мобілізуючи всі ще наявні сили еміґрації з бажанням запевнити — при допомозі встановлення й здійснення відповідної наукової програми — збереження і дальший розвиток життєвих сил національних культур, загрожених у своїм існуванні. В цей спосіб мали б бути підготовлені найкращі умови для майбутнього відродження культур, так дуже бажаного всіма».

З цитованих слів виразно бачимо, що амбіції Керівників Академії були великі й величні.

Проте, не зважаючи на ті широкі обрії, значення Академії менше в її статутових цілях, як радше у широкій концепції певного *понадніаціонального* об'єднання, довершеного в дуже складних умовах еміґраційного життя. Цей концепційний момент виразно відзначила преса, вирізняючи два аспекти: внутрішній (самих поневолених народів) і зовнішній (ставлення до концепції зовнішніх чинників Вільного Світу). Для ілюстрації цитата з одного із українських пресових звідомлень: «Вже сам цей факт (об'єднання до спільної праці 237 науковців[7] 14 народів з-поза

---

[7] Вище подане число об'єднаних науковців: 132 з-поміж одинадцяти національних груп. Ті числа стосуються Основних Зборів з 1952 р. Цитована часописна стаття, яка подає вже більше число (237 членів, 14 народів) відноситься до IV Загальних Зборів з 1955 р. Дані подані із «Бюлетеня» ч. 2, який приготовлено на Загальні Збори (датований він груднем 1954, і подавав стан членства на 1. XII. 1954 р.).

залізної заслони — В. Я.) вказує на значення Академії, й то з кількох поглядів: це спільність трагічної долі зводить разом найкращих представників народів, щоб вони у дружній співпраці підготовили підстави майбутнього ладу европейського Сходу, — ладу, вільного від поневолення, насилля, терору й визиску. Взаємне пізнання, базоване на об'єктивнім, науковім досліді, доводить до взаємного зближення й пошани. Це внутрішній аспект справи».[8] А в іншім органі ця думка була доповнена ще такою констатацією: Академія «досягла бодай одного із своїх завдань: взаємного зближення кваліфікованих представників науки, культури і навіть політики поневолених народів. Коли взяти до уваги суперечності, гострі сварки, які ще так недавно панували між цими народами, то взаємне зближення їх культурної верстви є чималим досягненням, що має значення на майбутнє».[9]

Цінне насамперед, що об'єднання було абсолютно вільне, залежне виключно від бажання самих членів, — незалежно від зовнішніх концепцій і натиску зовнішніх чинників. Тому Академія змогла об'єднати науковців всіх народів Центральної та Східньої Европи, країни яких опинилися під пануванням чи у сфері впливів СССР, чи точніше: вона об'єднала екзильних наукових репрезентантів в рівній мірі народів-«сателітів», що й народів, які були включені безпосередньо в державну систему «Союзу». Усвідомити значення такого ставлення можна тільки тоді, як пригадати знану концепцію американських кіл, що відома в широких колах громадськости під назвою «непередрішенства», а яка полягає на 1) поділі екзильних груп на представників народів-сателітів і «народів СССР», при чому зобов'язуючим мав би бути стан з 1 вересня 1939 р. і 2) визнанні засади, що не пе-

---

[8] Автор цього історичного огляду про діяльність Академії від початку був ентузіястом її ідей, яку чимало осіб сприймало з певним скептицизмом, чи плян пощастить здійснити як «утопійну фантазію ідеаліста» ... Тому ідею Академії я намагався спропаґувати серед нашої суспільности, присвятивши їй кілька статтей. Цитата із статті під назвою «Цінна ініціятива українця», написаної з нагоди IV Загальних Зборів; вона була друкована в нашому філядельфійському щоденнику «Америка» за 24. V. 1955 р. Цим самим Зборам присвячена ще друга моя стаття п. н. «Міжнародний Парлямент науковців з-поза залізної заслони» (тижневик «Християнський Голос» за 29. V. 1955 р.). Ці статті були зреферовані Редакцією вінніпезького тижневика «Новий Шлях» у «Огляді українського життя» (10. VI. 1955 р.). З нагоди III Загальних Зборів була моя стаття н. т. «Правильна Концепція» («Християнський Голос» за 20. VI. 1954 р.). В. Я.

[9] Цитована стаття з «Української Літературної Газети» ч. 7 (37) за липень 1958 р. Стаття не підписана, мабуть, д-ра К. Митровича. В цій же «Газеті» була ще друга стаття, присвячена справам Академії, а саме в ч. 10 (28) з 1957 р.: «З праці Вільної Академії Наук у Парижі».

рерішується принципу майбутньої політичної долі «народів СССР» (які називано також «народами Росії»), які мали б евентуально «самовизначитися» щойно в ході перебудови СССР, чи революції на терені СССР. Ця політична концепція призвела до того, що, наприлкад, окремо були організовані радіопередачі «Вільної Европи» (для народів-сателітів) і осібно для «народів-СССР» («радіо-Свобода»). Цей самий принцип «непередрішенства» застосовано й при організації «Інституту для вивчення СССР».[10] Політично воно виявилося у виключенні українців та білорусів з «організації поневолених народів», як це відзначено в «Українській Літературній Газеті»,[11] яка підкреслює, «поважну політичну ролю» цієї організації, додаючи: «Тим більше значення має Академія (вона, до речі, належить до організації „des peuples captifs", як дорадчий орган, хоч реальна співпраця ще не налагоджена)». Можна б ще тільки додати, що ця співпраця між Академією і «Організацією поневолених народів» саме тому не була налагоджена, що Академія не захотіла прийняти концепції поді-

---

[10] Див. мою статтю «Правильна концепція» з нагоди Загальних Зборів Академії, в якій між іншим з'ясовано, що в «непередрішенстві» скривається виразна небезпека «передрішенства», тобто включення українців в таку чи таку систему якоїсь «нової» Росії. Річ у тому, що саме загроза большевизму призвела до усуцільнення («інтеґрації») Европи, «яка зможе успішно протиставитися загрозі тільки менше чи більше сфедерованою. І до цієї сфедерованої Европи мали б належати по визволенні й народи-сателіти. Де ж може бути місце України й Білорусі в цій новій системі, коли їх заздалегідь виключається з европейського об'єднання. Чи ж можуть вони бути самостійними державами між двома могутніми політичними творами: Об'єднаної Европи і, хай ослабленої, але всеж таки потужньої Росії (з величезними і багатими просторами, з великим людським потенціялом, з великою динамікою)».

[11] Ч. 7 (37) за липень 1958. Мова про «Organisation des peuples captifs». Послідовно, українські організації є, наприклад, виключені від політичного об'єднання «Міжнародного Союзу Християнських Демократів», чи — як його також називається — «Нових Міжнародних Екіп» і їх складової частини Християнсько-Демократичного Союзу Середньої Европи. Натомість українські організації допущені на рівних правах з організаціями державних народів до ідеологічних католицьких централь («Обнова» з моменту заіснування до «Pax Romana», Українська Католицька Асоціяція Преси з 1957 до Міжнародної Католицької Унії Преси, Український Християнський Рух з 1962 р. до Міжнародної Федерації Католицьких Чоловіків «Unum Omnes». Подібно, Українська делеґація постійно брала участь у дотеперішніх трьох Світових конґресах Апостольства Мирян. З політичних партій тільки Українська Соціялістична Партія є членом Соціялістичної Унії Середньої й Східньої Европи й почерез неї входить до Соціялістичного Інтернаціоналу. З Профспілкових організацій Конфедерація Українських Вільних Профспілкових Організацій є з 1951 р. членом Міжнародної Конфедерації Християнських Профспілок. Більше на ту тему: гасло «Міжнародні організації» в ЕУ/II.

лу Европи, проектованої «Організацією поневолених народів», яка відстоювала закріплення стану з-перед другої світової війни, отже була за зречення із приналежности України й Білорусі, а може й з Балтицьких держав.

Іншими словами: Вільне об'єднання екзильних науковців без зовнішнього втручання і накидування неприродніх концепцій мало велике моральне значення, як своєрідний модель дії на майбутнє, а для українців і білорусів Академія мала ще ту ролю, що вона вивела науковців цих двох екзильних груп з ізоляції, в якій вони опинилися в наслідок генеральної лінії американської політики після другої світової війни.

О. Я. ШУЛЬГИН ЯК ІНІЦІЯТОР ТА ОСНОВОПОЛОЖНИК АКАДЕМІЇ

Саме під цим кутом загального об'єднання науковців, із рівночасним виведенням українського наукового світу із ізоляції, треба насамперед оцінювати заслуги Олександра Шульгина, в особі якого дуже щасливо поєднався в даному випадку давній дипломат із науковцем; це виведення українців із ізоляції наступило на дуже важливому відтинку життя: в науці, при чому Академія об'єднала справді міжнародну екзильну еліту, а на особливу увагу заслуговує, що в її рядах опинилася також ціла низка колишніх визначних державних діячів, зокрема ж дипломатів (згідно з традицією французьких Академій). Не менш важливим був також факт місця осідку Академії, — у Парижі, бо таким чином можна було поширити українські зв'язки, які до війни обмежувалися скорше до германського світу, а після війни — в зв'язку із масовими переселеннями до ЗДА й Канади — почали доволі однобічно поширюватися на англосакський світ (а на боці залишалися романські народи). Зрештою, Париж із своєю багатою традицією колишньої міжнародної столиці ще довго залишиться одним із найважливіших світових культурних центрів, а в усякому разі він значно важливіший, ніж інші европейські міста, в яких була згуртована українська духова еліта (зокрема Мюнхен із УВУ, УТГІ й УВАНом, — частково, Рим із Василіянським науковим центром, а згодом ще й з Українським Католицьким Університетом та Українським Богословським Науковим Товариством).

Коли заслуга ініціятора Академії перед українською суспільністю є цілком вияснена й зрозуміла, то може бути цікаво, як вона виглядає у насвітленні чужинців. На це найкращу відповідь дає опублікований Академією Збірник на пошану О. Я. Шуль-

гина, майже негайно після його смерти;[12] ця книжка це поза звітними виданнями Академії — «Бюлетенями» — єдина досі її книжкова публікація (видана спільно з Науковим Товариством ім. Шевченка в Европі та з французьким видавництвом О. Перрена). Генеральний Секретар Академії, — угорець д-р Іствая Ляйті вказує у вступнім слові до Збірника на факт винятковости у відданні пошани О. Шульгинові окремим виданням, чого до цього часу не траплялося, хоч вмирали незаперечно і найсвітліші постаті з-поміж членів. Згадка про вмерлих появлялася звичайно тільки, посеред інших, у «Бюлетенях».

«Якщо ми сьогодні робимо виняток — пише І. Ляйті, — то це тому, що ми без Олександра Шульгина не мали б співдрузів по Академії, — ми не мали б Академії. Бо й справді, треба було всього багатства його шляхетного серця, всієї його любови, одержимої бажанням вільного досліду, всієї його наполегливости, роз'ясненої усміхом, щоб задумати, поширити й здійснити ідею об'єднання в рівній мірі виняткового, як наше . . .

«Пригадую нашу першу зустріч, і згодом цілу низку переговорів, які попередили заснування нашого Товариства. Ішлося ні менше, ні більше, як про згуртування в міжнароднім організмі учених з різних країн центральної й східньої Европи, яких московська тиранія примусила шукати притулку в демократичних державах, щоб могти вільно продовжувати наукову активність. Завдяки силі арґументації Олександра Шульгина, — завдяки його м'якому авторитетові, ідея скоро прищепилася якомусь десяткові осіб, що їх його винахідливість зуміла між еміґрантами Парижу відкрити й зібрати, щоб з них створити ядро майбутньої Академії. Його мета була подвійна: з одного боку, створити спільноту інтелектуальної й моральної самодопомоги, що в цій спільноті екзильні науковці змогли б віднайти в якійсь мірі атмосферу втраченої батьківщини, — зрозуміння й заохочення в співдрузів з аналогічними долями й ментальностями. А з другого боку, наблизити до спільної дії еліти країн, що їх незрозуміння й суперництво, — тепер анахронічні, так часто протиставляли, і що їх нині спільне нещастя, як також і геополітичні конечності повинні на майбутнє з'єднати проти спільного ворога».[13]

---

[12] Alexandre Choulguine (1889—1960). Olivier Perrin — éditeur. Paris 1961. Див. також відповідне місце у «Супровіднім слові» до Збірника на пошану О. Шульгина в ЗНТШ, як також переклад статті О. Перрена, вміщений в цьому Збірнику і, зокрема, примітки до цієї статті.

[13] Istvan Lajti, Secrétaire Général de l'A.I.L. Avant-propos. Pp. 7-9. «Вступне слово» датоване: Paris, octobre 1960.

«Щоправда, амбітні мрії Олександра Шульгина про сильну Академію, що могла б випрацювати й фінансувати широку програму дослідів та наукових публікацій, натрапили на брак зрозуміння політичних і інших еміґраційних організацій, але й також — скажім це виразно — на непримиренну волю самої Академії *утримати свою беззастережну свободу*.[14] Проте балянс її майже вже десятилітньої праці далеко не знеохочуючий: Міжнародна Вільна Академія Наук, леґально заснована у Франції, нараховує тепер (жовтень 1960 р. — В. Я.) близько 400 членів, — в більшості колишніх університетських професорів їх країн походження, які — не зважаючи на дуже трудні умови — продовжують свою наукову працю. Серія «Бюлетенів» Академії, де публікуються (на жаль, надто вже короткі) резюме доповідей, читаних під час місячних сесій, чи на щорічних великих асамблеях, найкраще свідчить про високий рівень їх праць».

«Олександер Шульгин у дуже видатний спосіб спричинився до активізації цієї діяльности, не тільки як Віцепрезидент Академії й Голова сильної української групи, але й як автор численних власних доповідей».

В цьому самому напрямі підкреслення заслуг О. Шульгина йде й стаття про «Засновника Міжнародної Вільної Академії»,[15] пера другого віцепрезидента Академії, польського вченого Зиґмунта Залеского, спеціяльною заслугою якого є те, що він вже на конкретнім прикладі двох народів вказав виразно на завдання Академії (а одночасно в дуже симпатичний спосіб змалював сильвету О. Я. Шульгина): «Позитивний аспект його патріотизму виразно висувався в ньому на перше місце, поглинаючи — можна б сказати — неґативні тенденції, які збуджують менше любови с в о г о н а р о д у, як радше склонюють до н е н а в и с т и ворогів. Цю свою методу, чи скорше свою політичну мораль він мужньо застосовував насамперед до двох народів: українського та польського, роз'єднаних минулим, багатим на драматичні сутички й люті ресентименти, — у постійнім хитанні між симпатією та потятом і відштовхуванням та відразою, — в рівній мірі невідхильними та непереможними. Отже, зовсім не приховуючи їхніх сутичок і розходжень, Олександер Шульгин закликав обидва народи, не так забути нерідко прокляте минуле, як радше будувати спільно більш плодотворне та світле майбутнє. Це са-

---

[14] Натякання на певний зовнішній натиск на Академію, щоб вона прийняла загальну лінію Організації поневолених націй.

[15] Zygmunt Lubicz Zaleski. „Le fondateur de l'Académie Internationale Libre". Pp. 31-34. Залескі — літературний критик і історик літератури, колишній професор Варшавського університету, член-кореспондент Інституту Франції (1882—1967).

ме любов його української Батьківщини здавалася йому нашіптувати його розумне й шляхетне наставлення».

Це з цієї палкої любови, але одночасно й із зрозуміння комуністичної загрози народився плян Академії, який О. Шульгин з відомою вже наполегливістю, але одночасно й з елеґантністю дипломата й нащадка давнього роду взявся реалізувати, просто зачаровуючи своїх численних співбесідників, які не могли протиставитися силі його переконання. Але вернімося до дальшої цитати зі статті чужинця:

«Приблизно перед десятьма роками прийшов зустрітися зо мною в моїм мешканні на вулиці Буассіер — і я пригадую цю хвилину з неймовірною докладністю — мужчина стрункої постави, з шляхетно витонченими рисами інтелектуала. Його очі начебто дивилися кудись поза обмежений простір кімнати, немов у безкраю широчінь уявного степу, то знову вони зверталися в глибину душі, серйозної та палкої одночасно». Це був момент, коли О. Шульгин з'ясував З. Залєскому свою ідею, і коли здобув для неї нового прихильника.

Його проєкт видався Залєскому насамперед: «симпатичним і величнім, але чи не за розлогим, щоб його можна було сміливо братися здійснювати. Зрештою, чому не сказати цього з повною щирістю: я був дещо вражений цією ініціятивою, представленою в так різкий спосіб, і не зважаючи на всю симпатію, яку випромінювала особовість мого гостя, я слухав його із певним застереженням... Розвелася довга розмова, і мій гість, якого я вже цінив був як мрійника-ідеаліста, виявив стільки далекозорого реалізму, що під кінець нашої зустрічі я був майже приєднаний. Незабаром, — після довгого ряду розмов та, звичайно, дискусій, іноді запальних, а завжди захоплюючих, ми погодилися.

«Українці, румуни, угорці, поляки, югослави (серби, хорвати, словінці), чехи, словаки, литовці, лотиші, естонці, білоруси, почали, нарешті, спільно обмінюватися думками, — дискутувати довго, але в добрій вірі й з бажанням успішно закінчити розмови. То у нашого першого майбутнього президента, бл. п. міністра К. Антоніяде, також на вулиці Буасієр, то в мого приятеля проф. М. Марковіча, на вулиці Сен, то таки в мене, ми збиралися, намагалися визначити наш предмет, ми старалися рвати греблі, що — здавалося — нас поділяють, і йти на верхів'я, піднімаючися з труднощами по стрімкому схилі нашої дороги. *Міжнародна Вільна Академія народилася.* Це тоді я навчився цінити заслуги Олександра Шульгина, дивуватися його суверенному спокоєві та твердій волі, впертій у завершуванні завдань складних і нелегких...»

Стільки зі спогаду, оцінок і характеристик З. Залеского. Так роля О. Шульгина в діяльності й зокрема при заснуванні Академії — на тлі особливого значення Академії для української еміґрації у виконуванні її завдань супроти Батьківщини — є вимовно, своїми та чужими, стверджена.

ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІЇ

Накресливши на тлі ідейних засновків і загальної концепції Академії ролю О. Я. Шульгина при її заснуванні, переходимо до деяких даних з її історії, беручи особливо до уваги активність української групи, яка була від початку самозрозумілою базою для Ініціятора.

а) «Бюлетені»

Дані беремо з «Бюлетенів» Академії,[16] яких досі з'явилося чотири числа: перше — недатоване й ненумероване — напередодні другої Загальної Асамблеї (травень 1953 р.; 12 стор.), друге — датоване, але ще також ненумероване — у грудні 1954 р. (44 стор.); третій і четвертій випуски були вже з порядковими числами й з датами появи: 3-ій — червень 1958 р. (71 стор.); 4-ій — червень 1960 р. (75 стор.). Уклад «Бюлетенів» був схематизований, за винятком 1-го числа, в якому в вступному слові подано ширші інформації про завдання Академії (стор. 1-3), і вміщений був статут Академії (стор. 10-12). Крім цього, в числі був список членів на 1 січня 1953 р., із названням членів Проводу (стор. 4-9). Схема дальших чисел: Після дуже змістовного — постійно односторінкового — вступного слова[17] були списки Проводу Академії[17а] та списки членів за національними групами.[17б] Згодом подавалися короткі звідомлення про Загальні Збори («Асамблеї»[17в]), і дуже короткі згадки про покійних за даний період членів Академії.[17г] Врешті в останньому відділі Бюлетеня є ду-

---

16 „Académie Internationale Libre des Sciences et des Lettres". „Bulletin".

17 Вступному слову присвячена завжди (у числах 2-4) 1-а сторінка.

17а Завжди стор. 2.

17б У 2 числі: стан на 1 грудня 1954, стор. 2-11; 3 число: Стан на 30 червня 1958, стор. 2-13; 4 число: Стан на 30 березня 1961, стор. 2-14.

17в Ч. 2: 3 перші Асамблеї, стор. 12-13; ч. 3: 4-7 Асамблея, стор. 14-18; ч. 4: 8 та 9 Асамблея, стор. 15-17, — із додатковою інформацією про Основні Загальні Збори Секції Академії у ЗДА (по-англійськи), стор. 18.

17г Ч. 2: 13 згадок, між іншим про першого Президента Академії, К. Антоніяде. З українців: З. Кузеля, який був першим головою української групи в Академії: всі некрологи на стор. 14-17; ч. 3: 15 згадок; з українців:

же короткі резюме із доповідей, читаних в Академії під час Наукових Конференцій, які завжди відбувалися після всіх Асамблей, чи на зборах, які початково були приблизно раз у місяць.[17г] Інформації з «Бюлетеня» є доповнені в цьому нарисі деякими архівними матеріялами, що стосуються часу після 30 березня 1961 р.[18]

б) Керівні органи Академії

Вже сама структура Академії була так продумана, щоб вона могла якнайкраще відповідати головній ідеї: об'єднати різні національні групи вчених. Тому як керівний орган передбачено *Раду Академії,* до якої входять представники всіх груп (по одному від групи). Представники є визначувані самими групами, а затверджувані Загальною Асамблеєю (§ 12). Мандат триває три роки, — члени Ради можуть бути знову обрані. Рада призначує Виділ (§ 13), який за звичаєм затверджували Загальні Збори, хоч це не передбачається у статуті. Натомість Загальні Збори (Асамблея) обирають тричленну Контрольну комісію (§ 15 і § 17). Загальні Збори відбуваються кожного року, і вони були досі завжди сполучені з Науковими конференціями, при чому передбачалося одну сесію на адміністративні справи, а три сесії на наукові доповіді. При призначуванні членів Виділу початково дуже пильно дотримувалося правила, щоб не вибирати двох членів з однієї групи; зрештою, практично членів до Виділу Рада призначувала з-поміж себе.

Перша Рада складалася з таких представників: 1. білоруси: М. Абрамчік, 2. болгари: П. Хрістофоров, 3. литовці: Ю. Балтрушайтіс, 4. поляки: З. Залеські, 5. румуни: К. Антоніяде, 6. серби: М. Марковіч, 7. словінці: Ф. Еріявец, 8. угорці: І. Ляйті, 9. ук-

---

Л. Білецький, Б. Крупницький, В. Щербаківський; стор. 19-25; Ч. 4: 3 згадки на стор. 19-22, в тому числі дещо довша згадка про О. Я. Шульгина (стор. 19-20).

[17г] Ч. 2: На початку є поданий повністю текст інавґураційної доповіді проф. д-ра В. Фолькерського, бо вона була своєрідним ідеологічним «вірую» Академії («Европа й дух свободи»). Потім йдуть резюме 28 доповідей, а дальші 14 доповідей є тільки названі. Резюме є на стор. 18-44. З 43 доповідей, прочитаних за перший період діяльности, українці читали 10. Ч. 3: Резюме 72 доповідей і 23 заголовки прочитаних доповідей. Із загального числа 95 доповідей українські науковці читали 20. Стор. 26-71. Ч. 4: 35 резюме, 10 заголовків. Із загального числа 45 доповідей українських було: 10. Стор. 23-75.

[18] З архіву Генерального Секретаря Академії, д-ра І. Ляйті. З цих матеріялів можна усталити, що на загальну кількість 119 доповідей у рр. 1961—69 українці читали 22.

раїнці: О. Шульгин, 10. хорвати: П. Ґрізоґоно, 11. чехо-словаки: Т. Прохазка.[19]

Перший Виділ був уконституйований в наступний спосіб: Президент: К. Антоніяде; його заступники: О. Шульгин та З. Залескі; генеральний секретар: І. Ляйті; скарбник: Т. Прохазка. Контрольна Комісія: Д. Чіоторі (румун), Ф. Пуласкі (поляк) і П. Шумовський (українець).[19a]

Звідомлення з третіх Загальних Зборів (29. V. 1954 р.) інформувало про постання нової національної групи — лотиської, яку у Раді мав репрезентувати О. Ґросвальд, а в списку членів Ради з 1. XII. 1954 р. є вже згадана й естонська група з К. Р. Пустою на чолі. З цього часу не оформилася більше ніяка нова національна група.

19. VII. 1954 р. помер Президент Академії, і Рада рішила його замінити К. Марінеско, також румуном, а коли під кінець 1954 р. виїхав до ЗДА Т. Прохазка, скарбником на його місце став Ф. Еріявец. Ті зміни затвердила Генеральна Асамблея з 14. V. 1955, вибравши одночасно нову контрольну комісію в складі Ф. Моравского (поляк), П. Авера (угорець) та В. Янева (українець).

Вся наступна трирічна каденція пройшла без змін, і Генеральна Асамблея з 7. VI. 1958 р. поновила Виділ у його складі й на наступний період (1958—61), змінюючи тільки склад Контрольної Комісії (білорусин М. Абрамчік, лотиш О. Ґросвальд та українець В. Янів, який у Контрольній Комісії є по день видання цього «Збірника»). Але смерть проф. О. Шульгина і виїзд Ф. Еріявеца до Юґославії зробили необхідними деякі пересунення, і останній (4) «Бюлетень» подав такий стан склад Виділу на день 30. III. 1961 р.: Президент: К. Марінеско (румун); його заступники: К. Р. Пуста (естонець) та З. Залескі (поляк); Генеральний Секретар: І. Ляйті (угорець); 2-ий секретар: О. Кульчицький (українець, який після смерти О. Шульгина став головою української групи, і якого на посту члена Ради затвердила Генеральна Асамблея з 11. VI. 1960 р.); скарбник: Н. Метта (румун).

Цей склад Виділу утримався аж до смерти К. Р. Пусти у 1965 р., коли на його місце заступником Президента обрано проф. д-ра О. Кульчицького. Знову ж, після смерти З. Залеского (1967 р.) увійшов на його місце Ч. Хованец (також поляк), але він не довго був на своому посту, вмерши вже в березні 1968 р. На його місце, знову таки з польської групи, увійшла І. Ґалензовска. Беручи до уваги, що більшість членів Виділу вже літні лю-

---

19 Див. інформація про першу Ген. Асамблею у «Бюлетені», ч. 2, стор. 12.
19а Там же.

ди, ще й переобтяжені численними обов'язками, Рада рішила знову призначити допоміжного Секретаря, і ним — винятково — став другий українець: А. Вирста (з 1967 р.).

Таким чином, склад Виділу у час писання цього історичного нарису є такий:

Президент: К. Марінеско (румун, з 1954)

Заступники: О. Кульчицький (українець, з 1965; в 1960—65 рр. був він допоміжним Секретарем); І. Ґалензовска (полька, з 1968)

Ґенеральний Секретар: І. Ляйті (угорець, з 1952)

Допоміжний Секретар: А. Вирста (українець, з 1967)

Скарбник: Н. Метта (румун, з 1960)

В підсумку можна сказати, що участь української групи у працях керівних органів Академії була дуже активна: про це свідчить вже сам склад Виділу й Контрольної Комісії, до яких вибирано українських науковців не тільки, як репрезентантів однієї з численніших груп, але насамперед у наслідок конкретного вкладу праці у розвиток Академії. Під час писання цього нарису, на 9 членів Виділу й Контрольної Комісії є 3 українці, які для утримання активности Академії на відповідному рівні постійно вкладають максимум зусиль.

в) Члени Академії

В Академії, власне кажучи, передбачалося 5 категорій членства: Почесних, добродіїв, дійсних, кореспондентів та «асоційованих» (вчених поза національними групами, що живуть в своїх батьківщинах, а не в екзилі, і які мають особливе відношення до екзильних науковців чи їх об'єднання). Практично, однак, в Академії були досі номінації тільки на дійсних членів і на членів-кореспондентів, при чому і ця остання категорія (кореспонденти) радше завмирає, і наприклад, в останніх «Бюлетенях» в списках членів не робиться ніякої різниці.

Членів Академії обирається на письмову пропозицію двох дійсних членів (§ 9), — практично на пропозицію всієї національної групи, представленої її делеґатом до Ради. Обирає нових кандидатів Рада Академії звичайною більшістю присутніх членів, але вибір вимагає затвердження найближчою Генеральною Асамблеєю.

Списки членів публікується у «Бюлетенях», — за національними групами, а в групах за абеткою. При прізвищах подані основні дані про члена, але не зазначена ні дата прийняття, ні категорія членства у Академії.

Як вже згадано, перша Асамблея затвердила вибір 132 членів з-поміж 11 національних груп.[20] У звідомленнях про річні Генеральні Асамблеї є двічі подане загальне число нових номінацій: 30. V. 1953 р. затверджено номінацію дальших 67 членів, а 29. V. 1954 р. — 27. В дальших числах «Бюлетеня» не подавано більше в звідомленнях статистичних даних стосовно новоприйнятих членів, але завжди у «Бюлетенях» були списки членів із зазначенням дати поданого стану. На цій підставі можемо скласти відповідну таблицю:

На день —	*1. I. 1953 р.*	*1. XII. 1954 р.*	*30. VI. 1958 р.*	*30. III. 1961 р.*
1. Білоруси	6	9	10	10
2. Болгари	5	5	7	7
3. Естонці	1	5	6	7
4. Литовці	1	19	20	20
5. Лотиші	0	4	4	4
6. Поляки	36	46	51	60
7. Румуни	17	23	43	43
8. Угорці	32	46	44	45
9. Українці	20	36	41	43
10. Чехи й словаки	4	9	10	14
Югослави				
11. Серби	16	16	16	16
12. Словінці	9	10	12	12
13. Хорвати	9	9	9	10
Разом	156	237	273	291

Як бачимо, українська група постійно належала до найчисленніших.

Головою української групи був насамперед проф. д-р З. Кузеся, — по день смерти 24.V. 1952 р., згодом проф. О. Шульгин, також до своєї смерти, 4. III. 1960 р., вкінці проф. д-р О. Кульчицький.

Для повної картини подаємо ще список українських членів Академії із зазначенням найважливіших даних, зокрема ж з по-

[20] В звідомленні з першої Генеральної Асамблеї між 11 національними групами називається «чехо-словацьку» («Бюлетень» ч. 2), і потім при списках членів постійно цю групу так само називається, при чому в списках не робиться різниць, хто з вчених чех, а хто словак. Списки сербів, словінців і хорватів є подавані окремо (і кожний з народів має окремого представника у Раді), хоч ці національні групи є подавані під загальним визначенням «югослави».

данням місця проживання. При членах, які до Академії належать від початку її нормальної діяльности (отже прийнятих на першій Генеральній Асамблеї) подаємо: Основоположник. Тому, що Академія тісно співдіяла із НТШ (вже хоч би з уваги на те, що НТШ мало довгий час свою Централю у Франції, а й надалі є воно залеґалізоване, як окреме статутове Товариство у Франції, що є автономною складовою частиною Федерації НТШ у Вільному Світі), подаємо ще, чи даний член Академії є також членом НТШ.

Українські науковці члени Академії

1. Андрієвський Борис †, проф., хірург., д. чл. НТШ, помер в ЗДА
2. Білецький Леонід †, проф. д-р, історик літератури, д. чл. НТШ, помер в Канаді, основоположник
3. Бойко-Блохін Юрій, проф. д-р, історик літератури, д. чл. НТШ, Мюнхен
4. Боцюрків Богдан, проф. д-р, політ. науки, д. чл. НТШ, Едмонтон
5. Вертипорох Євген, проф. д-р інж., хемік, д. чл. НТШ, Торонто
6. Ветухів Михайло †, проф. д-р, біолог, д. чл. НТШ, помер у ЗДА, основоположник
7. Вирста Аристид, викладач Сорбони, д-р, музиколог, зв. чл. НТШ, Париж
8. Витанович Ілля, проф. д-р, історик, д. чл. НТШ, Чікаґо
9. Глобенко Микола †, проф., історик літератури, д. чл. НТШ, вмер у Франції, основоположник
10. Горбач Олекса, проф. д-р, мовознавець-славіст, д. чл. НТШ, Франкфурт
11. Грановський Олександер, проф. д-р, ентимолог, д. чл. НТШ, Сен-Пол
12. Григорович Віктор †, хемік, вмер у Парижі, основоположник
13. Ґловінський Євген †, проф. інж., економіст, д. чл. НТШ, вмер у Мюнхені
14. Ґудко Глафіра †, проф., мовознавець, вмерла в Парижі, основоположник
15. Державин Володимир †, проф. д-р, мовознавець і історик літератури, д. чл. НТШ, помер у Мюнхені
16. Дорошенко Володимир †, бібліограф, кол. директор бібліотеки НТШ у Львові, д. чл. НТШ, помер у Філядельфії

17. Жуковський Аркадій, д-р, інж., історик, чл.-кореспн. НТШ, Париж
18. Зайцев Павло †, проф., літературознавець, д. чл. НТШ, помер у Мюнхені
19. Залозецький-Сас Володимир †, д-р д-р, мистецтвознавець, помер у Відні
20. Зелений Петро, проф. д-р інж., вчений-агроном, д. чл. НТШ, Поппель-Бельгія
21. Кисілевський Кость, проф. д-р, мовознавець, д. чл. НТШ, Нюарк
22. Коцевалов Андрій †, проф. д-р, клясичний філолог, д. чл. НТШ, помер в Нью-Йорку
23. Крашенінніков Сергій, проф. д-р, біолог, д. чл. НТШ, Філядельфія
24. Крупницький Борис †, проф. д-р, історик, д. чл. НТШ, помер в Німеччині
25. Кубійович Володимир, проф. д-р, географ та демограф, д. чл. НТШ, Сарсель, основоположник
26. Кузеля Зенон †, проф. д-р, етнограф та мовознавець, д. чл. НТШ, помер у Сарселі, основоположник
27. Кульчицький Олександер, проф. д-р, психолог, д. чл. НТШ, Сарсель, основоположник
28. Курінний Петро, проф. д-р, археолог, д. чл. НТШ, Мюнхен, основоположник
29. Митрович Кирило, д-р, філософ, зв. чл. НТШ, Сен-т-Уан б. Парижу
30. Мірчук Іван †, проф. д-р, філософ, історик культури, д. чл. НТШ, помер у Мюнхені, основоположник
31. Міщенко Михайло, проф. д-р, психіятр, д. чл. НТШ, Джаместавн, ЗДА
32. Оглоблин Олександер, проф. д-р, історик, д. чл. НТШ, Людлов, ЗДА
33. Падох Ярослав, проф. д-р, історик права, д. чл. НТШ, Нью-Йорк
34. Пастернак Ярослав, проф. д-р, археолог, д. чл. НТШ, Торонто
35. Петренко Петро, проф., українська філологія, д. чл. НТШ, Сен Пол
36. Пісняческий Дмитро †, д-р, інж., економіст, зв. чл. НТШ, помер у Банє б. Парижу, основоположник
37. Полонська-Василенко Наталія, проф. д-р, історик, д. чл. НТШ, Дорнштадт, Німеччина

38. П о л я н с ь к и й Юрій, проф. д-р, геолог, д. чл. НТШ, Буенос Айрес
39. Р о з г і н Іван, проф. д-р, фізіолог, д. чл. НТШ, Дітройт
40. Р у д н и ц ь к и й Ярослав, проф. д-р, мовознавець-славіст, д. чл. НТШ, Вінніпеґ, основоположник
41. Р у с и н - Ш о с т е н к о, Наталія, ботанік, Монпелліє, Франція, основоположниця
42. С м а л ь - С т о ц ь к и й Роман †, проф. д-р, мовознавець, д. чл. НТШ, помер у Вашінґтоні, основоположник
43. С т а р о с о л ь с ь к и й Юрій, проф. д-р, карне право, д. чл. НТШ, Вашінґтон
44. С т а х і в Матвій, проф. д-р, державне право, д. чл. НТШ, Скрентон
45. Т и м о ш е н к о Володимир †, проф. д-р, економіст, д. чл. НТШ, помер у Стемфорді, основоположник
46. Ч и ж е в с ь к и й Дмитро, проф. д-р, філософ, славіст, д. чл. НТШ, Гайдельберґ, основоположник
47. Ч у б а т и й Микола, проф. д-р, історик права й укр. Церкви, д. чл. НТШ, Викоф, ЗДА
48. Ш у л ь г и н Олександер †, проф., історик, д. чл. НТШ, помер у Ванв б. Парижу, основоположник
49. Ш у м о в с ь к и й Павло, проф. д-р, зоотехнік, д. чл. НТШ, Париж, основоположник
50. Ш у м о в с ь к и й Юрій, проф. д-р, археолог, д. чл. НТШ, Ямайка, ЗДА
51. Щ е р б а к і в с ь к и й Вадим †, проф., археолог і етнограф, д. чл. НТШ, помер у Лондоні, основоположник
52. Я н і в Володимир, проф. д-р, психолог та соціолог, д. чл. НТШ, Сарсель, основоположник

Як бачимо, порівняно з останнім опублікованим списком (тобто порівнянно із станом на 30. III. 1961 р.), українська група збільшилася на 9 дальших членів (Боцюрків, Вирста, Горбач, Жуковський, Залозецький-Сас, Зелений, Падох, Старосольський, Стахів). Із загальної кількости 52 прийнятих до Академії українських вчених вмерло за весь час 20 осіб, і таким чином сучасний ефективний стан українців є 32 дослідники.

г) Доповіді

Здебільшого доповіді були читані в часі щорічних Генеральних Асамблей, які складалися з двох частей: Загальних Зборів, які звичайно відбувалися в суботу вранці, і з наукової конференції, на яку були призначені три сесії (в суботу пополудні та в

неділю вранці й пополудні). Асамблеї постійно відбувалися в будинку Польської Бібліотеки — за винятком часу, коли польський уряд вимагав передачі дому й майна бібліотеки на власність Польської Академії Наук.[21] Одна із сесій Основної Асамблеї відбулася в приміщенні НТШ у Сарселі.[22] Деякі Сесії мали свою спільну центральну тематику, і вони звичайно були присвячені аналізі стосунків у СССР та в сателітніх державах, кожного разу з якогось іншого аспекту чи в іншій ділянці.

Так, наприклад, під час першої Асамблеї (1952 р.) центральною темою було питання «Наука в країнах під советським режимом» (з українців в тому циклі виступив І. Мірчук); в час IV Асамблеї (1955) були сесії, присвячені положенню Церкви в поодиноких країнах советського бльоку (з українців звітував В. Янів). 10 грудня 1955 р. — у століття смерти А. Міцкевіча — був святочний вечір, присвячений польському «Вєщові» (з українців виступав М. Глобенко).[23] Сесія з 28. І. 1956 р. спеціяльно займалася історичними науками в СССР і сателітних державах (з українців: проф. О. Шульгин), а 14 квітня 1956 р. поглиблено проблематику релігійних переслідувань у комуністичних державах. Коли попередньо увагу сконцентровано на зібрання й подання фактів, то в продовженні з'ясовано ідеологічні підстави нищення віри, і в цій серії виступив — поряд з двома французькими доповідачами-гістьми — О. Кульчицький. На VI-ій Асамблеї (1957 р.) аналізовано відомі випадки спостереженої тоді «відлиги» восени 1956 р. та угорського повстання (з природи речі, українці у тій сесії не виступали, бо про Україну у зв'язку із «злагідненням курсу» небагато можна було сказати). Червневі Сесії 1959 р. (VIII Асамблея) були присвячені аналізі діяльности підсоветських національних Академій (про Українську Академію Наук до-

---

[21] Польська Бібліотека в Парижі постала заходами польської еміґрації з 1831 р. З постанням Польської держави вона перейшла у власність Польської Академії Наук у Кракові. На цій підставі польський уряд нового комуністичного режиму хотів її ревіндикувати, але Бібліотеку пощастило врятувати як самостійну установу, бо її провід зумів перед судом довести, що післявоєнна Польська Академія Наук (у Варшаві) не є тотожною з довоєнною (у Кракові).

[22] В приміщенні НТШ не було можна улаштовувати частіше Сесій у зв'язку із положенням будинку поза Парижем, отже в зв'язку з певними комунікаційними труднощеми, які потягали за собою кошти.

[23] В час цієї ювілейної сесії виступила низка промовців з висловом пошани для А. Міцкевіча, а саме від білорусів М. Абрамчік, від естонців К. Р. Пуста, від лотишів О. Ґросвальд, від чехо-словаків (так названо у бюлетені!) А. Павел. М. Глобенко дав наукову доповідь, і вона була продовженням наукової частини вечора, започаткованої поляком Я. А. Тесляром, що мав доповідь про «поняття цивілізації у Міцкевіча».

повідав О. Шульгин). Сесія з 30 квітня 1960 р. була присвячена пам'яті О. Шульгина, про якого доповідали: Президент Академії, історик К. Марінеско схарактеризував О. Шульгина, як історика й політика; Ф. Гонті дав картину Шульгина-людини; О. Кульчицький накреслив заслуги Шульгина-філософа та соціолога, а З. Залєскі пригадав ролю О. Шульгина при заснуванні Академії.[24]

Вечірна Сесія з 28 лютого 1961 р. була повністю присвячена історичному Конґресові у Стокгольмі, і три доповідачі говорили про стан історичних дослідів поза залізною заслоною (конкретно: в Угорщині, Польщі та Румунії) у світлі доповідей, читаних на світовому конґресі. 17 березня 1961 — у рамках загальних святкувань української спільноти у Франції Шевченкового століття — Академія присвятила святочний вечір нашому Генієві. Вступне слово сказав Президент К. Марінеско; З. Залєскі підкреслив патріотичні й загальнолюдські мотиви в поезії Шевченка; З. Маркєвіч говорив на тему «Шевченко — ґарантом польсько-українського порозуміння», а від українців виступив Ю. Блохін-Бойко, доповідаючи про «Картину Шевченка в дзеркалі совєтської критики».

Наступна центральна тема була при нагоді X Асамблеї (1961), і вона була присвячена питанню «колоніялізму та імперіялізму в сучасному» (з українців виступали О. Кульчицький та В. Янів). XII Генеральна Асамблея (1963) звернула увагу на культурні установи, засновані в Екзилі від закінчення другої світової війни (з українців: А. Жуковський, О. Кульчицький та В. Янів).

В загальному можна сказати, що саме доповіді були ділянкою, в якій Академія виявила найбільше активности. В сумі прочитано в Академії в 1952-69 рр. 302 доповіді, а їх вартість підносив часто факт, що вони тематично були пов'язані. На цьому тлі ще участь українців: сума прочитаних українською групою доповідей досягла цифри 62. Тоді, як українська група нараховувала 12,8% (1953) і 14,5% (1961) загалу членства, тоді вона прочитала 20,5% з числа всіх доповідей, тобто: належачи до найчисленніших груп, українці належали одночасно до найактивніших груп, як про це виразно свідчать числа.

Давши загальну характеристику доповідей, переходимо ще на прикінці до перечислення доповідей української групи вичисляючи наголовки в хронологічному порядку.

---

[24] Інформації про доповіді чи про їх цикли до цього місця на підставі «Бюлетенів», а за пізніший час на підставі матеріялів з архіву Генерального Секретаря Академії.

I. Генеральна Асамблея, 24-25. II. 1952 р.

1. О. Шульгин (разом з Ф. Еріявецом):[25]
Завдання Міжнародної Вільної Академії

2. І. Мірчук:
Стан науки в Україні

3. В. Кубійович:
Активність НТШ

4. О. Шульгин:
Проблема випадку в історії[26]

II. Генеральна Асамблея, 30-31. V. 1953 р.

5. П. Зайцев:
Підсвідомість у Шевченка

6. П. Шумовський:
Про активність соматоґенів та ліпоґенів в остроґенах синтези

Сесія 13. II. 1954 р.

7. О. Кульчицький:
Психологічні аспекти формації «советської людини»

III Генеральна Асамблея, 29-30. V. 1954 р.

8. М. Глобенко:
Студії над Історією Літератури в Советській Україні

9. О. Кульчицький:
Еволюція французької психологічної науки як вияв французької духовости

10. П. Шумовський:
Збереження сексуальних клітин у замороженні

---

[25] Доповіді під чч. 1-40 подані на підставі «Бюлетенів», а від ч. 41 на підставі архівних матеріялів Генерального Секретаріяту МВАН.

[26] Доповіді під 2-4 були прочитані під час сесії у будинку НТШ у Сарселі.

Сесія 22. I. 1955 р.

11. О. Шульгин:
Трисотліття Переяславського договору

12. І. Борщак:
Франція та Переяславська Рада

IV Генеральна Асамблея, 14-15. V. 1955 р.

13. О. Шульгин:
Синтеза в історії та її апостол: Анрі Бер

14. О. Кульчицький:
Психологія советського терору

15. В. Янів:
Стан релігійного життя в Україні

Сесія 10. XII. 1955 р. (У століття смерти А. Міцкевіча)[27]

16. М. Глобенко:
А. Міцкевіч та Україна

Сесія 28. I. 1956 р. (присвячена проблемі історичних наук у поодиноких країнах советського бльоку)

17. О. Шульгин:
Історична наука в УРСР

Сесія 14. IV. 1956 р. (присвячена питанню релігійности та постави людини в советах)

18. О. Кульчицький:
„Homo sovieticus" et „Homo religiosus".

V Генеральна Асамблея, 26-27. V. 1956 р.

19. К. Митрович:
Критика картезіянського «Cogito» в сучасній філософії

20. Я. Б. Рудницький:
Бібліотеки й колекції українських книжок у Канаді

---

[27] Див. примітка 23.

21. П. Шумовський:
Діяльність Академії Наук в Україні, зокрема в ділянці біологічних наук

22. В. Маркусь:
Советська Україна у міжнародних взаєминах та її міжнародний статус (1918—1923)

Сесія 9. II. 1957 р.

23. О. Шульгин:
Предки українців — анти

VI Генеральна Асамблея, 15-16. VI. 1957 р.

24. В. Дорошенко:
Іван Франко — український поет та вчений

25. П. Шумовський:
Фільмова студія про розвиток ембріона курки

Сесія 9. V. 1958 р.

26. О. Шульгин:
Значення назви Русь

VII Генеральна Асамблея, 7-8. VI. 1958 р.

27. О. Шульгин:
Історія в деформуючім дзеркалі — до проблематики її методології

28. О. Кульчицький:
Методологічний аспект психосоціяльної студії про українську діяспору

29. В. Маркусь:
Советські публікації в Україні з нагоди 40-ліття революції 1917 р.

30. Я. Б. Рудницький:
Український фонд «Конґресової бібліотеки» у Вашінґтоні

Сесія 21. III. 1959 р.

31. О. Шульгин:
М. Грушевський і його концепція історії европейського Сходу

VIII Генеральна Асамблея, 6-7. VI. 1959 р.

32. Ю. Бойко-Блохін:
Досліди над літературою в Совєтській Україні в 1958—59 рр.
33. О. Шульгин:
Доля Української Академії Наук під совєтським режимом
34. О. Кульчицький:
Етнопсихологічна інтерпретація марксизму-ленінізму
35. А. Коваленко:
Культурницький ревізіонізм в сьогоднішній Україні

Сесія 30. IV. 1960 р. (присвячена пам'яті Покійного О. Шульгина)

36. О. Кульчицький:
О. Шульгин як соціолог та філософ

IX Загальна Асамблея, 12. VI. 1960 р.

37. О. Кульчицький:
«Гетьман», або до психологічної проблеми подвійної свідомости коекзистенціоналістів
38. А. Коваленко:
Відгомін коекзистенції в ділянці культурного життя України
39. К. Митрович:
До століття дарвінізму (1859—1959)
40. П. Шумовський:
Фотостимуляція сексуальної активности домашньої гуски

Видія НТШ у Европі у своїм приміщенні в Сарселі (з каденції 1955—59). Сидять з ліва до права: проф. д-р О. Кульчицький, заступник голови; проф. О. Шульгин, 1-ий заступник голови; проф. д-р В. Кубійович, голова; проф. д-р В. Янів, науковий секретар; д-р інж. Д. Піс횫ячевський, голова Контрольної Комісії; П. Поліщук, скарбник та директор канцелярії. Стоять: д-р А. Фіґоль, економічно-фінансовий референт; проф. М. Оглоблин-Глобенко, дир. М. Капуста, член та книговод; проф. д-р П. Шумовський, делеґат МПЛСекції. На знимці бракують: проф. д-р І. Мірчук, директор ІФСекції, та проф. П. Зайцев, представник ФСекції.

Табл. VI

О. Я. Шульгин читає доповідь на одній із Сесій Міжнародної Вільної Академії в Парижі — в приміщеннях Польської Бібліотеки. Президіює: К. Марінеску (румун).

Внизу: Учасники 1-ої Наукової Конференції НТШ у Европі (15-16. IX. 1952). Перший ряд — з ліва: проф. д-р І. Мірчук, т. ч. ректор УВУ; проф. О. Шульгин; проф. д-р В. Кубійович, голова НТШ у Европі; проф. д-р г. к. І. Борщак; доц. д-р В. Янів, науковий секретар НТШ, що організував конференцію; о. д-р М. Сопуляк. Другий ряд: проф. д-р О. Кульчицький, інж. Д. Андрієвський, М. Калитовська (заслонена), О. Кузелева, М. Григорович (закритий), Г. Гудкова, П. Поліщук, о. д-р А. Г. Великий ЧСВВ, д-р В. Маркусь. Третій ряд: Емілія Ґудз, Дарія Сіяк (цілком з-заду), о. канцлер М. Левенець, Марія Стиранка, д-р Г. Васькович, д-р Еміля Смалько, Т. Волошин, Надія Мостович, д-р В. Нестерчук, д-р М. Мостович, мґр Я. Якемчук, д-р Б. Цимбалістий, М. Колянківський.

О. Я. Шульгин промовляє на Академії з нагоди «Акції Трагічних Дат» в Парижі (5. II. 1956) в характері Голови Крайового Комітету Акції на Францію. Зліва: Е. Пезет, довголітній Віцепрезидент Французького Сенату, що читав основну доповідь; зправа: проф. д-р В. Янів, що як Президент УХ.Р. організував Акцію (у 25-ліття знищення назверхних виявів УАПЦ та 10-ліття арешту українських католицьких Владик) і що був Ген. Секретарем Акції у всій діяспорі.

Управа й Контрольна Комісія Українського Академічного Товариства у Парижі в 1956—58 рр. (в неповному складі). Сидять (з ліва до права): проф. д-р О. Кульчицький, проф. О. Шульгин, М. Колитовська. Стоять: д-р А. Вирста, Р. Голіян, проф. д-р В. Янів, д-р В. Маркусь.

Табл. VIII

Президія Комісії Допомоги Українському Студентству (1955). З ліва до права: М. Капуста, Т. Волошин (Ген. Секретар), проф. д-р О. Кульчицький (голова), проф. О. Шульгин (заступник голови).

Учасники Загальних Зборів Комісії Допомоги Українському Студентству (Сарсель, 17. X. 1952). Сидять з ліва до права: М. Томашівська, О. Кузелева, проф. О. Шульгин (предсідник Зборів), о. митрат Я. Перрідон, о. митроф. протоєрей В. Вишневський, Г. Гудкова, проф. д-р І. Мірчук (т. ч. ректор УВУ). Стоять: о. канцлер М. Левенець, Софія Янів, В. Дратвінська, Л. Кульчицька, Дарія Сіяк, проф. д-р О. Кульчицький (обраний головою), доц. д-р В. Янів, М. Ковальський, студ. І. Сілецький, проф. д-р В. Кубійович (голова НТШ у Европі). Другий ряд: Т. Волошин (довголітній ген. Секретар КоДУС-у), о. д-р М. Сопуляк, Емілія Ґудз (Секретарка КоДУСу), студ. В. Микула, д-р Г. Васькович, студ. Б. Витязь, д-р В. Маркусь.

Табл. IX

Сесія 17. III. 1961 (присвячена століттю Шевченкової смерти)

41. Ю. Бойко-Блохін:
Картина Шевченка в дзеркалі совєтської критики

X Загальна Асамблея, 4-5. XI. 1961 р.

В рамках тематичних доповідей на теми Колоніялізму й імперіялізму в сучасну добу:

42. О. Кульчицький:
Термінологічний аспект поняття «колоніялізм»

43. В. Янів:
Совєтський колоніялізм в Україні

З інших тем:

44. А. Жуковський:
Еволюція культурного життя в Україні

45. К. Митрович:
Роля ленінізму в совєтській філософії

46. П. Шумовський:
Проблема гібридизації званої «веґетативною» у звірят

Сесія 4. V. 1962 р.

47. А. Вирста:
Еволюція клясичної української музики

XI Загальна Асамблея, 17-18. XI. 1962 р.

48. П. Шумовський:
Нуклеопротеїни біологічних речовин маміферів

49. К. Митрович:
Совєтські праці про українського філософа Г. Сковороду

Сесія 15. II. 1963 р.

50. А. Жуковський:
Нова ґенерація письменників в Совєтській Україні

XII Загальна Асамблея, 7-8. XII. 1963 р.

В рамках тематичних доповідей про культурні інституції, засновані на еміґрації після другої світової війни три доповіді українців:

51. А. Жуковський — загальна
52. О. Кульчицький про УВУ
53. В. Янів про НТШ

В нетематичній частині Асамблеї:

54. Ю. Бойко-Блохін:
Моя книжка про Шевченка

XIII Загальна Асамблея, 5-6. XII. 1964 р.

55. В. Янів:
Психологічна функція преси в протиставленні Сходу й Заходу
56. О. Кульчицький:
Пролеґомена до етнопсихології української людини

XIV Загальна Асамблея, 11-12. XII. 1965 р.

57. А. Жуковський:
Релігійна ситуація й лібералізація в Україні
58. О. Кульчицький:
Український етнотип у психосоматичному аспекті
59. А. Вирста:
Українська музика й Західня Европа

XV Загальна Асамблея, 10-11. XII. 1966 р.

60. Ю. Бойко-Блохін:
Гоголь та Україна
61. А. Вирста:
Українська релігійна музика й перспективи її розвитку

XVI Загальна Асамблея, 15. XI. 1968 р.

62. О. Кульчицький:
Міт про «нову людину» на підставі марксизму-ленінізму сьогодні

Поставши завдяки українській ініціятиві, МВАН об'єднала справді захоплюючою ідеєю значну кількість еміґраційних учених Центральної та Східньої Европи (близько 350) й поставила собі далекосяжні завдання, прийнявши зокрема правильну концепцію співдії всіх поневолених большевицькою Росією народів в ділянці спільного наукового досліду. Що правда брак фондів не дав розгорнути значнішої видавничої діяльности, проте всетаки 4 числа «Бюлетенів» дали на 202 сторінках друку уявлення про досить жваву лекційну працю Академії. Українська група, беручи завжди активну участь у діяльності Керівних органів й будучи постійно представлена в Раді Академії, об'єднала разом до нині 52 члени (на близько 350 усіх), стоячи щодо кількости членів на 3-4 місці посеред всіх 13 національних груп. Зокрема була вона активною при підготові доповідей, коли то українці прочитали більше ніж п'яту частину загального числа доповідей (62 на 302 усіх). Ініціятива українців при заснуванні Академії здобула своє повне визнання серед інших груп, а цього найкращим доказом може бути не тільки Святочний вечір в пошану Ініціятора й засновника Академії, О. Шульгина, але й видання доповідей цього Вечора окремим «Збірником», зміст і тон якого свідчить про той авторитет, який наш Державний Муж і учений зумів собі своїм хистом і довголітньою наполегливою працею здобути.

Сарсель, 17 червня 1968 р.

Аркадій Жуковський

УКРАЇНСЬКЕ АКАДЕМІЧНЕ ТОВАРИСТВО В ПАРИЖІ

Після другої світової війни в житті українського Парижу внесла новий стиль культурно-інтелектуальної праці та товариського співжиття — невелика, але активна організація — Українське Академічне Товариство (УАТ). Об'єднуючи майже всі інтелектуальні сили Парижу і околиць, УАТ стало не тільки осередком зустрічі найрізноманітніших професій, ідеологій, переконань, але також ініціятиви в громадсько-суспільній, культурній та інших площинах. Успіх Академічного Товариства полягає в тому, що воно зуміло у різновидності знайти синтезу без того, щоб накидати будь-які наперед виготовлені вирішення. Саме така форма праці стала притягальною і нині УАТ користується симпатією не тільки серед парижан, але також усіх тих, хто цікавиться культурно-мистецькими та назагал українськими громадськими проблемами; тому багато українців з інших країн Европи чи навіть з-за океану залюбки виступають на форумі Академічного Товариства. Таке моральне визнання не здобуто відразу; в Товаристві були моменти розвитку і застою, бували різні напрямні; тому слід хоч коротко розглянути майже чверть столітній шлях УАТ в Парижі.

I. ЗАСНУВАННЯ І ПОЧАТКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Початок Академічного Товариства завдячується більш-менш випадковим обставинам, у всякому разі іншим, ніж пізніші його прямування, але вже на самому початку була поставлена засада шукання, а не готовий конспект програми. Про ці шукання й згадує один з засновників УАТ, проф. О. Шульгин; він писав: «Історія нашого Товариства — це приклад того, як люди ставлять собі певні, часто широкі завдання, а життя примушує їх одки-

нути одні з них і зосередити всю свою увагу на тих, які є найбільш потрібні, а головне життьові. Уміння пристосовуватися до обставин та перемогти їх, виявити повну настирливість в осяганні своїх цілей, уміння зректися неможливого та не падати від того духом — це передумови розвитку кожного товариства».[1]

Ініціятиву до створення УАТ, чи Українського Академічного Допомогового Товариства у Франції (первісної назви УАТ), подала Українська Студентська Громада в Парижі, яка на весні 1946 р. звернулася до проф. Олександра Шульгина з пропозицією, щоб громадянство створило допомогову організацію для українських студентів у Франції. На зборах, в яких взяли участь українські професори і культурні діячі Парижу, намічено завдання і структуру майбутнього Товариства, а згодом підготовано статут Українського Академічного Допомогового Товариства та внесено прохання для леґалізації перед французькими адміністративними чинниками. На перших зборах ініціятивного гуртка вибрано Управу Товариства на чолі з проф. Ю. Русовим та заступником голови проф. О. Шульгином. Незабаром Ю. Русов виїхав з Франції й головою став О. Шульгин.

На початку існування Товариства основним його завданням була допомога студентам та членам самого УАДТ, однак також плянувалося створити Українську четвергову школу, влаштувати літні курси для українських дітей та організацію культурної діяльности у формі наукових доповідей. Не всі ці наміри витримали пробу життя, тому про ті, якими згодом Академічне Товариство не займалося, згадаємо тільки побіжно.

II. ШУКАННЯ ШЛЯХІВ

Допомогова акція для студентів мала два аспекти: допомога при записах на студії та матеріяльна допомога; для цього були створені дві окремі комісії.

Після другої світової війни в Парижі опинилося багато українських студентів, які закінчили середню освіту поза Францією, чи студенти, які загубили свої шкільні документи і мали труднощі при записах на вищі студії. Заходами О. Шульгина і А. Ковальської Міністерство закордонних справ Франції дозволило створити комісію, яка провіряла попередню освіту й знання поодиноких кандидатів і видавала посвідки, на підставі яких укра-

---

[1] «Бюлетень Українського Академічного Товариства в Парижі». Париж 1958. Стор. 3.

їнські студенти записувалися у французькі високі школи. Згодом не було більше кандидатів без французьких дипломів і студій, тому згадана комісія перестала існувати.

Паралельно з акцією посвідок при Академічному Товаристві створено комісію, під назвою КоДУС у Франції, очолену О. Шульгином, яка займалася стипендіями для українських студентів. Напочатку КоДУС клопотався перед французькою допомоговою установою Entr'aide Universitaire, що давала допомогу чужинецьким студентам. Пізніше КоДУС у Франції розподіляв українські фонди, особливо дотації які надходили від архиеп. Івана Бучка. Вся ця діяльність велася в порозумінні з централею КоДУС у Німеччині, а коли, 1951 р. остання переїхала до Франції, тоді паризький КоДУС припинив свою діяльність, а члени його увійшли до складу Централі.

У певні періоди Академічне Товариство займалося також допомогою свому членству, розподіляючи пакунки, що їх надсилав ЗУАДК, чи т. зв. нансенівські фонди.

Вже на самому початку свого існування, у 1946 р., Академічне Товариство зайнялося організацією Української четвергової школи, якою завідували В. Чала і П. Заворицька. З ініціятиви УАДТ створено в 1947 р. також вакаційні курси для українських дітей Франції. Через брак відповідних кадрів, в 1947 р. опіку над Четверговою школою перебрали Сестри Служебниці й УАДТ більше цією ділянкою не займалося.

В цей же час в Товаристві снувалися також пляни про його перетворення у своєрідне «міністерство освіти» — осередок, що керував би різними виховно-вишкільними завданнями всієї української діяспори в Франції. Але ці прагнення не йшли разом з дійсністю і тому скоро довелося від цих плянів відійти.

Також не реальним виявилася спроба створення в Академічному Товаристві різних фахових секцій, бо на це не вистачала відповідна кількість фахівців з різних ділянок. Деякий час пробувала активізуватися Медична секція за ініціятивою Лідії Шульгиної, але, не знайшовши можливостей праці (бо молоді лікарі виїхали з Франції), Секція не вийшла з фази теоретичних плянувань. Така сама доля постигла також артистичну секцію. Дещо успішніше виявила себе Наукова секція, в якій О. Шульгин (історик і соціолог), Б. Галайчук (правник), О. Лагутенко (археолог), А. Таранецъ (зоолог) пробували знайти плятформу для фахових дослідів, однак вузька спеціялізація не цікавила ширше коло членів. Пізніше ця секція перестала існувати, або ж її завдання здійснював науковий осередок у Сарселі з НТШ на чолі.

Єдина «секція», яка згодом стала досить активною і існує донині, це Літературно-Мистецький Клюб, але до цієї теми повернемося згодом.

З усіх прямувань і ініціятив ділянка, яка витримала пробу часу і запевнила для УАТ почесне місце серед українських установ Парижу, це загально-культурна діяльність, яка виявлялася у доповідях, виголошених з різних дисциплін, але опрацьованих в доступній формі для фахівців різних галузей. Доповіді в Академічному Товаристві, які почалися вже у 1947 р. і впродовж чверти століття тривають, стали притягальною силою УАТ, цінністю для всього інтелектуального українського Парижу. Переглядаючи тепер працю Академічного Товариства, відходять у забуття всі додаткові його складники, які загубилися на шляху ставання, а згадуються тільки академічні доповіді та витворена на Зборах товариська атмосфера.

III. ЕТАПИ РОЗВИТКУ АКАДЕМІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Визначною подією в житті УАТ був приїзд до Франції (Сарселю) Наукового Товариства ім. Шевченка, члени якого включилися в Академічне Товариство і тісно з ним співпрацювали. Про це взаємновідношення між УАТ і НТШ писав Голова НТШ, проф. В. Кубійович: «Зразу почалася між обома Установами співпраця, а не конкуренція. Треба завдячувати це розумному поділу праці. Наукове Товариство ім. Шевченка, хоч чисто наукова установа, яка час-від-часу влаштовує наукові конференції, на терені Академічного Товариства виступає з приступними доповідями. Бо завданням Академічного Товариства є подавати свому членству матеріяли в зрозумілій і приступній формі; тимто воно дає можливість своїм членам запізнаватися з різними питаннями української чи загальної науки з різних галузей. Тим самим Академічне Товариство влегшує і відтяжує НТШ, яке може присвячувати ввесь свій час науковій роботі, а з другого боку, допомагає Академічному Товариству виступами своїх членів... Стислу симбіозу між обидвома товариствами видно з факту, що в управах обох товариств є ці самі люди...»[2] Приплив «нової крови» допоміг УАТ стати на властивий шлях і визначити новий етап в діяльності Академічного Товариства. Для проглядности матеріялу, проаналізуємо діяльність УАТ за дещо умовною схемою.

---

[2] «Бюлетень УАТ в Парижі». Париж 1958. Стор. 11.

а) Пробний період: 1946—1951 роки

Від самого початку культурна діяльність УАТ охоплювала різні ділянки науки, мистецтва, громадського життя, особливу увагу приділяючи українїстиці та об'єктивно інформуючи про досягнення в поодиноких її галузях. Про принципи і форму цієї праці ось так згадує О. Шульгин: «Було покладено засаду, що доповіді мають носити науковий характер, або ж це повинні бути живі відбитки з життя — спогади, характеристики різних наших померлих діячів тощо. Спеціяльні доповіді були радше виїмком; більшість їх мала загальний синтетичний характер. Найбільше доповідей було присвячено україністиці, проблемам історії, лінгвістики, етнографії, мистецтва, а іноді економіки. Але були й інші виступи . . .»[3]

За цей період з ініціятиви УАТ улаштовано кілька академій, на яких прочитано ряд доповідей, присвячених визначним українським діячам чи історичним подіям. Згадаємо відзначення у 1947 р. пам'яті Олександра Лотоцького, академію на честь Федора Вовка з нагоди сторіччя його народження у 1948 р., та святочне засідання, присвячене 30-річчю проголошення Української Державности. За ці роки в праці УАТ взяли участь крім О. Шульгина, що ще в 1946 р. став головою Товариства, визначний історик Д. Дорошенко, президент УВАН, А. Таранець, О. Лагутенко, Г. Гудкова, Б. Галайчук, Б. Шемет, В. Григорович тощо.

При кінці цього періоду, з виїздом і відходом деяких визначних творців і співробітників УАТ: Ю. Русова, Д. Дорошенка, Б. Галайчука, О. Лагутенка, Г. Гудкової, почався загрозливий стан, відчувався великий брак на творчі інтелектуальні сили, але ситуацію пощастило врятувати приїздом НТШ до Франції, а дещо пізніше приходом молодих сил з-поміж студентства, які тим часом закінчили студії.

б) Період розквіту: 1951—1959 роки

При активній співпраці наукового Сарсельського осередку, УАТ розпочало новий творчий етап своєї культурної діяльности, який в цей час зазнав свого повного розквіту. Всі члени НТШ з Сарселю, та заохочена ними також решта українських інтелектуалів Парижу (І. Борщак, О. Штуль, тощо) залюбки користалися з форуму Академічного Товариства та своєю фаховістю значно піднесли рівень культурної діяльности Парижу. Зацікавлена розвитком та свіжими новими ідеями, в цей час до

---

[3] З «Бюлетеню УАТ». Стор. 6.

УАТ вступила молода ґенерація, яка доти ще трималася студентського життя в УСГ — Париж і в ЦЕСУС-і. З цих рядів до УАТ прийшли: А. Вирста, А. Жуковський, М. Калитовська, В. Маркусь, К. Митрович, В. Михальчук, а згодом і інші.

Помітною датою в житті Академічного Товариства був 1954 рік, коли з ініціятиви П. Шумовського створено при Товаристві — Клюб, завданням якого було плекання товариського життя серед членства та ведення дискусій на актуальні теми. Після деякого пробного часу та з ініціятиви Мирослава Старицького-Скалі уточнено завдання Клюбу і його найменовано Літературно-Мистецьким Клюбом при УАТ, а його душею на протязі 1956—1966 років стала Марта Калитовська. Клюб став доменою для любителів літератури і мистецького життя, тоді коли в Академічному Товаристві продовжувалися доповіді на наукові, культурні чи загально-громадські теми. Найінтенсивнішу діяльність провів клюб в 1955—57 рр., коли річно влаштовувано понад 10 імпрез. Згодом Клюб сповільнив свій темп, відбуваючи переважно свої збори квартально.

Програму вечорів Академічного Товариства заповняли фахові доповіді, виголошені у приступній формі; з доповідачів назвемо: Ю. Бойко, І. Борщак, М. Глобенко, І. Кошелівець, В. Кубійович, З. Кузеля, О. Кульчицький, В. Маркусь, В. Янів та інші.

Членство УАТ, а насамперед його голова О. Шульгин брали участь у загально-українських імпрезах, на багатьох з яких головував О. Шульгин. Пригадаємо річницю 700-річчя коронації короля Данила в 1953 р., академію з нагоди 300-річчя Переяславської Угоди в 1954 р., маніфестацію, присвячену переслідуванню Українських Церков (УАПЦ і Греко-Католицької Церкви) в 1956 р., Шевченківські річниці та відзначення смерти Головного Отамана С. Петлюри.

Однією з найкраще організованих імпрез Академічного Товариства спільно з Науковим Товариством ім. Шевченка було ювілейне святкування 70-річчя голови УАТ — Олександра Шульгина (29. XI. 1959), на якій розглянено поодинокі аспекти діяльности Ювілянта, а виголошені доповіді стали основою цього Збірника.

Великою втратою для Академічного Товариства була несподівана смерть голови Товариства — О. Шульгина (весна 1960 р.), з відходом якого закінчився і один з найплідніших періодів діяльности організації, яка була його суспільно-громадським твором та що їй Покійний присвятив велику частину свого творчого життя за останні свої 15 років. Цей удар був тим більш відчут-

ний для УАТ, бо саме в цей час більшість членів Академічного Товариства була примусово виселена на Корсику (в зв'язку з приїздом Хрущова) і згодом довелося серед трудних обставин відновлювати на деякий час перервану діяльність.

в) Період закріплення і цілеспрямованости: 1960—1969 рр.

Управа УАТ рішила 12 квітня 1960 р., щоб головою Товариства став дотеперішній заступник голови проф. О. Кульчицький, а інші члени Управи доклали всі свої зусилля, щоб втримати здобутий рівень та престиж Товариства. На чергових Загальних Зборах у грудні 1960 р. головою УАТ вибрано Аристида Вирсту, який майже з тим же самим складом продовжує діяльність Товариства до нині.

Насамперед слід було гідно відзначити пам'ять Покійного Голови. Спеціяльна комісія зайнялася збіркою фондів для увічнення пам'яті О. Шульгина виданням монографії про нього. Улаштовано також пам'ятну зустріч для вшанування Основоположника УАТ.

В новому періоді праця УАТ мусіла насамперед закріпитися, а згодом внести якесь «новум», яким могла б зацікавити громадянство. Саме поставлення і то відважно актуальних питань, що хвилювали українську спільноту, зробило популярним Академічне Товариство не тільки в Парижі, але й поза межами Франції. Великого розголосу набрало обговорення проблеми церковного екуменізму, при особливо критичній оцінці наставлення і упередження деяких офіційних церковних чинників. Досить докладно трактовано різні аспекти політичного і культурного стану в Україні. Відважна дискусія проблематики на батьківщині немало спричинилася до того, щоб зберегти паризький осередок від внутрішньої боротьби в справі «контактів». Академічне Товариство кілька разів обмірковувало проблеми зовнішньої дії української спільноти у Франції та висловлювало побажання, щоб не допускати до шкідливої конкуренції та до дублювання праці українців серед чужинців. Деякі звідомлення про працю українських делеґацій на міжнародних конґресах ілюстрували можливості і труднощі на цьому відтинку.

Проблематика внутрішнього становища української еміґрації, особливо у зв'язку з підготовкою і відбуттям СКВУ та спробою підсумування 20-ліття дії нової української еміґрації, висунула ряд цікавих стверджень та суґестій для покращання сучасного стану.

Академічне Товариство стало за цей період особливо відоме серед громадянства завдяки улаштованню важливих для всього українського громадянства імпрез, які УАТ організувало саме, чи разом з іншими громадськими установами Парижу. 120-річчя з дня народження М. Лисенка Товариство відмітило в 1962 р. великим концертом з участю найкращих мистецьких сил. Найбільше досягнення Академічного Товариства було святкування Тараса Шевченка в 1961, 1964 і 1969 рр., коли у всеукраїнському пляні виступав Шевченківський Комітет у Франції, в якому, однак, ініціяторами були члени УАТ.

У 1961 р., у сторіччя смерти Великого Кобзаря організовано величний концерт; в 1964 р., з нагоди 150-річчя з дня народження Т. Шевченка крім академії-концерту видано французькою мовою статті про Шевченка та деякі переклади з його творів, випущено медалю та розпочато заходи перед Паризькою Міською Радою для призначення місця (вулиці чи площі) в Парижі з ім'ям Великого Кобзаря. Після п'ять-річних заходів, у 155-річницю народження Шевченка, Париж виконав свій борг перед Великим Борцем за всесвітні ідеали, найменувавши сквер на розі бульвару Сен Жермен і вулиці Сен Пер ім'ям Тараса Шевченка. Поруч загального Шевченківського Комітету, також Академічне Товариство безпосередньо клопоталося перед офіційними французькими чинниками для осягнення цього великого діла. Про це свідчать документи, опубліковані в брошурі «Square Taras Chevtchenko à Paris, 29 Mars 1969», зредаговані А. Жуковським.

*

Висвітлення повище зазначених трьох етапів у житті УАТ на підставі деяких внутрішньо-організаційних моментів, або персонального складу, є тільки конвенційною спробою для кращої систематизації досить розчленованої діяльности Товариства. Одначе всі ці три етапи творять одну органічну цілість, визначують зростання і коливання інтелектуальної праці, яку характеризує постійне шукання нових шляхів за устійнення справжніх вартостей різних виявів українського життя. Здійснювати це відповідальне завдання на малому відтинку українського Парижу, нас заохочує свідомість, що також в інших осередках (наприклад, Круглий стіл у Нью-Йорку) ідея зустрічі творчої інтеліґенції та обмін думками на різні теми стала актуальною.

Засада, на підставі якої приймається в члени УАТ, — це висока освіта; однак цей формальний критерій ніколи не був основним; значно важливішою для Товариства була творча участь у культурному процесі українського Парижу. В діяльності УАТ, яка в основному складалася з доповідей, читання літературно-мистецьких творів та дискусії, беруть участь як члени, так прихильники-гості. Інколи останні є активніші, ніж формальні члени.

На протязі 23 років існування число членів мінялося, однак воно постійно коливалося від 25 до 50 та приблизно 15 до 30 прихильників, а на зборах брали участь від 20 до 40 учасників. Хоч бували випадки також меншого відвідування, а деколи число учасників переходило сотню. Аналогічні цифри припадають також на збори Літературно-Мистецького Клюбу, який відвідує такаж кількість осіб, бо учасники як Товариства, так і Клюбу завжди були майже ті самі, мінявся тільки в дечому зміст програми та зовнішнє оформлення імпрези.

Трудно є точно визначити число людей, які брали участь в Академічному Товаристві, але напевно воно перейшло 200; з цього числа одні відійшли у вічність, інші виїхали з Парижу, а ще інші перестали відвідувати Товариство. З основоположників нині вже майже нікого немає (чи не єдиний П. Шумовський!).

Українське Академічне Товариство очолювали і надавали йому спрямованість: Ю. Русов (1946), О. Шульгин (1947—1960), О. Кульчицький (1960), А. Вирста (з 1960). На посту заступників голови та одночасно тих, що виконували різні обов'язки в Товаристві були: В. Чала, П. Шумовський, Г. Гудкова, В. Григорович, Д. Піснячевський (1947—52), Д. Штикало, О. Кульчицький (з 1952), М. Маслов (з 1958). Генеральними секретарями, які координували працю Управи: А. Ковальська (1946—47), Б. Шемет (1947—51), А. Шаповал (1951—53), П. Поліщук (1953—55), В. Маркусь (1955—58), А. Жуковський (з 1958). Членами Управи УАТ були: А. Вирста, Л. Вітошинська, А. Жуковський, М. Калитовська, О. Мельникович, К. Митрович, М. Старицький та інші. Літературно-Мистецький Клюб почав діяти з 18 лютого 1955 р., а його керівниками були: М. Калитовська (1955—66), К. Митрович (з 1966), в управі Клюбу працювали: М. Старицький, П. Шумовський, В. Маркусь, А. Вирста, К. Митрович.

Довголітнім Головою Контрольної Комісії УАТ є В. Янів, а членами у різні періоди були: Р. Голіян, А. Жуковський, М. Ковальський, В. Косик, о. М. Левенець, М. Старицький, Д. Штикало.

Формальним осідком Товариства був так званий Український Дім на рю Тен, згодом в домі Голови (Бурґ-ля Рень), а збори відбувалися на рю Тен, рю де л'Абеї, рю Мадам, деякий час в кафе на площі Сен Сюльпіс чи на бульварі Сен-Жермен.

За 22 роки діяльности (1947—68) в УАТ відбулося 134 вечорів-зборів, на яких прочитано 174 доповідей та 59 вечорів Клюбу з 63 доповідями. В цілому за цей період виголошено і продискутовано 237 доповідей, що на рік пересічно виносить близько 10 доповідей. Докладний (за винятком перших років) список доповідей подаємо при кінці цієї розвідки.

Про поодинокі доповіді в Академічному Товаристві нераз були рецензії в паризькій пресі: «Українське Слово» і «Українець-Час», як також у деяких пресових органах поза Парижем.

Єдиним виданням УАТ — це «Бюлетень Українського Академічного Товариства в Парижі» — одноразове видання, присвячене 12-річній діяльності УАТ, що його зредаґував в листопаді 1958 р. В. Маркусь. Цей 20-сторінковий бюлетень подає огляд діяльности УАТ за 1946—58 рр. (О. Шульгин) та короткі думки про УАТ В. Кубійовича, А. Жуковського, О. Кульчицького, Л. Вітошинської, як також огляд праці Клюбу та хронологічний список доповідей Академічного Товариства.

V. СПРОБА СИНТЕЗИ

Академічне Товариство витримало пробу часу і має всі дані на майбутнє. Цей успіх треба завдячувати тому, що УАТ відповідає органічній потребі культурних зустрічей українських інтелектуалістів. Немало до цього причинилася і витворена творча атмосфера, де люди найрізнорідніших поглядів і переконань можуть вільно висловлювати свої думки. Мабуть, дискусія, яка ведеться після кожного виступу в Академічному Товаристві стала тією притягальною силою, яка запевняє постійне відвідування. Але не тільки це. У обміні поглядів викристалізовуються певні поняття, світогляд на загально-суспільні явища (екуменізм, оцінка дійсности на рідних землях, доцільність координації праці українців серед чужинців, потреба внутрішньоукраїнського центру тощо).

Академічне Товариство поєднує чисто наукові досліди та популяризаторську працю інших громадсько-культурних установ у Франції. Це своєрідна ляборaторія, в якій зазнає громадської критики ряд суспільно-культурних явищ.

До діяльности УАТ з увагою приглядається молода ґенерація, українські студенти Парижу, які часто беруть участь у зборах УАТ, факт, який запевняє приплив нових людей та висунення нових поглядів та нових методів праці. В цьому є запорука й майбутнє нашої установи.

Дотепер Академічне Товариство зуміло зацікавити українську паризьку громаду актуальною і відважною тематикою, ініціювати і здійснити великі показові імпрези. Чергове завдання це спорудження пам'ятника на Сквері Шевченка в Парижі.

Продовжуючи свою традиційну працю на відтинку викладів, одним з далекосяжних завдань, яке стоїть перед українською громадою в Франції, це праця на зовнішньому форумі. Від давна йдуть спроби для створення франко-українського товариства, однак тільки УАТ має для цього можливості цю ідею зробити дійсністю. Найвищий час створити тривку базу для творчої співпраці з французькою спільнотою. Це буде чергове і почесне завдання перед українськими інтелектуалістами в Парижі.

Побажаймо ж нашому Академічному Товариству постійно дерзати та не зупинятися на здобутих досягненнях.

СПИСОК ДОПОВІДЕЙ ТА ВАЖЛИВИХ ПОДІЙ ТОВАРИСТВА І ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО КЛЮБУ*

1946 — Заснування Українського Академічного Допомогового Т-ва (УАДТ)

15. I. 1947 Опублікування відозви УАДТ до громадянства в справі студій п. з. «Молодь — основа нації».

12. VI. 1947 *М. Волянський:* Чужинці про Україну доби гетьмана Б. Хмельницького.

15. VI. 1947 Передання почесного прапору Українській Четверговій Школі в Парижі від УАДТ.

1947—1948 академічний рік

11. XI. 1947 Урочиста Академія вшанування *Олександра Лотоцького. Д. Дорошенко:* О. Г. Лотоцький — лицар праці й обов'язку. *О. Шульгин:* О. Лотоцький, як громадянин.

---

* При подаванні даних за 1946—1958 роки використано «Хронологічний перелік» поданий у «Бюлетені УАТ» з 1958 р., який вдалося тільки мінімально доповнити, тому дані про 1946—1947 дещо неповні.

листопад 1947 Святочне засідання, присвячене 30-ій річниці проголошення УНР.
О. Шульгин: Організація і роля Української Центральної Ради.
Б. Галайчук: Проблема визнання України Францією в 1918 р.

14. XII. 1947 Загальні Збори УАДТ.
Урочисте засідання, присвячене 100-річчю народження *Хведора Вовка.*
Д. Дорошенко: Хв. Вовк — людина і вчений.
О. Лагутенко: Наукова діяльність Хв. Вовка.
О. Шульгин: Спогад про Вчителя.
Різні доповіді (без уточнення дати читання).
Д. Дорошенко: Діяльність Української Вільної Академії Наук.
Б. Галайчук: Україна і її визнання чужими державами.
О. Шульгин: Природознавчі методи й історія.
Д. Дорошенко: Положення української еміґрації в Німеччині.
А. Таранецъ: Опір рослин на холодну температуру.
М. Мостович: Останні відкриття у фізиці (2 популярні виклади).
О. Шульгин: Що таке закони природи.
О. Лагутенко: Символи в мистецтві (археологічний нарис).
Д. Пісначевський: Нові соціологічні й економічні теорії.
О. Шульгин: Б. Констант і його критика централізму взагалі та у Франції зокрема.

25. IV. 1948 Заклик у пресі в справі шкільної молоді від Шкільної Комісії УАДТ (голова В. Чала).

11. VII. 1948 Урочиста академія на пошану *Олександра Потебні.*
Г. Гудкова: Потебня як лінґвіст і філософ.
О. Шульгин: Потебня та національне питання.

1948—1949 академічний рік

20. XI. 1948 *Г. Гудкова:* Звіт про лінґвістичний конґрес в Парижі.
О. Шульгин. Сучасне українське наукове життя в Німеччині.

січень 1949 *Б. Галайчук:* Держава гетьмана Б. Хмельницького (2 виклади).

лютий 1949 *П. Лубенецъ* і *О. Дражевсъка:* Українська наука в Советській Україні.

березень 1949 *О. Лагутенко:* Кодекс Ґертрудензіс — напів забута сторінка нашого княжого середньовіччя.

5. VI. 1949 Загальні Збори УАДТ (в звітах згадується, що в 1948—49 роках відбулося бл. 20 доповідей та 4 академій).

2. VII. 1949 *В. Солонар:* Війна 1939—1945 рр. і Україна.

9. VII. 1949 *Б. Шемет:* В. Липинський, як історик і державний мислитель.

1949—1950 академічний рік

4. XII. 1949 *О. Шульгин:* Проблема постання української і російської нації.

18. XII. 1949 *О. Шульгин:* Проблема мови й нації в застосуванні до України.
Є. Завалинський: Турецька мова й нація.

19. II. 1950 *Б. Шемет:* Проблема земельного ладу на Україні.

26. II. 1950 *Г. Гудкова:* Деякі паралелі між українською і російською мовами.

12. III. 1950 *О. Шульгин:* Критика расових теорій і антропологія в Україні.

26. III. і 29. IV 1950 *Г. Гудкова:* Минуле й майбутнє української мови в світлі нового мовознавства (два виклади).

22. IV. 1950 *В. Григорович:* Нафта України.

6. V. 1950 *П. Шумовський:* До проблеми розмноження домашньої худоби.

1950—1951 академічний рік

15. XI. 1950 *О. Шульгин:* Історія і міжнародний конґрес історичних наук у Парижі.

10. II. 1951. *О. Лагутенко:* Фрески доісторичного храму «Ласко».

25. II. 1951 *В. Григорович:* Проблема палива в світі і в Україні.

3. III. 1951 *Наталія Дорошенко:* Жіноче вбрання на Полтавщині.

11. III. 1951 *Д. Пісначевський:* Господарські проблеми Соборної України.

25. III. 1951 *Г. Гудкова:* Нові теорії в мовознавстві.

22. IV. 1951 Відслуження Панахиди за спокій душі Дмитра Дорошенка.

1951—1952 академічний рік

2. XII. 1951 *О. Шульгин:* Наше наукове життя.
З. Кузеля: Етнографічні студії в Україні в 19 і 20 вв.

20. I. 1952 *О. Кульчицький:* Стан і осяги сучасної психології.

17. II. 1952 *В. Кубійович:* Друга гаслова частина Енциклопедії Українознавства.

16. III. 1952 Жалібне засідання, присвячене пам'яті Д. Дорошенка.
О. Шульгин: Д. Дорошенко і його останнє діло.
В. Сенютович-Бережний: Джерела української геральдики.

29. VI. 1952 Жалібна Академія в пам'ять Зенона Кузелі, влаштована спільно з Науковим Товариством ім. Шевченка.
В. Кубійович: З. Кузеля, як вчений.
В. Янів: З. Кузеля, як людина.
В. Маркусь: З. Кузеля і молодь.

26. VII. 1952 Загальні Збори УАДТ.

1952—1953 академічний рік

6. XII. 1952 *В. Янів:* До питання взаємовідношення одиниці і спільноти.
О. Шульгин: Останні новини з нашого культурного життя.

21. XII. 1952 *Ю. Григоріїв:* О. Олесь — поет національного визволення.

31. I. 1953 Засідання, присвячене 35-річчю незалежности України.
О. Шульгин: Провідні постаті 1917 р.
В. Маркусь: Федералізм в СССР.

22. III. 1953 *Л. Шульгина:* Небезпека фантастичних режимів.
П. Шумовський: Біологічні складники поживи.

14. VI. 1953 *О. Шульгин:* Европейський федералістичний рух між двома війнами.
Б. Феденко: Сучасний федералістичний рух.

1953—1954 академічний рік

15. XI. 1953 Жалібні збори, присвячені пам'яті ген. секретаря УАДТ, Антоніни Шаповал.
О. Шульгин: Моральна постать А. Шаповал.
О. Кульчицький: Від колиски аж до домовини (психологічний розвиток людини).

21. II. 1954 Збори, присвячені 300-річчю Переяславської Ради.
О. Шульгин: Значення Б. Хмельницького в українській історії.
Б. Феденко: Використання советами 300-річчя Переяславського договору.

9. V. 1954 *І. Кошелівець:* Тенденції сучасної поезії.

16. V. 1954 *В. Нестерчук:* Новий статус для біженців і бездержавних (аналіза конвенції з 1951 р.).

28. VI. 1954 Загальні Збори УАДТ, на яких рішено створити при Академічному Товаристві Академічний Клюб, який згодом переіменовано на Літературно-Мистецький Клюб при УАТ.

1954—1955 академічний рік

28. XI. 1954 *Л. Полтава:* Сучасна українська дитяча література.

30. I. 1955 *Ю. Бойко:* Шевченко на тлі світової літератури.

20. II. 1955 *М. Глобенко:* 150 років Харківського Університету.

13. III. 1955 *В. Маркусь:* Закарпатська Україна під Советами.

1. V. 1955 Святочні Збори, присвячені 25-ій річниці процесу СВУ та 20-ій річниці ліквідації большевиками групи письменників у грудні 1934 р.
М. Глобенко: Література і терор.
Читання творів зліквідованих письменників; читали М. Калитовська і В. Маркусь.

10. VI. 1955 *А. Жуковський:* Буковина в рамках Соборної України.

Доповіді Літературно-Мистецького Клюбу (лютий-червень 1955)

О. Жданович: Обговорення повісті французької письменниці Сімон де Бовуар «Лє Мандарен».
М. Калитовська: Обговорення творчости французького письменника П. Кльоделя (з нагоди його смерти).
К. Митрович: Проблеми сучасного французького католицизму.
Н. Коваленко: Спогади про Закарпаття.
П. Шумовський: Флеммінґ і його винахід.
М. Головатий: Українці в Юґославії.
М. Глобенко: Ситуація на культурному відтинку в УССР.
І. Борщак: Наполеон і Україна (два вечорі).
Я. Рудницький: Високі школи та студентське життя в Канаді.
Крім цього в Клюбі відбулися три зустрічі з дискусією на культурні теми.

1955—1956 академічний рік

18. XII. 1955 Вечір, присвячений 100-річчю смерти Адама Міцкевіча:
М. Глобенко: Міцкевіч в українській літературі.
Чеслав Мілош: Актуальні аспекти творчости Міцкевіча.

20. I. 1956	Ширше засідання представників громадських і культурних організацій Парижу, скликане УАДТ в справі відзначення 100-річчя народження Івана Франка.
січень 1956	*О. Шульгин:* Правні підстави української державности.
12. II. 1956	*К. Митрович:* Головні проблеми сучасної філософії.
2. III. 1956	*В. Маркусь:* Міжнародний статус УССР на тлі сучасних взаємин між Сходом і Заходом.
20. V. 1956	Літературний вечір *Віри Вовк,* письменниці в Бразілії; вступне слово про письменницю — *Л. Вітошинська.*
24. VI. 1956	Загальні Збори УАДТ.

Імпрези Літературно-Мистецького Клюбу

Інавґураційна зустріч: культурні новинки представлені: *О. Шульгином, О. Кульчицьким, В. Яневом, В. Маркусем.*

А. Фіґоль: Враження з подорожі до Америки.

А. Вирста: Українські музики в Франції.

Зустріч з польським письменником *С. Вінценцом,* автором повісти з гуцульського життя «На високій полонині».

Дискусія «круглого стола» про книжку *М. Шлемкевича* «Загублена українська людина» з участю: *О. Кульчицького, О. Ждановича, К. Митровича, В. Маркуся.*

В. Кубійович: Культурна політика української еміґрації.

Обговорення роману В. Підмогильного (експозе *О. Ждановича).*

Л. Вітошинська: Арґентінські парадокси (спогади і враження).

Літературний вечір: *Діми* і *М. Калитовської.*

1956—1957 академічний рік

13. I. 1957	*Б. Кентржинський:* Українська політика Швеції в 17—18 вв.
28. VI. 1957	Збори, присвячені 5-ій річниці смерти З. Кузелі. Доповіді: *О. Шульгина, О. Кульчицького, В. Маркуся.*
6. VII. 1957	Жалібна академія в пам'ять Миколи Глобенка-Оглоблина:
	В. Кубійович: Життьовий шлях М. Глобенка.
	І. Кошелівець: М. Глобенко, як літературознавець і критик.
	О. Шульгин: Поклін від Академічного Товариства.

Імпрези Літературно-Мистецького Клюбу

М. Глобенко: Нове в культурному житті УССР.
Обговорення повісти *Ігоря Качуровського* «Шляхом невідомого», керівник дискусії *М. Глобенко.*
Дискусія на тему: «Українське сучасне мистецтво у чужому світі» з участю мистців: *Я. Гніздовського, Л. Гуцалюка, А. Сологуба.*
О. Жданович: Невідома Америка (враження з подорожі).
Вечір української музики (з платівок). Вступні завваги *А. Вирсти.*
О. Шульгин: Володимир Леонтович та його брати (спогади). Читання уривків з посмертного твору Леонтовича «Дитячі та гімназійні роки Володі Ганкевича».
М. Калитовська: Завваги про українську сучасну поезію на еміґрації. Читання власних поезій.
А. Вирста висвітлив свій кольоровий фільморепортаж з Італії та кольорові знимки творів українських малярів Парижу.
І. Кошелівець: Проблеми сучасної української літератури.
В. Маркусь: Сучасне і перспективи українського життя в Америці.
М. Маслов: Українці в Тунезії.

1957—1958 академічний рік

20. IX. 1957 Зустріч з викладачами та учасниками Високошкільного Літнього Курсу Українознавства ЦЕСУС-у з виступом *Е. Зарицької.*
8. XI. 1957 *В. Маркусь:* Українська публіцистика і наука в 40-річчя Української Державности.
24. XI. 1957 *О. Лагутенко:* Степ і його мистецтво.
13. VI. 1958 *Ю. Шевельов:* Непростежені початки романтизму (критична студія граматики Павловського).

Імпрези Літературно-Мистецького Клюбу

Концерт української музики з платівок. Керівник *А. Вирста.*
Зустріч з *М. Скалею-Старицьким,* який повернувся з турне по Америці.
В. Маркусь: Що знають і що думають на Заході про Україну (вислід одної анкети).
Дискусійний вечір над романом *В. Дудінцева* «Не хлібом единим». Виступали: *О. Жданович, О. Кульчицький, К. Митрович, В. Маркусь.*

1958—1959 академічний рік

9. XI. 1958 *В. Маркусь:* Шляхи національно-політичного самовизначення Закарпаття в 1918—1938 рр.

30. XI. 1958 Загальні Збори УАДТ і поява Бюлетеню УАТ.

19. XII. 1958 Обговорення роману *Б. Пастернака* «Доктор Жіваґо» (експозе *О. Ждановича*).

16. I. 1959 *М. Ковальський:* Компартія в Україні.

30. I. 1959 *А. Жуковський:* Сучасні культурні процеси в Україні.

13. II. 1959 *В. Кубійович:* Переписи населення на Українських Землях.

17. IV. 1959 *А. Вирста:* Українська клясична інструментальна музика.

12. VI. 1959 *о. В. Вишнівський:* Сучасний стан Православної Церкви в Україні.

26. VI. 1959 *о. М. Левенець:* Сучасний стан Української Католицької Церкви в Рідному Краю і на чужині.

Імпрези Літературно-Мистецького Клюбу

О. Шульгин: Революція 1905 р. і мої гімназійні роки (спогади).

14. III. 1959 Товариська карнавалова зустріч.

25. IV. 1959 Дискусійний вечір про «Ансамбль балету П. Вірського в Парижі» (вступне слово *М. Калитовської*).

1959—1960 академічний рік

29. XI. 1959 Ювілейна академія в 70-річчя *О. Шульгина* (при співпраці НТШ):

А. Жуковський: Політично-громадська діяльність О. Шульгина.

О. Кульчицький: Соціологічний аспект діяльности О. Шульгина.

В. Янів: Історична діяльність О. Шульгина.

11. XII. 1959 *А. Вирста:* Українська інструментальна музика.

19. II. 1960 *О. Жданович:* «Розстріляне Відродження» — Ю. Лавріненка (дискусійний вечір).

8. III. 1960 Похорон О. Шульгина: Прощальне слово від УАТ — *М. Маслова.*

5. III. 1960 *В. Кубійович:* Аналіза перепису населення з 15. I. 1959 на Україні.

22. V. 1960 Пропам'ятна зустріч для вшанування сл. п. *О. Шульгина:*
М. Ковальський: Діяльність О. Шульгина між двома війнами.
К. Митрович: Актуальність історіософічних думок О. Шульгина.
М. Калитовська: О. Шульгин у своїх і наших спогадах.

2. VII. 1960 *Я. Пеленський:* Проблеми української політики в Америці.

Імпрези Літературно-Мистецького Клюбу

23. X. 1959 *О. Шульгин:* Враження про ЗДА і Канаду.
Жалібне вшанування бл. п. Г. В. Гудкової.

15. I. 1960 Вечір мистецького слова з пластинок у виконанні *Й. Гірняка* («Сини» — В. Стефаника), М. Скалі-Старицького.

1960—1961 академічний рік

30. IX. 1960 Заклик УАТ до всіх українських організацій у Франції в справі гідного відмічення 100-річчя з дня смерти Тараса Шевченка.

29. X. 1960 *В. Кубійович:* Аналіза УРЕ та її зіставлення з ЕУ.

9 XII. 1960 Загальні Збори УАТ.

20. I. 1961 *В. Косик:* Чотири роки на Формозі.

23. II. 1961 *О. Кульчицький:* Формація марксистсько-ленінської людини.

2. IV. 1961 Поминальна панахида в річницю смерти бл. п. *О. Шульгина.*

25. V. 1961 *О. Жданович:* Проблема Екуменічного Собору.
А. Жуковський: Становище до екуменізму Української Православної Церкви.
К. Митрович: Становище до екуменізму Української Католицької Церкви.

22. VI. 1961 *А. Жуковський:* Еволюція культурних процесів в Україні.

6. VII. 1961 Авторський вечір *Софії Парфанович* (письменницю представив *О. Жданович*).

Імпрези Літературно-Мистецького Клюбу

4. II. 1961 Вечір з колядками (Товариська поріздвяна зустріч).

9. III. 1961 Літературна дискусія над книжкою Вінтілі Горія (реферувала *Л. Вітошинська*).

15. IV. 1961 Зустріч з письменником *Т. Осьмачкою* і читання його творів.

8. VI. 1961 *В. Янів:* «Книга трагічного оптимізму» (про книгу І. Багряного «Сад Гетсиманський»).

1961—1962 академічний рік

19. I. 1962 Вернісаж книжки *Миколи Плевако.*
І. Кошелівець: Творчість М. Плевако.
П. Плевако: Спогади про брата.

16. II. 1962 *П. Пікарда:* Враження з подорожі по Україні.

11. V. 1962 *А. Дерош:* Інформації про книжку «Le problème ukrainien et Simon Petlura» (автора представив *А. Вирста).*

Імпрези Літературно-Мистецького Клюбу

20. IV. 1962 Обговорення журналу «Сучасність» (реферував *І. Кошелівець*).

1962—1963 академічний рік

11. XI. 1962 Ювілейна Академія-концерт в 120-річчя народження *Миколи Лисенка* з участю *М. Старицького, А. Вирсти* і *Л. Горницького.*

16. XI. 1962 Загальні Збори УАДТ, на яких змінено статут і прийнято нову назву: Українське Академічне Товариство в Парижі.

28. XII. 1962 *А. Вирста:* Сучасна українська інструментальна музика.

22. II. 1963 *М. Ковальський:* Женевська міжнародна конференція про еміґрацію.

29. III. 1963 Поминальні сходини в 10-річницю смерти бл. п. *Зенона Кузелі: В. Янів* представив «Збірник на пошану З. Кузелі», ЗНТШ том CLXIX.

26. IV. 1963 *Е. Бацуца:* До історії Української Православної Церкви в Франції.

5. X. 1963 Заклик УАТ у зв'язку з підготовкою до відсвяткування 150-річчя з дня народження Т. Шевченка.

Імпрези Літературно-Мистецького Клюбу

1. XI. 1962 Зустріч з *О. Грищенком* (мистця представили *М. Калитовська* і *О. Жданович*).

15\. XII. 1962 *М. Скаля-Старицький:* Відмічення 150-річчя «Запорожця за Дунаєм» з ілюстрацією опери у виконанні Київської Опери (з платівок).

16\. VI. 1963 Літературний вечір *Я. Славутича.*

1963—1964 академічний рік

15\. XI. 1963 *В. Кубійович:* Англомовна Енциклопедія Українознавства.

О. Жданович: Спостереження з українського життя в ЗДА і Канаді.

17\. III. 1964 *Ю. Бойко:* Т. Шевченко і М. Маркевич.

8\. V. 1964 *М. Ковальський:* Елементи есхатології в українському фолкльорі.

10\. VI. 1964 *Б. Боцюрків:* Нищення Москвою Української Церкви.

29\. VI. 1964 Лист УАТ до Міської Ради Парижу з проханням увіковічнити пам'ять Тараса Шенченка — найменуванням якогось публичного місця в Парижі.

3\. VII. 1964 *О. Кульчицький:* Структура української науки і її роля у Вільному Світі.

Імпрези Літературно-Мистецького Клюбу

12\. IX. 1963 Літературний вечір *Л. Вітошинської.*

5\. X. 1963 Мистецький вечір *Л. Гуцалюка.*

26\. IV. 1964 *А. Сологуб:* Мистецьке читання творів Т. Шевченка (вшанування 150-річчя Великого Кобзаря).

1964—1965 академічний рік

20\. XI. 1964 *А. Вирста:* Взаємні впливи між українською і західньою музиками.

18\. XII. 1964 Загальні Збори УАТ.

22\. II. 1965 *Е. Райс:* Клясицизм і модернізм в сучасній українській поезії.

27\. IV. 1965 *о. М. Коржан:* Всеправославні конференції на Родосі й Українська Православна Церква.

2\. V. 1965 *М. Старицький:* На українських і чужих сценах (спогади про власний мистецький шлях).

29\. V. 1965 Проблеми і можливості зовнішньої української дії у Франції (реферували: *В. Косик, К. Митрович, Я. Мусіянович*).

11. VI. 1965	*К. Угрин:* Про нові засоби праці на міжнародному полі.
18. VI. 1965	*В. Солонар:* Федерація бувших комбатантів Середньої і Східньої Европи та її зв'язки з іншими народами.

Імпрези Літературно-Мистецького Клюбу

9. IX. 1964	Літературний вечір *Е. Андієвської.*
	Літературний вечір присвячений творчості *М. Драй-Хмари* з доповідями *В. Маруняка* і *М. Калитовської* та читанням споминів *Оксани Драй-Хмари-Ашер.*

1965—1966 академічний рік

23. XI. 1965	*М. Прокоп:* Українське повоєнне двадцятиріччя — підсумки і перспективи.
14. I. 1966	*В. Маркусь:* Можливості й перспективи збереження українства в діяспорі.
6. IV. 1966	*о. М. Коржан:* Значення II Ватиканського Собору для православних церков.
6. V. 1966	*О. Грановський:* Вклад українців у життя і культуру ЗДА і Канади.

Імпрези Літературно-Мистецького Клюбу

Літературний вечір присвячений творчості *В. Хмелюка.*
Літературний вечір присвячений творчості *К. Штуль.*

1966—1967 академічний рік

30. IX. 1966	*П. Шумовський:* Враження з подорожі до Києва на міжнародну конференцію.
23. XII. 1966	*о. М. Левенець:* Соціяльне питання на тлі двох папських енциклік.
20. I. 1967	Загальні Збори УАТ з урочистим відміченням 20-річчя існування Академічного Товариства; підсумки про цю діяльність подали *А. Вирста,* а історію Т-ва накреслив *А. Жуковський.*
17. III. 1967	*М. Єремієв:* П'ятдесятиріччя Української Національної Революції.
9. VI. 1967	*А. Вирста:* Авдиція з коментарем з передач у французькій Радіовисильні.
23. VI. 1967	*І. Кошелівець:* О. Довженко і українська радянська преса.

Літературний вечір присвячений творчості *Е. Андієвської.*

21. IV. 1967 Дискусійний вечір про V З'їзд Спілки Письменників України. Реферували: *А. Жуковський, В. Косик, К. Митрович.*

1967—1968 академічний рік

27. X. 1967 *А. Вирста:* Участь в міжнародному конґресі музикології у Люблянi.

24. XI. 1967 *М. Мостович:* Умовини праці науковця в Америці.

3. XII. 1967 Зустріч з *О. Грищенком* з нагоди його 85-річчя та появи його книжки «Роки бурі й натиску».

10. XII. 1967 Висвітлення фільму про відкриття пам'ятника Тарасові Шевченкові у Вашинґтоні в 1964 р.

2. II. 1968 *Л. Вітошинська:* Два аспекти «Ростріляного Відродження.

16. II. 1968 Проблема Світового Конґресу Вільних Українців в насвітленні учасників конґресу: *В. Косика, О. Кульчицького, В. Лазовінського, Я. Мусіяновича, В. Янева.*

29. III. 1968 *А. Вирста:* Передачі про українську народну музику у французькому радіо.

3. V. 1968 Дискусійний вечір присвячений обговоренню проблеми: «Збереження української ідентичности в діяспорі» з доповідями:

О. Кульчицький: Поняття національної ідентичности і ідея збереження української ідентичности в діяспорі.

В. Янів: Релігійне виховання як чинник збереження української ідентичности.

В. Кубійович: Роля української науки в збереженні української ідентичности.

Л. Вітошинська: Українська родина, як чинник збереження української ідентичности.

А. Жуковський: Нова еміґраційна ґенерація в обличчі проблеми збереження української ідентичности.

7. VI. 1968 *Я. Мусіянович:* Участь української делеґації на Міжнародній Конференції для Прав Людини в Тегерані.

Імпрези Літературно-Мистецького Клюбу

8. IX. 1967 Зустріч з *Л. Гуцалюком* та виставка останніх його картин.

10. II. 1968 Мистецьке читання монтажу документів з України з книги «Лихо з розуму» з участю: *О. Кукловської, К.* і *Т. Штуль,* В. Солонаря. Вступне слово *К. Митровича.*

12. IV. 1968 Авторський вечір *Е. Андієвської.*

1968—1969 академічний рік

8. XI. 1968 *Я. Мусіянович* і *П. Шумовський:* Враження з поїздки до Ізраїлю.

29. XI. 1968 *о. М. Коржан:* Соціяльна проблема з погляду Православної Церкви.

22. II. 1969 Участь у похороні сл. п. Мирослава Старицького — Міро-Скалі.

28. II. 1969 Загальні Збори УАТ з обговоренням урочистого відкриття «Скверу Тараса Шевченка в Парижі».

29. III. 1969 Відкриття скверу ім. Шевченка зі святочною Академією, інавґураційним словом голови УАТ, А. Вирсти та доповіддю *В. Янева:* Пророк України на грані двох світів.

18. IV. 1969 Літературний вечір *І. Качуровського.* Письменника представив *Е. Райс.*

13. VI. 1969 *В. Ревуцький:* Модерний український театр.

Імпрези Літературно-Мистецького Клюбу

15. XI. 1968 Образотворча виставка *Я. Плав'юка.* Мистця представив *М. Старицький.*
Товариська зустріч з піяністкою *Христиною Петровською.*

9. IV. 1969 Літературний вечір *Е. Андієвської* і *І. Кошелівця.**

---

* При деяких доповідях чи імпрезах не пощастило подати дати, але залишаємо для повноти картини діяльности прізвища прелеґентів та теми доповідей зі збереженням хронології.

II

З недрукованої спадщини Олександра Яковича Шульгина

Олександер Шульгин

МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ — ЯК ПОЛІТИК І ЛЮДИНА

З ЦИКЛУ: ГОЛОВНІ ПОСТАТІ НАШОГО ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА У 1917 Р.*

«Історія — це найтрудніша наука», сказав колись Фюстель де Кулянж. Трудно встановити самі факти, ще тяжче дати їм належне освітлення. Підтвердження цього я бачу в тому, що пишуть наші молоді історики, чи скорше публіцисти про 1917 рік. Подій вони звичайно не бачили і базуються на «документах». Отже, за рідкими щасливими винятками, коли я їх читаю, мене огортає жах. Але в даному випадкові я, як сучасник, можу принаймні виправити їх дивні твердження. Тільки мимоволі думаєш, а що як ми так само пишемо і про Володимира Великого і про Богдана Хмельницького? А вони не можуть встати з гробу і нас виправити...

Моє становище, одночасно сучасної та діючої в той час людини, і історика, досить складне. Однак я думаю, що мені до

---

* НТШ у Европі рішило в 1959 р. вшанувати 70-ліття свого Заступника Голови, О. Я. Шульгина, не тільки Академією, але й виданням його праць, чи окремим «Збірником». Покійний Шульгин взявся з властивою йому енергією до написання серії характеристик наших визначних постатей з часів Визвольних Змагань, які мали б були вийти окремим томом, але стан здоров'я не дозволив йому продовжувати праці: він встиг написати тільки сильветку Михайла Сергійовича Грушевського, яку передав до Виділу НТШ для майбутнього «Збірника». Ця характеристика збереглася в створеній Виділом НТШ Редакції Збірника, і вона нині публікується вперше, як матеріял із спадщини Олександра Яковича. Звичайно, з пошани для Автора, пам'ять якого відзначуємо тепер окремим томом Записок НТШ, Редакція у залишених рукописах не робила ніяких змін, виходячи із засади свободи наукового досліду і права Автора спогаду на суб'єктивну оцінку. Тільки з таких індивідуальних характеристик сучасників зможе колись майбутній історик — вже із історичної перспективи — зробити остаточну синтезу, яка матиме всі дані стати справедливим осудом історії, на який заслужили всі ті великі мужі, що її творили. Редакція.

певної міри вдалося стати на ґрунт об'єктивности в інтерпретації великих подій 1917 р., так я їх виклав в моїй французькій книжці «L'Ukraine contre Moscou». Книжка була видана у 1935 році, але замітки, які були покладені в її основу, я зробив ще на початку 1920-их років, коли в пам'яті моїй ще збереглися всі деталі подій того часу. Але у французькій книжці я не міг зупинятись довше на деяких фактах і особливо не міг дати належних характеристик самих діячів доби. В цій невеликій праці я й хочу спробувати дати ці характеристики і то головним чином такої постаті 1917 року, як М. С. Грушевський.

Як не велика була роля останнього в ту добу, він був далеко не єдиною вирішальною людиною. Не можу не згадати зовсім виключної постаті Сергія Олександровича Єфремова, що був моїм політичним патроном і великим другом, до якого я мав і маю незмірний пієтет. Не дивлячись на свою скромність, не дивлячись на те, що він не був добрим промовцем (а в ті часи уміння говорити відогравало колосальну ролю), він був часто дорадником в найважливіших справах і з ним не могли не рахуватися ні Винниченко, ні навіть Грушевський. Його зовнішня сила, це було перо, яким він так блискуче володів, та газета «Нова Рада», що у 1917 р. відогравала величезну ролю. А його внутрішня сила — це моральна бездоганність і глибокий, але критичний патріотизм. Його характерною рисою була обережність. Коли зформувався перший Генеральний Секретаріят, 15. 6. 1917 р., він мусів прийняти пост генерального секретаря по національних справах. Але прийняв його дуже неохоче, побоюючись, що Секретаріят довчасний і може поставити українську справу в прикре становище. Він відразу запросив мене на свого заступника, всі справи поклав на мене, а 1 липня димісіонував. Правда, за цей короткий час мені постійно доводилося їздити до нього на Гоголівську вулицю і привозити на якесь засідання, де він давав цінні поради. Але все ж ми в цей час в головному розходилися: Центральна Рада набрала вже в червні 1917 р. такого авторитету, що навіть сторонні до українського руху люди вимагали, щоб ми взяли владу в свої руки. Це однак дуже лякало Сергія Єфремова: «Ми не маємо сили виконати це завдання, і тим скомпромітуємо нашу національну ідею в очах мас». На це я відповідав йому, що ми не можемо вже ухилятись від цієї влади, хоч я визнавав, що вона й небезпечна. Але коли ми ухилимося, ми ще більше скомпромітуємося.

Чим далі, тим більше зростала його постать. Цей «лицар безстрашний» виявляв свою незвичайну мужність під час першої большевицької окупації в Києві у 1918 р., коли разом з А. Ні-

ковським (і певно П. Тичиною) щодня приходив до редакції «Нової Ради» і писав свої гострі, сміливі статті. Він написав свого знаменитого листа до сина Коцюбинського, тоді військового комісара Українського Радянського Уряду. І цей уряд не зважився його торкнути . . .

Ставши академіком, створивши велику кількість багатоцінних видань, він під большевиками зробився незаперечним лідером всього українського руху, головою Союзу Визволення України; головним обвинуваченим на ганебному процесі, де він так мужньо поводився, взявши всю «вину» на себе, бажаючи (даремно!) врятувати тисячі молодих своїх прихильників.

По своїй бездоганності політичній я тут мушу згадати Симона Петлюру. Це була людина інша від Єфремова. В ті часи він ще користався куди меншим авторитетом ніж Сергій Олександрович, який дожив до революції, вже маючи за собою велике минуле. Петлюра зростав разом з революцією, разом з процесом нашого державного будівництва. Голова Генеральної Військової Ради, Генеральний Секретар військових справ, він вже у 1917 р., відогравав дуже велику ролю. Але його слава відноситься вже до того часу, коли він взяв в руки рушницю, коли він бився безстрашно за арсенал, коли став, вже у 1918—19 рр., Головним Отаманом, Головою Директорії та очолив нерівну, але героїчну боротьбу. Він мусів стати незаперечним вождем України в найгірший для нас час. Але Симон Петлюра не був головною постаттю 1917 р. Не він був головним творцем Української Народної Республіки. Ця шана припадає серед наших чільних діячів в більшій мірі на Володимира Винниченка і, головним чином, на Михайла Грушевського.

Коли Єфремов і Петлюра входять в історію, як дуже цільні постаті, цього не можна сказати ні про Грушевського, ні особливо про Винниченка: ми знаємо, що саме виразної лінії у них на протязі бурхливих подій не було, що вони збочували з того шляху, яким ми йшли, а Винниченко поїхав до Харкова під час нашої збройної боротьби з Москвою, що не можна було інакше назвати, як державною зрадою . . . Потім, на схилі літ, він казав, що зробив «помилку», нагадував що він же за два тижні покинув Харків, відмовившись від влади . . . Але виправдати цей вчинок так йому і не вдалося.

Проте історик мусить бути об'єктивним: тим, що він зробив у 1920 р., не знецінюється його чин у 1917 р., і цей чин має незвичайну історичну вагу. Цей видатний письменник і революціонер, виявив себе в той час державним мужем, і провадив з великою силою і авторитетом Генеральний Секретаріят. Націо-

нальна стихія перемогла тоді в ньому ортодоксального марксиста. Лишаючись в партії, він тоді від неї якось відійшов. Від початку революції і до осени 1917 р., Винниченко був поміркованим державним діячем. Завжди буває так, що в уряді є дві-три особи, що фактично ведуть всі справи. І літом 1917 р. Винниченко не робив жадного кроку без наради в Валентином Васильовичем Садовським і зо мною. Ми підготовлювали всі рішення. Але восени Винниченка потягнуло до своєї партії і він зійшовся з догматиком, Михайлом Ткаченком (ориґінальною постаттю, — «Робесп'єром», що не мав тільки часу себе виявити) та з Миколою Поршем, якого ненавидів і який був дійсно може єдиною на 100 процентів неґативною фігурою тих часів. Наша інтимна співпраця з Винниченком увірвалася. Про нього я міг би значно більше сказати, але мушу перейти до самого Михайла Грушевського.

*

Я мушу вибачитися перед читачами, що, говорячи про головні постаті 1917 р., мені доведеться й далі, пишучи за Грушевського, згадувати знов і за свій чин, але наша діяльність того часу так пов'язана, що, обминаючи своє власне поступування, мені трудно було б дати характеристику діяльности й особи самого Грушевського, особливо коли йдеться про закордонну політику.

Відомо, що під час війни Грушевського заслав царський уряд на північ. Востаннє він мав бути в Москві і звідти на початку революції, десь у середині березня 1917 р. з'явився до Києва. Його там давно і з нетерпінням очікували. Вже було створено з різних організацій первісну основу Центральної Ради. Як тільки з'явився Грушевський, він став на її чолі. Престиж його в той час був незрівняний. Великий і прославлений історик, він всіма — і своїми і чужими, — був визнаний провідником всього українського національного руху. І таким він в дійсності був у передреволюційні часи, так само як і в 1917 р. До революції єдиним конкурентом його міг бути Є. Х. Чикаленко. Це був не тільки меценат, але душа всього руху. Але людина незвичайно скромна, він завжди волів лишатися за кулісами і всіма силами підтримував саме Грушевського. Під час революції, хоч йому пропонували найвищі пости, рішуче від них відмовлявся, а лишався мудрим дорадником і суддею всього того, що робили інші.

Де б не з'явився на весні 1917 р. Грушевський, його зустрічали бурхливі овації. Можу ствердити, що в той час вся Україна його не тільки шанувала, але любила і абсолютно йому вірила. Його серія статтей в «Новій Раді» висвітлювала яскраво всі ті безпосередні вимоги, культурні й політичні, які треба було

поставити перед тоді ще більш або менш авторитетним всеросійським Тимчасовим Урядом. Він кинув гасла, які розійшлись по всій Україні і по всіх закутках імперії, де були українці.

З дивовижною швидкістю, менш як за два тижні він організував Всеукраїнський Національний Конґрес, що відбувся вже в квітні 1917 р. Центральна Рада була реорганізована на ширшу скалю, а потім ще поповнена. Грушевський оплесками був переобраний Головою Центральної Ради; його заступниками — Сергій Єфремов і Володимир Винниченко.

Але вже тоді стала вперше виявлятися та політична лінія, якою піде Михайло Грушевський. Це сталося ще до Національного Конґресу, 25 березня. В той день відбувався перший прилюдний конґрес ТУП-у (Товариства Українських Поступовців). Ця велика і законспірована організація, що мала на Україні і поза її межами (в Петербурзі, Москві) свої громади (всіх 60) дійсно керувала всім рухом. Михайло Грушевський, поруч з Є. Чикаленком, С. Єфремовим, І. Шрагом стояв на її чолі.

На конґресі треба було прийняти резолюцію про наше поступування на ближчий і дальший час. Управа запропонувала дуже ясну, мудру політику поступового здійснення автономної України (про самостійність в тих обставинах годі ще було говорити). Резолюцію в дуже добрих і лагідних промовах відстоювали Вячеслав Прокопович і Дмитро Дорошенко. І ось несподівано виступив Грушевський, що був, звичайно, Головою Конґресу. Наскільки перші дві промови мали скорше академічний характер і сказані були без політичного темпераменту, промова Грушевського була гаряча, надзвичайно сильна і глибоко красномовна. На звичайних засіданнях, як і з катедри професора Грушевський говорив скорше погано, зупинявся і робив враження, наче він хоче щось приховати, а це ослабляло ефект. Тут же він говорив одверто, щиро, і так, що я можу його порівняти з найбільшими промовцями світу, яких мені пізніше доводилося чути.

Він вказував на те, що ситуація в Російській Імперії дуже погана і передбачав (слушно), що вона буде ще гірша і що дійде до повного розпаду. Отже, ми мусимо негайно творити автономію, готуючись до якихось дальших ситуацій (очевидно до миру з німцями і до самостійности). Він перескакував ті етапи, які ТУП пропонував ступнево перейти. Грушевський був під впливом ґрандіозної української маніфестації напередодні конґресу ТУП-у. Тоді перед стотисячним натовпом він кинув своє клясичне гасло: «Народе Український! Впали вікові пута, настав час і твоєї волі».

Промова Грушевського зробила колосальне враження, і авдиторія відповіла на неї бурхливою, нескінченною овацією. Але . . .

Грушевський все ж програв цю битву і саме мені, що був делеґатом громади з Петербурґу, довелось стати на дорозі його революційно-темпераментного, але, треба сказати, не продуманого до кінця пляну. Саме моя черга була говорити. Не дивлячись на мої 27 літ, а може і завдяки ним, я був відданий справі до самозабуття і страшенно уболював, що ми через плян Грушевського втратимо все, що вже здобули, і не досягнемо того, до чого мусимо йти. Я почав з вияву великої поваги до Грушевського, погодився з його песимізмом, з тим що все йде до розпаду, але, говорив я, коли ми підемо «навпростець», то можемо і на Україні, скорше як будь де, створити повну анархію. Я вказував на український «ульстер» — себто наші меншості, що були дуже організовані у самому Києві і по всій Україні, що мали стільки інтелектуальних сил і засобів. З ними треба боротися, але на це потрібний час. Я вказував на те, що ми оточені російським військом і що на заході України стоять два величезні військові фронти. Революція, говорив я, знищила старі закони й норми життя, але ми мусимо зрозуміти закони самої революції, щоб не загубити всього, що вже маємо і що мусимо мати.

Несподівано для мене самого, конґрес, що вже перебивав мене оплесками, улаштував за мою гарячу промову таку ж ґрандіозну овацію, як і самому старому Грушевському. Це був мій перший політичний виступ. Ще Сергій Шелухін і Володимир Чехівський виголосили промови, і то в дусі Грушевського. Але справа вже була вирішена. Грушевський став холодним і своєї резолюції не поставив. Резолюція Управи ТУП-у пройшла майже одностайно.

Але після цього й почався розрив Грушевського з своїми старими друзями, що всі були скупчені в ТУП-і. Сам ТУП, організація, що складалася з представників різних партій, дуже скоро занепав і люди розійшлися по різних партіях, а дехто — правіші — лишились поодинці. Тільки значення свого ці люди не втратили і не могли втратити, бо це були найвидатніші постаті. Але Грушевський вирішив, що з старими приятелями йому не по дорозі. Цікаво, що мені він ніскільки не закидав моєї промови супроти нього і намагався навіть зробити з мене одного з своїх «сателітів», на що я не пішов. Все ж він примушений був дотримуватися тактики, наміченої конґресом, принаймні перші місяці. Потім Грушевський став шукати зближення з самим народом і пішов у лівий бік. Що його до цього спонукало? Протягом всього свого дореволюційного життя він ніколи не виявляв себе якимсь переконаним соціялістом. Не кажу вже про марксистську доктрину, яка йому була зовсім чужою, але навіть до ідеології

народництва він був далеким. Теоретичними питаннями як в сфері філософії, так і в сфері соціяльної філософії, він не цікавився і в усякому разі в своїх численних творах про це не писав. З погляду «справжніх» соціялістів він був «буржуазним» політиком.

Щоправда, в колах ТУП-у, серед яких він перебував, панували демократичні ідеї і нахил до якнайкращого упорядкування добробуту селянства. Але і їх всіх і самого Грушевського найбільше цікавила суто національна проблема українського відродження.

Тільки під час революції Грушевський відразу збагнув, що на Україні, як і у всій імперії, той масовий рух, що піднявся у 1917 р., був насамперед соціяльний. Селянство стихійно вимагало здійснення своєї давньої мрії — розподілу земель. Грушевський (і не він один) зрозумів, що національна ідея переможе тільки тоді, коли її тісно зв'язати з ідеєю соціяльною.

Це розуміли до певної міри й ми — радикали-демократи, а особливо переконаний соціяліст-народник, Сергій Єфремов. Тільки ми не здібні були піти на порожні (але й небезпечні) гасла, — ми розуміли, що треба не тільки використати соціяльну підкладку революції, а треба її і упорядкувати. Не можна погоджуватися з усім, чого хочуть маси, бо це шкодить державній, національній ідеї.

Інакше думали українські соціялісти-революціонери, які одверто і прямо пішли на якнайдалі йдучу демагогію. Партія їх була зовсім нової формації. Але ця партія, що на верхах складалася з зовсім молодих і часто недосвідчених людей, виявляла величезну енерґію і розрослась незвичайно. Заслуга з національного погляду «ес-ерів» полягала в тому, що на всіх нормальних виборах (до земств, російських установчих зборів, українських установчих зборів) українська сторона (себто головним чином «есери») розбили російські партії і одержали 75—80% голосів. Цікаво і несподівано буде дізнатися нашим сучасним націоналістам всіх ґатунків, що у 1917 р. вся молодь, по суті націоналістична (така, як і вони нині*) йшла масово до соціялістів-революціонерів, сподіваючись таким чином, задовольняючи теоретично всі вимоги селянства, збудувати незалежну Україну... (У 1919 і наступних рр. багато ес-ерів-націоналістів відійшло від партії).

Не відразу Грушевський приєднався до соціялістів-революціонерів. Спершу він зробив спробу організувати свою «трудову партію». До неї, крім нього самого, вписалась вся його родина, але послідовників, крім мало культурного Федора Крижанівсь-

---

* Стаття-спогад була писана 1959 р.

кого і ще 3—4 чоловік, було обмаль. Незабаром він припинив існування цієї партії і став все більше і більше зближуватись з соціял-революціонерами, і тим самим все більше й більше відходити від своїх старих побратимів з ТУП-у, з Старої Громади, які теж почали до Грушевського ставитись холодно і навіть вороже.

Для Грушевського ідеологічне зближення з соціял-революціонерами було можливе. Як історик, він завжди був скоріше народником і з великою симпатією писав про всі народні рухи. Але він зблизився з соціял-революціонерами, і кінець-кінцем увійшов у партію, тому що він думав цим шляхом здійснити основну, суттєву, дуже глибоку свою думку, якою перейнятий він був все життя — збудувати Україну.

Не дивлячись на це зближення з соціял-революціонерами (а може і завдяки цьому), він спричинився до великих державних досягнень. Він був інспіратором і реалізатором III-го і IV Універсалів. Він не тільки сприяв проголошенню незалежности України, але в своїх статтях блискуче вияснював, як цілком логічно мусіли ми стати на шлях самостійности і порвати з Москвою.

Але партія соціял-революціонерів таки поставила його в трудне становище, і кінець-кінцем завела його в глухий кут політики, з якого він вже не міг вибратись. Коли димісіонував у січні 1918 р. кабінет Винниченка, було створено уряд, в якому домінували близькі Грушевському соціял-революціонери на чолі з прем'єром Всеволодом Голубовичем. Грушевський сподівався, очевидно, що матиме більший вплив на цей уряд, як за часи Винниченка, що ніколи не був покірний волі Грушевського і не завжди з ним належно рахувався. Але ці надії завели Михайла Сергійовича; безрадність Голубовича, слабість цього уряду не давали йому змоги використати, начебто вигідне для нього, становище. До того ж ні цей уряд, ні сам Грушевський не зуміли наладити будь-яких ближчих відносин з німецькою окупаційною владою, що, правда, при претенсіях останньої, було справою нелегкою. Виникло загальне незадоволення супроти уряду, і його перенесено було й на Центральну Раду. Дідичі й всі земельні власники скористалися цим, щоб висунути на Гетьмана Павла Скоропадського, якого підтримували німці. Центральну Раду розігнано і з її кінцем закінчилася велика політична кар'єра Грушевського.

*

Після упадку Центральної Ради, за гетьмана, Грушевський добровільно відійшов від політичного, громадського і навіть академічного життя (до Скоропадського він ставився дуже неґа-

тивно). Але він не зміг опанувати ситуації і в часи Директорії, і в 1919 р. не відограв поважної ролі. Потім опинився на еміґрації і мав з собою уламок колись могутньої, але скороспілої партії соціял-революціонерів, що розпалася на дрібні групи. І колишній незаперечний вождь всього народу став скромним проводирем однієї з таких груп... Постать Грушевського настільки велика, як і глибоко трагічна.

А далі настав цей тяжкий для всіх українських патріотів момент, коли колишній Президент, великий провідник України в її боротьбі з Москвою, повернувся на Україну, що була під чужим режимом. Володимир Дорошенко в своїх прекрасних статтях про Грушевського («Овид», за 1957 р.) також визнав прикрість цього факту, але підкреслив, що принаймні ніде і ніколи Грушевський не зробив ані найменшої заяви на користь совєтської влади. Все ж фактом свого повороту він її визнав.

Як пояснити цей крок Грушевського? Звичайно, при невсипущій енерґії його тягнуло до творчої наукової праці, яку він міг здійснити тільки в Києві. Та ґрандіозна організаційна робота, яку він провів в Академії від 1924 до 1929 рр. — те, що він сам написав ще три томи своєї «Історії України-Руси» та кілька томів «Історії української літератури» (два останні лишились в архівах МВД, або були знищені); те, що він видав таку кількість і журналів і історичних книжок, організував у великих масштабах історичні досліди, не може не бути у великій мірі виправдання його «Каносси». Те що він був розкритий комуністами як «буржуазний націоналіст», те що він мусів пережити знищення всіх створених ним дослідчих установ при Академії, те що він знову зазнав заслання і півсліпий помер на засланні; — все це морально йде на його користь.

Є й глибше пояснення його повороту до Києва. Про це він ніколи не писав, але це випливало з однієї нашої з ним розмови. В літку 1920 р. ми випадково обоє опинилися на мальовничому чеському курорті, Лазні-Седмігорки. Михайло Сергійович часто заходив до нас і ми вели довгі, зовсім спокійні розмови, в стилі sub specie aeternitatis. І сідаючи у мене на канапі він якось сказав:

«А не думаєте Ви, Олександре Яковичу, що ми переживаємо ту саму добу, як під час кінця римської імперії? Все нищиться, кінчається старий світ і на зміну йому приходить новий». Цей «новий світ» — це мав бути большевизм. Не потрібно додавати, що я заперечував Михайлові Сергійовичеві, бо не бачив занепаду Заходу, хоч і був він понівечений війною. Але я відчув, що він був глибоко перейнятий ідеєю кінця старого і появою нового світу. З цих думок логічно випливало і його поступування. Ве-

ликі люди, ґенії, а до них можемо зарахувати Михайла Грушевського, здібні так перейматися певними ідеями, що реальність у них затемнюється. Великі люди здібні на великий чин, але можуть одночасно робити такі похибки, на які пересічна, розважна людина ніколи не піде.

Те що він писав закордоном в «Борітеся-Поборете», підготовляючи свій поворот на Україну, є дуже прикре. Він не тільки кликав, всупереч всім своїм давнім переконанням, «зложивши пиху», іти на порозуміння з червоною Москвою, але говорив: «Як і були помилки большевицьких провідників в українській політиці,... належить оминати всякого конфлікту з большевизмом, шануючи загальну людську вагу соціялістичної революції... яку він веде» (цитую за В. Дорошенком). «Новий світ» приходить на зміну старому», як говорив він мені в Лазнях-Седмігорках, то з цього погляду він хотів бути щирим, але большевики пізніше прекрасно зрозуміли, що це штучні замки, що він «буржуазний націоналіст», Грушевський став в непримириму опозицію до Уряду УНР, навколо якого скупчилися всі друзі всього його життя. Натомість він був оточений дрібними людьми, і ніхто вже не міг стримати колишнього велетня від його дивних заяв, від його розчарування в своїй власній великій діяльності. Не маючи добрих дорадників коло себе, сам він не посідав стримуючих центрів. Як інтелектуальна сила, він був може навіть більшим за Масарика, але він не мав тієї глибокої стійкости, тієї цільности натури, яка характеризує всю постать Т. Г. Масарика.

*

Багато ще можна сказати за Грушевського як чільного діяча 1917 р. Мушу за браком місця пропустити тут і нашу закордонну політику і його ставлення до неї. Коли у мене влітку і восени 1917 були досить зимні, хоч і завжди коректні, відносини з Михайлом Сергійовичем, то в грудні та січні 1918 р. ми дуже між собою зійшлися і саме на ґрунті закордонної політики. Михайло Сергійович зручно, що може для багатьох буде дивним, підтримував мою політичну лінію і дуже цікавився нашими переговорами з Францією і Англією.

Коли намагатися дати характеристику Грушевського, треба почати з того, що він вражав свого співрозмовника незвичайно яскравим, швидким розумом. Кожна ідея, кожний новий факт, про які він чув, відразу ж викликали його цікаву і часом гостру реакцію. Він був дуже дотепним і любив вставляти жарти, при

чому часто чомусь російською мовою. Був першорядним діялектиком. Члени ТУП-у нераз згадували, як приїздив до Києва П. Н. Мілюков і як між ними велася розмова: обидва були надзвичайно освічені, швидкі на розум. Цей «матч», як казали мої приятелі, любо було послухати. Друге, за що не можна не згадати, це — подиву гідна працездатність Михайла Сергійовича. Нормально він вставав о 4-й годині ранку і працював, писав до 12-ї. По обіді до 9-ї-10-ї години займався своїми численними громадськими і академічними справами. Звичайно, під час революції цей порядок мусів змінити і вже з ранку він був у будинку Центральної Ради, а постійні таємні наради в його кабінеті, в яких брало участь п'ять-шість осіб, кінчалися дуже пізно, і я не раз завозив його своїм автом до дому по третій годині ночі. Фізичні сили у цієї маленької на зріст людини були нечувані: все він переносив і завжди був бадьорим і з свіжою головою.

Сама постать Грушевського була надзвичайно привітлива, але і прикра в певних обставинах, коли відчувалась якась нещирість. Його старі приятелі дорікали, що він був скупим, хоч і дуже заможним. Цей закид вважаю неслушним, бо людина, що так колосально багато віддавала себе самого справі, могла звільняти себе в певній мірі від матеріяльних пожертв на справу. Говорили також про його незвичайну амбітність. Може це й так, але в наших з ним стосунках я цього не помічав. А коли й був він амбітним, то поряд із задоволенням своїх амбіцій, поруч з великою славою, на самих верхах українських (від соціял-демократів особливо) він міг часом справедливо відчувати певну зневагу, але на це ніколи не реаґував.

Старий професор був революціонером (в національному розумінні), людиною рішучих кроків, що часом втрачала почуття реальности і готова була піти на небезпечні шляхи. Через це нераз його доводилося стримувати. Я вже говорив про його промову на з'їзді ТУП-у і нашу реакцію. Так само у серпні 1917 р., коли обмірковувалася справа так званої «Інструкції Тимчасового Уряду», він знов готовий був на риск, на повстання, хоч ми для того не мали жадних реальних можливостей. На цей раз його стримала і Центральна Рада (В. Винниченко, В. Садовський, і знов таки я). Зате ніхто не міг так ясно, з такою силою і рішучістю ставити завдання нації, як це робив Михайло Грушевський у 1917 р.

Революціонер по натурі, він був людиною великої мужности і сміливости. Пригадаймо січень 1918 р., коли на засіданні Центральної Ради, в якій засідали хіба третина її складу, приймалося in extremis конституцію України; Грушевський, звичайно,

головував. Бомби большевицької артилерії сипалися на нещасний Київ. І тут хтось з членів Ради підбіг до нього і з переляканим обличчям щось йому тихо сказав. Грушевський махнув рукою: — «не заважайте». А сказали йому, що в його великий дім на Паньківській вулиці влучила бомба і він горить... Горіла його дорогоцінна бібліотека, сила рукописів і матеріялів, більше того, там була його старенька мати, що на другий день померла... Яку треба було мати витримку, який глибокий патріотизм, щоб спокійно довести до кінця засідання Центральної Ради, буцім то нічого не сталося!

Згадую, як в ті дні відбувалася трагічна нарада в Колеґії Павла Ґалаґана: був Грушевський, М. Порш, В. Голубович, здається М. Ткаченко. Запросили на нараду і мене, хоч я вже не був міністром. І тут жалюгідний (на щастя тимчасовий) міністер військових справ М. Немоловський зробив свій доклад про військовий стан. Закінчив він так: «Все пропало, треба тільки думати, як урятувати своє власне життя». Бомби дійсно падали навколо будинку, як дощ... І тоді Михайло Грушевський стукнув кулаком об стіл і грізним голосом вигукнув: — «А Українська Народна Республіка!» Я гаряче підтримував його. Евакуація Уряду і Центральної Ради була вирішена. Серед тисячі небезпек виїхав і сам Грушевський до Житомира.

Ще один епізод напередодні самого кінця Центральної Ради. На її засідання вдерся відділ німецького війська. Старшина скомандував всім: «Руки вгору», і рушниці були підняті проти них. Всі інстинктовно піднесли руки. І тільки Грушевський не підняв рук і з усією силою запротестував проти цього насильства та «наказав» офіцерові вивести негайно військо. Останній зніяковів і запитав ще, чи є тут особа, яку він мав заарештувати, та поспішив виконати «наказ» Грушевського... Як було б гарно, як би на цьому героїчному вчинкові закінчилося славне політичне діло Михайла Грушевського!

Що лишається від цього бурхливого, багатострадного, виняткового і повного протиріч життя?

Об'єктивний історик України не буде особливо цікавитися його поступуванням в добу його політичного занепаду. Він тільки, як і ми це робимо, буде намагатися зрозуміти його трагедію. І він висуне на перший плян Грушевського 1917—1918 рр., висуне творця Української Народної Республіки!

Михайло Грушевський увійде в історію, як велика постать, як провідник Нації у вирішальний момент її життя, як найбільший учений історик, що займає виключне місце не тільки серед українських, але серед всесвітніх істориків нашої доби.

Своїм чином він вписав в нашу історію дуже важливу сторінку; він вніс в. нашу культуру скарби, за які Україна його ніколи не забуде. Умираючи на чужині, покутуючи тяжко свою похибку, що повірив ворогам своїм, всіма покинутий, майже сліпий, він міг все ж слідом за античним поетом гордо сказати: *Exegi monumentum aere perennius.*

Олександер Шульгин

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ І ЖИТТЯ*

ЧИ ІСТОРІЯ Є НАУКОЮ?

Таке питання виникає особливо у Франції, де під словом science — наука розуміють дисципліни виключно природознавчі. Між тим, сама історія, і різні гуманітарні галузі знання мають чи мусять мати право також називатися наукою. Щодо історії, то ще на протязі XIX віку вона зробила величезний крок наперед. Було вироблено строгу систему збирання історичних матеріялів, встановлення точних текстів історичних документів, а також створено методи їхньої критики та інтерпретації. Треба сказати, що в цьому відношенні немає цілком єдиного принципу проводити цю технічну працю: все залежить від доби, яку історик студіює. Згадати б тільки, що до найдавніших часів історії, для деяких періодів античности, та й для нашого давнього минулого документів є обмаль і дослідувач намагається використати й інтерпретувати кожне речення джерела. Навпаки в новіші часи, а особливо в нашу добу, джерел така сила, що завдання історика полягає насамперед у доборі тих джерел, що є дійсно важливими. В цій праці дослідника велику ролю відограє необхідне і досконале знання відповідних до його доби мов. Історик мусить також використовувати так звані допоміжні, технічні науки (див.

---

* Як знаємо з критики-аналізи Н. Полонської-Василенко на останню французьку книжку О. Шульгина н. т. «Історія й Життя», виявилося бажання, щоб ця книжка була перекладена на українську мову. («Наукові Записки УВУ», ч. 2 за 1958 р., стор. 78). За іншими завданнями, О. Я. Шульгин не думав про переклад, але хотів дати по-українському ширший виклад своїх основних думок, і залишив перший нарис студії українською мовою. Цей нарис залишився у його недрукованій спадщині, і Редакція Збірника друкує його — у свідомості, що нині нема можливости краще ознайомити український світ з думками українського історіософа-соціолога.

В примітках Автор подав тільки найважливіші твори, на які посилався у своїй праці, зазначивши, що докладніше подана бібліографія у самій праці. Редакція.

клясичну книжку Бернгейма[1]), як палеографія, сфраґістика, почасти ґенеалоґія і, для давніх часів, археологія, що має свої окремі методи досліду, але висновків якої історик не може іґнорувати. Історик мусить використовувати й такі самостійні науки, що для нього є також допомоговими, як історія права, фолкльор, історія мистецтва, літератури, економіки. Всі вони також мають пряме відношення до історії, але свою галузь розглядають з іншого погляду, так би мовити, ізольовано.

Отже, коли основною прикметою кожної науки є існування вироблених метод, то такі методи історія безперечно посідає, і з цього погляду вона є справжньою наукою.

Людина, що хоче студіювати історію, що вважає себе істориком, мусить обов'язково засвоїти собі практичні, загальні історичні методи й ті, які вказані для студії обраної ним доби.

Коли ми побіжно глянемо на нашу українську історіографію, то побачимо, що вона стоїть на дуже високому рівні з погляду суто технічного. Вже М. Костомаров умів ставитись критично і науково до своїх джерел. Але найбільше в цьому відношенні зробила школа Володимира Антоновича, що сам видав стільки томів історичних документів з незвичайно цікавими коментарями. Завершенням цього технічного розвитку нашої історіографії є, звичайно, вже клясична «Історія України-Руси» Михайла Грушевського. Але не дивлячись на посідання суворих технічних метод, часом виникає сумнів, чи все ж історія є наукою. Історія має загальне завдання відтворювати людське минуле. Для цього вона студіює джерела і на підставі їх намагається встановити історичні факти. Це завдання не є легким, особливо, коли джерел мало, або коли вони суперечать одні одним. Для цієї праці саме й потрібне застосування тих метод, про які ми згадували вище. Але цю працю можна розглядати тільки, як підготовчу до чогось іншого, важливішого, до створення самого образу минулого. Один французький історик-соціолог, Лякомб[2] називає тих, що ведуть цю важливу технічну працю, ерудитами, відрізняючи їх від істориків в ширшому розумінню цього слова. Ерудити-історики часто не мають якоїсь концепції, якоїсь ширшої уяви. І через те, поряд з дуже значними дослідами вони попадають на зовсім випадкові теми, часом навіть на історичні курйози. Хоч такі праці можуть бути цікавими самі по собі, але важливими вони робляться тільки тоді, коли їх може використати історик для своїх ширших дослідів. Часом підбираючи тему досліду, «ерудити-історики» виходять не з чергових потреб

---

1 *E. Bernheim.* Lehrbuch der historischen Methode. 1889 (5—6 Auflage 1908).

2 *P. Lacombe.* De l'histoire considérée comme science. Paris 1894.

історичної науки — насвітлювати те чи інше питання, а з випадкового факту, що вони натрапили на невідомий ще документ, або серію документів. І так праця для ерудиції є добра, але це буде тільки піготовча праця потрібна для дальшого використовування.

В чому ж полягає дійсне наукове завдання істориків? У ширших і вужчих синтезах історичного матеріялу. Можна прямувати до синтези всієї історії людства, як це намагається зробити в нашу добу Тойнбі. Можна обмежити цю синтезу історією одного народу, або однієї доби, або певного історичного явища чи історичної тенденції (гуманізм, реформація і т. д.). Можна обмежити його і більш вужчими проблемами, як, наприклад, в нашій давній історії: розвиток торгівлі в Київську добу і вплив її на нашу державність, або роля міст в Україні в той період тощо.

Проблема синтези в історії стоїть тепер безперечно на порядку денному. Про неї писав Henri Berr,[3] про неї говорив, нині також покійний, Georges Lefebvre,[4] не кажучи вже про Тойнбі.[5] Але коли подивитись на величезну масу історичних праць у світі, ми побачимо, що за винятком творів деяких видатних істориків, вони стосуються більше до ерудиції, ніж до синтетичної, себто суто наукової історії. Все людське життя взагалі переживає небезпечну кризу, коли одна людина може охопити тільки невеличку частину однієї й тієї самої дисципліни і рідко лише наважується торкнутися загальних проблем науки і самого життя. На це питання звертав особливу увагу Оґюст Конт.[6]

Це все наводить на думку, що треба з'ясувати, як же робити цю синтезу принаймні в тій галузі, яка нас тут цікавить, себто в історії. Отже, насамперед історик мусить розглядати кожний історичний факт не ізольованим, а в його генетичному зв'язку з попередніми фактами. Дійсно, історія — це рух: одні явища зміняють інші, але й те саме явище не відразу виникає і також має свою історію. Румунський філософ Ксенополь[7] вказував на встановлення «історичних серій». Далі, справжній історик не задовольняється встановленням фактів, а мусить намагатися їх пояснити, себто змагати до встановлення *причин*. Є такі істо-

---

[3] *H. Berr*. La synthèse en histoire. Paris 1911 (chez Alcan). IIème édition: Paris 1952 (chez Albin-Michel dans la série: „Evolution de l'Humanité"). Друге видання майже без змін порівняно з першим.

[4] *G. Lefebvre*. La synthèse en histoire. Bulletin de la Société d'Histoire Moderne, 2ème série, n⁰ 25.

[5] *A. Toynbee*. A Study of History. 1934.

[6] *A. Comte*. Cours de philosophie positive. Paris 1830. Vol. I. pp. 28—30. (Він проектує, щоб синтезою занималася окрема категорія вчення).

[7] *A. Xenopol*. Théorie de l'Histoire.

рики, що ставляться до цієї проблеми критично: дійсно, це річ часом не легка. Але ми не можемо не погодитися з німецьким філософом Дільтеєм,[8] який казав, що нам, історикам, встановлення причин є все ж більш приступне, ніж, наприклад, біологам, бо ми говоримо про людей і самі ми люди, отже все людське, навіть віддалене, може нам бути зрозумілим.

Тільки, щоб науково встановити причину якогось явища, потрібний або експеримент, або ж порівняння з іншими аналогічними явищами. Ясно, що для історії експеримент, який так широко вживається в природознавстві, є абсолютно неможливим. Проте цілком можливе є порівняння. Коли історики намагалися з'ясувати причину якогось явища, вони дуже часто пояснювали його просто актами, вдалими чи невдалими, дійових чинників історії. Не відкидаємо заздалегідь і таких пояснень, все ж вони здаються інколи трохи наївними. Чому впала Київська Держава? Первісне пояснення: Наші князі були не на висоті, сварились між собою, змішували свої власні інтереси з інтересами держави. Але порівняння з історією інших народів тієї ж доби, чи того ступня державного розвитку, показує, що це було явищем загальним і незалежним тільки від тієї чи іншої вдачі наших князів, а мало в собі глибші коріння. Поразку на р. Калці літописець пояснював незгодою князів і ще тим, що татар була незчисленна кількість (що невірно, бо їх було значно менше, ніж руських князів разом з їхніми союзниками половцями). Але коли порівняти дію цих татар-монголів серед інших народів, і так само руських князів, поразка на р. Калці буде мати дещо інший вигляд. Можна б, звичайно, навести багато інших, може й більш вдалих, прикладів як з нашої, так і всесвітньої історії, але розміри цієї невеликої праці нам на це не дозволяють.

Порівняння в деяких випадках для певних явищ можна робити в межах історії цього самого народу, але частіше це порівняння робиться з аналогічними фактами з історії інших народів. При чому порівняння не завжди констатує тотожність вислідів: часом воно дозволяє виділити і те, що характерно для первісного народу на низькому ступені розвитку, дозволяє з'ясувати певні оригінальні риси його історії.

Є одна зовсім нова галузь в історичній науці — це з'ясування характерних психологічних рис даного народу. Отже, тут, без порівняння з іншими народами, описуючи певні якості чи дефекти цього народу, ми можемо натрапити на риси, які характерні для цілої низки народів і нічого індивідуального в собі не мають.

8 *W. Dilthey.* Introduction à l'étude des Sciences humaines. Traduction française. Paris 1942. P. 53.

Коли Г. Ріккерт[9] говорив, що історія намагається відбити історію народу чи певного історичного явища у всій своїй індивідуальності (з чим ми цілковито погоджуємося), то це властиво можливо здійснити тільки при умові застосування порівняльної методи. Російські історики завжди казали про цілковиту «самобытность» московської історії. Але починаючи особливо з Павлова-Сільванського,[10] знайшли багато подібних рис між удільним періодом і західнім феодалізмом. Так само стане менш оригінальна історія самодержавства, коли порівняти її з азійськими прикладами і запізненим, але характерним впливом Візантії.

Порівняльна метода базується насамперед на формулі: коли ми бачимо явище «X», то за ним може слідувати явище «У». Отже, коли ми знаходимо «У» ми мусимо переглянути, чи не було перед тим явища «X». Себто базою порівняльної методи є припущення існування в історії історичних законів.[11]

Таким чином, ми вказали, хоч і дуже побіжно, в чому, на нашу думку, полягає творення наукової історії. Але тут і постають важливі філософсько-історичні проблеми. Чи дійсно можливі закони в історії, і який вони мають характер? Яку ролю відограє при цьому випадок? Яку ролю відограє людська воля як індивідуальна, так і колективна? А далі постають ще інші питання не менш важливі: яку ролю відограє в історії той чи інший фактор — національний, демографічний, географічний, економічний, політичний і чисто духовний. І як ці фактори поєднуються з ролею особи в історії, яку аж ніяк не можна недооцінювати.

ОГЛЯД ГОЛОВНИХ ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНИХ ПРОБЛЕМ

На цю тему і написана моя книжка: «L'Histoire et la Vie — les lois, le hasard et la volonté humaine» (Librairie Marcel Rivière, 31, rue Jacob, Paris, 4e). До того, не всю свою працю я дотепер зміг видати і як раз частина про фактори історії, що мною вже більш-менш розроблена, є у мене в манускрипті. Українська критика

---

9 *H. Rickert*. Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. Zweite Auflage. Tübingen 1913.

10 Павлов-Сільванський.

11 Дуже гаряче відстоював порівняльну методу в історії М. Драгоманов. (Див. його «Чудацькі думки про українську національну справу»). Порівняльній методі присвячую цілий розділ у моїй книжці. Коли ця метода в загальній історії ще відносно мало застосовується, вона є вже давно прийнята й розроблена у окремих гуманістичних науках (фолкльор, порівняльне право, етнографія тощо).

на мою книжку була для мене несподівано дуже позитивна, і мій головний критик, проф. Н. Полонська-Василенко, висловлює навіть побажання, щоб моя праця вийшла і українською мовою. Не відмовляючись в принципі, якщо не перекласти, то написати українською мовою нову книжку в дещо іншому аспекті, мушу сказати, що нині це для мене нездійснимо. Користуюсь тут тільки можливістю, щоб сказати, що є головне в моїй концепції, так як я зформулював її в надрукованій книжці, та зазначити проблеми, які викладені мною, але не надруковані.

Первісним моїм завданням було саме з'ясувати, чи можливі закони історії. Це привело мене до питання, що ж є закон взагалі, — закон природи, а далі й історії. Це найтяжча проблема, яка постала передо мною, бо я побачив, що це питання далеко не розроблене, ні логіками, ні філософами. Отже, перша частина моєї книжки виясню, що є закон і встановлює диференціяцію цих законів, бо не всі вони однакові, не всі є абсолютними, не всі є універсальними і т. д. Загальний же мій висновок, що поряд з абсолютними і універсальними законами існують закони часткові, як також закони, що не мають можливости точних передбачень, але все ж таки вони дуже корисні. Цих відносних законів значно більше, ніж абсолютних. Та й ці за останній час тільки суб'єктивно абсолютні, а теоретично вони мають елемент проблематичности, хоч з практичного боку ми можемо і не брати це до уваги. Отже, ми приходимо до рішучої критики детермінізму. Світ є гармонійним, але не одноманітним; ми бачимо і в природі і в біологічному житті величезне багатство форм, красок, величезне багатство різних порід рослин і звірят, не кажучи вже про багатство людського життя. Поряд з законом діє і випадок, якого ні відкидати, ні ігнорувати ми не можемо. Випадок не виключає законів, але побільшує їх комбінацію, призводить ще в більшій мірі до різнорідности життя. Але коли від мертвої і від біологічної природи ми приходимо до студії людського життя, тут постає велика проблема ролі людської волі. Чи є вона вільна? До певної міри, це так. В усякому разі людина прагне до свободи і бореться з необхідністю, з зовнішнім натиском факторів історії, з законами самої людської психіки. Я можу тільки відіслати читача до другої частини моєї книжки, де я намагаюся з'ясувати докладно цю проблему.

Як не є велика роля людини в історії — людини індивідуальної чи колективної — як не важливим є цей могутній чинник історії, є й інші фактори, з якими не можна не рахуватися: Кожний монізм в історії, чи то, щодо ролі особи, чи то до ролі економіки, географії, природи і т. д. — є хибним. Життя, за

надто складне, і всі ці чинники діють одночасно, впливають один на одний, і на самий хід історії та на дію навіть найбільших історичних постатей.

Візьмемо, наприклад, національний фактор. Немає для нас сумніву, що характер даного народу, даної національности, не може не впливати на його поступування в тих чи інших обставинах, себто на хід історії. Але разом з тим не підлягає сумніву й те, що сама національність є витвором історії, що це не є якесь явище, що в певні часи природно складалося, і відтоді існує в незмінній формі. І природні обставини, і демографія, і економічні відносини, і політична ситуація, себто взаємини з іншими народами, і розвиток релігій і культури — все впливає на витвір національности.[12]

Візьмемо фактор географічно-природничий. Чимало було (наприклад, Бокле в Англії[13]) соціологів, що хотіли все людське життя підпорядкувати цьому факторові. Дійсно, географічні умови відограють величезну ролю. Але не можна не обмежити їх впливу: становище античної Греції, розвиток торговлі в ті часи, ще більше колишній розвиток торговлі фінікійців, випливав з їхнього географічного положення. Це у великій мірі правда, але що тут відогравали ролю і інші фактори, видно з того, що в інші часи, торгове значення цих країн значно зменшувалося, або доходило до нуля. Те ж саме можна сказати й щодо України-Руси: наше географічне положення в IX—XI віках незвичайно сприяло величезному розвиткові торгівлі (шлях «Із Варяг в Греки»), що на нашу думку і було підставою для величі Київської Держави. Але вже у XII—XIII віках ця торговля занепадає: географія лишилась та сама, але історичні, політичні обставини змінилися нам не на користь.

---

[12] Див. мою працю: «Нація й національність». «Науковий Збірник УВУ», т. VI. Мюнхен 1956. Стор. 280—295.

[13] *Th. Buckle*. Histoire de la Civilisation en Angleterre. Traduction française. Paris 1865. Властиво, для цього автора в історії є вирішальним у перших стадіях розвитку географічний фактор, а згодом починає домінувати чинник духовий. Географічний фактор висувався ще з давніх часів, а в XVIII столітті цю тему блискуче трактує Ch. Montesquieu в своєму „L'esprit des lois". Звичайно, про ролю природного фактора багато говорили географи. Назву з цієї ділянки клясичний твір: Vrutzel. Politische Geographie. 1903. У Франції з великим талантом, а разом із тим і з обережністю вказував на той вплив: J. Bruhnes. Géographie humaine. Paris 1934. (chez Alcan). (Автор визнає значення цього фактора, але ж його не перебільшує, і тому обмежує). Назву ще один загальний твір (але менше відомий): L. Febore. La terre et l'évolution humaine. (В серії: „Evolution de l'Humanité", Vol. IV. Paris. (chez Albin-Michel).

Та коли географія діє в історії, то й історія, людська воля, людська організація часом на неї впливає; досить згадати значення іриґації в Єгипті, або Туркестані, що був багатою країною, поки Чінгіз-Хан не знищив систему іриґації і не спричинив те, що країна у великій мірі стала пустелею.

Дуже велике значення надавали вчені й демографічному факторові, серед них наш знаменитий земляк Максим Ковалевський.[14] Немає сумніву, що кількість населення відограє велику ролю: там, де бродять окремі орди і країна лишається незаселена, трудно найбільшому провідникові зробити щось велике. Там, де існує сильне перенаселення, як в Китаї чи в Індії, перед правлячою верхівкою постають інші, часом невирішимі проблеми. Прихильники монопольного впливу цього фактора твердили, що проґрес країни залежить від збільшення її населення. До певної міри це правда. Потенціяльне значення України в наші часи, коли ідеться про близько 40 мільйонів, може бути значно більше, ніж десь у XVII віці, коли було щонайбільше два мільйони. Але саме цей приклад і доводить відносність цього фактора, бо коли взяти факти, як вони були, то все ж Україна в часи Богдана Хмельницького відогравала більшу ролю, ніж відограємо ми тепер. Критики ролі цього чинника, як Пітірім Сорокін, іронічно вказують на те, що коли проґрес зв'язаний з кількістю населення, то китайці мусіли б бути найпередовішою країною у світі.

Проте, якщо демографія впливає на історію, то й навпаки: відповідні економічні й політичні фактори можуть сприяти збільшенню населення і його часом катастрофічному зменшенню. А державна політика також може впливати на демографію: коли мова про перенаселення, провід країни думає про організацію еміґрації, або, як нині в Японії, про штучне затримання зростання населення. При недостачі населення, провід прагне до іміґрації, до запрошення якихось чужинців, або різними мірами, як у Франції, сприяє збільшенню кількості народжень.

Може жадний фактор не був так висунутий наперед, як фактор економічний.[15] Звичайно, це сталося під впливом Карла

---

[14] М. Ковалевський. «Современные социологи», і інші його праці. Література по цьому питанню дуже велика, і про демографічний чинник говорить чимало соціологів. Назву тут ще дуже добру працю: G. Bouthoul. La population dans le monde. Paris 1935 (chez Payot).

[15] Дуже тяжко подати коротко літературу, що стосується економічного фактора і, зокрема, марксизму; для останнього треба цитувати твори К. Маркса, Ф. Енґельса, школи Г. Плеханова, К. Каутського, В. Леніна й ін. Дуже добре зіставлення літератури про марксизм подає в своїй книжці Пітірім Сорокін (P. A. Sorokin. Les théories sociologiques contemporaines. Paris 1938 (chez Payot).

Маркса і його матеріялістичного зрозуміння історії. Відкидати значення цього чинника взагалі ніхто нині не може. Але найменш переконуюча саме позиція К. Маркса: зміняються засоби продукції, зміняється і все життя, себто надбудови політичні, духовні. Отже, що зміняє засоби продукції? Звичайно, винаходи, наприклад, парової машини. Але їх винахід — це діло людини, це ідея і виходить, що все ж ідея всім керує, і зміняє надбудову. Але ми інакше розуміємо вплив економічного чинника: матеріяльні інтереси людей, їхнє прагнення до поліпшення свого існування, це явище дуже інтенсивне, могутнє; в цьому важливість і економічного чинника. Люди в своєму бажанні добробуту не думають про можливі наслідки їх еґоїстичного, маленького чину. А цей чин часом дуже збагачує саму країну, часом підриває народне господарство і утворює нові умови існування. Економічний стан країни здебільша не залежить від людської свідомої волі, а остання стоїть перед фактом, що життя зовсім змінилося, як це сталося, наприклад, коли в Европі створилася капіталістична система господарства, — система, яка колосально підвищила продукцію країн, збагатила їх, але збагатила, звичайно, нерівномірно, бо левина частина припадала на капіталістів, а народні маси переживали стадію пролетаризації і великої бідноти, поки не прийшло на сцену ще нове явище — синдикальний рух.

Економічне життя подібне до стихій природи; часом відбуваються кризи, які в капіталістичному розвитку, особливо XIX віку, відчувались навіть з якоюсь реґулярністю. Але й над цією стихією подекуди підіймається людська свідома воля, що своїми силами керує й направляє її. Це було в середні віки в міському господарстві, яке було суворо реґляментоване цехами та містом, і керувалося економічно досить вдало. Це було в часи абсолютних монархій, коли в житті проводилася меркантильна політика таких міністрів, як Кольбер. Дальший розвиток капіталізму, це система лібералізму (laisser faire, laisser passer). Лібералізм знищив цей дирижизм, що нині, в XX віці, знов ще більше і більше намагається керувати економічним життям, проводячи в ньому пляновість у широких розмірах.

Отже, коли економічний фактор, безперечно, впливає на життя своїм стихійним характером, то й людська воля, політика, впливає на нього.

До того, як могутнім не є прагнення людини до добробуту — цієї основи економічного фактора, у людини є ще й інші стремління, і пристрасті не менш, а часом і більш могутні. В особистому житті — це кохання, яке часом призводить не до до-

бробуту, а до руїни господарства. В загальнонаціональному житті величезну ролю в історії відогравав чинник релігійний, що спричиняв незчисленні війни, революції і всілякі заворушення. Хоч іноді й тут матеріяльні інтереси тісно переплітались з релігійними: прагнення до конфіскації багатств католицької церкви в багатьох країнах поєднувалось з релігійними пориваннями. Макс Вебер,[16] знаменитий німецький соціолог, висунув цілу теорію, що капіталізм не міґ би розвинутись, якщо б не постав протестантизм: це ориґінальна теорія, яка може і має свою підставу.

Політичний фактор, — боротьба за той чи інший державний устрій, боротьба міжнародна — все це фактори, з якими не може не рахуватись ні історик, ні ще більш — практичний діяч. Економіка впливає на політику, і навпаки — політика на економіку. Занепад старого режиму у Франції, знищення пережитків середньовіччя безперечно сприяли вільному розвиткові капіталізму.

Не можна при цьому не згадати, особливо в наші часи, що національні прагнення народу дуже часто стоять всупереч з його суто економічними інтересами, і народ на те йде.

Коли б основною рисою людської психіки було тільки матеріялістичне прагнення, то звідки взявся б людський героїзм, чи то на полі бою за свою батьківщину, чи то у виру революції, чи у боротьбі за свою віру (якщо згадати 16 чи 17 віки).

Отже економічний фактор є дуже сильний, але зводити за марксизмом все людське життя до матеріялізму — це нісенітниця, це нині антинаукова теорія, яка тільки штучно може мати такий вплив в советській історіографії, та й там не так вже дуже на тому настоюють окремі, більш критичні історики.

Життя багатогранне і не має в ньому однієї лінії, одного домінуючого чинника. Історик мусить на практиці виявнити ролю того чи іншого з них, в даній добі чи в даному середовищі, якими він займається. Порівняльною методою він прийде до з'ясування закономірности в житті. Хоч ці закони і не будуть абсолютними, це йому дасть змогу з'ясувати причини явища, що його цікавлять. А для практичного діяча зрозуміння цих закономірностей є потрібне, щоб орієнтуватися у житті та зрозуміти, які труднощі зустрінуться на його шляху, що з ними доведеться боротися. Він мусить мати свій ідеал і до нього прагнути, мусить знати і певні межі свого чину, щоб дійти до перемоги і не впасти, щоб запанувала його воля, його внутрішня свобода над необхідністю.

---

[16] *M. Weber.* Gesamte Aufsätze zur Religionssoziologie. Tübingen 1920-21.

III

Матеріяли й документи до життя та творчости Олександра Яковича Шульгина

Михайло Грушевський

ПАМ'ЯТІ ЯКОВА ШУЛЬГИНА*

Дня 14 (27) листопада 1911 р. відійшов від нас дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка і Київського Українського Наукового Товариства Яків Шульгин, один з характеристичніших представників українського життя 1870-их рр., визначний український історик і чоловік пам'ятний ідеалістичним настроєм і чистотою свого характеру.

Потомок щирого українського роду, в якім живо заховалися етнографічні й українофільські традиції, Яків Миколайович Шульгин, рано стративши батька, мав щастя виховуватися в домі свого дядька — одного з найвизначніших представників тодішніх київських наукових, поступових кругів, професора Київського Університету Віталія Яковлевича Шульгина. Не маючи власної родини,** Віталій Шульгин щиро займався сім'єю свого брата і дуже дбав про розвій та освіту свого племінника. Початки свідомости малого Якова (родженого 1851 р.) припали на пам'ятні часи загального суспільного розбудження Росії по Кримській війні, і дім його дядька відбивав в собі дуже живо тодішні хвилі загального піднесення. Вчитися йому довелося в найбільш поступовій з київських гімназій, другій, котрою кермував один з ініціяторів київських недільних шкіл Слепушкін, а вчило там немало визначних потім учених й педагогів (між іншими Драгоманов і Житецький). Під впливами дядька інтереси Якова Шульгина рано звернулися до історичних наук, і потім вони були підтримувані як гімназійною, так і університетською наукою: вступивши до Київського Університету, Яків Шульгин працював під проводом Антоновича і Драгоманова; заразом одначе пильно віддавався також педагогічній роботі, вважаючи її завданням свого життя, й багато працював по різних початкових школах. Одержавши в тому часі невеликий спадок, він відділив з своєї частки тільки деяку суму на довершення своєї освіти, з решти ж утворив невеличкий фонд, що мав служити на заснування українських народних шкіл, скоро тільки буде на те спромога. Сам же покійник, скінчивши 1874 р. університет,

---

* Передрук із «Записок НТШ», т. CVII. Львів 1912. Книга І. Стор. 5—9. Затримуємо мову оригіналу, дещо модернізуючи тільки правопис. Під статтею подано: «Прийнято на засіданні Історичної секції, 27 лютого 1912 р.».

** Це помилка, див. стор. 230 про Василя Віталієвича.

виїхав у довшу подорож за кордон; розширяв свої наукові відомості, слухаючи виклади по різних університетах, і приглядався до суспільно-політичних відносин (з подорожі цієї посилав і кореспонденції до різних газет). Між іншим зблизившися до українських еміґрантів, що осіли тоді в Женеві з Драгомановом на чолі, Шульгин став брати участь в їх виданнях, і пізніше на ці женевські українські видання був обернений шкільний фонд Якова Шульгина, з огляду що на відкриття українських шкіл не було близької надії.

Вернувшися з подорожі, покійний почав шукати собі зайнять по серцю — ділив свій час між педагогічною роботою і газетною, з початку в Києві, потім в Одесі; але перш, ніж наладилося його життя, спала на нього пригода, яка розбила всі його пляни: 1879 р. його вислано «адміністративним порядком» з Одеси на Сибір і там протримано без усякої причини чотири роки! Це тяжке заслання сильно підірвало і без того не сильне здоров'я покійника, а крім того, коли його нарешті повернено — закрито йому дорогу до школи, як неблагонадійному. Одначе ця неможливість віддатися педагогічній роботі з тим більшою силою звернула покійного до зайнять наукових, історичних. Приїхавши з заслання до Києва і займаючися тут приватними лекціями, він зайнявся студіями над історією України XVII—XVIII вв., і власне що зроблено було ним на історичнім полі, зроблено в цьому часі, від повороту з заслання до виїзду з Києва на службу до Єлисаветграду. Яків Шульгин зайнявся ближче т. зв. «Коденською книгою» — протоколами военно-судної комісії, що судила в м. Кодні людей, замішаних в гайдамацтві в 1769—71 рр., і при загальній бідності документального матеріялу для історії Коліївщини становить дуже важливе джерело для пізнання її. Заразом вияснюючи собі неясне становище Росії в цій історії, Яків Шульгин спинився взагалі над трагічним конфліктом українського громадянства з політикою російського правительства: контрастом великої віри українців в прихильність московського царя і надій, які вони покладали, особливо народні маси, на поміч московського правительства, — і тих гірких розчарувань, які їм ця політика принесла. Як довідуємося від близьких приятелів покійного,[1] він представляв собі плян своєї праці в трьох частинах: а) відносини російського правительства до Гетьманщини після 1654 р., б) відносини російського правительства до правобережних українців, що зісталися під Польщею, в) «непорозуміння 1768 р.». Таким чином це криваве «непорозуміння», коли український народ підіймався в тому переконанні, що чинить волю російського правительства і дістане від нього поміч для визволення від Польщі, і був за те криваво приборканий російським правительством на спілку з польським, в обробленні покійного мало являтися завершенням цілого ланцюга таких «непорозумінь», які почали виникати зараз же після 1654 р.

---

[1] Спомини В. І. Щербини — виходять в X кн. «Записок» Київського Наукового Товариства.

З задуманої таким чином трилогії покійний насамперед обробив огляд відносин, чи конфліктів російського правительства до Гетьманщини, на ґрунті політичнім і соціяльнім. Але хоч огляд цей написано дуже лагідно й обережно, все таки він не побачив світу в Росії (тодішня «Киевская Старина» Ф. Лебединцева його не прийняла, і надрукований з цієї праці був тільки один розділ в часописі «Северный Вестник» 1887). Ця праця вийшла уже згодом, в 1899 р. в наших «Записках» (т. XXIX і XXX). Друга частина, де автор, очевидно, мав між іншим спинитися на відносинах російського правительства до Палієвої козаччини і до гайдамаччини 1734 р., що дає такі сильні аналогії до коліївщини — зісталася ненаписаною. Покійний взявся просто до оброблення історії Коліївщини для нової «Киевской Старины», веденої старою громадою, до котрої він стояв дуже близько. В 1890 р. тут і появилася головна праця покійного: «Очеркъ Колиивщины по неизданнымъ и изданнымъ документамъ 1768 и ближайшихъ годовъ» (вийшла того ж року осібно, потім переложена і по-українському в XX т. «Історичної бібліотеки»).

Праця ця оперта головне на студіюванні коденської книги; мемуарну польську літературу Коліївщини покійний, зовсім справедливо, цінив дуже не високо і відсунув на другий плян. На підставі зібраного матеріялу покійний історик насамперед подає відомості про ватажків і військову організацію гайдамаків, стараючися вияснити одноцільність і організованість руху, далі спиняється над участю різних народних елементів в ньому: селян місцевих, гетьманців, запорожців; описує репресії польські і вкінці — відносини до Коліївщини російського правительства і різних російських діячів; ця остання глава має вповні відмінний характер і власне входить в той загальний плян українсько-російських непорозумінь, задуманий автором. Переобтяження документальними подробицями, які автор — не маючи змоги видати свого актового матеріялу осібно, вводив до тексту, і деякий брак суцільности і прозорости викладу були причиною, що ця праця покійного автора не знайшла ширшого розповсюдження, але в наукових кругах була прийнята прихильно і зісталася досі головною працею в історії Коліївщини. Тільки з боку польських істориків погляд на Коліївщину, як прояв соціяльного і національного протесту — безпосереднє продовження козаччини, проведений покійним у цій праці, викликав гострі атаки, на котрі відповідав і автор, і редакція «Киевской Старины» (властиво Антонович).

Для характеристики історичних поглядів покійного характеристична також невеличка його статтейка про П. Полуботка в «Киевской Старине» 1890 р. Вона мала служити певною поправкою до різкого осуду діяльности Полуботка, даного Лазаревським всупереч традиційним поглядам на нього, підтриманих М. Костомаровом. Признаючи Полуботка сином свого часу, так що його господарство було тільки типовим тодішнім старшинським господарством тих часів, покійний висував ідейні мотиви суспільної діяльности Полуботка і хоч кінець-кінцем не важився зняти з нього обвинувачень за його приватну діяльність і зіставив його людиною негарною, «гріховним

PRESIDENT DE P

L'ENTR'AIDE ACADÉMIQUE UKRAINIENNE

13, RUE TAINE, 13
PARIS (XII°)

Adressepersonnelle:I6,avénue Victor Hugo
Vanves(Seine),France.

Paris, le 21-7-1948

Do Vysokopovaznoho
Pana Prof. Kubijovycza;
Naukovoho Sekretaria
Naukovoho Tovarystva imeny
Szevczenka uLvovi(na toj czas
na czuzeni)

Velmyszanovnyj Pane Profesore,

Oderzavszy z zapiznennem povidomlennia pro obrannia mene czlenom istorycznoji sekciji Vaszoho T-va, ja mozu tilky podikuvaty za taku czest i rozumijetsia ochocze budu czlenom naszoji najdavniszczoji naukovoji ustanovy. Pry ciomu prykladaju mij korotkyj zytepys ta spys.holovnych mojich prac.Proszu vybaczyty,szczo pysanyj vin na francuzskij movi, ale technyczno meni zaraz duze tiazk perklasty joho.

Szczo do Vaszoji propozyciji reprezentuvaty tut Vasze T-vo, to ja vze dav Vam na ce svoju zhodu,tak samo jak dav jiji i Akademiji. Chodyt tilky pro vyroblennia planu akciji.Ja vse ne traczu nadiji,szczo meni dovedetsia pobuvaty znovu u Vaszych krajac i cej plan uklasty razom.

Dodaju takoz korotkyj zvit naszoho miscevoho Akademycznoh T-va.Duze b chotiv posylyty ce T-vo novymy liudmy, bo tut nas duże malo ta do toho fachy naszi de bilsze daleki odyn vid druhoho. KOly b my maly koszty ja mih by ulasztovuvaty imprezy naukovoho cha

На стор. 172—173 фотокопія листа проф. О. Шульгина до Генерального Секретаріяту НТШ (в поменшенні 1:0,63) у справі номінації на дійсного члена у Історично-філософічній Секції. Лист не тільки важливий своїм змістом, але й характеристичний для стилю кореспонденції Автора, як теж для умов праці у екзилі (коли Автор не мав навіть української машинки). Врешті, фотокопія зберігає підпис Автора, а в P. S. також його почерк.

rakteru z prytiahnenaem Francuziv, jak ja cej robyv v stari czsy,
ale ce kosztuje dosyt doroho i cioho roku pro ce ne mozna bulo
i dumaty.

Z szczyroju do Vas Pane Profesore Povahoju

Проф. Шульгин

P.S. Я дуже і дуже переобтяжений
зараз цілком для мене не до духу
сторонньою працею: покликаний бути
радником в українських справах
місцевої делегації IRO, я мушу
організовувати фактично справу
Office. Складаються всі ті, що в старому
часі належали до нас і були не так
фактично заняті. Тим часом маю
ревізію за старі роки і французи
офіційно визнали нашу укр. народ-
ність, чого раніше добитися було
не можливо. Щиро вітаю Шульгин

сином свого часу», але все ж таки, хоч і в дуже обережній формі старався зрівноважити цей осуд признанням безкорисних, патріотичних побудок в його політичних виступах.

Ця цінна і дуже сильна як на неприхильні обставини наукова робота покійного урвалася з початком 1890-их рр. З приватних лекцій трудно було прогодувати родину, а взявши посаду в єлисаветградськім відділі державного банку, покійний не міг в цій глухій провінції вести далі своїх наукових зайнять. Аж 1899 р. він покинув цю службу і вернувся до Києва: його неблагонадійність була нарешті забута і він міг почати педагогічну діяльність рівно через 25 літ по скінченні університету, коли його товариші вже вислужували пенсію. З початку він вчив в одній з приватних гімназій, потім дістав посаду в державній, «першій» гімназії, де вчив до самої смерти. На цей час припадає його участь в наших виданнях: він надрукував тоді в «Записках» згадану давнішу працю «Україна після 1654 року» (1899), статтю про свого єлисаветградського приятеля В. Ястребова, з нагоди його смерти (там же, XXX, 1899) і ширше справоздання з книги Д. Яворницького «По следам Запорожцев» (т. XXXIV, 1900) — все підписане буквами Л. Ч.). Пізніше педагогічна робота забрала всю енерґію покійного — та й сили вже були не ті, підірвані всякими недогодами. Покійний близько стояв до українського життя, інтересувався ним живо, був одним з ближчих учасників заснування Українського Наукового Товариства в Києві, засідав в його раді, — але працювати науково не мав уже сил.

Проте ніхто не думав, що кінець його такий близький. Нагло на лекції в гімназії дістав він серцеву атаку, потім ще в додаток, коли його відвозили до дому з гімназіяльного шпиталя трамваєм (!), сильно перестудився і за кілька днів його не стало.

Честь Його Пам'яті!..

ПРОМОВА О. ШУЛЬГИНА НА ЮВІЛЕЙНИХ ЗБОРАХ У НЬЮ-ЙОРКУ*

(З нагоди його 70-ліття)

Я дуже зворушений таким теплим прийняттям та несподіваною для мене високою оцінкою моєї діяльности. Дуже шкодую, що моя дружина, якій я стільки зобов'язаний, не могла прибути з Монтреалю на це свято. Радий бачити свого сина, що йде тими ж шляхами, що і я сам, як і присутні тут моя сестра і племінниця. Радий бачити тут стільки моїх старих друзів, як так само радий бачити всіх вас, бо всі українці мені близькі й милі.

Не завжди в своєму житті я мав ці лаври, якими ви мене вшановуєте тепер. Завжди я мав свою думку, свої пляни і не шукав популярности, відстоюючи гаряче свої ідеї. Часом я відходив від політики. Не боявся лишатися майже самотнім, але мав пізніше вдоволення, що мені визнавали рацію, і я знову повертався до активної політики.

Не легкий, часом трагічний був мій шлях, бо тяжко розходитися з думкою загалу, а тим більше з думкою близьких мені людей. Цей шлях українського політика і дипломата тяжкий ще й тим, що доводилося діяти між чужими, часто байдужими, а то й ворожими людьми.

Нас добре знала Европа в 17—18 віках, а потім забула. Коли в 1919 р. ми з'явилися в Парижі перед міжнародним форумом, чужі люди ставили під сумнів навіть саме існування української нації. Треба було пробивати мур байдужости, іґноранції, ворожнечі. І все ж мені разом з моїми співробітниками пощастило невсипущою працею, навколо Ліґи Націй до певної міри пробити шлях, поставити українське питання на порядок денний міжнародної політики. Кожен крок вимагав напруження всіх наших сил. Мінімум наслідків досягався максимумом зусиль.

---

* Пізнім літом і ранньою осінню 1959 р. проф. О. Я. Шульгин відбув поїздку до ЗДА й Канади. В часі подорожі український науковий світ та українське громадянство Нью Йорку відзначило ювілей його 70-ліття. В часі святочної зустрічі Ювілянт сказав слово, яке передруковуємо за текстом із «Української Літературної Газети» (ч. 12/54 за грудень 1959 р.). Звичайно, ідеться тут про нарис, підготований проф. О. Шульгином перед виступом; проф. О. Шульгин свої промови говорив у подібних нагодах з пам'яти.

Чи добре, чи зле я діяв, але я виявив велику активність. Знаю, що багатьом це було навіть незрозуміле. Але коли це заслуга, то вона значною мірою зменшується тим, що я виріс у родині своїх незабутніх батьків. Те велике зусилля, яке треба було зробити людині з національно індиферентного середовища, щоб дійти до українства, мені не було потрібне. Було майже неможливо не наслідувати мого батька, було б дивно, щоб патріотизм моєї матері не відбився на моєму житті й праці. Моя витрата енерґії на особисті справи була мінімальною, але коли мова йшла про справи національні, про сферу політики й науки, у мене прокидалася невгасима активність, яка часом дивувала мене самого. Це було «щось більше за нас» . . .

І все ж ми не заслуговуємо на ці свята і ювілеї, бо своєї мети — звільнення України, з своєї вини чи з вини обставин, ми не досягли. Перед нами все ще стоїть мур. Ще потрібні величезні зусилля, щоб його знищити. Сьогоднішню зустріч улаштувала молода організація, клюб «круглого стола», що постав офіційно цього року. Вітаю цю ініціятиву взаємного порозуміння. Це той шлях, на який ми вже двадцять років тому, хоч і не йшло це відразу, стали в Парижі. Академічне Товариство єднає у Франції всі без різниці напрямки нашої політичної думки. Правда, ми не підносимо жадних питань, які могли б нас ділити, але загальнонаціональні й культурні широко обговорюються, і то завжди в дружній атмосфері. Бажаю й вашому «клюбові порозуміння» таких самих успіхів. Я, звичайно, не проти існування всіх наших організацій чи партій, оскільки за кордоном взагалі можуть існувати справжні партії. В державному житті, при нормальних умовах, партії організують, дисциплінують суспільство, як це колись на своїх викладах говорив нам наш знаменитий земляк Максим Ковалевський. Ідеться тільки про те, щоб ці партії не множилися до безконечности, не перетворювалися на безнадійно малі й тим самим непотрібні групи: ідеться про те, щоб ці партії в разі потреби могли між собою порозумітися. Як уже тут згадав мій колеґа по першому кабінету Борис Миколович Мартос, між партіями на Україні в 1917 р. саме й було таке порозуміння, яке великою мірою спричинилося до створення Української Народної Республіки. Катастрофа державности призвела в 1919 р. до розкладу деяких з цих партій, до утворення нікчемних, ворогуючих між собою груп. Я певен, що зараз ми ближче до ситуації 1917 р., до зближення різних груп, ніж до 1919 р. Не може бути й мови про ліквідацію партійних організацій, бо вони потрібні. Ми знаємо, до чого доводить «єдина партія»: до диктатури, до знищення людської свободи. Йдеться про міжпартійне порозуміння в справах загальнонаціональних, про прагнення до самостійности, збереження соборности, до свободи.

Декому здається, що слово демократія затягане, але демократію може замінити хіба тільки один жахливий тоталітаризм. Звичайно, демократії бувають різні. Ми самі в себе її ще не бачили, бо в революційну добу справжньої демократії ніде не буває. Демократія у всякому разі не мусить бути безвладною, і досвід Сполучених Штатів, Англії, а нині й Франції це доводять.

Я не можу в цій обмеженій часом промові докладніше зупинитися на подіях 1917—18 рр., але сподіваюся, що моя книжка англійською мовою «Україна проти Москви» незабаром вийде, і принаймні всі українці Америки зможуть з нею познайомитися. Зупинюся тільки на проблемі, яке значення мають два акти 1918 і 1919 рр. Чи дали вони конкретні практичні наслідки? Чи довго утримувалося це об'єднання? Ми знаємо, що — ні, і протягом майже 20 років українські західні землі були поділені між трьома сусідніми державами. Не втрималася й самостійність. України: держава юридично існує, але вона, як і всі наші сусідні держави, опинилася під фактичною окупацією Москви.

Нині ми об'єднані знову, але не у вільній і незалежній Україні, а в одній спільній тюрмі народів. Але не зважаючи на це, обидва акти 1918 і 1919 рр. мають колосальне історичне значення. Більше 150 років тому Катерина II знищила рештки нашої державности. У 1764 р. впала Гетьманщина. І от у 1917—18 рр. Україна воскресла з мертвих. Волею українського народу постав український парлямент — Центральна Рада, і вона проголосила Народну Республіку, 22 січня проголосила її повну незалежність. Вільні загальні вибори 1917 р. дали 80% голосів тим українським партіям, що в Центральній Раді однодушно піднесли руки за цей акт. Народ сказав своє слово, створив своє право, і ніяка сила не може знищити цих правних рішень.

Українська Народна Республіка живе й житиме в серцях всієї України. Так само живе ідея, проголошена 22 січня 1919 р.: нас могли поділяти кордони, але цей акт назавжди встановив: існує єдина українська нація.

Бог дав людині здібність думати, Бог дав нам волю діяти, і ця воля є могутнім фактором життя й усієї історії. Правда численні перешкоди постають на шляху діючої людини: існують інші люди, що теж мають волю, часом протилежну, часом злу. Існують закони життя, які треба пристосовувати до своїх бажань. Існують закони конечности, але сильна людина мусить уперто вести боротьбу за свою свободу, за здійснення своїх бажань, проти всіх перешкод. Воля окремої людини в певних обставинах може бути могутньою, але вона робиться стократ дужчою, коли не вона одна, а цілий колектив, уся нація поділяє ті самі бажання. Тоді утворюється колективна воля, воля часом не однієї ґенерації, яка діє десятки й сотні років. Ця воля непереможна. І непереможною є воля сорокмільйонового українського народу до державности, незалежности, соборности. Ті чужі сили, що з цим не рахуються, рано чи пізно програють справу.

І наш найлютіший ворог не зважився просто знищити нашу державність: він перетворив її на радянську форму. Він гнітив і нищив наш народ, а потім оглядався переляканно і по-своєму починав залицятися до нашого народу, даючи йому навіть назву великого. Даремні спроби, свого ворога ми добре знаємо. Всесвітні держави, засновані на насильстві та поневоленні, завжди кінець-кінцем зникають. Зникне й СРСР. Це справа часу, це закон історії. Імперія Романових існу-

вала довго, але тоді вона тривалий час мала справу з справжніми рабами. Раб — це той, що сам визнає свою нижчість, що вірить у вищість свого господаря, часом вважає його богом. Але коли в душу раба запала іскра опору, коли він переймається ідеєю рівности людей, коли він зрозуміє, що таке свобода, він уже не раб, і доля господаря тоді смертельно загрожена. Настає час, коли раб розправляє свої руки, розриває кайдани, і вони падають до його ніг. Нині не тільки український народ, а всі поневолені Москвою народи — не є рабами. І хто знає, чи й сам російський народ довго ще терпітиме своє рабство. Не знати, коли прийде визволення, але воно прийде. Наші люди схильні до песимізму. Щоправда, ситуація наша тяжка. Але не все в нас так зле. І чи мусимо ми тільки платити? Ні.

На полі бою, без жадної допомоги, без зброї, без медикаментів, ми були переможені фізично, але не морально. Петлюра не склав зброї, вийшов на чужину і очолив екзильний уряд УНР, який енерґійно боровся роками за права України, інформуючи про наші визвольні змагання весь світ.

І доки буде існувати хоч символічний уряд УНР, доки наша вільна держава ще не знищена, і я певен — ніколи знищена не буде, створеного Москвою уряду радянської Ураїни ми не визнаємо. Але радянська Україна входить до Об'єднаних Націй, вона визнана таким чином усім світом. Прийде час — буде в Києві наш справжній уряд і нова делеґація в Нью-Йорку. Після того, як Україна здобула своє місце в міжнароднім союзі народів, ніяка сила не може стерти української державности.

Радянська влада прагнула створити новий тип людини, механізувати людські душі, позбавити їх всього людського. І це їй не вдалося: люди й під терором лишаються людьми. Звичайно є й винятки, дуже неґативні. Але скільки їх? Роками нищили релігію, а тепер храми, як кажуть, все ж повні народу.

Україна й нині конає під радянським чоботом, але «все йде, все минає . . .», як сказав наш поет. Минає не тільки добре, усе, чого ми зазнали в 1917 р., але й зле. І прийде час, коли ми святкуватимемо наші національні свята не на чужині, а на славному київському майдані під дзвони святої Софії. «Все йде, все минає», а стоїть у Києві з хрестом Володимир Великий і згадує про свою велику імперію. І перед ним той самий Дніпро, що на весні такий самий безкраїй і могутній, як і в його часи. А далі простягаються й нині безкраї степи, де тирса колись шелестіла, де хвилюються нині, як море, під гарячим сонцем жита. І могили стоять у степу, свідки слави козацької. «Все йде, все минає», але лишається український народ, автохтон на своїй землі; народ, що зазнав великої слави й великих нещасть. Доля часом прибивала його до землі, але, як добрий хліб після зливи, він завжди підіймався вгору і лишався самим собою. «Все йде, все минає», але лишається український народ, працьовитий, здібний, героїчний і невмирущий.

ЗАПИСКА ПРО ПЕРЕБІГ ВЕЧЕРІ З НАГОДИ 70-ЛІТНЬОГО ЮВІЛЕЮ ПРОФ. О. ШУЛЬГИНА

(З архівних матеріялів НТШ)*

Вечеря відбулася в залі ресторану „Dupont-Bastille“ 29 листопада 1959 р. о 21 годині.

Присутніх було 76 осіб.

У тому числі: Ювілянт з дружиною, голова консисторії УПЦеркви у ЗДА архиєпископ Мстислав, о. ген. вікарій Ван де Мале,** голова Білоруської Національної Ради п. М. Абрамчик, віцепрезидент Міжнародної Вільної Академії проф. З. Залєскі, проф. укр. мови в Інституті Східніх Мов п-і Марія Шеррер, віцепрезидент УНРади ген. О. Удовиченко, вдова колишнього прем'єра УНР п-і Є. Прокопович, інж. С. Созонтів,*** митрофорний протоієрей В. Вишневський від УАПЦеркви, голова Европейського НТШ проф. д-р В. Кубійович, проф. д-р О. Кульчицький (голова Ювілейного Комітету), з дружиною, проф. д-р В. Янів, президент Українського Християнського Руху, з дружиною, голова ВО УНРади**** на Англію полк. Базилевський, митрофорний протоієрей С. Молчанівський з Великобрітанії, д-р С. Божик з Бельгії і ряд визначних громадян та представників українських організацій в Парижі: о. канцлер М. Левенець, о. І. Яцків з родиною, дир.

---

* В Секретаріяті Історично-Філософічної Секції НТШ зберігаються в Сарсельському архіві матеріяли всіх дійсних членів. В матеріялах, які стосуються Покійного О. Я. Шульгина, було між іншими запрошення на Ювілейну Академію та Товариську зустріч, що їх улаштував спеціяльний Ювілейний Комітет з уповноваження НТШ у Европі та УАТ. Фотокопія запрошення — побіч. Інж. М. Маслов, який з рамені Комітету мав зайнятися зорганізуванням Спільної Вечері, зладив для архіву спеціяльну «записку для пам'яти», в якій є цікаві подробиці про цю товариську зустріч; зокрема є докладно перераховані привіти. Ці деталі мають незаперечно своє значення для атмосфери самого вечора, а зокрема вони характеристичні для авторитету, яким втішався тодішній Ювілянт серед української громадськости. Тому Редакція «Збірника» рішила передрукувати «Записку» серед історичних матеріялів та документів, що стосуються біографії О. Я. Шульгина. Записку передруковуємо без будьяких змін.

** О. М. Ван де Мале був у той час Генеральним Вікарієм Апостольського Візитатора українців-католиків у Західній Европі, Архиєпископа І. Бучка, з призначенням для Франції.

*** Інж. С. Созонтов був довгі роки головою Українського Громадського Центрального Комітету у Франції, який однак 1959 р. не діяв. Відновлено діяльність Комітету 1966 р. — у зв'язку із відзначенням 40-ліття смерти Головного Отамана Симона Петлюри (у передбачуванні скорого скликання Світового Конґресу Вільних Українців).

**** Повинно бути голова представництва ВО УНРади.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА
й
УКРАЇНСЬКЕ АКАДЕМІЧНЕ ТОВАРИСТВО

мають шану просити до участи в

СВЯТОЧНІЙ АКАДЕМІЇ

для відзначення 70-ліття Народин

ПРОФ. ОЛЕКСАНДРА ЯКОВЛЕВИЧА ШУЛЬГИНА

б. Міністра Закордонних Справ
Голови УАТ, Заст. Голови НТШ, Віцепрезидента Міжнародної Вільної Академії,

яка відбудеться в Парижі, в домі Французьких Католицьких Інтелектуалістів, при rue Madame 61

в неділю, 29. листопада 1959 р., о год. 17.30

з наступною програмою:

1. Відкриття
   проф. д-р В. Кубійович
2. Політична й громадська діяльність О. Шульгина
   доповідь інж. А. Жуковського
3. Олександер Яковлевич Шульгин, як мемуарист-письменник
   доповідь ред. І. Кошелівця
4. Проф. Шульгин, як історик
   доповідь проф. д-ра В. Янева
5. Аналіза й синтеза рушійних сил історії в проф. Шульгина
   доповідь проф. д-ра О. Кульчицького

ЮВІЛЕЙНИЙ КОМІТЕТ

Заувага: Доїзд на Академію метром до зупинки:
Saint Sulpice або Sèvres - Babylone

На стор. 180–181 фотокопія запрошення на ювілейні святкування 70-ліття О. Я. Шульгина в Парижі (у оригінальній величині).

ЮВІЛЕЙНИЙ КОМІТЕТ

для відзначення **70-ліття Народин і 50-ліття Громадської праці б. Міністра Закордонних Справ**

ПРОФ. ОЛЕКСАНДРА ЯКОВЛЕВИЧА ШУЛЬГИНА

має шану запросити Вас із Родиною
на Товариську Зустріч із Ювілятом на

СПІЛЬНІЙ ВЕЧЕРІ,

яка відбудеться після Святочної Академії,

в неділю, 29. листопада 1959 р., о год. 20.30

в залі ресторану Dupont Bastille
при вул. 1, bd Beaumarchais (4e)

(доїзд метром до зупинки Bastille; ресторан на розі площі Bastille і бульвару Beaumarchais)

Вступ за запрошеннями й за попереднім вплаченням 1000 фр. від Особи

Зголошення просимо слати до дня 26. XI. на адресу:

SOCIETE SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
27, rue des Bauves, SARCELLES (S. et O.) France

На цю саму адресу просимо слати письмові привіти й зголошення до усних привітів в часі Спільної Вечері (до дня 28. XI. 1959 р.)

інж. А. Жуковський
Секретар Комітету

проф. д-р О. Кульчицький
Голова Комітету

Марта Калитовська
інж. М. Маслов
проф. д-р В. Янів.

І. Попович від ОУРФ,***** д-р Я. Мусянович від УНЄ, п. Качура від УГО, Л. Гузар від в-ва «Українське Слово», ред. О. Жданович, Т. Грицюк, голова УСГ, з групою численно прибулих студентів, і багато інших.

На початку інж. М. Маслов привітав присутніх і виголосив привіт від Українського Академічного Товариства.

На ювілей надійшло 70 письмових і телеграфічних привітів, які під час вечері прочитав інж. М. Маслов. 32 привіти були від церков і установ та 38 — від окремих осіб.

Привіти від церков і установ: Президента УНР в екзилі, ВО УНРади, УПЦ у ЗДА, Апостольського Візитатора Архиепископа І. Бучка, УККА, ЦК АБН, Козацького Національно-Визвольного Руху, НТШ у ЗДА, НТШ в Канаді, УВАН у ЗДА, УВАН у Німеччині, Українського Вільного Університету, Групи науковців Інституту для вивчення СССР, УХР, ЗУАДК-у в Філядельфії і його представництва на Францію, Головної Ради Українських Громадських Організацій Бельгії (ГРУГОБ), ЦЕСУС-у, СУМ-у, СУЖ-у, КоДУС-у, УНДС, Ліґи Визволення України (Канада), СГД Лондон, «Української Літературної Газети», в-ва «Пролог», ВО УНРади-Париж, УГО-Париж, Парафіяльної Ради УАПЦ-Париж, філії Військового Товариства з Везін-Шалет.

Між привітами від окремих осіб відзначаємо наступні: від ген. П. Шандрука, проф. д-ра Р. Смаль-Стоцького, проф. П. Зайцева, проф. В. Залозецького, проф. д-р Н. Полонської-Василенко, дир. В. Дорошенка, доц. д-ра Л. Чикаленка, проф. В. Міяковського, Марка Антоновича, доц. М. Єремієва, інж. А. Шумовського, дир. В. Мудрого, ред. А. Жука, проф. інж. Є. Ґловінського, У. Самчука, проф. І. Витязя та багатьох інших.

Привіти на вечері виголосили: Архиепископ Мстислав від УПЦ у ЗДА, о. генеральний вікарій Ван де Мале від Української Католицької Церкви, о. митр. протоієрей В. Вишневський від митрополита Ніканора і УАПЦ, п. М. Абрамчик від Білоруської Національної Ради, проф. З. Залескі від Міжнародної Вільної Академії, ген. О. Удовиченко, віцепрезидент УНРади, проф. д-р П. Шумовський від ЗП УГВР, полк. Базилевський від ВО УНРади на Великобрітанію, д-р С. Божик від українців Бельгії, мец. П. Плевако від Будівельного Комітету УАПЦ в Парижі і Комітету оборони пам'яти С. Петлюри, дир. І. Попович від ОУРФ, д-р Мусянович від УНЄ, Л. Гузар від в-ва «Українське Слово», Т. Грицюк від Української Студентської Громади, почесним головою якої є Ювілянт.

Особливо зворушений цим останнім привітом, Ювілянт відповів усім присутнім, закінчивши висловом своєї непохитної віри у державне Відродження України.

***** о. Канцлер М. Левенець та о. Яцків репрезентували Українську католицьку парафію у Парижі. При прізвищах представників установ є подані назви поодиноких товариств із терену Франції, але в скороченнях. В примітці розкриваємо повні назви: ОУРФ — Об'єднання Українських Робітників Франції, УНЄ — Українська Національна Єдність, УГО — Українська Громадська Опіка, УСГ — Українська Студентська Громада.

ВИПИСКА З ПРОТОКОЛУ 4-го (27-о) ЗАСІДАННЯ ВИДІЛУ НТШ У ЕВРОПІ

(яке відбулося у суботу, 5 березня 1960 р.)

До т. 1. (Відкриття засідання й відчитання та прийняття протоколу попереднього засідання). «Після відкриття засідання проф. Кубійович[1] повідомив про смерть Дійсного Члена НТШ і Заступника голови НТШ у Европі, проф. Олександра Яковича Шульгина, яка наступила напередодні засідання. Присвятивши його Постаті кілька теплих слів згадки, проф. Кубійович попросив ставанням з місць віддати пошану пам'яті Того, хто до останку своїх сил працював для НТШ і кого Виділ так часто вітав на своїх засіданнях».

«У зв'язку із смертю проф. Шульгина змінено в дечому передбачений порядок нарад, а саме, насамперед, присутні присвятили кілька хвилин справі похорону Покійного, — в зв'язку із деякими питаннями, поставленими Родиною Покійного до Виділу. Тому що Дружина Покійного збирається виїхати до Канади, до сина Ростислава, Родина висловила бажання, щоб могила Покійного була в Сарселі, щоб нею міг хтось постійно опікуватися. В наслідку цього постало питання, чи взагалі сарсельський цвинтар не повинен би стати центральним цвинтарем українських інтелектуалістів у Парижі, а то й українського громадського активу Франції (так само, як цвинтар у Монморансі для польської еміґрації).[2] Тому що кошти купівлі більшої кількости землі на цвидтарі «на вічність» є дуже великі, як також кошти можливого гробівця для членів були б чималі, вирішено:

> покищо ще не купувати землі «на вічність», але в засаді Виділ вітає думку такого центрального українського цвинтаря в Сарселі.

---

[1] Проф. д-р В. Кубійович, який був 23 березня 1952 р. головою НТШ у Европі, провадив засідання.

[2] Montmorency, в департаменті Val d'Oise, на північ від Парижу, близько 5 км. від Сарселю. На цвинтарі в Монморансі хоронили польських еміґрантів першої великої еміґрації 1831 р., які там поселилися (і мали навіть дім для літніх осіб). Згодом цвинтар став чимось в роді національного цвинтаря польських еміґрантів Парижу й околиці. На ньому був похоронений і А. Міцкевіч, перед перевозом тіла до Вавелю. Родина Міцкевіча залишилася в Монморансі в родинній гробниці й досі. М. ін. похоронені на цвинтарі з визначніших інтелектуалістів Ю. У. Немцевіч, Ц. Норвід, родини Ґедройців, Пуласкіх, тощо. Визначніших польських діячів хоронять там і досі.

НТШ мало б бути «комісіонером» землі, винаймленої на 15 літ на погилу проф. Шульгина. НТШ перейме опіку над могилою.

Виділ НТШ в найближчий час продумає можливості збудувати на сарсельському цвинтарі гробівець для членів НТШ, як також зібрати відповідні фонди на цю ціль.[3]

По черзі обмірковано справу похорону. Для допомоги Родині в улаштуванні похорону призначено від Виділу проф. В. Янева,[4] який повідомив про перші вступні заходи, м. ін. про неможливість видрукувати українські повідомлення про похорон у зв'язку із численними засланнями на Корсику,[5] які м. ін. заторкнули персонал українських друкарень; зрештою, взагалі існує трудність у повідомленні громадянства про похорон тому, що французькі друкарні не працюють у суботу й неділю (навіть друкарні похоронних заведень, а О. Я. Шульгин помер у п'ятницю). Обмірковано можливість інформації про похорон через телефони, чи оповістки в церквах, при чому всі члени Виділу зобов'язані бути допоміжними.

Вирішено замовити відповідний вінок. Далі намічено приблизну чергу промовців. В церкві повинен промовити хтось із духовенства УАПЦ, мабуть, о. митроф. протоієрей В. Вишневський, — а можливо, що саме у церкві також промовить амбасадор — ЙЕ Ґеро, директор уряду, в якому працював проф. Шульгин,[6] щоб якнайбільше скоротити час похорону на цвинтарі. Порядок промов на цвинтарі: проф. Кубійович від українського наукового світу, проф. К. Марінеско від

---

[3] Проект спільної гробниці членів НТШ на Сарсельському цвинтарі реалізовано згодом. В ній досі спочили, крім О. Я. Шульгина, Микола Капуста, довголітній директор Ревізійного Союзу Українських Кооператив у Львові (1929—44), а в останній час — з 1956 р. — Директор Канцелярії НТШ у Європі († 2 листопада 1960 р.); д-р інж. Дмитро Піснячевський, дослідник і теоретик кооперативного життя, довголітній голова Контрольної Комісії НТШ у Европі (власне кажучи від заснування Т-ва у Франції, бо вибраний голова Контрольної Комісії, проф. д-р З. Кузеля, вмер за два місяці по Загальних Зборах); д-р Піснячевський помер 12. І. 1966 р.; о. Іван Яцків, консисторіяльний радник Апостольського Екзархату українців-католиків у Франції, довголітній душпастир Сарсельського Наукового Осередку та член Контрольної Комісії НТШ у Европі († 13. VI. 1968 р.).

[4] Проф. В. Янів був у той час науковим секретарем НТШ у Европі.

[5] В другій половині березня 1960 р. мала приїхати до Франції численна урядова Делеґація СССР з М. Хрущовом на чолі. Побоюючися заворушень чи демонстрацій, французький уряд вивіз 3 і 4 березня низку відомих екзильних діячів на Корсику, — а в тому числі й кілька десятків українців, м. ін. директора 1-ої Української Друкарні у Франції («Українського Слова») — В. Лазовінського. Друкарня в той час не діяла.

[6] Французький уряд опіки над біженцями й бездержавниками — при Міністерстві Закордонних справ — Office Français de Protection des Réfugiés et Apatrides. Більше про працю О. Я. Шульгина на тому посту у причинку О. Перрена.

Nous avons la douleur de vous faire part de la perte que la Société Scientifique Sevcenko vient d'éprouver par la mort de son membre titulaire et vice-président

Alexandre CHOULGUINE

Ancien Ministre de la République Ukrainienne
Responsable de la Section Ukrainienne
de l'Office Français de Protection des Réfugiés et Apatrides
Professeur à l'Université Ukrainienne Libre
Vice-Président de l'Académie Libre des Sciences et des Lettres
Président de la Société Ukrainienne Académique
Vice-Président de l'Entr'aide Universitaire Ukrainienne, etc.

décédé en la 71ᵉ année de sa vie, le 4 Mars 1960.

Le Service Religieux aura lieu le MARDI 8 MARS 1960, à 9 heures. à l'Eglise Orthodoxe Autocéphale Ukrainienne, PARIS XXᵉ, 5, rue Gasnier-Guy.

L'Inhumation se fera le jour même, à 11 h. 30, au cimetière de Sarcelles (S.-et-O.).

(Métro: Porte de la Chapelle, Autobus 268, arrêt: Sarcelles-Cimetière)

IMP. DE SARCELLES - TÉL.. 82 *Société Scientifique Sevcenko*

Фотокопія повідомлення НТШ про смерть та похорон О. Я. Шульгина в незначнім поменшенні, 1:0,83).

Міжнародної Вільної Академії,[7] від українського політичного й громадського світу — в принципі ген. О. Удовиченко (а якщо він не міг би бути у зв'язку з розпорядженнями, що стосуються приїзду Хрущова,[8] тоді мец. П. Плевако). Останнім мав би промовляти інж. М. Маслов від УАТ».[9]

«Через те, що недавно була для українського громадянства Академія з нагоди Ювілею, Виділ уважав, що було б недоцільно повторювати Академію, — на цей раз як якісь жалобні збори. Натомість було б доцільно жалобну Академію улаштувати спільно із Міжнародною Вільною Академією. Для зв'язку з цією Академією в справі спільного Вечора делеґовано проф. д-р О. Кульчицького».[10]

---

7 Як відомо, проф. О. Шульгин був головним ініціятором Міжнародної Вільної Академії, і з часу її леґалізації у 1952 р. був постійно заступником її Президента. Проф. д-р К. Марінеску — румун — був другим по черзі Президентом Академії.

8 Деякі українські діячі, зокрема старшого віку, не були заслані на Корсику, але тільки конфіновані в домах. Виділ НТШ не знав, чи ген. О. Удовиченко, який мешкав поза Парижем, матиме змогу приїхати на похорон — поза місцем свого проживання.

9 УАТ — «Українське Академічне Товариство».

10 Запланована спільна жалобна Сесія відбулася 30 квітня 1960 р.,

В т. 3 порядку нарад (До питання поточної наукової діяльности) обмірковано справу Збірника, «який мав бути виданий за рішенням попереднього Засідання, як Ювілейний. Продискутовано різні концепції «Збірника» й рішено:

1) Наявні вже статті до «Збірника» (статті самого проф. Шульгина та доповіді Ювілейної Академії) мали б бути основою Збірника.

2) Редактор Збірника повинен би звернутися до українських істориків із запитом, чи можна б Збірник поширити так, щоб до нього увійшли ще статті історичного змісту. Якщо б можна було підібрати статті з ділянок, які безпосередньо цікавили Покійного, або якщо б було кілька статтей (4-6) на будь-які історичні теми, побажано Збірник поширити. Натомість рішено не притягати до Збірника можливих авторів з Історично-Філософічної Секції, які не працюють, як історики чи соціологи, щоб а) не продовжувати надто часу підготови Збірника і б) з уваги на можливі додаткові нові кошти, яких НТШ у Е не має».

«Засідання рішило одностайно затвердити редактором Збірника проф. В. Янева. По черзі розглянено різні можливі концепції французькомовного Збірника, і доручено проф. Кульчицькому розглянути можливості такого Збірника, при чому він мав би на одному із найближчих засідань подати його докладніший плян (рішення одностайне)».

а прочитані на ній доповіді були згодом видані окремою книжкою, фірмованою спільно Міжнародною Вільною Академією та НТШ. (Див. Супровідне слово, примітка 12).

Кирило Митрович

АКТУАЛЬНІСТЬ ІСТОРІОСОФІЧНИХ ІДЕЙ О. ШУЛЬГИНА*

В науковій творчості проф. Шульгина варто відмітити одну дуже важливу рису: у своїй професійній ділянці історика і дипломата він не переставав глибше задумуватися над питаннями, які висували чи то його зацікавлення як науковця, чи потреби дії на міжнародному полі. Його підхід до проблем не обмежувався тільки історичною ерудицією, яка пишається знанням всіх деталів та відкриттям нових і несподіваних аспектів минулого. Його трактування актуальних проблем нашого політичного життя не вичерпується змаганням до моментальних та ізольованих потреб. Поза цими актуальними аспектами його зайнять він шукав універсального значення подій минулого та всесвітнього, гуманістичного пов'язання наших сучасних національних проблем. Не знаю, чи між його творами можна знайти чисто історичний твір: проф. О. Кульчицький сказав у своїй аналізі творчости проф. Шульгина, що маємо тут справу не тільки з істориком, але й соціологом історії, який сублімував історичні проблеми та, зупиняючись на них, розгортав філософічні теми буття і долі людини, нації, людства.

З такого погляду можна розцінювати останній твір проф. Шульгина: «Історія й життя» (Париж, 1957), як його найвищу синтезу і як заповіт. Сам заголовок цього твору є найкращим висловом основної проблеми, якій проф. Шульгин просвятив своє життя і на яку бажав відповісти на схилі свого віку. Не диво, що в передмові він відзначає, що початки цього твору сягають до його перших викладів як молодого професора Українського Вільного Університету в Празі в 1920-их роках. Ба, що більше, він повертається до своєї першої формації як історика — до стимулів і вчення своїх перших професорів: рідного батька, проф. Карєєва, Ф. Вовка, аж до останніх своїх знайомств з творцями сучасної історичної науки, між якими треба назвати Анрі Бера, автора «Синтези в Історії» (Париж, 1911 і 1952). У творі «Історія й життя», під претекстом суто академічних дослідів

---

* Статтю д-ра К. Митровича передруковуємо — за ласкавою згодою Автора — із «Української Літературної Газети», ч. 7 (61) за липень 1960 р. Вона дуже докладно з'ясовує основні думки Покійного О. Я. Шульгина, висловлені у рецензованім творі, і з цього погляду є для українського читача дуже добрим доповненням статті-резюме самого Автора, яку вміщуємо в цьому «Збірнику».

над проблемою законів історії, над ролею випадковости і волі людини в історії, він ставить у суті речі багато глибшу проблему: чи людина є вільною і яке значення історичного змагу людства (стор. 209 та 224).

Актуальність цього питання він підкреслював своїм сталим зацікавленням до всіх аспектів духового життя людини і засвідчував це своєю живою участю в дискусіях на різні теми — літературні, мистецькі, політичні, порушувані на зібраннях Академічного Товариства в Парижі, довголітнім головою якого він був. В його виступах помітні були зацікавлення і обізнаність з найновішими появами на книжковому ринку, з заявами і позиціями великих сучасних мислителів, письменників, мистців, науковців, які висловлювались у справах кризової ситуації сучасної людини й майбутнього людства. При цьому треба згадати, що він не любив висувати категоричні твердження, безапеляційні заяви, а ставив проблеми відкрито, оперті на його багатому життєвому досвіді, і при тому з бажанням знати погляди інших, старших і молодших, з готовістю прийняти і збагатитись досвідом, знанням та доповненнями інших. Проф. Шульгин був суттєво комунікативною людиною, яка вірила в людину, в її великі можливості й бажала, щоб в обміні дослідом, в дискусії, в спільному викристалізуванні поглядів і настанов глибше пізнати дійсність. Його постава була не замкненням і відмежуванням, а зверненням, апелем. Це відчувалося в його особистості, а так само і його творах.

Основні теми історично-філософічних дослідів проф. Шульгина підсувало йому саме життя. Винісши з дому, з прикладу предків та рідного батька ідеал визволення України, опинившись на еміґрації після невдачі визвольних змагань, проф. Шульгин присвячує першу свою більшу теоретичну працю темі початків модерних національних почувань та патріотизму („Les origines de l'esprit national moderne et Jean-Jacques Rousseau". Женева 1938).

Розглядаючи народження національних почуттів напередодні французької революції і вбачаючи в Руссо найбільшого надхненника і пропаґатора цих почуттів, проф. Шульгин зупиняється на понятті нації і патріотизму.

Модерне поняття патріотизму і зв'язані з цим національні почуття зовсім відмінні від подібних античних почуттів. Грецький або римський патріотизм або середньовічне прив'язання до рідної землі є радше вузькою льокальною солідарністю. Натомість модерна доба, зокрема устами Руссо, збудила почуття єдности долі цілих етнографічних і державно-культурних цілостей. Руссо може сам не зовсім усвідомлював собі це, міркуючи тільки про життя і проблеми своєї малої батьківщини — Женеви. Але його ідеї спричинилися до того, що в французькій революції вже говориться про цілість нації, про її спільну й неподільну долю в модерному розумінні. «Марсельєза» є передусім патріотичною піснею. У зв'язку з збудженням цих почуттів проф. Шульгин ставить низку важливих питань: що таке нація, який є стосунок між націоналізмом і універсальним гуманізмом, яке місце й роля одиниці в нації. Це не тільки питання, які висунули

пізніші часи, але в самого Руссо вони вже були зформульовані. Руссо проголошував так само ідеал вільної і спонтанної одиниці, як повного і добровільного підпорядкування інтересам цілости. Проф. Шульгин в докладній студії місцевих відносин Женеви і пригод Руссо аналізує драматичні повороти в житті цього міста-республіки, які привели до написання «Нової Елоїзи» з її апологією одиниці та «Соціяльного контракту» з вимогою тотального підпорядкування спільноті (Руссо, стор. 214 і наступні).

Що таке модерна нація? Відповідаючи на це питання, проф. Шульгин каже, що не можна відповісти на нього однією тільки прикметою нації. В цілості є певні риси об'єктивного та суб'єктивного характеру, які її ціхують: земля, мова, звичаї, з одного боку, норми, ідеали, спільні змагання, усвідомлення власної долі — з другого. Як в цілості історичного процесу людства так і в питанні суті нації треба мати на увазі синтезу цих двох аспектів: зовнішніх формуючих чинників та керуючої ролі людини. Тільки рівновага цих чинників доводить до нормального розвитку, а перевага крайностей завжди шкідлива. Проф. Шульгин натякає тут на формування деяких однобоких концепцій націоналізму, які, очевидно, не чекали нашого часу, щоб проявитися, не були «привілеєм» тільки одного або другого народу. Він говорить одначе з великим визнанням про національні почування часів французької революції, які розвивалися разом з проголошенням універсальних прав людини і говорить, на відміну від ексклюзивних і аґресивних почуттів, про «гуманітарний патріотизм» (Руссо, стор. 141), хоч і зазначає, що ця синтеза не в усіх авторів була вдала.

Дуже актуально звучать коментарі проф. Шульгина про патріотичні почуття Руссо на еміґрації. Хоч Руссо і почував себе зовсім так, як у себе, у Франції, а проте не перестав цікавитися справами Женеви, втручався в її життя, іноді й у конфлікти. Еміґрація не послабила, а посилила його патріотичні почуття і навіть уможливила те, що він краще розумів деякі проблеми свого міста-батьківщини (Руссо, стор. 90). Не можна не констатувати, що вивчення життя Руссо і його вчення про національні почуття, було для проф. Шульгина студією своєї власної ситуації в 1920-их роках. Він впізнав себе в проблемах цього великого патріота й гуманіста.

До проблеми нації повертається проф. Шульгин і в своєму останньому творі. Нація є тим природним середовищем, де плекається своєрідність національного генія, це вогнище культури з особистим підходом до життя (стор. 139). Цю своєрідність проф. Шульгин не змішує з расою: для нього нація, як культурно-творче середовище, — це не сума фізичних прикмет раси, а нагромадження життєвого досвіду та творчої наснаги, властивої поодиноким спільнотам («Історія і життя», стор. 138 і 196). Як культурнотворчу одиницю проф. Шульгин включає націю в універсальний процес людства, між іншим, і на цьому прикладі студіює свою основну проблему: чи в історії людства є певні сталі фактори, чи вони підкоряються певним життєвим правилам, чи їхня доля визначена певними законами.

Свою студію про закони в історії проф. Шульгин починає логічною аналізою проблеми законів у науках взагалі. Ця частина його праці є сама собою дуже цінним причинком до методології наук та питання характеру і місця між науками. Вона напевно має велику заслугу в тому, що цей твір проф. Шульгина був рекомендований для всіх бібліотек, шкіл середньої і вищої освіти педагогічним бюром Міністерства Освіти Франції.

Проф. Шульгин думає, що взагалі в науках треба тільки в деяких випадках говорити про універсальні й абсолютні закони. Більшість законів є релятивними, можливими, умовними, частинними. А всі вони підпорядковані нашому досвідові й можуть завжди підпасти змінам. Таке поняття законів у науках («Історія і життя», стор. 95 і 188), тим більше відповідає історії як науці.

З якими фактами, яким дослідним матеріялом маємо справу в історії? Проф. Шульгин відповідає на це питання методою порівняльної історії. Багато істориків і теоретиків історії схиляються пересадно в бік індивідуалізації та ізоляції історичних явищ. Безперечно, всі історичні явища мають печать певної індивідуальности, але порівняльна метода показала більше, ніж усі інші, що якщо порівняти людей в подібних обставинах, перед подібними потребами і труднощами, то часто знаходимо типові розв'язки, типові реакції («Історія й життя», стор. 176). Людство все таки являє собою одну цілість: воно має певну спільну органічну й психічну базу («Історія й життя», стор. 109); в спільних потребах і труднощах реагує так само інстинктово або винахідливо; певні соціяльні розвиткові стадії є подібні і т. п. Все це створює такий стан, що в історії людства можна знайти певні сталі серії фактів («Історія й життя», стор. 172), які дозволяють пізнавати певні закономірності, певну реґулярність поведінки. Ці закономірності є, однак, більш зовнішнього характеру. Внутрішньо людина залишається вільною. Її воля підпадає теж під певні обмеження: проф. Шульгин надзвичайно ясно розбирає теорію середовища Тена та теорію наслідування Тарда, які соціяльно обмежують вільний спосіб реаґування людини. Звідси й реформаторська роля великих одиниць, провідників, геніїв. Вони проламлюють застарілі звичаї, конвенції, моди і звертають спільноту та людство на новий шлях. Але знову ж чи немає подібностей, закономірностей в дії великих реформаторів і геніїв? «Якщо Наполеон є щось виняткове, завойовники ними не є. Якщо Ж. Ж. Руссо є щось виняткове, то мислителі й реформатори ними не є» («Історія й життя», стор. 143). Отже, навіть в індивідуальній сторінці життя порівняльна історія знаходить певні подібності, реґулярності. В історії можна отже припустити існування певного релятивного детермінізму: в певних межах, в певній мірі можна визначити чи передбачити поведінку одиниць чи спільнот («Історія й життя», стор. 171, 189). Проф. Шульгин однак простудіював так само з великою докладністю ролю випадковости та ролю вільної реакції одиниць. Випадковість може бути об'єктивна чи психологічна. Одна є дійсно нічим не передбаченим фактом. Друга є наслідком співдії так численних факторів, що годі

передбачити вислід або взагалі визначити безпосередню причину. Але найважливішим фактором залишається в історії людина. Проф. Шульгин ніби навмисне не висунув всіх можливих перешкод і обмежень на життєвому шляху людини і людства, щоб показати людину в тим більш патетичній і драматичній розгрі за все більш повне її визволення від природних процесів зовнішнього світу та й від соціяльних обмежень.

«Справжній творець культури — це людина» («Історія й життя», стор. 131). Крім волі-обов'язку, в людини існує ще й воля-фантазія, яка відкриває нові горизонти, творить нові умови життя. Порівняльна історія, відкриваючи подібності й реґулярності, дає можливість тим краще бачити ориґінальність певних одиниць чи середовищ («Історія й життя», стор. 175 і 224). Всупереч певним сталим рисам і обмеженням життя людини проф. Шульгин бачить в людині передусім вияв волі, змаг до більшої свободи. Не соціяльний консерватизм, не фаталізм, навіть якщо він мав би називатися проґресивним, є найсильнішими чинниками історії, а таки вольове змагання до кращого. Проф. Шульгин вірив у волю і витривалість одиниць і спільнот: з раціональністю науковця в ньому поєднувалась вольовість людини дії. А невичерпним стимулом була для нього ідея свободи, передусім свободи нашої батьківщини.

Олівіє Перрен

ОСТАННІ ДНІ ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА У ФРАНЦІЇ[1]

Найвизначніші особистості екзильного світу змалювали в усій ширині історичні чесноти й наукові заслуги Олександра Шульгина.[2] Вони говорили про широчінь його знань, про його політичне життя, про його шлях письменника, історика й філософа; вони намагалися, врешті, визначити його місце як мислителя.

Міжнародна Академія не вважала доцільним, — через ввічливість та достойність — накреслити картину зв'язків дорогого Покійного з Францією. Коли промовці сумлінно підкреслили все те, що Олександер Шульгин завдячував французькій культурі та її політичній манері, і в дуже великій частині її філософії, вони вважали, що це не до них належить судити людину, яка долею була включена у французьке життя, — незаперечно тому, що вони просто міркували, що він виконував свій обов'язок.

Проте, студія про Олександра Шульгина не може бути завершеною — настільки його особистість була сильною — доки ми не від-

---

[1] Олівіє Перрен (Olivier Perrin) вже понад 20 років керує власним видавництвом у Парижі, яке є зокрема відоме із публікації фахового журнала „Médecine de France“ і з своїх колекцій книжок з мистецтвознавства; в цій ділянці працює у видавництві між іншим знаний історик мистецтва та член Ради Міжнародної Вільної Академії Наук литовець Юрґіс Балтрусайтіс. З проф. О. Я. Шульгином видавець Перрен був знайомий з 1938 р., завдяки своїй дружині, яка із свого дитинства була заприязнена із родиною Шульгиних. Знайомство перемінилося незабаром у дружбу, як це виразно видно із статті-спогаду.

Стаття О. Перрена про О. Я. Шульгина з'явилася в французькомовному Збірнику Міжнародної Вільної Академії Наук (виданому 1961 р. спільно із НТШ у Европі), присвяченому пам'яті О. Я. Шульгина. (Див. Супровідне слово, зокрема примітка 12).

Стаття має окреслену тему і, насамперед, характеризує працю О. Я. Шульгина у французькому середовищі. Але крім цього вона дає дуже добру характеристику Покійного, як Людини. Стаття написана настільки тепло, що з нею варто ознайомити українську громадськість. Тому Редакція Збірника рішилася збагатити його зміст перекладом статті О. Перрена.

Переклад Володимира Янева. Статтю містимо за ласкавою згодою Автора.

[2] Ідеться про виступи на жалобній Сесії Міжнародної Вільної Академії і НТШ, 30 квітня 1960 р. Матеріяли Сесії вміщені у французькомовному «Збірнику» Міжнародної Академії з доданням статті О. Перрена.

найдено в ньому індивідуальности, як вона виявилася у французькому соціяльному житті. І саме я вважаю себе уповноваженим, і то з кількох причин, заповнити ту прогалину, яка приносить честь стриманості Академії.

Першою причиною є моя синівська любов до Нього. По — друге: з родинних причин я чув його особисті звірення, — я знав його радості й турботи, його дерзання й пересердя, я вмів день-у-день оцінювати шляхетність його серця з ніжною уважливістю до його зразкового життя. Врешті, як француз, що в скромних розмірах приймав участь у долі його країни, почуваюся в праві висловитися про Нього від імени моєї батьківщини, і висказати Йому її вдячність.

З Поль Валері[3] мав Олександер Шульгин спільні густі вуса та брови і погляд дитини. Якщо він був більший від свого славетного двійника, то вони зберігали спільно — і це прояснювало обидва обличчя — вираз глибокої задуми й невинности. Як Валері, Шульгин любив проходжуватися, мріючи; сісти працювати в кофейні; Національна Бібліотека була для нього святинею тиші, в якій він залюбки ховався, бо він вірив, що тут йому відчиняється світ у своїй чистоті. Його руки, вирізьблені, наче виноградна лоза, були — на подобу Валері — у постійному русі, вони підсилювали його слово, шукали в просторі щось у ролі інтелектуальної гармонії. Врешті, остання спільна риса: вони знали доброту!

Його думка висловлювалася легко тільки за умови, коли він порався біля цигарок, які були нервозно м'яті, згодом розтинані на малі куски, врешті припасовувані до довгої дерев'яної цигарниці. Цигарка з трудом запалювалася, і траплялося, що він зуживав з десяток сірників, щоб досягти того, що любив над усе: говорити й курити в той самий час. Я пізнавав тоді із способу, як цей малий церемоніял був виконаний, чи він був щасливий чи нещасливий; а коли я його питав, чому він так мне свої цигарки, він відповідав, що він шукає враження, начебто він менше курить. Мені здається, що йому треба було насамперед знайти свої руки, — їх опанувати.

Та людина, яка бажала скромно жити, і що її щоденне життя можна б утотожнити з життям філософа чи поета, повністю незацікавлених добрами цього світу, була одночасно справжнім вельможею, нащадком раси панів, і з цього погляду він був вимогливий. Але ж вимогливим він був тільки супроти самого себе і його непримеренність щодо власної поведінки свідчила про почування, які визначають аристократів. Цю внутрішню непримиренність він рівноважив беззастережною доброзичливістю для інших. Ця людина не сказала ніколи злого про нікого.

---

3 Paul Valéry, французький письменник (1871—1945). В своїх поемах, писаних клясичними формами, він в конденсованих словах малює в символічний спосіб, з субтельною інтеліґентністю, тривожні настрої мислителя нашої доби. Його есеї відкривають ширину особистої культури автора, насиченої шляхетним гуманізмом. З 1925 р. член Академії несмертельних. Поеми: «Молода Парка» (1917); «Моряцький цвинтар» (1922); «Очарування» (1922).

Спосіб, як він переймався долею Франції, — тривога, яка його опановувала в час вибору політичного шляху, що його він уважав згубним для величі країни, яка не була його батьківщиною, — галянтність і приязнь, з якими він судив нашу поведінку, могли б служити зразком патріотизму й громадянської відданости для великого числа наших земляків.

Франція була для нього значно більше, ніж екзильним пристановищем, — вона стала йому прибраною матір'ю, від якої він кожного дня черпав свої підстави розуміння світу й відчуття того, за що він стільки змагався: толерантности.

Якщо толерантність, тобто: пошанування людини, права народів, свободи тіла й ума, є системою існування, то вона стає натхненням для філософії, політики, поведінки. Культ толерантности був Олександрові Шульгинові впоєний від його ранньої юности Жаном Жаком Руссо й філософами XIX ст., і це було динамічне навчання, яке йому не дозволяло спрощувати проблем, і завжди казало йому намагатися шукати зрозуміння чужих мотивів, зокрема ж мотивів ворогів. Отже, його велика доброта мала тривалі інтелектуальні підстави, здавна розроблені підвалини, і кожного дня він її здійснював, наче вбачаючи в тому своє післанництво.

Було б помилковим думати, що діяльність, яку Олександер Шульгин погодився виконувати у Французькім Уряді Опіки над Біженцями й Бездержавниками (O.F.P.R.A.)[4] — після зайнять у I.R.O.[4a] — цікавила тільки середовище еміґрантів. Перейнявши під свою опіку — на добро й на зло — скитальців із Сходу, Франція виявила політичний жест, виконавши соціяльне й гуманне діло, що честь за нього припаде виключно для французів. Це була тим більше важлива місія, що вона йшла по лінії традицій нашої країни, і можна б сказати, з цього погляду, що уряд виконав простий обов'язок, перейнявши одночасно відповідальність і заслугу. В цій перспективі зможемо краще зрозуміти, чому колишній міністер закордонних справ України врешті-решт служив Франції, коли він погодився присвятитися тілом і душею — терпіти всією своєю істотою для пригноблених народів Сходу, і то в умовах одночасно найшляхетніших і найскромніших. Це тому Франція винна йому справедливо вдячність.

Треба зрозуміти складність проблеми, що виникла перед скитальцями із Сходу в червні 1952 р., щоб збагнути істоту добродійної ролі, яку відограв тоді Олександер Шульгин. Насправді, в цей час закінчила свою функцію Міжнародна Організація Біженців (I.R.O.), яка єдина займалася трагічною долею скитальців, але тим часом не пе-

---

[4] „Office Français de Protection des Réfugiés et Aparides" (при французькім Міністерстві Закордонних Справ).

[4a] „International Refugee Organization" — Міжнародна Організація Біженців — чи, вірніше, для справ біженців, яка опікувалася у 1947—51 рр., як окремий орган Організації Об'єднаних Націй, біженцями й т. зв. переселеними особами („Displaced Persons"), дбаючи про їх поворот на батьківщину («репатріяцію») чи переселення до країн Західньої гемісфери (Вільного світа).

рестали напливати нещасні звідусіль. Треба було створити нову установу. Буде вона національна, чи міжнародна? Парляментарна комісія закордонних справ дискутувала 28 травня проєкт закону про Французький Уряд Опіки над Біженцями й Бездержавниками, який то проєкт передбачував перебрання таки самою Францією відповідальности, тобто створення спеціяльного національного органу, але цей проєкт був відкинений, з передбаченням створення нової загальної інтернаціональної установи. Це професорові Шульгинові завдячуємо меморіял, пред'явлений Морісові Шуманові, — у той час Державному Секретареві закордонних справ, чий голос переважив в напрямі створення французького національного бюра. Пригадую собі його тодішню тривогу. Для нього Міжнародна Комісія, у якій він діяв весь час від її постання, залишилася мало людяною, не зважаючи на практичні наслідки праці. Тим часом з людського погляду, створення окремої французької установи відповідало більше еміґрантові як одиниці, що її встановлено в рамки конкретної спільноти.

«Особливо, зберігаючи жваву вдячність для Міжнародної Організації Біженців (I.R.O.) за її дійсну й позитивну допомогу для заінтересованих, я зовсім не відчуваю ніякого вагання, щоб погодитися на ідею опіки у рамцях національної спільноти для біженців у Франції. В моїй довгій політичній кар'єрі я завжди сполучував інтереси моєї країни із інтересами Франції, і з цієї причини я мусів перенести ув'язнення з боку ґестапо у 1940 і 1941 рр.

«Я не бачу, отже, причин, чому я мав би в гуманітарній акції, якою я тепер занимаюся, діяти в інший спосіб, і чому я не мав би визнати якнайкращі інтенції французького уряду в запевненні успішної опіки над моїми земляками, які мешкають в цій гостинній країні...»

Ця виразна мова мала бути вислуханою, і щоб собі це усвідомити, вистачить переглянути пошту від особистостей, які прийняли участь у цій дискусії.

Його завдання офіцера опіки йшли в двох напрямах, які могли б здаватися суперечними. З одного боку, Олександер Шульгин повинен був всіми засобами сприяти прийняттю біженців до французької спільноти. І цим він служив своїй країні. З другого боку, як представник французького уряду, наділений його довір'ям, він мусів діяти справедливо. Біженці приїздили з розпачем у серці, — без будь-яких документів, без формальних доказів про свої знання, про свої студії, свій фах, — приїздили єдино з бажанням жити... а офіцер опіки мав рішати про вартість людини, без ніяких рекомендацій — тільки на підставі знання психології й з власним почуттям справедливости, щоб могти виправдатися перед адміністрацією.

Чи міг би я відважитися сказати, що з усієї багатої кар'єри Олександра Шульгина саме це завдання, ця його місія зворушують мене найбільше? Знаючи в ньому філософа, історика, політика, — який любив трибуну й виступ, я міг найкраще оцінити цей його монолог з людським смутком, що він мав покликання кожного дня наново починати, щоб бути у висліді єдиним суддею. Увечорі ми зустрічали його занепокоєним, але не долею світу (з цього погляду він надто

вірив у світ), але глибоко схвильованого тією дитиною, якої він не міг відшукати, щоб її віддати матері; тією жінкою, що її чоловік був десь там у Франції чи в Німеччині; тою підозрілою людиною, якій він мусів відмовити тощо.

Разом з пані Шульгиною, цією прекрасною дружиною, яка була в рівній мірі досконалим лікарем його тіла, що й його душі й ніжности, я перегортав листи від тих, для кого він подбав про хліб та сіль. Єдиний приклад:

«Ваша праця служитиме для збудування нашої історії в прийдешньому. Хай Господь Вам допоможе в майбутньому зайняти місце батька нашого народу . . .»

Так, я вірю разом з цим гарним текстом, що саме ця його праця на цьому посту служитиме для перетривання України й для збереження її едности. Ця важка праця кожного дня, на яку нарікав іноді Олександер Шульгин, бачачи, як вона поглинає його інтелектуальне життя, — зокрема — як вона його виснажує фізично, — ця праця стояла на службі тієї самої справи, за яку він змагався, як міністер, — подібно, як і всі його найшляхетніші зайняття. І якщо йому навіть траплялося скаржитися на неї, то тільки тому, щоб за хвилину визнати, що цей обов'язок його був священний і що він стояв попереду всіх інших.

Що він знайшов розраду й винагороду в організаціях типу Українського Академічного Допомогового Товариства,[5] чи — ще більше — в Комісії Допомоги Українському Студентству (КоДУС), в якому він був заступником голови, це нас аж ніяк не дивує. Ця молодь була винагородою за юність його власного серця. Його любов для дітей, — мистецтво, в якім він був майстром, коли він оповідав леґенди малим істотам почіпки на його колінах, мистецтво бути дідусем — все те випливало з чистоти його намірів і його вчинків. Це в молодих він знаходив надію, в якій так часто розчаровували його дорослі, а яка дозволяла йому продовжувати вірити.

Творчість Олександра Шульгина залишиться як блискуче свідчення історії його країни, але вона залишиться також — для цієї української молоді й для всіх, які будь-коли до нього зблизилися, — прикладом людини настільки великої, що не боялася бути справедливою, — людини-філософа, що не вагалася бути доброю, — людини-поета, що бажала бути гуманною.

---

[5] В оригіналі є „Entraide ukrainienne en France", і це є французьке визначення для установи, яка називається Громадська Опіка, але тут, мабуть, ідеться про Українське Академічне Товариство („Entraide Académique ukrainienne"), в якому О. Шульгин був головою. УАТ-во до приїзду Централі КоДУС-у до Франції (червень 1951 р.) займалося також допомоговою акцією для студентів, а в перші роки своєї діяльности присвячувало увагу допомоговій діяльності у загальному розумінні. Відповідно до тих завдань Товариство початково називалося Українське Академічне Допомогове Товариство.

IV

Уривки із спогадів Олександра Яковича Шульгина

ЧАСТИНА ПЕРША

МОЇ ДИТЯЧІ ТА ЮНАЦЬКІ СПОГАДИ ПРО СЕЛО

I. СОХВИНЕ ТА ЙОГО ВЛАСНИК — МІЙ ДІД

Цей день не був подібний на інші: дівчата біля дому плели довгі ґірлянди з листя дерев та квітів... Мене мама й бабуся повезли кудись за село, де росли дерева, а посеред них чорніла велика яма... Було багато людей... Бабуся, мама й тітка Маруся схилялися над тією ямою, їх підтримували під руки, і вони голосно плакали. А в батька була чорна пов'язка...

Ці враження твердо засіли в моїй голові. Інстинктом дитини я відчував, що про це не вільно говорити ні з мамою, ні з бабусею, бо їм це прикро. Але пізніше, розпитуючи про ці події служниць я зрозумів, що це був похорон мого діда — Миколи Андріяновича Устимовича. Він помер 7 липня (за старим стилем) 1891. Мені тоді було лише два роки, навіть без десяти днів.

Характерне для дитячої психології, що діда я зовсім не пам'ятаю, він непомітно зчез з моєї уяви, і ніхто в ті дні мені за нього не згадував. Пізніше я добре знав його з великого портрета, що висів в одному з сальонів бабусі, поруч з портретами його батька та матері, уродженої графині Милорадович. Там же висіли портрети Устимовичів, діда й баби Миколи Андріяновича, намальовані славним українським малярем кінця 18 — поч. 19 віку Боровиковським. Дід був дуже гарний з себе, з тонкими рисами обличчя, зовсім сивою головою та темною бородою: постать старого пана аристократичного вигляду. Але до нього та до родини я ще повернуся.

Ця подія — смерть діда — сталася в його стародавньому маєткові, в селі Сохвиному, Хорольського повіту на Полтавщині. В цьому Сохвиному я й народився, з цим селом, з життям дідичного маєтку міцно зв'язане все моє дитинство. Не менше шести місяців на рік ми завжди жили там у бабусі і тільки зимою поверталися до Києва або пізніше до Єлисавету, коли батько був примушений покинути Київ, переїхавши на декілька років на Херсонщину. Тоді будо мені п'ять років.

Отак і спомини з мого дитинства розбиваються в мене на селянські та міські. Крім близьких родичів, що завжди мене оточували,

осередки ці були зовсім різні: в Сохвиному я бачив сусідів з поміщиків, сільських батюшок, фершала та, звичайно, багато селян. У місті — чи то в Києві, чи в Єлисаветі — я з самого малку жив в осередку батькових кіл, що серед них таку визначну ролю відограли найвидатніші представники тодішнього свідомого українського громадянства. Сам батько був одним з відомих українських діячів тієї доби. Згадати тут усе, що я можу, про його світлу постать — мій синівський обов'язок. Але на селі він не відогравав великої ролі, бо рідко наїздив до села, а з Сохвиним не вмів зжитися, бо змалку був дитиною великого міста — Києва, після Женеви або Одеси чи далекого Сибіру, на засланні, а потім знову в Києві.

У цих селянських споминах чи не найпершу ролю, поза мамою, бабусею, тіткою Марусею та сестрою Надією, відогравала сама «усадьба», саме село, яке я ще й нині так добре уявляю, наче б то лише вчора покинув його, хоч і боюсь, чи не покинув його назавжди . . .

Все йде, все минає . . .

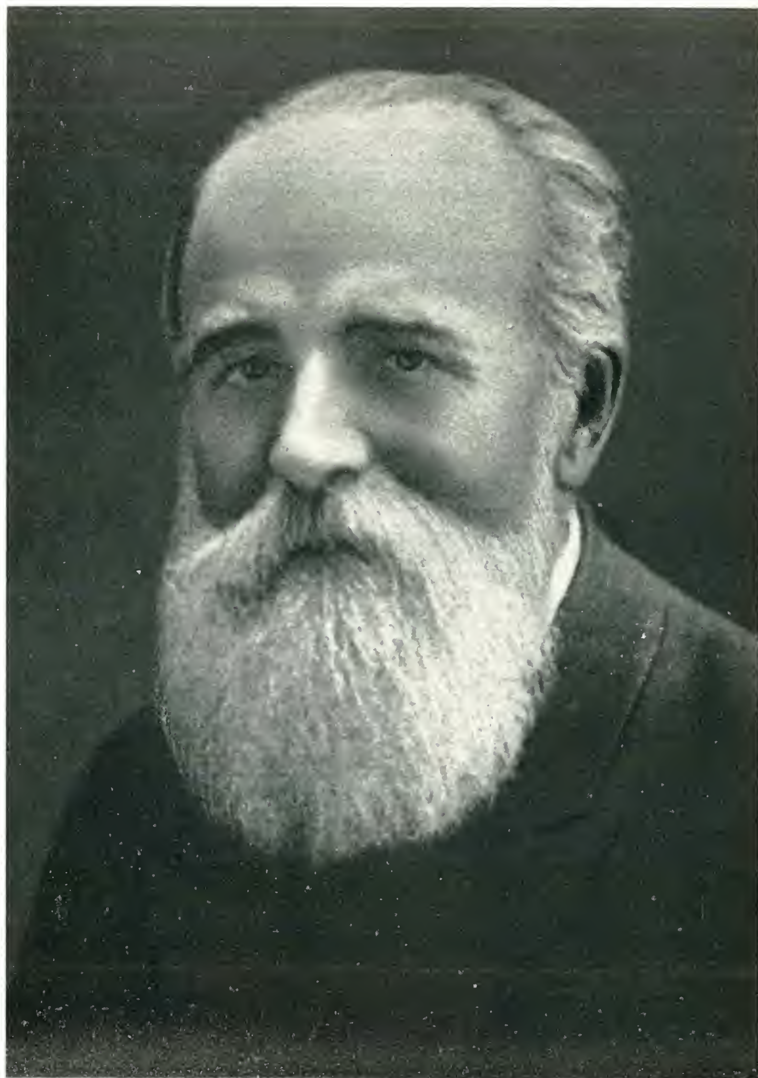
Коди воно поділось? відкіля взялось ? . .

Все минуло, і того Сохвиного, що його я так добре знав і так любив, та й люблю, — вже немає. І те добре, і те зле, що там було, — все змінилося. Крім сестри, немає нікого живого з тих, милих серцю, хто оточував моє дитинство. Це драма довгого віку — переживати близьких і дорогих людей, а революції, війни, всі катастрофи нашого бурхливого часу ще більше сприяли тому, що я втратив багато друзів і мого віку, а навіть і тих, що були молодші за мене та могли б ще жити. Втратив обох своїх молодших братів . . . Володя забитий був під Крутами, у славному, але нерівному бою з більшовицько-московською навалою; Микола — наймолодший і найближчий до мене, бо ми разом жили й працювали, загинув тут, у Парижі, в наслідок лихоліття, страшних потрясень за молодих років . . .

Сумно й радісно згадувати минуле, бо воно наче знов живе, оживає принаймні в моїй уяві . . .

Бачу перед собою старий гостинний дім бабусі. Властиво не такий він був і старий, бо збудовано його тільки років за десять-п'ятнадцять до мого народження. Раніше Устимовичі жили в іншому будинку, ближче до ставка, на кінці одного з численних садів. Той старий дім був більше подібний на хату статечних українських господарів, ні ж на панський палац, мав кілька невеличких кімнат, а вкритий був соломою. Тісно в ньому було моїм дідам та й вогко, близько був ставок. Той дім став за школу, згодом за комору, а далі почав валитися.

Отже баба збудувала новий великий дім метрів за 150 від ставка, на горбі. Він був увесь з дерева, одноповерховий, а за закордонним розумінням — безповерховий. Дах був бляшаний, зеленої фарби, а весь дім — темноблакитного кольору. Розміри його були надзвичайно великі: не менше 30-40 метрів довжини. З головного фронтону — два під'їзди із сходами, а посередині крита веранда. Така ж веранда із сходами та дерев'яними колонами була з одного з вужчих фронтонів у бік ставка. Перед великим фронтоном була дорога, за нею великий

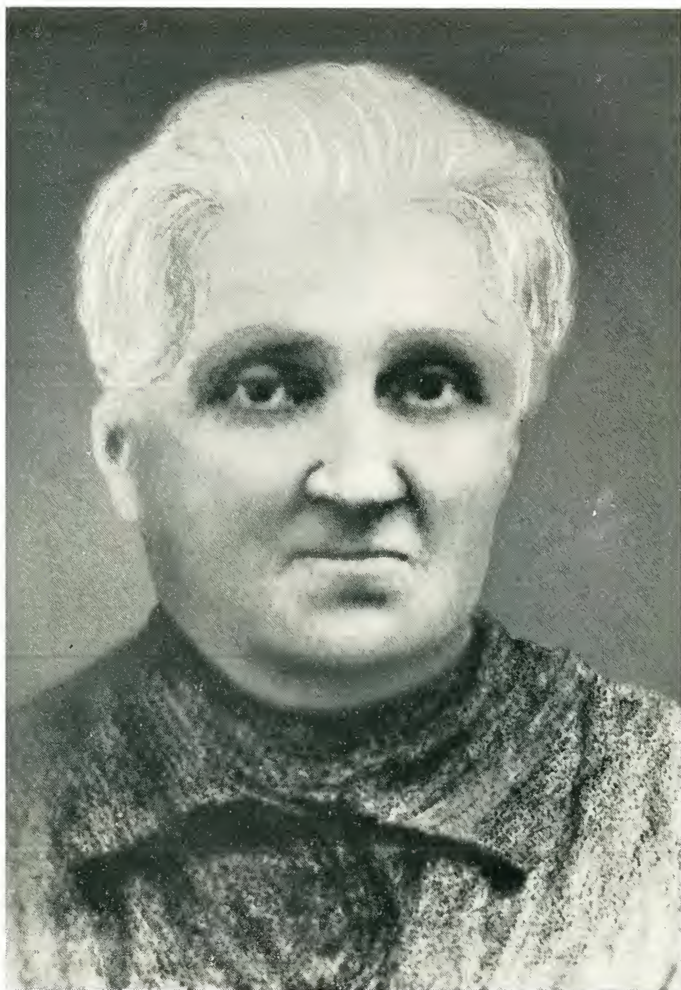
Яків Миколайович Шульгин
«Ангельський юноша»
Батько Олександра.

Табл. X

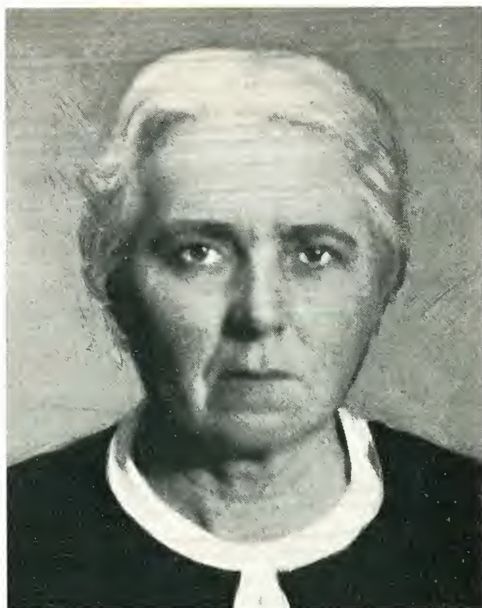
Євфросинія Устимович
«Жінка — міністер»
Бабуся О. Я. Шульгина

Табл. XI

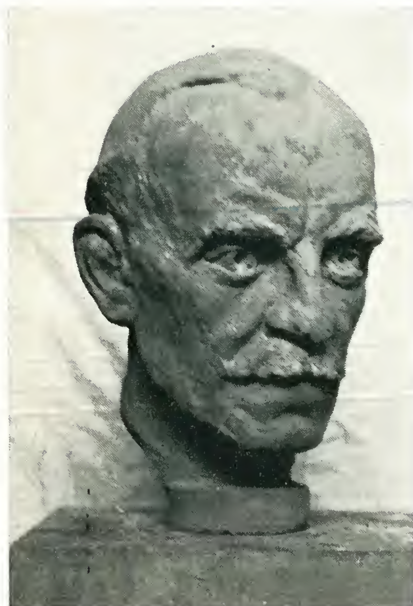

Любов Миколаївна Устимович-Шульгин
Мати Олександра Яковича — «Любочка»

Табл. XII

Надія Яковлівна Шульгин-Іщук

Портрет Олександра Яковича Шульгина (Різьба мистця В. Сімянцева).

Табл. XIII

Володимир Якович Шульгин
1894—1918,
погиб смертю героя під Крутами.

Микола Якович Шульгин
** 28. XII. 1896 — † 30. VIII. 1931.*
Радник Місії УНР в Парижі (Керівник Відділу Опіки над Еміґрацією). Керівник Українського Відділу у Редакції місячника «Прометей».

Табл. XIV

Син і невістка Олександра Яковича на Святі Незалежности й Соборности у Монтреалі (1963). З ліва: інж. М. Граб, тодішній голова відділу КУК у Монтреалі, Лідія Шульгина, п-і Граб, д-р Ростислав Олександрович Шульгин.

Табл. XV

Внуки Олександра Яковича з другим Дідунем (по Мамі), Впреосв. Владикою Андреєм, Архиепископом Едмонтону та Західньої Канади (Українсько Греко-православної Церкви). Довкола Владики з ліва на право: Константин, Наталія, Олександра і Ігор Ростиславичі Шульгини (літо 1968 р.)

Табл. XVI

Дім родини Шульгинів на Лук'янівці у Києві (на Манастирській ч. 9). Під домом стоїть зліва: Лена Леонтович з бабусею Єфросинією Устимович (яка подарувала дім доні Любові та її чоловікові) та з Мамою — Марією Миколаївною Леонтович (тіткою О. Я. Шульгина). Прізвище знайомої (остання зправа) — невідоме.

Табл. XVII

ґазон, на взірець англійських садів. Далі декоративні групи дерев, і потім один з овочевих садів. А там з вужчого боку дому скільки квітів! І зараз бачу та наче відчуваю пахощі, що піднімалися там на весні, коли зацвіли величезні кущі жасміну, квітли вишні та яблуні, бузок і рожі, розкішні темні, жовті, білі рожі, які так любила баба і не без підстав була ними горда. До ставка йшла дорога, вся зелена, її розчищати було заборонено, а навколо були посаджені різні кущі, що теж квітли, а між ними — дивна річ — оливкове дерево, що так гарно пахло... Ставок теж було видно, за ним греблі, що заросли вербами.

Якось улітку ми пили на веранді чай, а один з гостей і каже до бабусі:

— Як хороше у вас, але шкода, що ті верби закривають горизонт. Чому б вам не прорубати серед них «вікно».

І «вікно» було зроблене: кілька дерев зрубали, а крізь ту прогалину можна було бачити далеч ланів...

Мені трохи ніяково перед читачем, що я беруся описувати цей «райський куточок» України. Описи природи завжди нудять, і треба мати палітру Гоголя, щоб передати розкіш тієї землі, яку він любив, хоч її й зрадив. Може, нічим особливим Сохвине й не відрізняється від тисячі інших сіл і садиб на Україні, а особливо на благословенній Полтавщині. Але нехай читач вибачить — мені воно наймиліше...

Я сказав, що там було кілька садів. Дійсно «усадьба» баби своїми розмірами не відповідала її маєткові: вона володіла 400 десятинами, а «усадьба» та подвір'я й городи займали не менше 50 десятин. Це тому, що до розділу маєтку між дітьми він перевищував 2 000 десятин, а крім того, в ті часи не так цінували кожен клаптик землі. Баба ж була широкої вдачі, любила дерева й квіти. Десь по лівому боці, за ставком, похило стояв найстарший сад, що звався чомусь «Кострівщиною». Там яблуні й груші були майже столітні: по другому боці ставка був теж величезний сад, при самому домі, де дерева були трохи молодші і дуже плодючі. Було ще два садки, один майже мого віку, інший насаджений вже за моїх часів. Ці сади віддавали на відкуп фахівцям-купцям, що збирали яблука та груші й кудись вивозили. Це були або євреї, або частіше росіяни, які на ціле літо оселювалися серед дерев, живучи в куренях і маючи подвійне завдання — охороняти овочі та збирати й вивозити їх. На селі цих людей називали «руськими», підкреслюючи цим, що наші селяни «руськими» себе ніяк не вважали; вони були «тутешні», «хахли», часом «малороси», а свідоміші стали пізніше називати себе українцями. У всякому разі ці «руські» не тільки мовою, але й фізично та й усією вдачею відрізнялися від «тутешніх» людей. Я відчував це ще зовсім малим.

Але вернімося до садиби моєї баби. Між великими садами розкинулися й великі порожні місця, де садили городину; тут же потроху виросли два, а потім навіть три подвір'я, де були стайні для коней, коровники, свинарні, містилися комори, столярня, кузня та стояли різні господарські машини, гарби, вози тощо. Така розкиданість бу-

дівель була наче б то не раціональна, але бралася до уваги й можливість пожежі, які на селі так часто траплялися.

Ці подвір'я, особливо стайня для коней, дуже приваблювали мене малого, особливо як я мав 8-10 років. Все, що там діялося, надзвичайно мене цікавило. Але естетика була, звичайно, коло дому і в садках. Ставок у дитинстві та в юнацькі роки теж дуже мене вабив до себе. Там були джерела, і він ніколи не висихав, але літом здебільша був невеликий. Зате на весні він широко розливався, і човном можна було далеко плисти по затоплених луках, серед високої трави, поміж цілою системою гребель, що обросли величезними похилими вербами. Ці луки, коли вода спадала, були надзвичайно хороші. Літом там росли буйні трави, а під вербами можна було знайти приємний холодок. Це було за садом, і з того витворилося нове слово «засад», куди часом виїздили літом на пікніки. Там, уже дорослим юнаком, любив я забратися самотою з своїми книжками й клаптиками паперу, там мріяв, думав, там, може, найбільше (та ще в зовсім іншому місці, над Дніпром у Трипіллі) складався мій світогляд...

Село стояло близько, але все ж осторонь від дідичної «усадьби». Головна вулиця була надзвичайно широка, а посередині села ставок, що на весні зливався з панським ставом. Сохвине було типовим українським селом: білі хати з солом'яними на чотири скати дахами, комори, стайні, високі клуні та звичайні вишневі садки оточували хату. Хат було біля сотні, може трохи більше. Була й школа, але не було церкви, найближча була за дві з половиною верстви в селі Хильківці. Отже, Сохвине — це властиво великий хутір. Чисто український характер його тим більше цікавий, що самі сохвинці не були місцевими людьми. За кріпацьких часів мій прадід Адріян Устимович, курський губернатор, мав на Курщині землі та кріпаків; він їх перевіз до свого маєтку на Полтавщині та заснував це село. Про своє російське походження люди пам'ятали. Але російську мову вони давно забули, перевінчалися з сусідніми селами й цілковито асимілювалися. Це можна пояснити тим, що їх від початку було небагато, бо в інших місцевостях росіяни, що потрапили на Україну, зберегли одяг і мову, тільки хати їх були вже подібні на наші. Таке російське село я бачив на Катеринославщині біля «Чорного лісу».

Я любив ходити на село, але в панському вбранні це було дуже небезпечно, бо з подвір'їв вибігали десятки собак і кидалися на вас з великою люттю, а кожного разу, коли я верхи проїздив через Сохвине, ціла зграя їх гналася за мною.

Я люблю стару садибу баби, квіти і «засад», і саме село, але чого мені завжди бракує на чужині — це степу... Змалку їхати кудись в екіпажі, а пізніше в 9-10 років гнати верхи на коні, по безкрайому степу — це підносило мій дух, робило мене щасливим. Хорольський повіт лежить на узгір'ї, між двома річками: Сулою та Ворсклою. Це узгір'я властиво дуже невисоке, але воно домінує над широкими просторами. На захід синіли «гори» над Сулою, а на південь і схід тяглася рівнина на яких п'ятдесят верстов і йшла просто до Дніпра. Коли виїхати на могилу, краєвидові нема ні кінця, ні краю. В один

бік чистий степ, у другий теж степ, але вкритий зеленими хуторами. Де у Франції, де в Европі знайти такий безкраїй простір?! Влітку все таке нагріте, жита колишуться, колишеться наче й саме повітря. Часом ви бачите... десь миготить вода... Це міраж, як у пустелі... А над вами блакитне небо і гаряче сонце, десь у небі спів жайворонків. Як не мріяти про якесь велике майбутнє, як не мріяти, що й ці степи, вкриті козацькими кістками, стануть колись вільні. А коли вам 16-17 років, то ці мрії захоплюють вас безмежно і не можуть не залишити сліду на все життя...

*

Я хотів подати тут новим поколінням нарис життя українського села таким, як я його знав за свого дитинства та юнацтва. Мимоволі мушу почати з близьких мені людей, з того панського будинку, де я здобув перші враження життя.

Дім баби, як я вже говорив, був дуже великий. З одного кінця до другого простягнувся великий коридор, не менше шести метрів завширшки. В частині, ближчій до ставу, до ґанку, він переходив безпосередньо у велику залю. Всі інші кімнати, крім службових, сходилися до цього коридору і так само були поважного розміру. Сам коридор великими скляними вікнами переділював дім на дві частини: одна, з залею, на зиму здебільша зачинялася, бо обігріти такий великий дім було нелегко. Палили в печах здебільша дровами, часом і соломою, ніколи вугіллям. В хату дівчата наносили цілі снопи соломи, а потім весь час докладали її в піч, і вона нагрівала гарні кафльові печі, що були в усіх панських і міських будинках на Україні. В теплій частині коридору була їдальня, а поруч, ще за другою скляною перегородкою, невелика «гостинна», де було широке вікно, вона звалася «венеціянською» кімнатою. В їдальні та «венеціянській» і скупчувалося все життя. Особливо коли баба лишалася сама з своїм управителем, Федором Юхимовичем Палевичем, людиною цікавою, про яку ще буде мова.

В їдальні, біля великого стола, стояв вічно паруючий «самовар», і баба, як не була на полі чи не ходила по господарству, сиділа в великому кріслі і безконечно пила чай. Ми з сестрою теж сиділи за тим столом, і нам на стільці накладали товстелезних книжок, щоб бодай наші голови було видно над столом. Тут же відбувалися наші дитячі забави, які я вмів завжди вигадувати. Сестра Надійка, старша за мене на півтора року, була більше сумна та млява, але охоче брала участь у моїх вигадках. Все казала: «Таке мале, а вигадує!» Я любив особливо свого дерев'яного коня і «дочку» Оленку. Я їхав до міста, а Оленка плакала, і я повертався назад: «Знов плаче». Ці забави завжди викликали сміх старших, а я не розумів, чому вони сміялися.

Сохвине ми з сестрою дуже любили. Їхати з міста на село, до баби було страшенною насолодою. Залізнича станція Хорол була на віддалі десяти кілометрів від Сохвиного, і коли ми бачили нарешті ряд височезних, майже столітніх тополь, серце завмирало від непереможного нетерпіння.

Змалку почав я розбиратися у всіх родинних і навіть соціяльних відносинах панського дому та села. Багато було леґенд про родинне минуле та про мітичну для мене постать діда Миколи Андріяновича Устимовича. Я згадував уже про його величну постать на портреті, що висів в одному з сальонів. Устимовичі — старий рід на Полтавщині. Це були нащадки козацької старшини, що походила від леґендарного сотника з Запоріжжя Сахно-Устимовича. Старі родини на Полтавщині були, звичайно, споріднені між собою. Генеалогію Устимовичів я знаю більше з родинних переказів. Вони ніби споріднені були з Кочубеями й Данилом Апостолом та з князями Кудашевими (турецького походження), а безпосередньо з графами Милорадовичами. Це стара сербська родина, що еміґрувала на Україну десь у 17 столітті. Відомо, що був у нас полковник Милорадович, який полишив по собі досить сумну славу. Далі цей рід, як і багато інших старшинських родів, перейшов на царську службу. Відомий був генерал Милорадович, що 1812 командував «народним ополченієм», а 1825, під час повстання декабристів, був забитий одним з них — Каховським. Він і був моїм прадідом, бо його донька, графиня Милорадович, одружилася з Адріяном Устимовичем, курським губернатором, батьком мого діда. Дивна річ: скільки сербської крови лишилося в тому роді, що вже двоє століть жив на Україні? А між тим мій учитель, антрополог Федір Вовк, говорив, що за типом я справжній серб. Пізніше не раз те саме говорили мені самі серби, а сербський міністер Спалайкович на одному дипломатичному обіді в Парижі все говорив мені: «Серб, ви справжній серб!» Інші, там присутні, теж говорили мені: «Ви з Спалайковичем подібні один до одного». Не знаю, чи дійсно в мені так міцно засіла сербська кров Милорадовичів, чи просто я належу до динарської підраси, яка особливо розповсюджена в Сербії, але широко існує й на Україні.

Невідомо мені, які становища в кінці 17 віку посідали Устимовичі, мої прадіди, але на портретах Боровиковського вони теж виглядали «вельможами» часів Катерини.

Де і як виховувалися мій дід Микола Адріянович, я не знаю. Але відомо, що він був штабс-капітаном російської армії і брав участь у Севастопольській кампанії 1855. Після пішов у відставку і повернувся на село. Знаю також, що він часто їздив до Москви, що бував у тамошніх високих колах інтеліґенії, здається, слов'янофілів. Але бував і в Києві та від самого початку був передплатником «Киевской старины», яка стояла на полицях його величезних книжкових шахов. Саме там, коли Микола Адріянович прийшов до редакції з своєю улюбленою донькою Любов'ю Миколаївною, моєю матір'ю, і познайомився з нею її майбутній чоловік — Яків Миколаєвич Шульгин.

Дід, безперечно, був прихильником України, «українофілом», як тоді казали, хоч безпосередньо в українському рухові участи не брав, по-українському майже не говорив. Це був дуже ліберальний пан, що щиро співчував селянству. При реформі 1861 він чи то звільнив селян передчасно, чи віддав їм землю без викупу, якого вимагав уряд і поміщики. У всякому разі його вчинок викликав обурення дворянства, і на його маєток на якийсь час було накладено опіку.

У нього був ще й інший конфлікт з панством, зокрема з його власною родиною: він полюбив молоденьку селянську дівчину, ще дватри роки перед тим звичайну кріпачку, і вирішив з нею одружитися. Родина робила все, щоб відхилити його від такого мезальянсу. Але дід знав, чого хотів. Він був прихильником ідей Руссо (цікаво, що його внук, тобто я спеціялізувався на Руссо!), вірив у те, що людина, не зіпсована культурою, краща й вартніша від здеґенерованих аристократів. Обравши цю дівчину, майже дитину — їй було тоді 14 років — він не помилився: її енерґія, сила, розум влили нової крови до аристократичної. З нею він спокійно прожив свій вік, не втративши, як інші пани, свого маєтку. В ділах він, певне, був наївною людиною. Від баби я чув, як він пробував взяти участь у якихось підприємствах і кожного разу його обдурювали. Він повертався додому й казав: «Рибонько, моя, ми зруйновані . . .» Але «рибонька» бралася до справ, обмірковувала нові засоби експлуатації своїх маєтків, чесно виплачувала борги, і господарство якнайкраще розвивалося далі.

З усього, що я знаю про діда, можу сказати, що він був людиною поважною, шляхетною, а заразом і, так би мовити, «зайвою». Панство, аристократія, серед якої він був своєю людиною, видно, його не приваблювали, скоріше відштовхували. Безперечно, він був людиною освіченою. В його кабінеті, крім комплекту «Киевской старины», були так само і найкращі ліберальні російські журнали тих часів. Були й нечисленні на той час українські книжки, а також закордонні книжки 18 віку та новіші, на той час такі популярні, як, наприклад, російський переклад Бокля («Історія цивілізації в Англії») та багато інших. Але й до чисто літературних, інтеліґентських кіл дід теж, певно, не пристав. Мій батько, що саме жив і працював серед них, колись признався мені, що з дідом йому не дуже цікаво вести розмови: він був далекий від поточних інтересів тих кіл.

На селі ж, в очах селян, він був трохи комічною постаттю, бо до кінця лишився чужим селу мешканцем міста. Селянам він співчував, але вони іноді з нього кепкували. Баба колись оповідала, як одного разу він їхав полем, а тим часом у селянина перекинувся віз з снопами. Дід зупинився, взяв вила і почав накидати снопи на віз . . . А лукавий селянин потроху скидав снопи на другий бік. «А тепер, пане, як ваша ласка, допоможіть і з другого боку». Добрий пан, звичайно, допоміг . . .

Може, селяни мали підстави скептично ставитися до мого діда: хоч він був їх приятелем, його енерґійна жінка, на їх думку, визискувала селянство так само, як це робилося й по інших маєтках.

В російській літературі середини 19 віку дуже яскраво намальовано тип «лишнего человека», пана, що відійшов від панства, але його культура, здебільша західня, перешкоджала йому органічно увійти в життя оточення чи просто маєтку. Турґенєв майстерно окреслив цей тип людей. і мені здається, що мій симпатичний дід якраз був «лишним» і, може, через це сумним. Зате його шляхетні ідеї захопили його старшу доньку, Любов Миколаївну, мою матір. З властивою їй енерґією ця напівселянська дівчина прагнула втілити його ідеї в

життя. Кволість діда компенсувалася завзятістю цієї надзвичайно волевої і безмежно доброї дівчини. Але її воля постійно наражалася на ще іншу волю, людини, яка не мала освіти, зате мала реальні практичні погляди. Ця друга воля була дужча за волю моєї матері — воля моєї баби.

II. ЖІНКА-МІНІСТЕР ТА ЇЇ ГОСПОДАРСТВО

Постать баби була домінуючою скрізь, де вона з'явилася. В цілому повіті вона була популярна своєю діловитістю та вмінням вести своє порівнюючи невелике господарство. «Жінка-міністер» — казали про неї сусіди.

У всі подробиці господарства вона входила сама. Управитель, безмежно відданий їй та всій родині, згаданий уже Федір Юхимович, відогравав зовсім другорядну ролю, хоч так само добре розумів господарство. Кожного вечора за столом вони говорили між собою: що загадати на завтра? чи пора вже сіяти? чи не пора — в залежності від пори року — жати? з чого починати? Далі йшли розмови про скотину, про коней, і всі ці розмови кінчалися обов'язково гарячою суперечкою, в якій здебільшого перемагала воля баби, але не здавався й Федір Юхимович, а навіть як терпів поразку, ще довго бубонів. Сторонньому могло здатися, що це вороги, але в головному в них було повне порозуміння, і коли хтось третій додавав щось від себе, особливо, коли справа стосувалася соціяльних відносин, вони однодушно відстоювали свої погляди, чи краще сказати, переконання. Їхні суперечки все ж були органічною частиною життя Сохвиного. Вони самі іноді глузували з себе.

День у маєтку починався дуже рано: ще сонце не сходило, як Федір Юхимович виходив із дому. Будив робітників, доглядав, щоб скотині, коням, свиням тощо засипали їжу, щоб їх напоїли. Далі він мусів поставити робітників на різну працю. Коли все господарство було пущене в рух, управитель повертався додому снідати. Робітники теж снідали в «людській» кухні, а літом просто надворі, біля неї, їли з однієї великої миски свій куліш, з великими шматками хліба в руках.

Біля дев'ятої години до ґанку під'їздив кучер на маленькому двомісному кабріолеті, що його багато років возив улюблений бабин кінь «Буланий-кукленко». Були ще в нього брати — «Вороний-кукленко» і «Сірий-кукленко». Всі троє дуже смирні, добрі та розумні коні. Але найрозумніший був Сірий: на вигляд менш огрядний, менший і на зріст за братів, але надзвичайно тяговитий та щирий. Його часто запрягали в «хурґон», коли посилали когось із сталих службовців по пошту та доручали закупити різні речі в Хоролі, за яких п'ятнадцять верстов. Одного разу поїхав Данило Столяр, людина мудра й інтеліґентна, та ще й хитрувата. Він не був п'яницею, дійсних п'яниць було мало на селі, але любив випити і часом, як людина, мало досвідчена в пиятцтві, перебирав через край . . . Отже повіз його Сірий

до Хоролу, і все було добре до першої корчми, ще перед Хоролом. А далі Данило став «мертвим тілом», Сірий довіз його до Хоролу, зупинився перед поштою, куди звичайно завжди заїздили, постояв, оглянувся — ніякого руху, повіз Данила до земства, тобто земського кооперативу. Постояв і там — теж нема руху. Так бачили його й коло Малкина, великої єврейської крамниці, та й в інших місцях. Нарешті, Сірий вирішив, що вже час вертатися додому. Обережно, щоб не зачепитися за стовпи, довіз він те «мертве тіло» до Сохвиного, аж до стайні.

Баба теж їздила цим Сірим, але найбільше Буланим. А коли ми з сестрою були ще малими, як і пізніше наші брати, ми вважали великим щастям поїхати з бабою на поле. Раз мені така подорож дорого обійшлася. Бабуся довго стояла біля комори, куди зсипали хліб. Було дуже душно, сонце палило, як на півдні. Я сидів тихенько та ждав бабу. Мені стало недобре, але я промовчав. Глянувши на мене, баба перелякалася, вхопила мене, посадила в кабріолет і скільки духу помчала додому: виявилося, що я мав соняшний удар. Після того я довго й небезпечно хворів.

Але здебільшого ці подорожі були дуже веселі. Як їхали полем, баба щось оповідала, іноді наспівувала нам старі пісні. Пам'ятаю:

Ой, де Ятрань круто в'ється,
Де по каменю біжить,
Там дівчина, гей! як зветься?
Козак знає, та мовчить . . .

Баба, очевидно, під впливом діда й оточення вміла дуже любити природу, захоплювалась степом та й мене навчала любити його . . . Селяни теж, певно, люблять степ, але не здають собі в тому справи, як і мешканці гір: коли я в розкішних околицях, високо в горах Швайцарії, запитав пастухів, чи люблять вони цей чудесний краєвид, вони весело зареготалися мені у відповідь. Питання дійсно було немудре, але я мав тоді сімнадцять років і був (та й залишився на все життя) ентузіястом природи.

Але мета баби, коли вона виїздила на поле, була менш поетична. Треба було своїми очима побачити, що де робиться, треба було доглянути, щоб усе робилося гаразд, щоб своєчасно закінчити ту чи іншу роботу. Часами вона давала розпорядження, і то на віддалі, і голос її дзвенів десь далеко. Іноді гнівалася, коли робилося не так, як їй хотілося. Всі її розпорядження були речеві, доцільні, і сперечатися з нею було неможливо. Коли мені було 12-15 років, я сам виїздив на коні в поле: баба доручала мені поїхати туди чи сюди, передати вказівки робітникам або розпитати, що там робиться. Я тоді дуже цікавився господарськими справами і залюбки виконував її доручення, але не любив, щоб мене звали «паничем». А крім того, де міг та як міг, хотів допомогти робітникам. Практично це була радше гра, бо моя фізична допомога рідко коли була доцільна. До того ж я ніколи не був міцний, але ця добровільна праця, скакання на коні степом, пізніше човен на Дніпрі — все це дуже мене фізично розви-

нуло та загартувало на здорову людину. Я любив гребти сіно та складати в копи, сам умів на гарбі відповідно розкладати снопи, як і вмів складати копи. Любив і косити. Ще бувши малим, я мав малу садівничу косу. Добре навчився володіти нею, а потім і великою косою. Але косар з мене був лихий, моє серце не витримувало, і як не прагнув я зійти з косарями — не міг. Це мене соромило, а селяни всміхалися собі, мовляв, «панич» грається, проте певно в душі мені за це симпатизували, а відношення в мене з ними — чому, видно буде далі — були дуже близькі, просто сердешні.

Господарство баба вела згідно з усіма традиціями і сама чудово знала всі жіночі селянські роботи й артистично жала серпом. Але в цієї селянки, взагалі неосвіченої та не ознайомленої з сучасною аґрономією, була якась інтуїція. З повітря вона підхоплювала всі поради, як народні, так і вчені, які доходили до неї, і не мала в собі жадного консерватизму. Міняла сівозміни відповідно до тих порад, робила дослідні посіви на клаптиках поля, а як удавалося, тоді широко застосовувала в господарстві новину. Кінець-кінцем, вона всупереч традиціям навчилася використовувати кожний шматочок землі, не засіяного в неї майже не лишалося.

Всі нові сільсько-господарські машини вона набувала раніше від інших. Парова молотарка була в неї певно ще до мого народження. Це була велика й цікава для мене процедура: вісім пар волів тягли спершу молотарку, а потім і «паровик» на поле, і там установлював їх машиніст. Хліб просто з кіп підвозили до молотарки, не складаючи попередньо в скирти, що було пересторогою від пожежі. Рядові сівалки, механічні косарки для сіна, жатки, пізніше снопов'язалки та сила інших приладів — все це було в маєткові моєї баби.

Ще дуже давно, може, на початку 90-их років, чи й раніше, коли в цій околиці від скотарства все більше й більше переходили на чисте хліборобство, баба побачила, що земля виснажується і її треба угноювати. Але чим? Про штучні добрива тоді не було ще й мови: був гній природний, від скотини. Тоді баба почала радити й селянам угноювати землю, бо родила вона їм не дуже щедро. Селяни спершу її не послухали. Тоді вона їм запропонувала, що її робітники заберуть на дворах увесь гній. Селяни тим дуже втішилися:

— Оце дожилися, що бариня нам двори чистить!..

А коли вони побачили, як у баби вродив хліб, більше нікому вже того дорогоцінного гною не віддавали, а везли його на свої лани.

Не одну пораду давала отак баба селянам, але далеко не завжди вони її слухали. Під впливом «артільного батька» Миколи Лівицького, що не раз бував у нас і дуже гаряче проповідував по Україні свої ідеї, баба й собі радила пристрасно селянам позасновувати ті артілі, але принаймні в ті часи та в тій формі ця думка не прищепилася: індивідуалізм — основа психології українського селянина.

Бачила баба, що стародавні звичаї занепадають. Люди все більше купують собі матерію на одяг у місті. Прекрасні народні строї — плахти, чумарки тощо замінялися в жінок «кохтою», а в чоловіків «піджаком». Це було наслідування панського вбрання, однак невдале й неестетичне. Тільки в неділю біля церкви та ще під час весілля можна

було бачити стародавні вбрання, та й то більше на жінках і старих людях. Баба вирішила, що треба навчити людей самих ткати чи, краще казати, вернути до старих звичаїв. Виписала якусь ткачиху аж десь із Білорущини, замовила кілька варстатів, запросила кільканадцять дівчат: великий дім обернувся на якийсь час у майстерню. Сама баба шила собі сукні з тих самотканних матерій. Але справа не пішла: селяни поставилися й до цієї затії скептично. Може, це була до певної міри помилка брати ткачиху з іншої країни: її вироби людям не сподобалися. І баба своєю невдачею була огірчена.

Баба мала бажання допомагати людям, але одночасно стояла твердо на віковічній традиції, що є пани й селяни, що останні мусять працювати, бо так, певно, й від Бога покладено. Визиск робітників ішов повною ходою, і, як побачимо далі, я дуже гостро й тяжко почав це відчувати. А в селян була своя, так само споконвічна психологія, свої думки про те, що земля не панська, а Божа. Конфлікт наростав. Дивно, що в тодішніх обставинах кожна людина, переходячи з одного соціяльного стану в інший, з селянина робилася паном чи з пана селянином, дуже швидко міняла й свої соціяльні погляди та звички.

Моя баба — найкращий тому приклад. До десяти років вона була кріпачкою. Про своє важке життя вона не раз оповідала нам. Її мати, моя прабабуся, дожила до 94 років, але на розум була зовсім нормальна. Жила вона у баби, і нас малими щодня водили до неї. Прабаба померла, як мені було три-чотири роки. Але лишився брат баби з великою родиною та діти сестри. Не знаю, як вона допомагала їм за життя діда, а коли він помер, баба купила братові хутір на сорок десятин, і як їхати було на Хорол, здалека видно було на пагорбі огрядну велику хату та його клуні й стайні. Допомагала баба й іншим членам своєї селянської родини, хоч завжди відчувалося, що чогось бракує в цих взаємовідносинах: все ж, з одного боку, це була пані, а з другого — прості селяни. Між ними моральна прірва, яку пробувала засипати тільки моя мама, Любов Миколаївна. Справа тут була навіть не в освіті, бож яка освіта була в баби, а в соціяльних поглядах та взаємовідносинах.

Дід як учень Руссо зовсім не вважав за потрібне давати освіту жінкам, але дітей учив. Баба була напівписьменна, але дивна річ — в розмові з нею найкультурніша людина могла цього не відчути. Вона дуже зжилася з дідом і з усім оточенням, чимало культурних поглядів стали їй близькі та зрозумілі. Коли вона говорила з селянами, все ж це була селянка. Приймаючи ж панів або їдучи сама в гості, вона була пані, що трималася просто, але з справжньою гідністю. Та не тільки з розмов засвоїла вона собі багато речей. Їй читали книжки, особливо зимою, довгими вечорами. Спершу молодша дочка Маруся, а як вона вийшла заміж, читав Федір Юхимович. Читали вони і російських, і українських, і перекладних авторів, читали вголос і «Історію України» Аркаса. Баба слухала книжку з глибоким захопленням. Славила одних діячів, обурювалася на інших. Дорошенко їй дуже імпонував, але вона страшенно була на нього обурена, що він нібито через жінку повернувся до Чигирина і тому програв

справу. Надзвичайно любила баба театр. Як дивилася в Києві на Миколу Садовського в ролі Петра Дорошенка, то заливалася гіркими сльозами. Пам'ятаю, яке враження справила на неї опера «Ріґолетто» і з яким жахом вона мені ще малому про неї оповідала.

Якби я проминув ще одну рису баби, характеристика її була б не повна: баба була дуже побожна і постійно їздила до своєї улюбленої церкви у Войнівці; возила й нас, жертвувала на церкву та завжди молилася щиро й довго. Те, що православна церква тоді була «оплотом» самодержавства та всього російського режиму, їй було байдуже. Я ніколи не чув від неї монархічних поглядів, але вона стояла за існуючий лад, і в цьому з церквою в неї була повна однозгідність.

Надзвичайно жива, привітна, весела, баба дуже любила і дітей своїх і внуків, і ми її любили. Але були в неї свої прикрощі, згода й незгода з своїми дітьми. Вона була пристрасна і неймовірно енерґійна, і якщо в її внуків є трохи енерґії, то безперечно ми завдячуємо це їй. З-за кордону ми не могли листуватися: одного тільки листа, якраз напередодні її смерти, я зважився написати їй і в ньому саме й сказав, звідки маю енерґію. Баба була дуже честолюбна й тішилася кожним із внуків, як він чи добре вчився, чи досягнув чогось. І вона була дуже горда, що її внук став міністром України. Коли їй прочитали мого листа, вона заплакала.

Доля врятувала її від страшного кінця. 1917 року, коли розрухи й грабежі на селах досягли жахливих розмірів, банда таких розбійників з'явилася одного дня й до Сохвиного. Це були якісь зайди, в усякому разі не з Сохвиного. Бандити увірвалися в дім баби та кинулися до Федора Юхимовича, питаючи, де вона. Він спокійно відповів, що вона виїхала. Тим часом баба, обв'язана хустиною, пройшла повз бандитів, і вони її не впізнали, думаючи, що то служниця. Баба вискочила на ґанок, а там її чекало кілька чеських полонених, які в неї працювали. Вони її оточили та хутко вивели за ворота. Один з полонених чекав її з кабріолетом і скільки духу повіз до батюшки в село Войнівку. Це, як я сказав, була найлюбіша бабі церква, а з батюшкою вона була в добрих стосунках. Він зрозумів, що баба була в небезпеці, і, маючи доброго коня, знову скільки духу помчав її на залізничу станцію і посадив на потяг до Києва.

Приїхавши до Києва, баба до Сохвиного більше не повернулася, хоч їй це й було дуже боляче. Спершу вона жила в великому власному будинку Леонтовичів у Липках, панській дільниці Києва, у своєї доньки Марусі, а опісля, коли Київ остаточно опанували більшовики, всі вони оселилися в невеличкому будинку мами, з гарним садком, на Лук'янівці, і там, без діла, старіючи, «бабуся» дожила свого віку, оточена найлюбішою дочкою та внучками. Померла вона на вісьмидесятому році життя. Пережила бурхливе й нелегке життя, але була обігріта своєю теплою любов'ю до дітей і внуків, що так само гаряче любили її. А для мене вона лишилася символом невсипущої енерґії нашого народу, тієї України, що її дитиною й прообразом вона завжди була.

III. РОДИНА ЛЕОНТОВИЧІВ НА ПОЛТАВЩИНІ

За контрастом я мусів би перейти від баби до її антагоніста, моєї матері. Але щоб дати повніший нарис тогочасних маєтків і їх власників, я мушу бодай коротенько згадати за свою тітку Марію Миколаївну, та за мальовничого дядька мого, Миколу Миколаєвича Устимовича, останнього козака на Полтавщині.

Тітка Маруся, в протилежність до своєї старшої сестри й брата, була тиха, спокійна людина, не мала бурхливого характеру родини. Виразної індивідуальности вона теж не мала, була дуже слухняна й добра донька та дбала тільки про одне — мир у родині. Ми, діти, дуже її любили, і вона відогравала поважну ролю в нашому вихованні, як ми були малі. Мати, що була на п'ять років старша за неї, дуже нею опікувалася, а дівчиною тітка цілими місяцями жила взимку з нами, в Києві або Єлисаветі. Вісім років по смерті діда вона лишалася при своїй матері та не хотіла виходити заміж. Нарешті, 1899 року, по довгих ваганнях, вона згодилася вийти заміж за лубенського заможного землевласника Константина Миколаєвича Леонтовича. На придане вона одержала при Сохвиному 700 десятин чудової землі (та ще в одному шматкові). Рід Леонтовичів так само належав до стародавніх шляхетських родів на Полтавщині. В кінці XIX і на початках XX століття було чотири брати Леонтовичі — всі багаті землевласники, і, крім молодшого, Павлика, всі відогравали якусь ролю в місцевому житті. Один з них, третій брат, Володимир, був відомий український діяч і письменник, що з 1917 року став мені дуже близьким другом, і за кордоном наші відносини були надзвичайно тісні аж до самої його смерти (в Празі). Про нього мені ще доведеться говорити в другій частині моїх спогадів.

В той час як Володимир був одвертим українським діячем і відомим лібералом, старші його брати, Іван і Кость, були консерватори і монархісти. Правда, вони почали своє життя як революціонери, але згодом відхрестилися від своїх далекосяжних ідей, а наприкінці життя, за революції, хоч революціонерами й не стали, але визнали слушність за братом Володимиром та стали свідомими українцями.

Іван Миколаєвич був людиною дуже мудрою, добрим господарем і не абияким, як на той час, громадським діячем. Був він головою Лубенського земства, на свій зразок місцевого самоврядування, яке відогравало дуже поважну ролю в житті окремих земель на Україні. Згодом він став головою Губерніяльного Полтавського земства: був також «предводителем дворянства», тобто маршалком — спершу повітовим, згодом губерніяльним, і нарешті обрали його до Всеросійської державної ради. В межах тодішнього режиму це була консервативно-ліберальна постать, що їй інтереси рідної Полтавщини не були байдужі. Брат його, Кость, дуже гордився Іваном, заступав його на різних повітових посадах. Хоч він і поділяв погляди брата Івана, але був більш консервативний, особливо в часи першої революції 1905 року. Його улюбленою газетою було «Новое время», яку мої батьки не зносили. Саме в ті часи, як мені було 13-15 років, довгі розмови з ним мали певно свій вплив на мене: переконати він мене не

міг, бо я перебував цілковито під впливом радикальних, антимонархічних і антимосковських думок батьків. Але все ж він умів спокійно під час їзди по полях говорити зі мною на дразливі теми. Це було для мене — audiatur et altera pars. Поруч з ідеями ліберальними, соціялістичними, а тим самим антидержавними, від нього я дізнавався про чисто практичні завдання державного життя. Маєток Костя Миколаєвича знаходився десь за 20 верстов від Лубень і за 12 від вузлової залізничої станції Ромодан. З Сохвиного ми часто їздили кіньми до Литвяків: 50 верстов їхалося 4-5 годин, бо й шляхи були не дуже то добрі. Під'їжджаючи до маєтку, треба було спуститися на долину, спуск був дуже крутий, а при відсутності гальм навіть небезпечний.

Литвяки — це величезне й гарне село над Сулою. Річка ця невеличка, але дуже мальовнича. Купатись у ній та плавати на човні було великою насолодою. Це справжня поезія природи, що так характерна для України. Маєток був за селом. Тут повний контраст із Сохвиним: там стайні, комори розкидані на кількох дворищах, дещо похилені, підправлені, — тут усе раціонально скупчене, скрізь повний лад. Сад і парк творили одне ціле; одна частина парку була в долині, друга підносилася вгору, звідки надзвичайно гарний краєвид на Засулля... Дім двоповерховий, добре уряджений, з великою верандою в садок. Весь цей дім утримувався по-панському, при столі прислуговував старий лакей Савелій. Нам, при нашому демократизмі, це не дуже подобалося, хоч... ніде правди діти: приємно було гостювати у доброї тітки, яка так прагнула все врядити, щоб нам було добре. І тітка, і її чоловік, не дивлячись на різниці в усіх поглядах, дуже батька любили, а я тут, як і в усій родині, користувався таким милим і щирим ставленням до мене, що гріх би мені був зле згадати Литвяки. Згодом з'явились діти, мої кузинки, молодші за мене, яких родина Шульгиних і я сам дуже щиро любили.

В цьому панському будинкові гості бували дуже часто, але були все це великі пани — сусіди: князі Орбеляні, князі Щербатови, брати Леонтовичі та інші подібні. Це був повний контраст з нашим інтеліґентським оточенням у Києві, з демократичним сохвинським маєтком та моїми сталими селянськими зв'язками. Все це одначе навчило мене бути своєю людиною серед різних соціяльних верстов і стало мені пізніше в великій пригоді; від королівських чи міністерських палаців, де мені доводилося бувати як міністру, я заходив до найбідніших еміґрантських родин і скрізь почував себе легко. Беручи звичайно під увагу «протокол», я одначе цілком природно навчився говорити однаково і рівно з найбільшими, прославленими людьми нашої доби, як і з простим селянином-еміґрантом.

Щодо Леонтовичів, то мушу згадати, що поруч з гістьми, великими панами, бували й інші — поміщики середньої руки, але дуже інтеліґентні люди. Добре пригадую тільки одного — оригінала, яких мало. Звався він Милорадович, але графом не був, хоч можливо теж, що належав до нащадків полковника Милорадовича. Мав він землю й садибу з досить великим будинком, критим соломою, в самому селі, недалеко від Сули. Сам він був трохи етнографом, десь писав (зда-

ється, в «Киевской старине») і ... малював. Але що це були за пейзажі?! Він дарував їх тітці, і Леонтовичі з чемности вішали їх на стіни. Часто приїздив, і його дуже мило зустрічали, не дивлячись на екстраваґантність убрання. Співбесідником він був цікавим. Була в нього жінка, яку він не показував і не міг показати, бо це була на вигляд проста селянка, не знаю, чи з панів, але в такому разі «опрощена». Ходила вона в селянському вбранні, пила горілку і поводила себе не статечно. Одна з численних анекдот про цього дивака Милорадовича полягала в тому, що хату свою на ніч він велів замикати знадвору, а коли ж було загорілася клуня, їх ледве не забули в тій хаті. Селяни з нього кепкували, але ставились до нього добре.

Кость Миколаєвич сам вів господарство, але більше покладався на своїх управителів, ніж баба. На поле їздив часто (і я з ним), з робітниками вітався ввічливо, але розмовляв тільки з приказчиком. Дистанція між ним і селянством була значно більша, ніж у Сохвиному та в багатьох інших середніх маєтностях.

В Сохвиному господарство велося з пристрастю, а тут спокійно. Коли траплялася посуха, чи випаде дощ, баба аж хворувала, а Кость Миколаєвич тільки говорив: «Це великий збиток» ... — і більш нічого. Господарство приносило йому прибутки, але він їх обчисляв на 5 відсотків, які можна було тоді одержати, реалізувавши капітал і поклавши гроші до банку. Він говорив мені, що мусить усе ж як пан, як «дворянин» вести господарство сам ... Коли багато панів-дворян зруйнувалося в ті часи, дядько Кость не зруйнувався, але я певен, що відсоток, який повинна була мати баба, був куди більший, ніж у цього пана, що провадив «раціональне» господарство. Звичайно, він був твердо переконаний, що пани мусять існувати та що селяни повинні на них працювати. А що думають селяни — це його мало обходило аж поки ... не прийшла революція 1905 року, і ті всі приховані конфлікти, що їх можна було не помічати, відразу висунулись на поверхню життя ...

Ця революція, розрухи 1905—1906 рр. дуже його збентежили. Безперечно, він став ще більш «правим» і тримався розхитаного вже царського уряду. Але прийшла війна та вже ґрандіозна революція 1917 року. Константин Миколаєвич як людина реальна зрозумів, що всьому, що було, настав кінець. В Тимчасовому уряді він дуже швидко розчарувався та не ждав ніякого ладу з Петрограду. Він бачив, що авторитет Центральної Ради все росте та росте. Він повірив, що Україна — це реальність та що вона сама дасть собі той лад, без якого, серед тодішнього бешкету, життя неможливе. Вже в травні 1917 року в розмовах зі мною він постійно домагався, щоб Центральна Рада взяла всю владу в свої руки.

Та після він і в Центральній Раді розчарувався. Підтримував гетьмана Скоропадського, але й гетьманство завалилося. Більшовики знов мали захопити Київ. Він упав у розпач, дійшов до повного, майже хворобливого відчаю. Дійсно, крім кулі «в затилок», нічого від більшовиків не міг він чекати. Близькі люди умовили його втікти. Він і справді пробрався до Криму, де тоді був генерал Врангель. Там же були й його брати Іван та Володимир. Але з Криму Константин

Миколайович уже не виїхав, десь у Теодосії помер на висипний тиф. Деякі дрібні речі його було передано пізніше мені, а я мав їх надіслати тітці Марусі. Лишились вони в мене, а бідолашна тітка десь перед останньою війною, чи на її початках, померла, доживши приблизно до 70 року життя. Зчезли й мої малі кузинки. Нічого не лишилося від тих Литвяків, де так зрівноважено та спокійно всі вони жили...

Іван Миколайович, так само, як і брати Володимир та Павло, опинився за кордоном, на еміґрації. Одного разу я зустрів дуже вже постарілого, але привітного Івана Миколайовича. Не знаю, коли саме він помер, але життя його за кордоном було не легке: не так матеріяльно, як морально. Ті, хто багато мав у житті, найбільше страждають, як усе стратять, особливо як це настане у старі літа. Важкі думи охоплювали Івана, колишнього велетня, що щиро по-своєму дбав за свій край, за свою Полтавщину. Все пішло марно. Володимир Миколайович може ще більше страждав, бо натуру мав дуже чулу, але він знайшов потіху в мистецтві. До того всіма силами я спонукав його в Празі. Надруковані його речі, написані за кордоном, це найкраще, що він написав. Наша літературна критика несправедливо забула цього письменника-реаліста. Він надрукував у Празі збірку оповідань «Ворохобня». Деякі з них знамениті. Серед них образ старого пана на еміґрації та його трагічні переживання. Це майстерне оповідання, а героєм його є не хто інший, як брат Іван — «Ліс рубають, щепки летять». Якби в цього пана було переконання, що коли він сам став «щепкою», а іншим стало добре, коли б створився новий справедливий лад, він може легше б переносив власні страждання. Але знав Іван, що нікому, крім хіба комісарів, краще не стало. І у старого пана була невимовна туга... Годі йому боротися, годі дбати про нове життя... Старий... Треба вмирати.

Отак відходило те життя, яке колись я добре знав, критикував його, але згадуючи, не можу не бачити в ньому й ясних моментів та шляхетних постатей.

IV. ОСТАННІЙ КОЗАК НА ПОЛТАВЩИНІ — МИКОЛА УСТИМОВИЧ

Зовсім інший характер мав мій рідний дядько Микола Миколайович Устимович. Жив він у маєткові, що дістався його дружині Любові Олександрівні, доньці відомого в Харкові професора медицини Кузнєцова, а по матері вона була княжна Кудашева. Маєток цей, В'язівок, знаходився тільки за півтори верстви від Сохвиного. При цьому селі було в Устимовичів 300-400 десятин, але головні землі лежали далі. При поділі маєтку діда баба віддала йому половину — 1 000 десятин при селі Бурбені — родове село Устимовичів, за 5 верстов від Сохвиного, та коло 200 десятин лугу аж за Сулою, де збереглися табуни коней ще з козацьких часів. Пізніше він придбав собі ще великий маєток у Липнягах, десь за десять верстов від В'язівка. Мав у Бурбені винокурню, а в Харкові великий дім. Словом, був ба-

гатою людиною, надзвичайно рухливою, охочою до різних нових підприємств. З освіти інженер, він вічно роз'їздив, хоч свої розкинені 3 500 десятин доглядав сам, за допомогою приказчиків. Але це не поміркований Кость Леонтович, а на додаток необережний та надто сміливий. А головне кохався в конях і мав табун добірних, золотої масти 300 коней. На цьому ґрунті не один пан на Полтавщині втратив свій маєток. Микола Миколайович зберіг свій аж до самої революції, але кризу він пережив не одну, коли приходили реченці сплати боргів, а готівки не було. В таких випадках щоразу відбувалася наступна сцена. Дядько приїздив до бабусі, був сумний, дуже йому боліла голова, на яку він насував смушеву шапку, та, розмовляючи, все ходив туди й назад по великій їдальні. Баба з острахом дивилася на нього, відчуваючи щось недобре; нарешті він признавався, що не має чим заплатити боргів та що на його маєтки можуть накласти арешт. Тоді починала бігати по хаті баба, з компресом на серці (вона роками слабувала на серцеву недугу), нарешті вирішувала: «Ґарантую борг!» Тоді в дядька голова починала боліти менше, а як кредитори (звичайно євреї) довідувалися про це, то казали: «Ну, як бариня ґарантує, то все гаразд». Таке було до неї довір'я в цілому повіті.

В'язівок — це величезна «економія», що обслуговувала в значній мірі всі землі, там же був і осередок конярства, де знаходились стайні, а в них стояли знамениті жеребці, дядькова гордість. Панський дім був дуже великий, хоч і родина була велика: 5 душ дітей, всі хлопці. Багато кімнат лишалось для гостей, кілька сальонів, величезна заля та просторий кабінет дядьків. В тому домі не було того зразкового порядку, що в Литвяках. До того скрізь валялися улюблені мисливські пси. Іноді господиня не догляне, то й порох покриє меблі, але все приводилося до ладу на приїзд гостей, а вони разу-раз наїздили до цього гостинного, для всіх (звичайно, поміщиків і харків'ян) відчиненого дому. Перед домом лежали широчезні луки, оточені деревами та ліском. Все це нагадувало англійські парки. З другого боку був великий овочевий сад. В протилежність до досить занедбаного сохвинського саду, все тут було зразково організоване. Сама тітка, хоч і дитина міста, що й по-українськи ледве говорила, знала добре садівництво, сама працювала та доглядала дерева та захоплена була цим садом, як дядько кіньми. Але кіньми й вона дуже цікавилася. Овочі в неї були знамениті, хоч на виставку посилай!

Я назвав дядька «останнім козаком на Полтавщині». Пригадую, їхали ми верхи степом з моєю дружиною, тоді ще нареченою, що приїхала була до нас у гості. І ось бачимо скаче на чудовому коні козак у широких шараварах, вишитій сорочці, в чумарці й смушевій шапці, з довгими козацькими вусами. Бачить нас і привітно махає рукою... «Що це? — питає Лідія Василівна. — Звідки взявся цей козак?» — «Це дядько...» Для мене ця постать була звичайною, бо інакше, принаймні на селі, він не вбирався. Традиція предків, не дивлячись на всю його льояльність до сучасної влади, глибоко в ньому трималася.

Найбільше свято у В'язівку було тоді, як наїздила військова комісія ремонту, з генералом на чолі, приймати для війська дядькових коней. Тоді з'їздилися десятки близьких і далеких сусідів, столи накривали на 30-40, а може й більше людей, горілка (хоч дядько її не пив) та вино лилося рікою. Ввесь двір на горі повнісінький чужих карет, стайні — чужих коней, а кучері так само бенкетували і напивалися до нестями...

І ось одного разу дядько влаштував справжні кінні маневри. Сам надів стародавній гетьманський стрій, а синів та декого з молодих гостей повдягав козаками, другу ж частину гостей московськими жовтими «уланами». Між ними мав відбутися бій. На великих луках, перед домом, спершу з'явилися «улани» та «зайняли позиції». Потім з'явились козаки. Мав початися бій, і в цю мить, як куля, вискочив «гетьман» з шаблюкою — мій дядько. «Удар» козаків був такий, що звичайно «улани» мусіли тікати...

Їздець з дядька був знаменитий. Любив з усім гуртом родинним — жінкою, дітьми та приятелями полювати на зайців з собаками. Виїжджував зовсім ще диких коней. Але не раз розбивався ледве не на смерть.

Козацько-українські мрії з самого дитинства були в його душі: мама й дядько вчилися в пансіонах у Москві, в неділю діти сходились і згадували дім та Україну. Все московське було їм чуже, і тоді малий хлопець оповідав своїй сестрі, з якою в ті часи вони були великими приятелями, про свої мрії відновити козацтво, стати гетьманом, визволити Україну. І дивна річ, коли в 1918 році шукали гетьмана, він був одним з кандидатів, але підтримав П. П. Скоропадського і під руку провадив новообраного гетьмана на Софійську площу в Києві. Він же був першим прем'єром гетьмана (кілька день) з титулом отамана ради міністрів. Отак мрії хлопця майже обернулися на дійсність...

В дядьковому кабінеті, де стояв завалений паперами стіл, на якому було трохи книжок, по кутах стояли два бюсти — Шевченка й Гоголя, звичайно, як автора «Тараса Бульби». Але перед революцією дядько не мав ніякого відношення до українського національного руху, був дуже льояльний до тодішнього стану речей як соціяльно, так і політично. Брав участь у діяльності земства. До його голосу там прислухалися, бо він був людиною розумною та вмів свою думку висловити з притиском і енерґією. Мав дуже товариську вдачу і в себе та в гостях був «душею товариства». Умів говорити з селянами, вони його поважали, але все ж не любили, як і всіх поміщиків, та ще й боялися його, бо як впіймає на гарячому вчинкові, то вміє дати доброго прочухана, особливо як розсердиться. Однак єством своїм він був доброю людиною, а в біді міг людям і допомогти.

І ось дядько й мати моя, двоє нерозлучних приятелів у дитинстві, в житті стали антагоністами. Коли мати боготворила свого батька, Миколу Адріяновича, сприймала всі його шляхетні, народолюбні, ліберальні ідеї, переймалася ними до кінця, до логічних висновків, яких дід не робив, Микола Миколайович замолоду, як це буває з дітьми, в усьому стояв до свого батька в опозиції. Може це було на-

«Останній козак на Полтавщині».
Микола Миколайович Устимович з дружиною Любов'ю Олександрівною.

Табл. XVIII

слідком того, що він не бачив послідовности в поводженні. Але це моє припущення. В усякому разі він любив жити, і широко жити, і на це направив свою енерґію, а щоб жити, і добре жити, він мусів мимоволі визнати те, що є, стати на ґрунт, як тоді казали, «самодержавія, православія і народности». Згодом певне багато перевернулось в його голові, коли ще за Центральної Ради він став на службу Українській Республіці як завідуючий державним кіннозаводством. Бувши саме на цій посаді, він, для закупу коней, поїхав у кінці 1918 року з Києва на Полтавщину, з дуже великими грішми, і десь над Дніпром банда повстанців захопила його, пограбувала і живим пустила під лід. Подорожуючи в ті бурхливі часи, він знав, на яку небезпеку наражається, але мав почуття обов'язку, а крім того — завжди був людиною відважною; відмовитись через небезпеку йому здавалося неможливим. Отак трагічно закінчила своє життя ця мальовнича постать, цей «останній козак на Полтавщині». На щастя, баба до самої своєї смерти не знала про цю трагедію з її улюбленим сином і думала, що він десь за кордоном...

За свої стародавні консервативно-монархічні переконання він теж тяжко відпокутував. У 1914 році старшому його синові Юркові було вже 21 рік. Безперечно, це був видатний хлопець, з яким я був у великій приязні, хоч ми про все й сперечались: він пішов ще далі від батька — був монархістом і мілітаристом. Знав добре історію, дуже багато читав і гадав, що війна — це не тільки конечність, а що вона й корисна для людства. Зараз же, як почалась війна, він пішов у старшинську школу, і в першому ж бою, виявивши велику хоробрість, загинув. З глибоким сумом, хоч мужньо, батько й мати перенесли цю втрату та перевезли молоде тіло до В'язівки. Два інші сини, мої кузени — Василь і Марко загинули в війську десь на Кавказі вже за революції. І тільки двоє, Кирило та Адріян — наймолодший, які теж воювали проти більшовиків, опинилися за кордоном. Обидва почувають себе українцями, з гетьманськими симпатіями. Тітка, Любов Олександрівна, з якою в мене були надзвичайно щирі відносини, і вона мене завжди дуже любила, лишилась одна з родичкою під Харковом, де мала невеликий город. Всі зусилля Кирила, людини незвичайної своїми моральними якостями, щоб виписати матір з пекла, були даремні. Самотня, без синів, в старому віці вона й померла під час другої світової війни.

Між моїми батьками та дядьком роками існував повний розрив на ідейному ґрунті. Вони ніколи не бачилися між собою. Мати кінець-кінцем відновила відносини і навіть бувала у В'язівку, але стосунки між ними завжди були далекі. На прохання баби, дітьми ми постійно їздили до дядька. Мої молодші брати та я гасали разом з кузенами по степу. Я був своєю людиною у В'язівку. Не з усім я погоджувався, іноді критикував сам собі, на багато речей дивився маминими очима, але й це оточення, як і Литвяки, сприяли виробленю моєї власної особистости, сприяли набуттю звички вміти поводитися з різними людьми в різних осередках, лишаючись самим собою. Діти Устимовичі, сама тітка Любов Олександрівна, їхні гості та родичі постійно бували в баби, а дядько приїздив, коли не було моїх батьків.

Як я вже згадував, крім сусідів поміщиків, бували у В'язівку та Сохвиному родичі й приятелі Любови Олександрівни з Харкова. Найбільш видатним був Леонард Леопольдович Гіршман, одружений з сестрою дружини професора Кузнєцова, княжною Кудашевою. Гіршман був знаменитий на всю Росію професор-окуліст, а крім того славний своїм добрим серцем: були дні, коли він приймав усю бідноту безкоштовно. І як уважно! Лікар же з нього був надзвичайний. Його шляхетна постать (сам він був еврейського походження) справляла на мене велике враження. Приятелював я з його сином і внуком, уже справжнім українцем. Але всі ці харківські гості, як у ті часи Харків взагалі, були зросійщені. Сиділи ці гості у В'язівку місяцями, одні зміняли інших. Дивна й незрозуміла на заході гостинність, а часами й екстраваґантність. Коли напередодні нашого шлюбу з моєю дружиною (що відбувся в Чернігові, в Мазепиній церкві) вона з сестрою й кузиною приїхали до Сохвиного, дядько дуже радів і не знав, як усіх нас прийняти та де посадити і що нове вигадати у своєму В'язівку. Шампанське ллялося рікою, а коли всі сиділи в великій залі, вершник увів гарячого, переляканого, звичайно, золотистої масти коня прямо до залі. Кінь був і справді прекрасний... А до Петербурґу, куди ми поїхали з дружиною по шлюбі, надіслав нам дядько свого виробу прекрасні смушки з написом, щоб «вони були такі ж теплі, як моя любов до вас...»

Ориґінальна постать! І часи ті були надзвичайні, коли траплялося як добре, так і зле. Тільки ті часи ніколи вже не повернуться.

V. «ЛЮБОЧКА» ТА СОЦІЯЛЬНІ КОНФЛІКТИ НА ПОЛТАВЩИНІ

Пани вміли жити, але хоч і жили вони серед селян, не розуміли і забували їх. І якщо не індивідуально, так би мовити, то колективно, соціяльно чинили їм кривди, іноді справжні, іноді ефемерні, але завжди небезпечні для них самих на майбутнє.

Серед цих панів у нашому куткові Полтавщини була одна постать: спершу молода, гарна дівчина, згодом сива, сумна, хоч завжди гаряча й привітлива пані, «Любочка», популярна не тільки в Сохвиному, а й серед багатьох сусідніх сіл. І коли в мене самого були такі щирі та близькі відносини з селянами, то перш за все тому, що я був «Любоччин син»... Коли я малим, а згодом юнаком бував серед селян чи робітників в «економії», вони сміливо критикували або й лаяли панів і говорили про мене: «Це свій — Любоччин син...»

Мама росла на селі і гаряче його любила. Я вже згадував, що середню школу вона скінчила в Москві, в пансіоні, і ця віддаленість від усього рідного обертала в уяві дитини село та Україну на якусь прекрасну мрію. Коли вона скінчила школу, уряд дозволив відкрити в Києві Вищі жіночі курси. До університетів у той час дівчат не пускали. Мама вписалася на історично-філологічний факультет тих курсів, але через два роки їх було закрито, звичайно з уваги на революційні настрої курсанток. Мама повернулася на село, з яким ні-

коли зв'язку не переривала, і там за згодою та за підтримкою діда організувала народну школу в самому Сохвиному, в старому панському будинкові. Виписали й учителя — Хведора Юхимовича Палевича, що згодом став управителем маєтку та ніби членом родини. Як він, так і мама з ентузіязмом узялися за школу. В результаті рідко в якому селі була така кількість інтеліґентних і національно свідомих селян, як у Сохвиному. «Любочку» вони просто обожнювали. Пізніше, коли нас, дітей, було спершу двоє, а згодом четверо, коли осінь і зиму ми всі мусіли жити в місті, мама вже не могла вести школу, і школа з приватної перетворилася на «земську», під доглядом інспектора. На кінці села баба збудувала нову школу та дім для вчителя, куди я згодом частенько заїздив. Але не мавши змоги навчати сама в школі, мама при повному співчутті батька постійно готувала когось на вчителя. В самому Сохвиному учителював її колишній учень Наум Іванович Кацун. Щоб підготувати його на вчителя і щоб він витримав відповідний іспит, мама запрошувала молодого хлопця до нас, до міста; сама ним займалася, можливо, що допомагав і батько, а може й інші, не пам'ятаю. Та жив у нас Наум років два. Пізніше довго вчили якусь Варьку, після Ніну, що теж поставали ідейними народними вчителями. Треба сказати, що в цих «земських» школах навчання велося обов'язково російською мовою, і вчитель міг тільки нелеґально давати пояснення зрозумілою дітям українською мовою. Українську книжку він мусів ховати, бо інспектор міг з'явитися зненацька та все оглянути, властиво зробити трус, а тих, які перетримували українські книжки, звичайно звільняли з посад.

Сподіваюсь, знаючи маму, що її учні були добрими вчителями. Сама ж вона була педагогом з Божої ласки. Педагогіку в нашій родині високо шанували. Сам батько теж був ідейним педагогом, він любив викладати, але головним чином те, що йому подобалося, тобто історію. Мама ж усе те, що дитині та юнакові було потрібне, вміла пояснити, а головне тим зацікавити. Педагоги повинні вміти перейнятися інтересами та психологією дитини, а мама вміла це робити досконало. Діти звичайно не люблять учитися в батьків, а батьки не люблять самі вчити своїх дітей. Вони близько приймають до серця, коли дитина не може чи не хоче чогось зрозуміти. У нас було навпаки. До третьої кляси гімназії я вчився дома, брали для мене й чужих учителів. Але я їх здебільшого не любив. Зате працювати з мамою завжди було весело, а головне все було зрозуміле: все ставало цікавим, навіть граматичні правила. Ну, а як мама читала нам, — так виразно й переконливо, так влучно робила пояснення, це — була справжня насолода.

Але діло педагога, зокрема матері, не тільки вчити, а й виховувати. Це річ найважча, бо різні настирливі поради й зауваження дитині, тим більше «наказанія», можуть викликати протилежний ефект, опір з боку дитини. Мама ніколи нас не карала, хоч іноді й була чимось роздратована. Але карати не було властиво й потрібно: її авторитет стояв так високо, наша дитяча безмірна любов до неї така велика, що властиво не приходило в голову вчинити дійсно щось таке, щоб мама могла осудити.

Одного разу, коли мені було років п'ять, перед святами, для якоїсь страви начистили мигдалю та розклали його на серветці сушити. Я дуже його любив, але гадав що не вільно його їсти, бож це зроблено для всіх... Ходив я біля того мигдалю, ходив і нарешті не втерпів і взяв одну мигдалинку. Тут же була наша французька ґувернантка, і я їй сказав:

Тільки не кажіть мамі...

Вона сміялась і звичайно всю пригоду оповіла мамі. Мама дуже лагідно сказала мені:

— Як хочеш, то можеш узяти й більше мигдалю, але потайки брати дуже погано...

Це на мене зробило таке враження, що так за все життя, крім одного мигдалика, я більш нічого не вкрав...

Мораль витворюється не книжками, не проповідями, навіть не однією релігією, хоч вона допомагає ширити її, а вихованням, прикладами, впливами одного покоління на друге, старших на молодших, творенням певної психологічної атмосфери, засад поведінки, від яких людина, байдуже чи існують санкції, чи ні, відступити не може...

Однак виховання та вплив мами не були б дійсні, якби не були обігріті тією надзвичайною любов'ю до людини, до дитини, навіть чужої, що була мамі притаманна. А щодо дітей, до нас, то ця любов переходила всі межі, була майже хвороблива. І власне ця любов творила те, чого ніякі санкції не могли б заступити.

Як мені пощастить списати всі спогади свого довгого життя, я ще не один раз згадаю свою матір. До самого трагічного її кінця, на 80 році життя, коли вона загинула в Німеччині під час жахливої евакуації, вона лишалася моїм сумлінням. Все, що я чинив, я перевіряв: а як до того поставиться моя мати? І не було в мене більшого приятеля, більш гарячого прихильника у всіх моїх виступах, у всіх чинах моїх, як саме вона. Мама весь свій вік горіла й боліла людською недолею. Вона жила Україною та для України. Колись мій добрий шкільний товариш Р., що взагалі мав якусь вроджену інтуїцію, знаючи мою матір, сказав: «Вона здатна виховати братів Ґракхів, і коли ти нічого в житті не здобудеш, то ти людина, нічого не варта...»

Може мама мала свої гріхи, була нетерпима: надзвичайно, винятково була привітлива до тих, хто був їй довподоби, хто поділяв її переконання, але сувора до інших. Але дипломатом вона не була, на її обличчі, в її глибоких карих очах відбивалося все те, що вона думає, що почуває, її щирість, її гарячковість були основними її рисами.

Але повертаюся до села. Мама ідеалізувала селян. Прагнула дати їм освіту, навчити їх. В своєму захопленні вона була готова і своє життя панське побудувати на селянських засадах, критикуючи панський і свій побут. Вона не розуміла, що поруч з «панським» тут було й щось інше, *культурне,* та що не в усьому треба наслідувати селян у побуті, а треба й їх підняти на цей *не* панський, а *культурний* рівень. Але мама була дитиною віку, коли в українських і російських

колах панувало так зване «народництво», а Толстой на всіх — на Україні та в усій Европі мав тоді величезний вплив. Несвідомо мама й собі піддавалась тому впливові.

Сам я великою мірою в юнацькі роки поділяв цю глибоку симпатію до українських селян, яку відчуваю й нині. Але ще в молоді роки я навчився більш об'єктивно ставитись як до соціяльних справ, так і до самого селянства.

Серед селян я мав багато приятелів. Зовсім малим я, звичайно, приятелював з конюхами, бо страшенно любив коней і стайню. Вів розмови як з ними, так і з іншими сталими робітниками в економії. Пізніш я був у дуже добрих відносинах з колишніми маминими учнями, що, лишившись простими селянами, мали освіту та розум, притаманний нашим українським селянам. Був серед них Афанасій, ключник, мій кум, бо в нього я христив дитину. Від нього в мене лишилось враження як від світлої людини. Був Гриша, машиніст — ориґінал і справжній самородок. Спочатку баба наймала машиністів, здебільшого німців, а згодом він так удосконалився в механіці, що краще за нього ніхто не вмів направити якусь сільсько-господарську машину. Був він ще й годинникар-самоучка і чудесно направляв годинники. Та ще й багато читав, але був похмурий і мав вигляд нещасливої людини. Ці верхи селянства я добре розумів, і певно вони й мене розуміли. Але що було для мене прикрим, це те, що маса селянства була настроєна вороже не тільки до панів, а й до кожного інтеліґента, що ходив у піджаку та носив краватку. Може це не була власне ворожість, а зневага: ці люди «нічого не робили», бо наші селяни визнавали за роботу тільки фізичну працю. Отож і я студентом в їхніх очах був зайвою людиною. Цим різниться французький селянин від того українського селянина, якого я знав: французи, мені здається, поважають інтеліґентський труд. Ця риса нашого селянства була мені прикра та здавалась небезпечною.

Як і мама, я з болем відчував соціяльну нерівність, яка на селі так кидалася в очі: дві кухні, як я вже згадував, були поруч, де варили зовсім не ті самі страви. Хоч я іноді й працював на полі, але всі ми, що гуртом на вакації наїздили до Сохвиного, могли справедливо сходити за «паничів, що нічого не роблять». Насправді дехто з тих «паничів» цілісінький рік важко працював, але були між нами й дійсні нероби.

А це дратувало селян, скрізь соціяльний конфлікт наростав.

Щоб нерівність станів трималась, треба, щоб у святість цього порядку вірили не тільки панівні верстви, а й «поневолені». Коли я перечитував деякі чудесні оповідання Пушкіна (наприклад, «Дубровський» та ін.), я бачив, як у ті часи кріпаки на Московщині були прив'язані до пана, як вірили в нього як свого оборонця-захисника, як терпеливо бідували — бо так Бог велів, коли зазнавали кривди від нього. І взагалі вважали свого «баріна» вищим єством.

Чи були й на Україні такі ідилії? — Може й були, але в українського селянина тече *кров козацька, дух опору, дух гайдамацький* та переконання, що земля Божа, а пани її захопили в свої руки. Але вся істота ідеології відразу мінялася, коли селянин ставав на ноги,

налагоджував добре господарство, набував 10-20-30 десятин. Хоч більшість селян була малоземельна, 4-5 десятин — це вже добре, а при поділах спадщини творилися карликуваті господарства на 1-2 десятини. Нарешті були й безземельні, вічні наймити у поміщиків, чи — і це було ще важче — у багатих господарів, «куркулів», які їх страшенно визискували. Селяни почували себе ображеними долею, але не можна сказати, щоб їхня біда дійсно була «безпросвітна» (крім винятків: хвороба, пиятцтво тощо). Вони все ж мали що їсти, мали в що вбратися та свою хату з городом (навіть безземельні). У поміщиків, хоч би й у моєї баби, їли вони вдосталь, хоч страви були й прості, до яких селянин був призвичаєний, а хліба мали в необмеженій кількості. Лишень за радянських часів наші селяни зазнали *справжньої біди.* Але чи селяни бідували більше або менше, чи мали навіть певний достаток, вони були *психологічно невдоволені, дух бунту проти панів глибоко горів в їхніх душах,* і пізніше це стало ґрунтом для майбутніх соціяльних рухів та заворушень. Контраст між їх долею та долею панів, які так широко та добре жили, бенкетували, полювали, їздили гарними каретами на четверо коней — все це «било в очі». І хоч вони ще низько панові кланялися, в їхній душі не було почуття, що то є вища порода людей, швидче для селян це були дармоїди, ледачі пройдисвіти, які їх визискували. А між тим багато поміщиків, дворян, що прогулювали по столицях чи закордоном свої багатства та свої землі, дуже часто руйнувалися, їхні землі парцелювалися здебільшого поміж селян чи потрапляли до рук куркулів. В усякому разі природно землі селянські збільшувалися за рахунок панів.

Цей загальний образ дореволюційного села спеціялісти по історії аґрарних відносин можуть накреслити повніше й досконаліше, але я певний що вони не заперечать тих зауваг, які я тут подаю.

Аґрарна реформа була на часі, але замісць реформ прийшли революції спершу 1905, а далі 1917 років, а революції, які б високі ідеали вони собі не ставили, це завжди велике лихо для всіх — бідних і багатих, це — катастрофа суспільного ладу.

Всі ці небезпеки я відчував під час свого юнацтва на селі. Нарешті пронеслася революція 1905 року, були великі селянські заворушення і на Полтавщині. Були й мітинґи, і промови — щирі, гарячі, які захоплювали душу найкращих селян. Коло Сохвиного, в селі Хильківці був якийсь лікар, який і в Сохвиному став дуже популярний. До селян доходили ліберальні й революційні газети та безліч брошур українською та російською мовами. А потім, як усе це скінчилося, мої приятелі — селяни з жалем казали мені: «Пограждданували й ми, а тепер кінець . . .» Дійсно, царська влада в морі крови топила революцію 1905 року. На села насилали козаків чи іншого вірного цареві війська, а поміщики дуже часто запрошували ці військові відділи до себе, щоб запобігти розрухів і пожеж. Козаки часто розправлялися нагаями по селянській спині . . .

В Сохвиному їх не було, баба їх не запрошувала, а управитель Хведір Юхимович Палевич, коли якийсь військовий відділ прибував

до Сохвиного, казав, що «в нас усе спокійно», хоч спокій той був дуже релятивний. Але козаки в Сохвиному — це значило повний розрив між бабою та мамою, і баба це знала. Не раз і раніш, під час таких репресій, мама гаряче заступалася за селян, які, на її думку, були покривджені. Хоч не завжди з нею годилися, не завжди, може, мала й рацію, але баба чи управитель поступалися перед мамою. «Любочка» була вірним другом селянства, яке її все більше любило. Дивні були відносини між мамою та бабою. Обидві безмірно любили одна одну, але стало між ними виникали конфлікти. Мама багато дечого дарувала бабі, бо все ж вона була з роду проста селянка. Баба, хоч і не погоджувалася з мамою, дуже її поважала, більш того — гордилася нею. Мама рано посивіла, і вираз її очей часто був дуже сумний. І баба казала: «Вона постаріла на чужому горі . . .» І це була правда, хоч і свого власного (смерть трьох синів) вона мала досить.

Революція розгорталася. Селяни розкрадали маєтки, іноді підпалювали. Був такий підпал і в Сохвиному: за селом, десь кроків тридцять від нього, стояла дуже довга й велика скирта рапсу, з якого добували олію. І ось уночі ця скирта загорілася. Це був підпал, але це не могло бути ділом місцевої людини: село було в жахливій небезпеці, пожежа легко могла перекинутись на хати. На щастя, вітер був від села, на поле, а маслянисте зілля горіло міцним червоним полум'ям, яке вночі сяяло на всю околицю. На коні я носився в страшній темряві: треба було витягнути плуги та переорати поле в кількох місцях, щоб пожежа не захопила стерні та хліба в копах. Пожежа на селі, а зокрема небезпека, що загоряться хати, — це велике нещастя. Я не раз бачив, як горіли села, і чим міг допомагав.

Революція 1905 року скінчилася на нічому, все ніби повернулося на старий лад, хоч не в усьому: соціяльний лад захитався, психологія людей змінилася, наверх випливли недобрі людські нахили. Якщо можна грабувати пана, чому б не поживитися за рахунок заможного сусіди — селянина?! На селі неймовірно збільшилася крадіж. Крім того, наверх виринали справжні кримінальні елементи, вирізували цілі родини, щоб забрати навіть іноді дуже дрібні гроші. Десь баба продала корову, та того ж вечора її зарізано. Ці грабунки й убивства перекидалися й до міста, в самому Києві, наприклад, вирізано велику і навіть малозаможну родину (відома справа Островських).

Найгірший соціяльний лад все ж дає можливість жити, а коли його зруйнувати, людина-звірюка, нащадок дикунів прокидається . . . *Це зворотний бік кожної революції.*

Кінчаючи цей розділ моїх спогадів, я не можу не зупинитися на одній постаті, яку побіжно і не раз уже згадував: Це Хведір Юхимович Палевич. Він був сином чи то священика, чи то псаломщика, з Поділля. Скінчив учительську семинарію та зовсім молодим приїхав до Сохвиного як учитель. Мав братів і небожів, за яких дуже дбав і вивів декого в люди, а одного вивчив на священика.

Був він радше ліберал, читав поступову російську (української ще не було) газету, вечорами, як я вже згадував, зимою багато читав уголос бабі, а в неділю брав з дідової бібліотеки мудрі книжки

та помалу, смакуючи, читав їх. Отак досить довго старався подужати російський переклад знаменитої в дев'ятнадцятому столітті «Історії цивілізації в Англії» Бокла. Але його соціяльні погляди з часом усе наближались до поглядів баби. Почавши чистим ідеалістом та поділяючи погляди мами щодо селян, коли разом з нею працював у школі, з бігом часу він розчарувався. Він бачив, що в нас не все гаразд. Його ідеалом був німець — колоніст; він їх бачив і знав на Поділлі. Він попрікав селян за їх ледачість, за те, що вони не здатні працювати з систематичним напруженням для поліпшення свого життя. Бачив і пиятцтво, хоч я думаю, що воно не було таке грізне, як у містах серед робітників. Бачив він, що селянин, особливо як він працює в пана, старається хитрувати, уникати роботи, а іноді й присвоїти собі чуже добро. Про все це та про свого ідеального робітника-німця він дуже часто мені оповідав, під час наших поїздок на поле «дрожками». Думаю, що коли мама надто ідеалізувала селян, то Палевич трохи перетягав струну на інший тон. Хоч, лаючи селян, він властиво був до них дуже близьким, а в лиху годину — ми вже бачили, як він відсилав козаків ні з чим — завжди їх боронив. Був він тихою, але рішучою й відважною людиною, а при тому був «чистий духом», глибоко порядний. Не знаю, де та коли він закінчив своє життя. Народився він, певно, десь 1860 року і дожив до глибокої старости.

Розмови з Хведором Юхимовичем стримували мене від безмежного зачарування селянами та помогли мені реальніше дивитися на речі, бачити як людські хиби, так і людські злидні. Зрештою я вважаю, що наш селянин має великі природні здатності та вміє, як схоче, дбати за себе й за свою родину, добре працювати на власному полі. Звичайно, трапляються й винятки: нездари, ледачі, які свою біду самі собі завдячують.

Головне, за рідкими винятками це була темна маса. Споконвічна культура забувалась, відходила під впливом нових обставин, а вона ще була в пелюшках ... Яким тепер став наш селянин, пройшовши «огонь і воду?», зазнавши всякого лиха та навчаючись чомусь хоч і в радянській, але все ж українській школі — не знаю ...

Поза неспокоєм, який відчувався вже в ті революційні часи, село, наше село, принаймні на вигляд, було тихе, спокійне ... Зимою воно наче завмирало, але весною, літом жило ... Провадилась велика традиційна праця коло землі, яку так побожно любить і шанує наш селянин. В полі — орють, поволі ступають круторогі сірі воли ... А пізніше виходять косарі, збирають хліб чи сіно дівчата, гучно відбувається молотьба. Робота йде весело, чуються жарти, а коли стомлені люди повертаються додому, чути співи ... І тільки надвечір якось усе стихає. Повітря стає прозоре, ясне і пливуть, лунають такі знайомі на селі звуки: ревуть воли, собаки перегукуються, кахкають качки ... Люди сідають до вечері, темніє ... Але ще ясно видно чепурні хати — з солом'яними дахами на чотири скати, оточені високими клунями, стайнями, коморами; хати потопають у зелених садках, а перед хатами квітнуть нагідки та високі рожі, що говорять про естетичні почування нашого народу. Захід пишається своїми ди-

вовижними містами, величними катедрами, розкішними напівзруйнованими або й цілими замками. У нас, крім великих міст, властиво нині Києва, мало що збереглося з стародавніх будівель, а те, що збереглося, тяжко постраждало від радянського вандалізму та останньої війни. Але лишилося село, таке гарне, таке поетичне. Багато я бачив сіл і на Заході, але у Франції принаймні рідко де вони зберігають характерні риси давніх часів. Хіба в Нормандії та Бретанії, які дечим нагадують мені Україну... Наші села для мене це те, що мусіло найбільше вражати чужинця та що найближче нам самим.

І невже ж і це село, і ці хати мають щезнути так само, як наші прекрасні історичні народні вбрання? Проґрес? Його звичайно мусіли б ми вітати. Безхарактерні будиночки з червоними бляшаними дахами — це теж може проґрес? Але мимоволі бажаєш, щоб хоч у цій будівельній ділянці зберігся той стародавній вигляд нашого села який існує з часів антів, існує більше півтори тисячі років...

Село... і серце відпочине.
Село на нашій Україні...

Нехай молодші читачі вибачать мені ці романтичні нотки моїх спогадів. Але на старості літ я все бачу своє стародавнє село і з ним, як з самою Україною, відчуваю якийсь глибокий нерозривний зв'язок.

Я подаю тут нарис побуту поміщиків, моїх родичів, та життя селян у ті часи мого дитинства та юнацтва.

В 1906 році мені вже йшов сімнадцятий рік. Але мій світогляд складався не тільки на селі, а далеко більше в місті, в Києві, потім в Єлисаветі, після знову в Києві. Там, поруч з мамою, велику ролю, не дивлячись на свою зовнішню пасивність, відогравав мій батько, Яків Миколайович та його оточення. В другому розділі моїх спогадів він стане центральною постаттю. Там проходила рівнобіжно друга частина мого дитинства, там я вчився, там шукав своїх шляхів у житті...

ЧАСТИНА ДРУГА

МОЇ ДИТЯЧІ ТА ЮНАЦЬКІ СПОГАДИ ПРО МІСТО

I. ХАТИНА НА КУЗНЕЧНІЙ. ЮНАЦЬКІ РОКИ БАТЬКА

На зиму ми переїздили з села до міста, спершу до Києва, потім до Єлисавету (тепер Кіровоград), а коли мені вже було десять років, знову до Києва.

Київ у 90-их роках мав ще вигляд стародавнього, трохи провінційного міста. Поза прекрасними церквами та манастирями, великих домів було ще не так багато: активне будівництво в Києві датується приблизно від початку 20 століття.

Чимало було ще тоді невеликих, побілених будинків, критих ґонтою чорного кольору; це були хати одноповерхові, а по-західньому безповерхові. В одному з таких невеликих будиночків, на Кузнечній вулиці, жила родина Шульгиних...

Було мені тоді два-три, може, чотири роки, але я дуже ясно пам'ятаю ту нашу оселю і міг би намалювати плян нашого помешкання: критий скляний вхід, потім коридор і кімнати на обидва боки. По правому боці їдальня, вона ж і сальон. Пам'ятаю, де стояв стіл. Ми з сестрою сиділи на високих дитячих кріслах насупроти батьків... Ранком, коли пили своє молоко, сестра Надія оповідала свої «сни», скорше сказати, їх вигадувала. «Сни» були дивовижні, але певно мені вони імпонували, бо я за нею слово в слово все говорив. В такому віці сестра, що на півтора року старша за мене, це звичайно авторитет. За це мене сміючись звали «луною». Але часом старші й самі до того спричинялися, бо, наприклад, сидить за столом у тітки Науменко ціле товариство, я бігаю десь по кімнаті, аж до мене звертаються: «скажи — рак і риба»... — Я серйозно погоджуюсь на незрозумілий експеримент і відповідаю: «лак і либа». — Загальний сміх, що дуже мене дивує: адже ж я «точнісінько» так само сказав, як вони жадали!?

Науменки, відомий український діяч і вчений Володимир Павлович і моя тітка Віра Миколаївна, сестра батькова, разом з двома синами, жили на тій же Кузнечній, в такому ж побіленому будинкові, критому ґонтою, але будинок той був більший і огрядніший від нашого. Нам треба було тільки перейти вулицю, щоб дістатись до них.

Наш дитячий світ обмежувався, звичайно, батьками та ще тіткою Марусею, що тривало жила зимою в нас, а часом над'їздила з Сохвиного і сама бабуся...

Мама, завжди дуже нервова, завжди надзвичайно чутлива, переживала ще тоді своє горе матері — втрату третьої дитини, мого брата Міті, який помер на селі ще немовлям. Матері завжди тужать навіть за дуже маленькими дітьми, але реакції мами були незвичайні. Часто сиділа сама й плакала... Пригадую, як мені було болісно бачити її сльози; я зараз же горнувся до неї: я знав, чому вона так плаче... І часом сам плакав і говорив їй, що мені «шкода маленького братіка». Це незвичайно зворушувало маму, вона мене дуже цілувала та називала своїм «ангелом-утешителем...»

Але були й веселіші спогади. Пригадую, як ми ходили гуляти, високо піднімаючи руки вгору, щоб триматися за маму. В Києві легко було зустріти знайомих, і мама з ними охоче розмовляла. Якось спитала, яка їх адреса, а я подумав — нащо вона питає, коли я скоро буду такий великий, що начебто понад хатами все побачу...

Іноді я думав, а що буде, коли ми з сестрою станемо великі; і думка, що батьки тоді будуть старі й помруть, тоді вже непокоїла мене. На цю думку якось навів мене батько. Він часто бавився з нами, а особливо ранком, коли мама ще спала, ми обоє забирались на його ліжко і... вели розмови. Якось батько склав на грудях руки і сказав: «Такий я буду, як помру...» — Переляканий я тоді спитав: «А хто ж у нас тоді буде татом?» — А сестра з легким презирством до дурного малого відповіла мені: «Другий тато буде...» Це страшенно батька розсмішило, і він певне ці дитячі дурниці оповідав мамі.

Батькові було тоді біля 40 років, але він уже був і тоді підірваний своїм нещасливим життям. Не почував у собі сили та певне не раз таки справді думав про свою смерть.

Звичайно, ми, діти, того в ті часи не знали і не могли знати. Батько був «неблагонадійний», «піднадзорний», і всяка служба була йому тоді заборонена царським урядом. Та й дитинство його було невеселе...

Родина Шульгиних оселилася в Київі десь на початках 19 століття. Звідки вона прийшла? На жаль, гаразд не знаю, але певне вона була старшинського походження та мала якийсь маєток на Полтавщині. Але це все більш мої здогади. Первісне прізвище було начебто Шульга, себто «лівша». Хоч «шульгою» звуть і лозу червакуватого кольору, що росте понад Дніпром. Дід батька був військовий, трохи розбагатів, здобув як офіцер «дворянство» та певно від того часу став «Шульгином». Він купив собі досить велику садибу на розі Караваєвської та Кузнечної. За моєї пам'яті стояв на розі гарний білий будинок з зеленим бляшаним дахом, а поруч другий — менший, що виходив на Кузнечну вулицю. В тій же садибі на Караваєвській стояла кам'яниця з трьох чи чотирьох поверхів, збудована для редакції, та певно й друкарні, відомої російської монархічної газети «Киевлянин».

Дід мій Микола Шульгин був урядовцем для особливих доручень при генерал-губернаторі, але рано помер. Не певний, чи батько пам'ятав його. Здається, коли йому було 6-8 років, померла й мати...

Коли ми з ним проходили біля цих будинків Шульгиних, він завжди зідхав: «Тут я народився, звідси виносили труну мами, і я гірко плакав...» І далі, подумавши, додавав: «Ці хати мусіли б і мені належати...» І це була правда.

Сиріт, батька та його трьох сестер, узяв на виховання їхній дядько Виталій Шульгин. Це був перший з Шульгиних у Києві, що став загальновідомою постаттю, і в самому місті, і в цілій Росії. Він був директором Института благородных девиц і професором всесвітньої історії в Київському Університеті. Професор він був дуже видатний і певно талановитий лектор. Драгоманов вийшов з його школи, не знаю, чи й Володимир Антонович. Виталій Шульгин був автором дуже добрих підручників всесвітньої історії для середніх шкіл. Вони довгий час були прийняті по всій Росії та користувалися доброю славою. Потім їх заборонили та ввели дуже реакційні підручники Іловайського. Коли молодим істориком мені доводилося говорити з старшими людьми, вони завжди питали мене, чи я не рідня Виталію? За дивним збігом обставин я, так би мовити, наслідував його фах історика всесвітньої історії.

Професор Виталій Шульгин добре дбав за своїх небожів, але батько завжди відчував відсутність матері. Жили вони постійно у місті, село назавжди лишилося для батька чужим. Діти мали бонну, німку, тому батько досить добре володів німецькою мовою, в кожному випадкові краще ніж французькою. Дядько возив небожів і за кордон, здається, до Німеччини. Батько оповідав різні анекдоти з тієї подорожі. Одну про себе: дядько купив йому паличку, яка йому дуже подобалась. Але чимсь він провинився, і дядько «почастував» його саме любимою паличкою. Тоді він так зненавидів її, що викинув через вікно з потяга.

Батько вчився дуже добре і скінчив 2-у гімназію з золотою медалею. Там же вчився його кузен Володимир Іванович Щербина, друг усього життя батькового, видатний педагог і історик Києва. Про нього ще буде мова. В тій же школі та клясі був і Володимир Павлович Науменко, який після одружився з сестрою батька, Вірою Миколаївною.

Далі почався універстет, батько пішов на історико-філологічний факультет і за чотири роки з успіхом його скінчив. Це було, певно, в 1872 році.*

В університеті він пізнав професорів Володимира Боніфатійовича Антоновича та Михайла Петровича Драгоманова, який був тоді в повному розквіті своїх сил: освічений, енерґійний, надзвичайно дотепний, людина, яка і на катедрі, і в товаристві — скрізь домінувала та надзвичайно імпонувала своїми широкими ідеями як громадянству, так і особливо молоді. Але батько, як бачимо, хоч і дуже близький був до Драгоманова та його родини, найбільше та без застереження захоплювався Антоновичем. Справжній культ цієї незвичайної лю-

---

* Автор помиляється. М. С. Грушевський у своїй посмертній згадці (див. її передрук у Збірнику, стор. 169—174) дату закінчення університетських студій Якова Миколайовича Шульгина подає на 1874 рік. Подібно в УРЕ під гаслом Я. М. Шульгина подана та сама дата. Редакція.

дини, завдяки батькові, панував у нашій родині. Драгоманова я, звичайно, ніколи не бачив; він помер, коли мені було шість років, у Болгарії. Поворот на Україну був йому заборонений.

Але Володимира Боніфатійовича я бачив у нас у хаті, коли збиралася, певно, управа «Загальної Організації». Бачив... через щілину в дверях, куди ми з сестрою заглядали, щоб глянути на наших знаменитих гостей. Був це вже зовсім старий чоловік, голений, з невеликими вусами, з шапкою білого волосся. Виглядав дуже мило, просто, вбраний був у дуже скромненький костюм і чомусь мав дуже широкі штани. Батько з захопленням говорив за його виклади, такі прості формою, без жадної афектації, але незвичайно логічні, і цією логікою викладу, ясністю думки він імпонував і батькові, і всім своїм слухачам. Це був історик великого маштабу, заслуги якого перед Україною та наукою незвичайні: археолог, видавець томів і томів актів «Юго-Западной России», до яких він писав свої стислі многодумні коментарі. Це був творець цілої школи істориків, починаючи від мого батька та кінчаючи самим Михайлом Грушевським, який використав ідеї учителя і перевищив його велетенською своєю працею...

Але я не пишу нарису історіографії України, а спогади. В цих спогадах, з слів батька, живою стоїть передо мною ця постать. Його простота, відсутність елеґантности, якої він з своїх демократичних почувань не допускав, призводила до безлічі анекдотів. Якась поважна пані, почувши про славу Антоновича, пішла на його виклад. І коли чепурна пані побачила цього простого на вигляд чоловіка, подумала собі: «І що він доброго може сказати?» А після оповідала: «... як зачав він говорити, я все забула, і слухала так, що ні одне слово для мене не пропало...»

Якось Антонович захворував і пішов до знаменитого в Києві лікаря, з яким знайомий не був. Лікар одразу почав з ним на «ти», уважно оглянув і вирішив, що це має бути швець, і, знаючи вдачу тієї верстви («пьян, как сапожник»), запитав його: «А ти, брате, того, випиваєш?» — Бідолашний Антонович відповів, що зовсім не п'є. Тоді лікар здивувався: «А чим же ти займаєшся?» — «Я професор Київського Університету — Антонович...» — Лікар ледве не зімлів: перед ним була вже прославлена людина. Він страшенно вибачався, а після негайно ж поїхав з візитою до Антоновича.

Багато ще інших анкедот ходило про нього, але ця «анекдотична» людина була домінуючою постаттю тієї доби.

Батько не багато пережив свого учителя, а коли його ховали, плакав, як дитина... З цією постаттю були зв'язані найсвітліші хвилини його невеселого життя.

Звичайно, демократ і переконаний українець Антонович міг тільки неґативно ставитись до другої, старшої за нього знаменитости — Виталія Шульгина, людини перш за все консервативної. Тим більше ворожі відносини встановилися між палким Драгомановом і старим Виталієм: учень порвав із своїм учителем.

Річ у тому, що Виталій Шульгин був не тільки професором, а й основоположником та головним редактором загальновідомої, суто монархічної газети «Киевлянин». Заснував він її в 1861 чи в 1863* році. В усякому випадкові перше завдання газети було поборювати незвичайно великі впливи польські, як у Києві, так і на всій Правобережній Україні. Перша передова «Киевлянина» починалася словами: «Этот край русский, русский, русский...» Але це не була ідея стародавньої Руси, а «російська» ідея. Не знаю, чи з самого початку сам Виталій Шульгин став гостро виступати не тільки проти поляків, а й проти українців. Але дід помер, і його заступив Дмитро Іванович Піхно, який дуже швидко одружився з удовою Виталія та опанував і маєток, і газету. Піхно спершу був у гуртку Драгоманова, і в батька висіла фотографія групи студентів на чолі з Драгомановом. На ній, крім батька, можна було впізнати й Володимира Науменка та Володимира Щербину. Спереду, в ногах Драгоманова, сидів Піхно... І ось він «зрадив» лівим та українофільським поглядом і свого учителя, і своїх товаришів. На принциповому ґрунті батько, такий лагідний, такий добрий, був непохитний і в молодості дуже гарячий. Якось при зустрічі він ударив Піхна в лице та кинув жахливе слово: «подлец!..» Але, як побачимо нижче, і «подлецы» в ті старі часи мали якусь свою і справжню мораль... З часом Піхно став професором Київського Університету і членом Державної Ради.

З усього, що я вже сказав, ясно, що батько мусів зірвати з своїм дядьком і опікуном. До того сприяло й те, що на старість дядько одружився з Слепушкіною, яка після і стала дружиною Піхна. Це, поза політикою, привело до якихось неясних для мене прикрих родинних відносин...

На старість батько дуже жалкував, що зірвав з тим, кому він був стільки зобов'язаний, і прямо мені це говорив. А маленький портрет Виталія Шульгина з його сутулою постаттю, голеним обличчям і шапкою волосся на голові, завжди висів над столом батька, де б він не був...

Все ж шляхи молодшої галузі Шульгиних і «старшої», себто Василя сина Виталія, знаменитого депутата Думи, редактора «Киевлянина», після смерти Піхна, видатного письменника і незрівняного промовця, назавжди розійшлися. Батько його не знав, не знав і я, хоч ми не раз у пресі між собою полемізували (про це скажу пізніше). Все ж це цікава постат: «україножер», але... якесь українське почуття у нього напевне було. Про це свідчили деякі його статті в «Возрождении». Батько ненавидів Виталія за його погляди, і певно Виталій йому платив тим самим. Особисто ж, обминаючи їхні діяметрально протилежні погляди, думаю тепер, що обидва були шляхетними людьми, і Василь теж по-своєму.

* 1864 р. (див. ЕУ/ІІ. УРЕ).

II. ДРАГОМАНОВ І БАТЬКО. НА ЗАСЛАННІ

Батько був, певно, спершу членом української студентської громади, але дуже скоро — не знаю коли саме — став членом славетної старої Київської Громади та лишився ним до кінця свого життя.

Як мало ми знаємо за своїх близьких, за своїх батьків та дідів! ... Хоч я, на відміну від декого з тодішньої молоді, ставився до старих з пієтетом, але не розпитав за них все, що треба. А тепер що б я дав, щоб знати докладніше про життя моїх близьких! . .

Якийсь час, певно короткий, після закінчення університету, батько ще був у Києві, але десь у 1876 році подався за кордон, де вже був його учитель Драгоманов, що не міг довше, з огляду на утиски — його вже виключили з університету, — лишатися на Україні. Він «вибрав свободу», як тепер кажуть, і деякий час батько був його близьким співробітником і нічого не шкодував для української справи, а від Драгоманова одержав той титул, з яким і на той світ одійшов: посмертний некролог С. Єфремова, присвячений батькові, носив назву: «Євангельський юноша».

Не знаю, чи так прозвав Драгоманов батька за його вдачу, чи за один тільки чин, який сам за себе говорить: батько одержав у спадщині від покійної матері 12 000 рублів. І, відклавши собі на свою подорож за кордон та додаткову науку 2 000 рублів, не менш 10 000 рублів (золотих) оддав Драгоманову, спершу на школи, але за дозволом батька Драгоманов ужив ці гроші на видання «Громади». На той час це була поважна сума, на яку можна було видати не одну книжку ...

В своїй подорожі батько спершу спинився (здається, і Драгоманов) у Відні. Тут він познайомився з галицьким товариством «Січ», захопився ним, може став і його членом. У всякому разі тут саме він навчився говорити українською мовою, та хоча досконало ніколи її не знав, його вислови та манера говорити дуже нагадували мову галицьких українців того часу.

Далі батько жив головним чином у Женеві, разом з Драгомановом, але побував і в Парижі. Там він мав пригоду, про що колись сам писав в «Літературно-Науковому Віснику» (стаття підписана Л. Ч.), а в відомому збірнику «За сто літ» (Київ) уміщено спогади вдови проф. Міщенка про цей епізод. З цим саме подружжям батько був на мітинґу, де говорив Віктор Гюґо та інші ліві знаменитості того часу. Сталося заворушення, з'явилася поліція, і їх усіх трьох арештували. Батько чинив ще й опір. Підозрілі чужинці опинилися у в'язниці La Santé, де за дивним збігом обставин, за німецької окупації Парижу під час останньої світової війни, сидів і я сам та й батьків унук, а мій син ... Але батько тут не зазнав, як ми, «одиночки», а сидів у загальній камері. Через місяць його випустили.

В Женеві батько жив у самому помешканні Драгоманова. Він не тільки дав гроші на видання «Громади», а разом з Подолинським та Ф. Вовком і писав для неї. Федір Кіндратович Вовк згодом, уже після смерти батька, все обіцяв мені зазначити, що саме написав для неї батько, але так ті відомості він і поніс з собою в могилу ...

Про Драгоманова, його суперечки з Київською Громадою (трагічні для нього, бо він думав навіть про самогубство) та особливо з російською еміґрацією, писалося багато, але головне джерело про життя перших українських еміґрантів (в 19 віці) страчено, і я боюсь, що назавжди. Справа в тому, що старша дочка Драгоманова, Лідія Михайлівна Шішманова, написала була дуже докладні спогади спершу про свого батька, а згодом і про свого славного чоловіка. Не раз, коли в 1922—23 рр. ми жили зимою разом з Шішмановими в Фрайбурзі (in Breisgau), в тому ж самому пансіоні, Лідія Михайлівна читала нам уривки з тих спогадів. Вони були, з одного боку, хаотичні і вимагали коментарів, а з другого — незвичайно живі та цікаві. Писала вона їх французькою мовою, природною для неї. В них дуже часто вона оповідала і про всіх, що оточували Драгоманова, а серед них і про мого батька. Згодом, у 1932 році, коли я був у Болгарії, Лідія Михайлівна сказала мені, що спогади про свого батька вона заповідає після своєї смерти мені, а про Івана Дмитровича Шішманова — своєму синові. Коли вона померла (ще до другої світової війни), я не раз писав за ці спогади її синові, Дмитрові Івановичу, що був тоді болгарським послом в Атенах; але він мені так і не відповів. Тим часом прийшла друга світова війна. Д. Шішманов став спершу генеральним секретарем міністерства закордонних справ, а під кінець війни, на своє нещастя, міністром закордонних справ. Разом з реґентом проф. Філовом Дмитра Шішманова було розстріляно... Де ж тепер ті спогади дочки Драгоманова, яка мала таку дивовижну пам'ять та вміла так добре писати?! Певно загинули... Про мого незабутнього друга Івана Д. Шішманова, про Лідію Михайлівну і про Дмитра ще буде мова далі.

Таким чином, мало що я знаю про життя батька в Женеві. Хіба анекдоти: Драгоманов любив посміюватись над своїми; ще з київських часів відомі його гумористичні віршики, завжди російською мовою. Отже, про батька він сказав: «Ах, какой прекрасный мальчик, Яшечка Шульгин: утром ходит на прогулки, покупает маме булки и бутылки вин... А Лиду хоть кинь...» Ліда, себто Лідія Михайлівна Шішманова, як говорив батько, була вже тоді дуже екзальтована дівчина, захоплювалась музикою, але... убрання своє розкидала часом де попало, і Михайло Петрович мусів його підбирати...

Багато більш поважних речей міг би я сказати про Драгоманова, цю незвичайну постать, глибоко освічену, таку щиру, на рідкість працьовиту людину, віддану Україні та своїм ідеям. Він стояв на голову вище своїх сучасників. Але нинішні публіцисти вважають «добрим тоном» вилаяти Драгоманова, хоч його зовсім і не розуміють. Між іншим, це сталося й тому, що Драгоманов у своєму житті перейшов велику еволюцію та від «провансальства» дійшов до ідеї української нації, за яку так твердо і переконливо говорив не тільки своїм, а й чужим. Тобто, змішуючи те, що він говорив у 1872 році, та те, що він проповідував у 80-их роках, можна одержати цілком фальшиве враження про Драгоманова. Він один з великим хистом у 80-их роках виконував за кордоном ролю справжнього українського амбасадора. На цю тему мало хто писав, про це

я говорив одного разу в своєму публічному викладі в Українському Науковому Інституті у Варшаві. Але я пишу спогади, а про Драгоманова та його добу ще може зберуся написати дещо більше. Скажу одне: Драгоманова обвинувачують, що він був федераліст, не розуміючи того, що для реального політика другої половини 19 віку це був максимум вимог; треба пригадати диспропорцію між всесильною імперією та кволим українським рухом, в якому поза кількома видатними діячами панувала аморфна маса селян і зросійщені дощенту міста... Зрозуміло, що він прагнув свободи в імперії; це була передумова поширення української національної ідеї в масах. Як це не дивно для сучасної молоді, але самостійниками бути навчив нас якраз Драгоманов, а не Міхновський. Своєю освітою, своєю красномовністю, своєю боротьбою проти росіян і малоросів, які абсолютно нехтували Україну, він усім нам імпонував. Дальші висновки з його ідей не тяжко було зробити. З Драгоманова вийшов і Єфремов, і Грушевський, і Чикаленко, і Симон Петлюра... Його іменем і його ідеями були перейняті й активні діячі кінця 19 віку. Серед них був і мій батько, хоч усіх ідей учителя він певно й не засвоїв, бо був людиною по-своєму більш спокійною та іноді й скептичною. Але за ці ідеї він тяжко постраждав, і життя його було розбите.

Повернувшись із-за кордону, батько був певний час у Києві, де співробітничав в одній газеті, біля якої тоді купчились місцеві українці. Звалася вона «Киевской Телеграф». Батько вів, як сам згадував, закордонний відділ. Громада призначила його бути зв'язковим з Драгомановом. Отже, він писав до останнього листи таким способом: лист розрізувався посередині, в одному коверті надсилалась одна половина сторінки, а друга — в іншому. Конспірація, якою можна було збити з пантелику хібащо тодішню поліцію: спробував би хтось цю методу за радянської влади!!!

Але довше, ніж у Києві, перебував батько в ті часи — кінець сімдесятих років — в Одесі. Про той його побут у збірникові «За сто літ» нераз за батька згадується. Про один епізод оповідав і батько, і сам герой його — Федір Вовк. Говорили вони обидва, доповнюючи один одного, у нас у хаті, в Києві, десь у 1906 році. Федір Кіндратович Вовк за моїх часів, себто якраз після його повороту з еміґрації, був справжнім европейцем і з вигляду обличчя, і своїм простим, але цілком коректним убранням. Але не таким знав Вовка мій батько в молодих роках: це був тип тодішніх «нігілістів», себто неохайний своїм убранням. І ось до батька та його приятелів в Одесі з'являється Федір Кіндратович, убраний за останньою модою, як справжній панич тих часів. Що таке? — А Вовк їм оповів, що поліції по всій Україні дано наказ зловити його як «опасного социалиста». Треба тікати за кордон. Товариші міркували, як саме це здійснити, але... того ж вечора були несподівані арешти і серед арештованих опинився Федір Вовк... Його оповідання про це було дуже яскраве: випадок відограє таки ролю в житті людини. Коли його привели на допит до пристава, то... вони відразу пізнали один одного: колись обидва залицялися до тієї самої панни. На приставів до поліції йшли тоді ті, що за нездібністю чи через лінощі не могли «переско-

чити» далі четвертої кляси гімназії. Така, певно, доля була й сього пристава. Приємні спогади, дружня розмова, з якої Федір Кіндратович зрозумів, що наказ про його арешт ще до Одеси не дійшов та що його арештовано випадково при «облаві». Ґалянтно пристав звільнив свого колишнього суперника... Федір Кіндратович вернувся до своїх приятелів... Ані одної зайвої хвилини, після того, як поліція знала, де він, в Одесі лишатися було неможливо. Ранком другого дня, вже в убранні простого робітника, Федір Вовк їхав на возі до румунського кордону. На другий день наказ про арешт прийшов до Одеси, поліція обшукала все місто, а пристав рвав на собі волосся, що випустив з рук так небезпечну птицю...

Тим часом Федір Кіндратович прибув до якогось містечка на Пруті, до оселі одного механіка-робітника, який був тут довіреною людиною революціонерів. — «Подивився він на мене і взявся за голову: хто повірить, що цей панич, з білими руками і таким же обличчям, є робітник?» Тоді наш механік взяв кавуна, розрізав його й наказав Федорові Кіндратовичу потерти ним собі як лице, так і руки, а після сісти на сонці... «І уявіть собі, — оповідав Вовк, — обличчя моє почорніло, а руки стали такі, наче я в них ніколи пера не тримав...» — Але трапилось нове лихо: якраз була весна, вода на Пруті розіллялася та знесла міст, через який треба було їхати на той бік, у Румунію. Доводилося ждати, а щоб не було підозрінь, механік робив вигляд, що він страшенно п'яний і ходив разом з Вовком до містечка та лаяв його останніми, непристойними словами. Але ясно було, що й цього не вистачить і що на нову людину таки зверне увагу поліція. Тоді механік під претекстом, що йому треба з другого боку щось направити, відновлюючи міст, сів у човен і взяв з собою свого «підмайстра» Вовка. Вийшли на той бік, і зараз же перед Федором Кіндратовичем став румунський поліцай-пограничник: «Пашпорта»! — «Не надо пашпорта»! — рішуче відповів Фведір Вовк. Поліцай, видно, був спантеличений такою рішучістю і пропустив Вовка: на пограниччі робітників легко перепускали з одного боку на другий.

Отак став вільним «небезпечний соціяліст», який, до речі, ніколи соціялістом не був. Тепер перед ним одкривалося нове життя: біда та злидні, і еміґрація, і велика наукова праця, що завдяки їй Федір Вовк став славним ученим. До його незабутньої постаті я ще вернуся. Бо в моєму житті, крім того, він відограв величезну ролю...

Не один Федір Вовк був «небезпечний» в Одесі. Тоді було там чимало українських і російських революціонерів. Серед них сам Желябов, народовець і організатор убивства Олександра II. Желябов був українець не тільки з походження, його улюбленим героєм був Тарас Бульба, не дурно він мав у революційних колах псевдонім «Тарас». На жаль, не послухав він заклику Драгоманова, пішов творити «общее дело» з росіянами та так і загинув. Батько приятелював з ним і завжди казав, що це була дуже мила людина.

Але вбивство царя сталося тільки через рік, а в 1879 році прийшла черга на інших діячів...

Батько разом з Іродіоном Житецьким і В. Мальованим затіяли видавати нелеґально українську газету (не знаю, чи спромоглися б

вони й писати по-українському?). Здобули друкарню та тим часом десь її закопали. Але, здається, якраз на тому місці почали копати яму, щоб закопати дохлого коня... Отак знайшли друкарню, а незабаром і власників її. Всі троє: батько, Житецький і Мальований були заарештовані, без суду, як і нині, царська адміністрація ухвалила вислати їх «етапним порядком» у глибину Сибіру. На біду (як я жалую тепер!) не розпитав батька, як їм їхалося, а їхалося безліч часу, кіньми, під охороною жандармів, од тюрми до тюрми. Подорож мала бути дуже тяжка.

В Єнісейську батько мав пробути 5 років. В той час там було чимало політичних засланців, а серед них багато поляків... Одна українська баба, певно переселена з Лівобережжя, бо, як побачимо, мало розуміла, що воно таке «поляк», підперла рукою голову і з великим співчуттям дивилась на маленького хлопчика, що грався перед нею: «Таке мале, а вже поляк!» — Тобто, на Сибірі «поляк» значило засланець. Д. В. Антонович у своїх спогадах, у перекрученому вигляді (о, пам'ять людська!), оповідає наче б то з слів батька цей епізод, але льокалізує його в Астрахані, де батько, здається, ніколи не був. Були там, крім двох батькових товаришів по нещастю, й інші українці, але заслано їх було не як українців, а як російських революціонерів. Це був Володимир Лесевич, знаменитий філософ-позитивіст, який опинився на Сибірі вкупі з дружиною та молодою дочкою — дівчинкою Юліею Володимирівною, яка потім стала дружиною мого далекого родича й великого друга В. Леонтовича. Батько був з ними в близьких відносинах, згодом на якомусь ґрунті вони розійшлися, а під старість дуже приятелювали. Про Лесевича пише в своїх спомидах і Є. Х. Чикаленко та оповідає, як він шкодував, що віддав своє життя чистій філософії, а не пішов слідами Драгоманова, як оборонець України... Про це саме говорив він і батькові.

Був там і знаменитий письменник Володимир Короленко, який хоч і писав на теми українські, до українського руху так до кінця й не приєднався. Про його побут в Єнісейську разом з батьком я знаю через такий тяжкий епізод у житті останнього. Мальований утік з Сибіру. Про його дальшу діяльність чимало пише в своїх спогадах Є. Х. Чикаленко. Але він не знав, якою ціною втік Мальований з Єнісейська: поліція обвинувачувала батька, що він поміг організувати втечу, і на 5 місяців посадила його в «одиночку». Я знаю, що ним тоді опікувалася якраз мати Короленка, яка перебувала разом з сином в Єнісейську. Батько завжди важко згадував про ці 5 місяців.

— «Не дай тобі Бог попасти в одиночку... Це жах»! Очевидно, жах психічний. — «А коли настав Великдень і задзвонили дзвони, — додавав батько, — я плакав, як дитина...» Я слухав батька молодим хлопцем з революційними нахилами і дивувався. Батько просидів 5 місяців і каже, що це «жах», а інші сиділи по 20 років! Це правда, але не всім дано витримувати ту страшну кару, і не одна людина так загинула. Коли я сам сидів сім місяців у своїй «одиночці» за німців у Парижі, я часто згадував батька: і він, і я сам, очевидно, належимо до типу таких «соціяльних» людей, для яких ця кара здається гіршою за смерть...

Але батька звільнили. Не легке звичайно було його життя в Єнісейську, але як порівняти з долею радянських засланців, це було щось зовсім інше: оскільки він не був арештований, він міг все ж вільно жити, бачити людей, читати... Заробітки звичайно були злиденні: дай, Боже, мати одну-дві приватні лекції за копійки! Але Володимир Павлович Науменко, чоловік сестри батька, Віри Миколаївни, реґулярно надсилав невелику допомогу, хоч це могло йому й пошкодити «по службі» (він був професором гімназії). Потім батько, скрупульозна людина, всі ці гроші до копійки повернув своєму шваґрові.

Дбала за батька й друга сестра, Олександра Миколаївна Щербина, дружина директора державного банку в Симферополі. Це була дуже сердешна і мила людина. Батько її дуже любив, як і вона батька. Покинувши дітей, поїхала вона до Петербурґу, познаходила різні зв'язки і добилась того, що кару зменшено на один рік. Отже, батько пробув в Єнісейську тільки 4 роки. Але ця кара, можливо, й клімат, назавжди підорвали від природи слабе здоров'я батька. Спершу йому дозволили жити в Варшаві, а згодом пустили до Києва. Але всі шляхи на довгий час були йому закриті, життя розбите... Він був «піднадзорний», себто академічна кар'єра його була зламана.

III. «НЕБЛАГОНАДЕЖНЫЙ». НАУКОВА ПРАЦЯ БАТЬКА

Роками батько лишався «піднадзорним», або другий термін — поліційно «неблагонадежным». Така людина ніякої урядової посади, а тим більше посади учителя в середній школі, особливо ж професора університету дістати не могла. Його мрії про академічну кар'єру були перекреслені. Треба було поневірятись. Все ж батько ніколи не відходив від громадської діяльности, хоч і як це було для нього небезпечно. Не пропускав ні одного засідання Старої Громади. Ці зв'язки, праця громадська, літературна, наукова для України була для нього чимсь таким органічним, що відійти від того всього він не міг.

З конечности, а особливо й з гонорових причин батько мусів заробляти, тобто давати приватні лекції. Правда, він мав високу репутацію педагога, мав зв'язки і міг навчати в такій, наприклад, родині, як Тарнавські, дітей відомого українського мецената.

Саме в ці роки одружився батько з Любов'ю Миколаївною Устимович, яка була на 14 років молодша за нього. Була вона, як я вже оповідав у попередній частині моїх спогадів, дочкою великих земельних власників. Але це не тільки не приваблювало батька, а скорше застерігало його від цього шлюбу. Він у своїй скрупульозності та гордості не допускав і думки, що можна жити на засоби дружини.

Тим часом у 1891 році помер дід, і дійшло до розподілу його майна, що проводилося в родині далеко не легко. Мої батьки з їхніми народницькими нахилами взагалі не мали ніякого бажання ставати й собі «поміщиками» і, маючи до того й нехіть до суперечок з своїми,

відмовилися від своєї частини маєтку — 350 десятин багатої полтавської землі.

Але баба мала і твердий характер, і почуття справедливости: вона не хотіла лишити їх без нічого та примусила взяти відшкодування грішми. Дала їм коло 70 000 тодішніх рублів. В той час земля на Полтавщині була ще не така дорога: 130—150 рублів за десятину, а на початку 20 століття ціна зросла до 500 рублів за десятину. Своїм шляхетним «донкіхотством» батьки, звичайно, програли, але вони за тим ніколи не жалкували. Грошей своїх вони теж не вміли використати: поклали їх до державного банку та витрачали тільки відсотки, зберігаючи капітал для дітей, які, звичайно, його не побачили: гроші загинули під час революції! Але того, що завдяки бабі мала наша родина, було досить (разом з заробітками батька, які значно побільшилися, як побачимо далі), щоб дати нам потрібний достаток для інтеліґентної родини. Порівнюючи з нашими ближчими родичами, ми були «parents pauvres», але це як нам, так і батькам було байдуже, бо мати виховувала нас у дусі демократичному. Хоч були в домі «дівчата», себто служниці, але кожний з нас мусів не тільки сам прибирати своє ліжко, а й кімнату. Батько ж, може з інших мотивів, але теж подавав приклад: не дозволяв служницям доторкатися до свого ліжка, і сам, як людина дуже акуратна, щодня на своєму столі стирав порох: він боявся, що «дівчата» переплутають на столі його папери та книжки. Наше виховання дуже допомогло нам усім пізніше, коли ми опинилися без «дівчат» на еміґрації. В життєвих обставинах ми легше могли дати собі раду, ніж розбещені паничі.

Пізніше, уже десь у 1907 році, баба ще подарувала мамі невеличкий гарний дім у Києві на Лук'янівці, на Манастирській вулиці, що пам'ятна між іншим, багатьом українцям з Галичини, які були інтерновані в Києві під час першої світової війни: там, у мами, знаходили вони собі й відпочинок, і моральний захист, і навіть їжу... Ми, старші діти, не дуже раділи тоді цьому надбанню, з нашого «соціялістичного» погляду. Навпаки, батько за це був бабі особливо вдячний: «Помру, буде вам усім хоч притулок». Але пізніше я й сам полюбив цю оселю: при хаті був великий терен, на якому я вкупі з іншими членами родини розводив гарний садок, з квітами, розкішними трояндами, з плодючими овочевими деревами, з червоною горобиною, з високими тополями... Де це все поділося?!

Крім того, що капітал, який мала родина, полегшував наше матеріяльне буття, він дав батькові, як побачимо далі, певну незалежність від обставин зовнішніх...

Саме цей час, після одруження, був найбільш плідний у житті батька. Якщо в молоді роки він був дуже рухливий, діяльний на громадському полі, охоче виголошував промови, писав публіцистичні статті в «Громаді» та багато деінде, на кінець 80-их років припадають його цікаві історичні праці.

Про них згадує в своєму «Огляді української історіографії» Д. Дорошенко (ст. 173): «Головною працею Я. Шульгина був, — каже він, — «Очерк Колиивщины по изданным и неизданным документам», надрукований у «Киевской Старине» в 1890 році та окремо в укра-

їнському перекладі в 20 томі «Руської Історичної Бібліотеки» у Львові. Д. Дорошенко нагадує, що Яків Шульгин належав до «Старої Громади» та був «близьким співробітником» «Киевской Старины», де було вміщено й його розвідку «Павло Полуботок, полковник черниговський» (1890) та «Несколько слов о Правобережной Украине в полов. XVIII в.». Під криптонімом Л. Ч. розкидано багато його заміток і рецензій. Йому ж, додає Дмитро Дорошенко, належить розправа «Україна після 1654 р.» (Львівські Записки,* томи XXIX та XXX).

Той же Д. І. Дорошенко в своєму «Нарисі історії України» (т. II, стор. 260) говорить: «Найбільш вичерпуючу працю про гайдамаків подав Яків Шульгин». Про цю працю багато згадував у 20-их роках 20 в. й новіший історик Гайдамаччини О. Гермайзе, який у дечому й полемізував з батьком.

А щоб уявити собі ясніше засадничу вагу цієї праці школи В. Б. Антоновича, я дозволю собі тут зробити довшу виписку з тієї ж книжки Д. І. Дорошенка про полеміку Антоновича та й самого батька з польським істориком Кожоном:

«І Антонович, і Шульгин, обидва дивилися на гайдамацькі рухи як на стихійний протест українських народних мас проти соціяльно-економічного й національно-релігійного поневолення їх панами в польській державі. Поскільки цей подвійний гніт виявлявся в дуже тяжких формах, постільки й реакція проти нього з боку народних мас прибирала різкі, криваві форми. Зовсім інакше дивилася на цю народну реакцію історіографія польська. Для неї гайдамацькі рухи — це був звичайний розбій, а причиною їх були не погані порядки в Польщі, а природна дикість українського селянина, його огида до мирної хліборобської праці й нахил до ледарства та бунтів. Коли в 1890 році появилася монографія, то вона зустріла дуже гостру критику з боку польського історика Тадеуша Кожона на сторінках журналу «Kwartalnik Historyczny» 1892 року. На думку Кожона, гайдамацьке повстання 1768 р. не являло з себе жадного політичного, ідейного руху, а було звичайним розбоєм...

«Стаття Кожона викликала відповідь з боку Шульгина на сторінках «Киевской Старины», а за саму редакцію журналу там же відповідав Антонович... Я. Шульгин у своїй відповіді Кожонові заявив, що він уважає гайдамацький рух за прояв свідомого протесту українського селянства, пригніченого шляхтою соціяльно й релігійно. Сам спосіб і організація повстання були, як писав Шульгин, свідомо придумані, і провідники повстання взяли на увагу всю політичну міжнародну обстановку того часу. Кожна з полемізуючих сторін зосталася при своїх поглядах» (Д. Дорошенко, Нарис української історіографії, т. II, стор. 260—61).

Коли згадуєш життя батька в молоді роки, коли переглядаєш його історичні праці, коли знаєш, як глибоко захоплювала його історія України, як він прагнув з'ясувати все зло, що Москва їй принесла,

* Мова про «Записки НТШ».

— можна дивуватися, що його наукова праця так рано увірвалася. Але я вже згадував, що здоров'я його було підірване. Незабаром після одруження в нього навіть почалася туберкульоза, і він з мамою їздив за Волгу «на кумис» (кобиляче молоко), що ним тоді лікували хворих. Туберкульоза залікувалася, ні одному з дітей він її не передав, але слабість, швидка втома лишилися.

Але не це одно стало на перешкоді до його наукової праці. Він був «неблагонадежный». Жити вічно на випадковий і мізерний заробіток від приватних лекцій було тяжко. І тут з'являється несподівана пропозиція: родина Шульгиних була досить тісно зв'язана з проф. Бунґе, що був у той час міністром фінансів. Людина ліберальна і порядна, він вирішив допомогти батькові та призначив його на контролера Державного Банку в Єлисаветі. З матеріяльного боку це була добра посада, контролер у цій установі є другою особою після директора. Але ця нова сфера діяльности була чужа батькові, а їхати до Єлисавету, провінційного міста, відриватись від Громади, від «Киевской Старины», від книжок було не легко. Та батько погодився. Десь літом 1894 року він мусів поїхати спершу до Кременчука на Полтавщині, де при тамошньому банкові вивчив нове діло. Мама з Сохвиного їздила до нього зі мною. Незабаром стаж скінчився, і всі ми переїхали до Єлисавету, чи офіційно — до Єлисаветграду.

IV. НОВЕ «ЗАСЛАННЯ». РОДИННЕ ЖИТТЯ

80-і та 90-і роки 19 століття — це сумний час всеросійської реакції доби Олександра III. Революціонери, яких не покарано, ледве животіли та масово йшли на еміґрацію. Громадське життя як українське, так і російське навіть зовсім притихло. На цьому тлі народився в громадянстві якийсь песимізм, або скорше його охоплювала нудьга. Найкраще в Росії ці настрої виявив Чехов, безперечно один з найбільш талановитих російських письменників, який, до речі, походив з межової смуги між Україною та Росією. Сумно було скрізь, а особливо на провінції. І не одна інтеліґентна людина, потрапивши в якийсь глухий куток, в повітове чи навіть губерніяльне місто морально загибала. Найчастіше все кінчалося картами та пияцтвом...

«Три сестри» Чехова мріяли все — «в Москву! в Москву!», і так само, опинившись в Єлисаветі, мріяв певно й батько про Київ, а мати про своє улюблене село, про своїх приятелів селян, де завжди вона знаходила себе та знала, що робити, що говорити. І перше моє враження від шости років нашого перебування в Єлисаветі, що там батькам було зле. «Зло» це було відносне: тепер, перечитуючи того ж Чехова, дивуєшся, чому всі герої в нього так стогнуть?.. Бо коли порівняти ті часи з тим, що після огорнуло як Україну, так і Росію, то ще був тоді рай. Але щастя не є річ об'єктивна; воно в нас, і все залежить від нашого внутрішнього життя, від нашої життьової енерґії. Але саме у людей тих часів цієї енерґії й бракувало, і вони таки й справді були нещасливі. А самогубства серед молоді були аж надто численні...

Єлисавету батьки не любили, а під їхнім впливом і ми, діти. Херсонщини ми властиво не знали. Тільки один раз, коли я був зовсім малим, ми не поїхали на літо до баби, а лишилися під самим Єлисаветом, де найняли гарне помешкання у місцевих дідичів Мар'яновичів, з якими згодом батьки нав'язали дружні відносини. Там була велика садиба, може, навіть ліс, не пригадую гаразд. Але херсонських степів, з їхніми незчисленними глибокими балками, що перетинають безкраї степи, що в них сховалися понад річечками довжелезні, гарні та великі села, — цієї Херсонщини я тоді не знав. Тільки значно пізніше, — про це ще згадаю, — вже дорослим я об'їхав кіньми цю прекрасну країну, пізнав її, а за тими степами сумую на чужині так само, як і за зеленою Полтавщиною...

Ми не любили Єлисавету, чи як ми тоді говорили Єлисаветграду. Місто було невелике, але й не таке мале. Це, очевидно, на Херсонщині був поважний центр. Головна вулиця перерізувала все місто та звалася, здається, «Большой проспект», на якому стояв і собор. А посередині підходила до цієї артерії Дворянська вулиця, де були найкращі крамниці. Великих, навіть двоповерхових будинків було дуже мало. Садків, певно, було багато, але вони не виходили на саму вулицю, як у Києві.

Населення складалося з великої кількости урядовців, часто росіян або зрусифікованих малоросів, з міщанства, яке говорило здебільша мішаною мовою, та з великої кількости евреїв, ремісників і комерсантів. Але це був і військовий центр, принаймні там була юнкерська кінна школа. Присутність юнкерів, а особливо старшинства, теж надавала якогось характеру місту.

Але від цієї всієї людности батьки були досить далекі. Спершу вони пробували запрошувати до себе урядовців того ж банку, де служив батько. Дуже гостинно їх приймали в себе... Але чим більше їх пізнавали, тим менш і менш ними цікавились, а пізніше майже ніхто з тих урядовців у нас не бував. Хібащо запрошували їх на ялинку, та й то більше задля їхніх дітей, яких мама бажала чимсь порадувати.

Тільки з першим своїм директором Слободзінським, людиною інтеліґентною, батько був справді в добрих відносинах. Але Слободзінського скоро кудись перевели, а до нового директора, певно афериста, батько ставився з великим застереженням. Чим далі більше він відчував свою самотність серед тих урядовців, які жили своїми маленькими інтересами, пльотками, іноді доносили начальству один на одного. Грали звичайно в карти, а дехто й пив...

Не було там ані одної дійсно інтеліґентної людини, з якою можна було б одвести душу. Не кажу вже, що не було нікого, хто б цікавився українською справою, а багато серед них було зайд з півночі.

Сама банкова праця незвичайно не подобалася батькові: фінансові справи лежали цілком поза сферою його інтересів. Не думаю, що він дуже добре їх розумів, хоч як людина сумлінна, прагнув виконувати справи досконало. Йому до того доводилося бути в постійному контакті з відвідувачами, які часом йому страшенно обридали...

Додому приходив батько десь біля 3-4 години, виснажений і знервований... «Скучная история» — á la Чехов! але постає питання,

чому ж другу половину дня він не використовував для себе? Чому не писав своїх нових праць і тим не розважав себе самого? — Дещо, правда, писав, наприклад, про свою пригоду в Парижі, коли він, як я вже згадував, опинився в паризькій тюрмі (в «Літературно-Науковому Віснику»). Але писав мало. Звичайно, для наукових дослідів не було варстату праці, хоч він все ж мав добірну бібліотеку та посідав засоби, щоб купувати нові книжки.

Але у людей цієї доби, особливо на провінції не було головного — енергії. Батько ж до того, як я вже не раз писав, втратив здоров'я. А до того не мав у своїх жилах тієї селянської крови, тієї невсипущої сили життєвої, яку нам, його дітям, передала наша дивовижна баба-селянка. Тільки «її коштом» сам я в мої літа можу ще в бюрі сидіти шість годин та ловити час для своєї громадської, літературної та наукової праці ... Та й часи інші, і всі ми тепер люди «загартовані» ... Не дивно, що батько був сумний. Мрії про університетську кар'єру були давно забуті, життя програне ...

Але сумною була й мама ... Трудно сказати — чому? В великій мірі це пояснюється її незвичайною нервовістю, яку в ті часи лікарі не вміли гаразд лікувати. Вона дуже погано спала, а від найменшого звуку прокидалася. Однак цим усього пояснити не можна: велику ролю відогравало нудне життя в Єлисаветі, відсутність справжньої громадської діяльности, яка для її гарячої, високоідейної натури була така потрібна. Там, на селі, вона знаходила якесь задоволення та ставала зовсім іншою людиною, особливо як згадувала часи своєї праці в школі.

Сумно було, але не безнадійно. Як далі побачимо, і в Єлисаветі знаходили батьки іноді собі відраду, а крім того їхнє життя наповнювали діти, наші родинні радощі, як часом і родинні турботи.

Але настрої батьків відбиваються завжди на дітях. Сам я до літ 12 був досить кволою на вигляд дитиною, хлоп'ячих забав, бійок уникав і не любив. Волів більше бути в товаристві сестри Надії та її приятельок. Що мене часом так турбувало? І сам не знаю. Але пригадую собі, що коли мені було шість років, я сидів іноді на своїй гойдалці в якомусь пригніченні та все говорив: «Треба все сказати». Але що? — Я не знав. — «Скажу, коли мені буде 12 років, ні, коли десять, або одинадцять». Чи в людині в основу закладений цей сум, якісь передчуття? Чи це якась особлива чутливість, яку я назавжди унаслідував від мами? Іноді, як я грався біля дому, якісь пані зупинялися коло мене та говорили: «Які в цієї дитини дивні очі, такі сумні ...» Пригадую, що в сестри Надії може було ще більше цього песимізму, ніж у мене, і вона з плачем говорила про вічність, яка її жахала ...

Все ж, діти є діти, і ми від тих думок одходили, було стільки цікавого скрізь. ... Ось, наприклад, піти з мамою до міста, а там біля скверу продавалася у будці «зельтерська вода» з сиропами, і до того ж різних кольорів — червоними, зеленими, жовтими, завжди солодкими. Чи замовить їх мама сьогодні? Якось соромно прохати ... і тоді щось вигадуєш: «Мамусю, ти знаєш, коли ми вийшли здому,

мені хотілося пити» . . . Мама розуміла «хитрість», сміялася, і можна було пити ту незвичайну воду, яка так приємно б'є в ніс . . . Вулиці в Єлисаветі були взагалі досить брудні, особливо весною, коли починає розтавати сніг; крига все ж лишалася. Тоді висилали під доглядом поліцаїв купу арештантів в їхніх дивних одягах (я ніде не бачив, щоб так часто використовували арештантів для праці, як в Єлисаветі), і ці арештанти розбивали кригу, але не вивозили її. Від цього на вулицях ставало ще брудніше. Тоді я й сказав мамі: «Які ці люди дурні, нащо вони це роблять»? — і почув гарячу відповідь, яку запам'ятав назавжди: — «Не можна судити про те, чого ти не розумієш», — а далі пояснювала мені, що розбита крига швидше розтане і на вулицях скоро буде чистіше.

Ходили ми, особливо в останні роки, коли жили в дуже просторому помешканні на Дворянській вулиці, до своєрідного парку, де був великий простір (полігон), на якому робили свої вправи на конях юнкери. Я дуже любив коней, і це була для мене велика розвага. Багато було й інших радощів, як різні родинні свята — ялинка, а особливо театр, український театр. Але до цього ще повернуся, бо це важлива сторінка моїх дитячих років.

І сестра Надія, і я сам, почасти під її впливом, дуже рано почали вважати себе «великими», якщо не дорослими, і соромилися гратись, хоч і кортіло. «Великими» ж ми були в 8-10 років, бо поруч з нами були й «малі»: в 1894 році народився в Єлисаветі брат Володя, майбутній герой Крут, де він загинув. А в 1896 році, восени, в Сохвиному, народився й Микола, мій майбутній вірний труг і товариш, який рано помер у Парижі на 35 році життя.

Отже, я вважав обов'язком старшого брата «розважати» малих. Вигадував різні розваги, будував їм з стільців та ковдр будинки чи «залізницю». Та де правду діти, може, сам бавився більше, ніж вони. Володя незвичайно швидко розвивався. Не по літах був розумним хлопчиком і мав до того дивний слух: міг дуже вірно співати багато пісень, звичайно українських, як і всі ми в родині, вже з самого малку, був «патріотом».

Їхати до Сохвиного на весні — це була велика й радісна подія в нашому дитячому житті. Приваблювало не тільки Сохвине, а й сама подорож, а особливо через те, що під Кременчуком треба було переїздити через широкий, могутній Дніпро. Мене самого завжди це хвилювало страшенно, але я пригадую собі, якими очима, з якою увагою, не по літах, дивився Володя на той Дніпро і не співав (хоч міг би й заспівати), але деклямував, до того незвичайно виразно, майже побожно: «Ой, Дніпре, мій Дніпре — широкий та дужий; багато ти, батьку, у море носив козацької крови . . .»

Неначе передчував свою власну долю . . .

Микола був завжди інший, і в дитинстві, і після в житті. Змалку був дуже спокійний, білявий (він один у родині був білявий, як батько), «пухкий» . . . Був він дуже кумедною дитиною, особливо як підріс: мовчить, слухає, а після скаже дотепне слово, що від нього всі

помирають зо сміху. Але й у нього був свій песимізм: якось у гурті всі весело говорили між собою, сміялись, а Микола (4 роки) сидить тихо, і бачимо котяться йому по щоках сльози...

— Що з тобою, Миколочку? — питає мама схвильовано.

— Смійтесь, смійтесь, всі помрете...

Сталося так, що через рік по цих словах він мало не помер. Неминучі та часом грізні дитячі хвороби загрожували кожній родині. В ті часи на сході шкарлятина косила дітей. Я забігаю наперед, до часів, коли ми вже покинули Єлисавет; Микола, всіма нами улюблений «найменший», заслаб на шкарлятину, до того дуже сильну. Коли про це довідались, не тільки батьки, а й ми, діти, всі були в страшному горі. Пам'ятаю, що я довго, довго плакав і був у розпачі. Не буду докладніше спинятися на цьому епізоді. Нас трьох кінець-кінцем вивезла бабуся до себе на село... З яким хвилюванням чекали ми з сестрою вісток. А тут курка злетіла до нас на вікно, а наша німка-ґувернантка епічно сказала: «Це ознака поганих вістей». Це був нетакт... Ми дуже схвилювалися, потім обурилися і воліли розірвати її та добилися з тріюмфом, що бабуся таки вислала її з Сохвиного... А вістки прийшли добрі, ми повернулися назад до Києва і радощам не було кінця...

У нас дома завжди панувала українська мова. В ті часи в самому Києві інтеліґентних родин, в яких вживали свою мову, було дуже мало, їх легко перелічити на пальцях однієї руки. Цього хотіли батьки, але запровадила це звичайно мама, яка своєю мовою так добре володіла. Отже, за весь свій вік ні я, ні сестра, ні брати не сказали до мами чи до батька ні одного слова по-російському. Батько, як я вже писав, говорив з трудом по-українському, а до того ще й з незрозумілими для нас галицькими виразами. Але з українцями, які до нас заходили, він говорив усе ж по-українському. Дома іноді він оповідав нам по-російському, але й він і ми звикли до цього «двоязичія». Мова в нас була далеко не чиста, під впливом російського читання та школи, звідки ми наносили багато русизмів. Але вимова була справжня полтавська, говорили ми вільно, а основи мови були дотримувані.

На нашу українську мову звертали в Єлисаветі особливу увагу. Це так було дивно! А мама, як колись на селі, часто ходила навіть у місті в українському вбранні. І росіянки говорили: «Странная дама, ходит в малорусском костюме, ведет детей за руку и говорит с ними по-малорусски!»

Національне українське виховання в нас ішло нормально, не штучно. І ні російська школа, ні література, яку ми потім читали значно більше, ніж українську, не могли нас збити з нашого шляху. Про це наше виховання пише мені сестра (Надія Я. Іщук): «Несвідомі ми були того, які цінні перлини вкладали наші батьки в наше національне виховання. А яка відвага була в батьків (недавня кара батька та Сибір!), що говорили з нами по-українському. Скільки людей перестерігало їх, що це небезпечно та що ми не зможемо вчитися в гімназії (звичайно, в російській, бо іншої не було)». На щастя, ті побою-

вання не справдилися. Всі ми четверо були найкращими учнями в тих гімназіях... Навіть Карпенко-Карий був дуже здивований, що ми в родині говоримо по-українському. «Пам'ятаю, — додає сестра, — як він питав мене: „Чи ти завжди так говориш"? — А як я підтвердила це, то він похвалив і сказав, що так і треба, що це дуже добре...»

І мама, і батько робили для нас усе, що тільки можливе. Діти в них були на першому пляні. Сподіваюся, що наше родинне життя було їм справжньою втіхою. Але до такої міри вони піклувалися нами, а мама обґрунтовувала ці клопоти своєрідною ідеологією, кажучи: «Батьки повинні жити для дітей», — що в мене тоді не раз поставало питання: якщо мої батьки живуть тільки для нас, а ми маємо жити тільки для наших дітей, то в чому ж зміст життя? А хто ж має жити й для себе?...

Але батьки все ж, свідомо чи несвідомо, мали і своє життя. Як не виглядав тоді сумно Єлисавет, однак і там були хоч спорадичні прояви українства, і це якраз у великій мірі завдяки батькам. Крім того, в Єлисаветі мали вони друзів, і серед них одного справжнього, великого приятеля Афанасія Івановича Михалевича.

На цій незвичайній і трагічній постаті я мушу спинитися, перш ніж перейти до дуже важливої для мого життя справи — мого захоплення українською історією та українським театром.

V. ПРИЯТЕЛЬ БАТЬКІВ — А. І. МИХАЛЕВИЧ

Не завжди Єлисаветград був пусткою в українському відношенні, не був він таким подекуди і за час перебування там моїх батьків. А в 80-их роках це був навіть своєрідний центр, хоч і конспірований, центр виховання українців. Був там таємний гурток, з якого вийшов і сам Євген Чикаленко. Вийшли звідти й брати Тобілевичі, себто наші великі артисти — Опанас Саксаганський, Микола Садовський, Іван Карпенко-Карий — він же дуже талановитий та може ще не оцінений драматург. Були й інші, що розсіялися по світу. Але згаданих імен вистачить, щоб оцінити вагу цього гуртка. Провадив же його д-р Афанасій Іванович Михалевич.

У Києві, коли ще вчився, він був у центрі українського життя. Не знаю, чи встиг увійти до складу «Старої Громади», але всіх її головних діячів знав добре, був товаришем Хведора Вовка та мого батька. Переконаний драгоманівець, він горів українською справою. Це був справжній «апостол правди». Є. Х. Чикаленко у своїх «Спогадах» багато говорить за Михалевича та цей гурток. Отже відсилаю читача до його «Спогадів».

А. І. Михалевич уважав, що на українську мову мають бути перекладені всі західні кляcики. Слідом за Драгомановом він бажав европеїзувати Україну. Переклав він Адама Сміта, тільки цей переклад не побачив світу та певно загинув. Зате його «апостольство» створило український театр, явище, яке в нашому житті відограло може вирішальну ролю. Є. Чикаленко згадує, як уважно слухав Михале-

вича найстарший серед гуртка Карпенко-Карий, як він вбирав у себе кожне «апостольське» слово. Слухав його й Чикаленко, що своїм практичним розумом, своєю жертвенністю, своїм словом великою мірою спричинився до поширення українського кола, до привабленння людей талановитих, до організації самого руху. Діло Михалевича було велике, але він жорстоко заплатив за свою діяльність. Знов таки докладно згадує про це Є. Х. Чикаленко: був донос, арешти, і Афанасія Івановича було адміністративно заслано на 4 роки на Сибір. Він повинен був удатися туди з усією родиною, дружиною та чотирма синами, 8-14 років. Певно, десь у 1892 році він міг повернутися на Україну, та мусів, очевидно, знов жити в Єлисаветі, де вже мав лікарську практику. Але можна собі уявити, яка була йому небезпека, якби знову виявили його революційну діяльність!? Він мусів, звичайно, дати підписку, що її не відновить. Є. Х. Чикаленко побувши в нього в Єлисаветі, побачив, що він зовсім припинив свою стару діяльність і уникає компромітуючих людей, і відразу втратив весь інтерес до свого колишнього наставника та більш ні слова за нього не сказав: Михалевич наче перестав для нього існувати ... Чикаленко, як я вже підкреслив, був перш за все практичною натурою, і ця практичність відбилася на його «Спогадах». А між тим історія завжди цікавиться долею поважних діячів, навіть коли вже вони зійшли з історичної сцени. І думаю, що варто згадати за Михалевича, навіть у ті його «порожні» роки.

Коли він і припинив «апостольство», то не перестав бути глибоко відданою українській визвольній ідеї людиною. Попрікати його, обтяженого великою родиною, за обережність, як це відчувається в «Спогадах» Є. Х. Чикаленка, неможливо. Царський уряд, може, не був такий жорстокий, як радянський, але й з ним не варто було жартувати. І коли Є. Чикаленко згадує за себе, як його заслали (але до його власного маєтку на Херсонщині), він пише, що якийсь час сидів тихо, навіть уникав листування та зустрічей з старими приятелями. І в нього ж було забезпечене життя — велика земельна власність, а в Михалевича — тільки його медична практика ...

Що Михалевич і під кінець 90-их років слідкував та дуже цікавився українськими справами, про це я знаю з його розмов з батьком. Не все я розумів, але про дещо тепер догадуюся. Батько іноді таки їздив з Єлисавету, один раз до Петербурґу, де в нього були старі приятелі — українці (певно Цвітковський, Бернштам, який опісля переїхав до Києва, та ще дехто — не пригадую). Їздив батько й до Києва. Одного разу навіть з мамою та нами, старшими дітьми. Отже, після однієї з тих подорожей батько оповідав Михалевичу про новини з Києва, про утворення якоїсь нової громади, про її управу та склад. Тепер я догадуюся, що мова була про заснування так зв. «Загальної Організації», яка потім перетворилася спершу на партійну, радикал-демократичну, а потім у ТУП (Товариство Українських Поступовців), організація, до якої й я потім, від 1915 року, належав. Я пригадую собі, як пильно вони обидва обмірковували ці новини, а більш гарячий Михалевич приймав їх із справжнім ентузіязмом.

Пригадую собі, що вони говорили й на якісь історичні теми, а батько оповідав Михалевичу про цікаву постать Юрія Немирича, про якого він хотів написати монографію. Михалевич виявляв незвичайний інтерес до тих плянів, до особи Немирича та дуже спонукував батька до цієї праці. Але певно в Єлисаветі не можна було здобути джерел, які були потрібні.

Я певний, що обидва друзі були потрібні один одному. Вимушене мовчання, перерва його невсипущої діяльности гірко тяжіла на Михайлевичу, і батько був тією людиною, якій можна було принаймні все сказати. А сам Михалевич своєю милою вдачею розганяв сум батьків, навіяний і ненависним банком з пародією на справжніх людей і його власними глибокими розчаруваннями.

Щоправда, коли українці й збиралися, то завжди не в Афанасія Івановича, а у нас. Сам Михалевич конче приходив. Отже, батько, теж засланець колишній, був певно сміливіший, але... й більш незалежний, бо був капітал мами... Нарешті, Єлисавет не був для нього, як для Михалевича, місцем його «злочинної» діяльности.

Певно, відразу, як ми приїхали до Єлисавету, Михалевичі й Шульгини стали між собою бачитися. І дедалі ця дружба міцнішала. В останні роки нашого там перебування кожного дня або ми всією родиною йшли до Михалевичів, або вони до нас.

Афанасій Іванович усіх нас лікував. Дуже мило ставився до нас, дітей; ми з сестрою дуже його любили. Любив він з нами пожартувати, а часом і весело сміявся. Одного разу сестра, якій було тоді років 9, а мені не було й 8, серйозно сказала про мене: «У Саші бас...». Михалевич аж присідав від сміху...

З себе він був дуже приємний: високий на зріст, з сивуватою головою, невеличкою борідкою та вусами, а очі звертали на себе увагу: в них відчувалась і добрість, і бистрий розум. Від нього віяло як простотою, так і великою внутрішньою гідністю.

Дружина Афанасія Івановича, Катерина Григорівна, була з походження проста селянка, але втягнулася в міське життя, нормально вела господарство та доглядала дітей. Батьки й до неї ставилися дуже приязно. Було у Михалевичів чотири сини, всі значно старші за мене і саме ця родина, яку Афанасій Іванович любив та задля якої мусів пожертвувати своєю улюбленою діяльністю, зробила з нього дійсно трагічну постать.

Не був Афанасій Іванович у своїй родині пророком. Того впливу, що його колись мав на молодь, на власних синів не мав. На жаль, це часто трапляється. А в його родині не було такої сили, як моя мати, що вміла всіх нас зручно тримати, даючи нам загальне моральне та національне виховання.

Сини Михалевичі не були зовсім зрусифіковані. Один з них, Михайло, був навіть зовсім свідомим українцем. Менший, Фаня (Опанас), більше надавався на маленького кар'єриста: веселий, гарний, він мріяв тільки про те, щоб скінчити правничий факультет, одержати посаду в суді та одружитися з своєю нареченою Долінською, з багатої дідичної родини.

Але біда почалася з старшого сина Петра. Ще гімназістом він був диваком. В університеті в Києві, коли ми вже туди переїхали, був незвичайно похмурий, пригноблений. Дуже дратував батька тим, що в газетах його цікавили тільки описи крадіжок, душогубств та нещасливих випадків. Потім мусів покинути Київ, став виявляти повну ненормальність, кілька разів тримали його в домі для божевільних, коли ж батьки брали його до себе, він, патлатий, напівсвідомий, блукав по Єлисавету...

Михайло теж вчився в Києві, здається, на правничому факультеті, та бував серед української молоді, навіть залицявся до однієї панночки з поважної української родини, яка теж мала до нього симпатію. Дуже часто бував у нас, і ми до нього дуже добре ставилися. Але й у нього помічалася якась нервовість, на яку він часом скаржився. Десь на початках січня, здається, 1904 року, були ми з ним удвох у театрі на «Розбійниках» Шіллера. Грали середньо, але на нього п'єса справляла таке враження, що він одводив очі: «Дивлюся на рампу, щоб пам'ятати, що це тільки театр...»

А через два тижні після цього прибіг до нас з плачем його брат Фаня і оповів, що Миша застрілився... Батьки були приголомшені, ми так само. Треба було сповістити Афанасія Івановича та Катерину Григорівну. Не написали, що помер, а тільки на двірці мама мусіла сказати: — «Бережіть тих, що залишилися...»

Але не вберегли. Себто з Фанею, скільки я знаю, принаймні до революції, нічого злого не сталося. А далі я втратив його з очей. А третій, Микола, здається, математик, одружився з донькою якогось багатого, але малоінтеліґентного пана. В Києві завів собі коня, розкішний кабріолет і з виглядом денді їздив по місту. Але річ не в цьому: він виїхав на еміґрацію; багато років перебував на Підкарпатській Україні, і там його бачив єлисаветградець Ростислав Лащенко. Коля став лютим ворогом України! І передавав через Лащенка привіт «Саші Шульгину», але підкреслив, що не «міністру Шульгину». Його дружина, з двома дорослими дітьми, якими певний час я опікувався, втікла з радянського «раю», перепливши під кулями Дністер. І Микола Михалевич одрікся від них: вони до того були справжніми українцями.

Сподіваюся, що цієї чи не найбільшої трагедії «апостола правди» — зради сина — він не знав, бо упокоївся десь на початках революції.

Бачив я Афанасія Івановича востаннє влітку 1910 року, коли ми разом з моїм товаришем Левком Чикаленком, під час нашої антропологічної та етнографічної екскурсії по Херсонщині, завітали й до Михалевичів у Єлисаветі.

Вони жили в тому самому помешканні, біля собору, як і раніш. Але обоє постаріли. Афанасій Іванович зовсім посивів. До нас обох він був незвичайно привітливий, милий. Свою тугу він зберігав для себе...

VI. «Я БУДУ ІСТОРИКОМ». УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР В ЄЛИСАВЕТІ

Батько наче-б-то мало втручався в наше виховання. Він цілковито покладався на маму. І добре робив, бо якби й він виявляв таку волю й темперамент, як мама, то було б забагато. Але сам його приклад, деякі слова та вчинки впливали на дітей, а перш за все на мене.

Кожного ранку, коли він ішов до свого банку, я обов'язково його проводив, хоч і недалеко, до половини Дворянської вулиці, де саме була винна крамниця, яку тримав француз — мосьє Аман. Там ми прощалися, і батько мене дуже цілував; у французів, що завжди виглядали з вікна, це завжди викликало сміх. Чому? — Я не розумів.

Ідучи, як і всі діти, я закидав батька різними питаннями, але найчастіше розмова точилася навколо козаків, Запоріжжя, гетьманів. Батько дуже охоче та ясно про все мені оповідав... Ці оповідання захоплювали мене цілковито. І коли я вже сам повертався додому, передо мною мчало козацьке військо, а самого себе і батька я так само уявляв козаками... Я мріяв, як військо запорозьке йтиме цією вулицею, я майже бачив його, і мені хотілося танцювати з радощів, танцювати перед тим військом, як колись Семен Палій... «Аж до Межигірського Спаса старий Палій протанцював...»

Але все ж я розумів, що це тільки мрії, а козаки таки були колись. Мені хотілося довідатися про них все. І от я сказав: «Я буду істориком, я буду істориком, як тато...» — Батька, звичайно це дуже забавляло, а може й радувало. Але це не були вже чисто дитячі мрії восьмилітньої дитини, яка на другий день забуває про те, що вчора говорила. Намір був твердий, а з роками тільки посилювався. Згодом якийсь час на селі я так захоплювався бабусиним господарством та нашою природою, яку завжди гаряче любив, що іноді бажав стати сільським господарем. Мріяв колись про море. Море мене тягнуло до себе; бути моряком, пірнути в цю безмежність, бачити дивовижні країни — як це гарно! Пізніше мріяв про чисто громадську, політичну працю. До неї мене теж тягнуло, я навіть відчував, що її не омину. Але нахил до історії перемагав усе. Я розумів, що й для громадської праці це придасться. І я повторював собі та всім: «Буду істориком».

Але не тільки батькові оповідання сприяли і цим намірам, і моєму патріотизмові. Мама нам уголос читала Шевченка, і деякі вірші я вже знав напам'ять. Читала вона знаменито, виразно, без зайвої афектації. Я любив найбільше «Гамалію», «Івана Підкову». «Катерина» мене менше вражала, зате в дитинстві, та й до цього дня, страшенно мене зворушувала «Наймичка», а може найбільше «Невольник» (чи «Сліпий»), особливо коли я побачив на сцені самого Садовського та почув як він співав: «У неділю вранці рано синє море грало...»

Мама читала Шевченка не тільки нам, а й на селі, особливо дівчатам: вони завжди плакали... А колись, як мені ще не було й семи років, літом повезла мама нас «старших» до Лубень, разом з тіткою Марусею. В той час там відбувалися виклади для народних учителів відомого тоді педагога Вахтерова. Мама найняла в місті просторе помешкання, знайшла дівчину, яка нас доглядала, а сама з тіткою слухала виклади. Але цього їй було мало. Вона воліла мати більш тісний контакт з учителями та учительками. Дістала десь чарівний ліхтар та ілюстрації до «Гайдамаків» (думаю, що Сластьона). Покликала всіх слухачів курсів і вголос читала «Гайдамаків», читала так, як тільки вона вміла читати... Можна собі уявити, яке враження справляло це читання на заляканих начальством учителів, у яких національна свідомість ледве прокидалась!.. На зборах був і Шемет, не знаю Володимир чи Сергій, обидва були дуже відомі на Полтавщині як гарячі патріоти. З властивою обом братам завзятістю почав Шемет дорікати цим хлопцям і дівчатам, що вони замало свідомі... Та так дорікав, що з однією дівчиною сталася гістерика. Всі перелякалися, перелякався й Шемет.

А якось з Сохвиного навезли до Лубень багато харчів, пиріжків та всякої страви. Мені здається, що привезла їх (за 30 верств) сама бабуся. Всі зібралися десь у прекрасних околицях Лубень, і бідолахи, що може й недоїдали, дуже зраділи цьому несподіваному бенкетові на траві. Звичайно, лунала українська пісня, бо за кожного режиму українці вміють створити імпровізований хор та співають так, як навряд, чи інший народ потрапить.

Поза Шевченком, читала нам мама певно й інших українських авторів — Котляревського, байки Глібова тощо. Але такого великого враження, як Шевченко, вони на мене не справляли. Читала й уривки з Біблії та нас нею зацікавила, а також «Іліяду» та «Одіссею» (в російському перекладі). Але був один письменник, який справив на мене колосальне враження. Це був письменник «російський», але звався він — Микола Гоголь.

Тепер мені найбільше імпонують «Вечори на хуторі біля Диканьки», вони, як ніщо інше, викликають у мене тугу за Україною. В них, крім веселих жартів, можна знайти дуже глибокі та оригінальні морально-філософські мотиви, особливо в «Страшній помсті»... Але, малий, я звертав увагу переважно на веселі сторінки. Зате «Тарас Бульба» вразив мене безмежно, і в читанні, і на сцені. Любити так свою батьківщину, щоб вбити власного сина — цей дійсно шекспірівський образ потрясав мене... І нині я вважаю, що скільки б ми, історики, не писали, такого геніяльного втілення самого духа української історії ніхто не досягне. Не місце тут докладніше зупинятися на Гоголі, але не можу не сказати, що коли б росіяни, які так твердо вважають його своїм письменником, зрозуміли, яку величезну ролю відограв Гоголь в розвиткові українського руху, вони б певно його прокляли. Скільки найвидатніших наших діячів говорили мені, що до української свідомости вони прийшли завдяки

«Тарасові Бульбі». Гоголь «зрадив», не вірив у майбутнє України, але любив він її так, як може тільки любити геніяльна натура.

Він прагнув — чому? інша річ, — злитися з росіянами, але так і не злився. Як бажали слов'янофіли Аксакови утримати його в «серці Росії» — Москві, а проте він просто втікав коли не до України, то до прекрасної Італії. Геніяльні були й пізніші твори Гоголя, але тільки там, де він говорить про Україну, він виявляє всю силу свого чисто поетичного таланту. Все українське, стародавнє — все у нього прекрасне, навіть п'яненький селянин дуже милий. Все, що московське, все, що помосковлене (як «Ревізор» у Миргороді), — йому видавалося просто смішним, а то й огидним...

Та досить про Гоголя, хоч не міг я не сказати кілька слів про того, кого сам Тарас Шевченко так глибоко любив, не згадати Гоголя, який був одним з творців українського відродження.

Поза читанням, поза безпосереднім впливом батьків, існував ще один важливий фактор нашого виховання — це театр, український театр, що не в однім моїм житті відограв величезну ролю: театр, коли все національне життя було заборонене, не давав українцям забути про своє минуле, підносив їх дух і віру в майбутнє. І в житті батьків, в Єлисаветі, як побачимо, відограв театр чималу ролю. Малим я так любив театр, що піти на виставу було мені найвищою насолодою. Побожний хлопець, я шанував батюшок, але хтось мені сказав, що їм заборонено ходити до театру; за це я вважав їх найнещасливішими людьми на світі та сказав собі, що священником ніколи не буду.

Заїздили до Єлисавету й російські трупи, але здається тільки раз пішли батьки з нами на одну трагічну п'єсу Островського. На мене вона не справила ніякого враження, тільки було неприємно, а вразлива сестра почала плакати, набралася жаху і нас вивели з театру.

Зате репертуар українського театру нам страшенно імпонував: і веселі комедії, і драми Карпенка-Карого, і особливо всі п'єси історичні — «Сава Чалий», «Богдан Хмельницький», який щоправда кінчався німою сценою, де Богдан Хмельницький схилявся перед Бутурліном... Але збоку там стояв Богун-Саксаганський, і він усміхався скептично, презирливо. На нього я й дивився...

Звичайно, цей театр мав таке значення і такий вплив ще й тим, що Україні пощастило мати великих акторів: старого Кропивницького, Заньковецьку та трьох братів Тобілевичів. Без перебільшення скажу, що двоє з них були геніяльні: Заньковецька вміла одним рухом, однією модуляцією в голосі передати всі нюанси жіночої душі. А Саксаганський мав у собі може щось більше. Трагічні ролі, ролі невтральні — він чудесно грав і завжди, завжди був інший, відповідно до свого персонажу. А на сцені та в житті (зустрічав я його не тільки в дитинстві) мав він у собі глибокий комізм, природний гумор. І я завжди думаю, що Саксаганський і Гоголь — це рідні брати. До речі, Гоголь був властиво незвичайним артистом і незрівняно читав свої твори. Садовський так само був великий артист, але якийсь нерівний. Певно, це залежало від його настрою. Проте часом він цілко-

вито захоплював людей. Не можу забути німої сцени в «Гетьманові Дорошенкові»; він тільки проходить через сцену, але так передає трагізм Дорошенка, який мусів віддатися москалям, що майже весь театр плакав... Карпенко-Карий безперечно був мудрий гарний артист. Я мало бачив старого Кропивницького, але він був надзвичайний у своїх ролях. Були й видатні артистки: лірична — Ліницька та комічна, надзвичайно талановита Затиркевич.

На жаль, артисти сварилися між собою, а особливо брати Тобілевичі. Про ці прикрі речі багато пише в своїх «Спогадах» їх товариш Є. X. Чикаленко. Отже, в той час, коли ми жили в Єлисаветі, Саксаганський і Садовський не були вже разом. Приїздили Карпенко-Карий з Саксаганським. Садовського в ті часи я бачив тільки раз у нас в хаті, коли він завітав з Є. X. Чикаленком до батька.

Взагалі всі українці, що переїздили Єлисавет, бували у нас. Був якось і поет Микола Вороний, який саме переклав на українську мову книжку батька про Коліївщину. Батько був йому дуже радий, і вони довго трясли один одному руки.

Часом і поза артистами сходились свідомі українці; їх було небагато. Пригадую старого Лащенка, незаможного урядовця, та ще якогось, здається, Кулаковського, що мав велику бороду та писав якісь нудні оповідання, які читав у нас. Батько теж зібрав був якось кількох людей і прочитав їм статтю про свої пригоди в Парижі. Та найбільше життя пожвавлювалося, коли до Єлисавету приїздили українські артисти. Карпенко-Карий з дружиною, так само артисткою, часто бували у нас і були у великій приязні з батьками. Пригадую собі, як ми з мамою зустрічали на вулиці Карпенка-Карого та довго гуляли разом, бо він оповідав мамі проекти своїх нових творів. Мама незвичайно уважно слухала, і не раз вставляла зауваження, чи висловлювала своє захоплення.

Раз у нас було читання нової п'єси Карпенка-Карого — «Сава Чалий». Всі українці були в зборі. Ми, діти, теж слухали, але згодом нас погнали спати, хоч спати й не хотілося, і ми все прислухалися. Якось були у нас Карпенко і Саксаганський. Останнього попрохали заспівати; він згодився, але сказав, що співатиме потиху, бо «не в голосі». Під акомпаньямент тітки заспівав він «Ой, що ж бо то й за ворон», і співав так, що голос його заповнив всю кімнату. Співав він знаменито і звичайно справив на всіх, і на нас, дітей, величезне враження.

Але батьки не вдовольнялися цими інтимними сходинами і вирішили публічно вітати наших артистів, щоб усі бачили, що й українці мають кого шанувати і вміють шанувати. Мама цілком захопилася цією справою, зібрала гроші та разом з нашою тіткою Марусею купила такі подарунки: Карпенку-Карому як письменникові піднесли каламаря на мармуровій дощці, з двома срібними ведмедиками; Саксаганському — великий срібний келех, Ліницькій — кошик квітів. Робилося це з нагоди «бенефісу» одного з артистів. Ставили, здається, «Безталанну». І сама гра великих артистів, і ці подарунки піднесли настрій цього ніби байдужого натовпу. Театр, український театр,

робив своє виховне діло, а мої батьки, чим могли, прагнули піднести престиж наших незабутніх корифеїв.

Кінчаючи цей розділ про Єлисавет, я не можу оминути того, як мило батьки ставились до молоді. Студенти, що на вакації приїздили додому, гімназисти старших кляс бували в нас постійно, як і брати Михалевичі. Природна пропаґандистка, мама прагнула збудити в них національне почуття. А сам характер інтеліґентної чисто української родини робив своє враження. Серед тієї молоді були й такі, що писали українські вірші, хоч поетами не стали. Батьки не тільки ласкаво приймали їх та частували, але кожному, хто був у біді, допомагали матеріяльно. Всі вони вчилися в Києві, коли ж наша родина туди переїхала, стали нашими сталими гістьми.

VII. МИ ЗНОВУ В КИЄВІ. ПОСТАТЬ БАТЬКА. СМЕРТЬ «ЄВАНГЕЛЬСЬКОГО ЮНОШІ»

У 1898—99 роках батько ставав усе більш і більш нервовим. Атмосфера банку ставала йому все більш нестерпною. Саме тоді банк почав будувати свій власний гарний будинок у центрі Єлисавету. І батькові здавалося, що директор і його ближчі урядовці хочуть на цьому «нагріти руки». Чи тільки здавалося, чи як контролер він міг на це мати якісь підстави, — не знаю. Але одного дня, за повною згодою мами, він подав у відставку. Звичайно, він міг це зробити тільки завдяки капіталові, який дала бабуся. Ми переїхали до Києва. З уваги на те, що батьки не хотіли рушити основний капітал, витрачаючи тільки відсотки, у нас відразу стало менше грошей: родина раптово збідніла. І з цих матеріяльних мотивів, а головне з гонорових — батько за всяку ціну хотів мати хоч якийсь заробіток. Урядовий стаж у Єлисаветі дещо послабив стан його «неблагонадійности», і він міг «стукати в двері», але знайшов собі лише незначну посаду в управі залізниць, досить зле оплачувану. Знову опинився він в товаристві дрібних урядовців, але мені здається, що тепер, не бувши їх начальником, якось уживався з ними, ставлячися до них більш поблажливо, ніж вороже. Одначе це становище можна було приймати тільки як тимчасове. Огидна дрібна праця виснажувала його. Він знову почав мріяти про педагогічну діяльність, про становище професора в середній школі (в ті часи говорили «учителя», бо тільки педагоги університету мали право на титул професора). Але на це, здавалося, не було надій, і настрій батька був дуже пригноблений.

Одного разу мама повела мене до відмого дитячого лікаря Троїцького, він оглянув мене, а потім, довідавшись, що мама є дружиною Якова Шульгина, почав розпитувати про нього, бо вони були старими друзями. І коли лікар довідався, що батько сидить серед дрібних урядовців, він схопився за голову: «Така талановита людина і сидить у тім правлінні!? Це неприпустиме, я поговорю з Тальберґом, ми спробуємо витягнути його . . .»

Тальберґ був високим урядовцем, досить правою в своїх погля-

дах людиною, але порядною. Певно, він теж разом з батьком був в університеті. Принаймні пізніше вони бували один у одного.

Хто з них це зробив, не знаю, але батько дістав лекції в приватній гімназії Валькера. Нарешті він став педагогом. Грошей прибавилося небагато, але в родині з приводу нового батькового призначення була велика радість. Трохи було прикро, що лекції він одержав з «словесности», тобто з історії літератури, а його тягло до чистої історії, і такі лекції з історії, коли траплялося, він читав з захопленням.

Але «тріюмф» був недовгий. Якось батько повернувся додому, і не тільки мама, а й я побачили, що він був страшенно блідий і зовсім знесилений. Мама кинулися до нього: «Що сталося?» — «Жандармське управління заборонило мені читати лекції». Розпач огорнув родину. Але треба було щось робити. Приятелі порадили їхати до Петербурґу. Там у батька серед українців були люди, що мали високі посади в уряді. Ходячи від одного до іншого, він одержав нарешті дивну пораду: конче піти до жандармського генерала Новицького, що саме з Києва приїхав до столиці.

Полковник, згодом генерал жандармерії, Новицький був добре відомий всьому українському Києву. Колись, правда, ненадовго, він наказав заарештувати в Києві всіх українців, починаючи з М. В. Лисенка. Він же весь час наглядав за батьком і ставав на його дорозі. Іти до Новицького було, звичайно, дуже тяжко. Але батько пішов, і несподівано генерал зустрів його дуже лагідно, навіть привітно: «Знаю, знаю вашу справу. Ну, коли за вас ручиться його превосходительство Д. І. Піхно, ніяких перешкод для вашої педагогічної діяльности нема...»

Батько не вірив своїм ушам: Піхно? Той самий, що зрадив Драгоманова? Той Піхно, якому він сам дав ляпаса, заступившися за нього? Приголомшений батько тільки подякував генералові й вийшов. Відмовитися він не міг. Повернувся до Києва і дійсно міг стати спершу за професора в того ж Валькера, а згодом у першій Київській урядовій гімназії, в якій я саме вчився. Прикро було приймати ласку від свого противника, але батько не міг не оцінити й гідність такого вчинку: «Ну, що ж, я прийняв від нього цю послугу, мушу піти подякувати». І був з візитою в Піхна, який негайно ж приїхав з відвітною візитою. Більше вони не бачилися... Що й казати, в ті часи й «падлеци» мали свою мораль...

Таким чином, останні 7—8 років свого життя батько був гімназіяльним професором. До викладів від готувався дуже старанно, завалений був зошитами своїх учнів. Працював залюбки, але через силу. До того, учні в тій гімназії були здебільша недисципліновані, а це дуже втомлювало батька.

Але повернувшись із «нового заслання» до Києва, батько звичайно знову став брати участь в українському громадському житті. Участь пильну: жадного засідання Старої Громади він не пропускав. Займався й іншими справами, але дуже активним бути не міг і рідко забирав слово. Йому пригадувалися його виступи в молодечі роки, його промови, і психологічна пасивність гнітила його. Але сил було

все менше й менше. Рано почали з'являтися ознаки склерози. Він почав глухнути, часто недочував і відповідав не завжди доречно. Як це часто буває з глухими, він жив ніби своїм окремим життям і часто наче прокидався з задуми. Оживав, коли тема розмови його дуже цікавила або коли говорив з такими людьми, як його кузен В. Щербина або старий приятель історик Каманін, який часто заходив до батька. З цікавістю слухав і те, що я вже студентом оповідав про свою працю. Читав і публічні виклади (ще до першої революції, звичайно, по-російському), наприклад, про Коліївщину.

Перечитуючи спогади Є. Чикаленка, я бачу, що в управі Загальної Організації батька він не згадує. Але мені здається, що принаймні якийсь час він був у цій управі, бо добре пригадую, що десь у 1902—3 рр. у нас дома було засідання й вечеря. Це не була Стара Громада, бо було їх замало. До того серед присутніх був і В. Антонович, що в той час вийшов з персональних причин з Старої Громади, але брав участь в управі Загальної Організації.

Стара Громада досить скептично ставилася до «Віку», що його душею були С. Єфремов, О. Г. Лотоцький, Ф. П. Матушевський та інші. Отже, з старих громадян до «Віку» пристали тільки О. Я. Кониський, відомий біограф Шевченка, та батько. Не раз «Вік» збирався в нашій хаті. І мій пізніший друг В. К. Прокопович, член «Віку», завжди говорив, що познайомився зі мною через щілинку в дверях, куди я заглядав, як вони засідали...

Співпрацював батько, особливо в перші роки нашого нового перебування в Києві і в «Киевской Старине». Приносили йому матеріял для словника, доки тією справою завідував В. П. Науменко та доки вся справа цілковито не перейшла до рук амбітного Грінченка.

Коли Михайло Грушевський після 1906 року заснував Українське Наукове Товариство, батько був одним з членів-фундаторів і якийсь час секретарем товариства. Не пропускав ні одного засідання «Общества Нестора Літописця», членом якого він був. Це товариство, що існувало здавна, збиралося в університеті та було дуже поважним науковим центром. Про засідання він жваво оповідав дома, і я тим дуже цікавився. Не кажу вже, що й батько та й уся родина бували на всіх національних святах і панахидах.

Бачив батько силу людей. Та й у гімназіях, коли він майже і не знайшов свідомих українців, серед професорів і самої дирекції люди були пристойні.

Але завчасна старість отруїла йому й ці роки його життя. В цей час виглядав він значно старіше за свої літа. Колись рудава борода стала сива. Він був скорше малий на зріст (я пішов у рід матері), волосся на голові, що дуже поріділо, було темнувате, а очі ясноголубі. І в молодості, а в старості особливо, кожен, хто його зустрічав, бачив, що це незвичайно добра людина. Він міг розсердитись, мав тоді навіть «грізний» вигляд, але це тривало кілька хвилин, це був прояв його великої нервовости. І нічого злого ні в родині, ні будь-кому він органічно не міг зробити. А привітним до людей він був незвичайно:

навіть до мало знайомих так мило й ласкаво звертався, що справді здавалося, що він таки любить цих людей, всіх людей...

Палким він ставав тільки тоді, коли мова йшла про утиски, про неправду. Він ненавидів ставлення Москви до України, був у гострій опозиції до царського ладу. Революціонер за своїми поглядами, революціонер у своєму тяжкому житті, в душі він був людиною незвичайно лагідною, типом кабінетного вченого, університетського професора. Демократом, лібералом, а краще сказати гуманістом він був завжди. Для нього не було «ні елліна, ні юдея».

Колись у Єлисаветі, як я був малим, стояв я перед нашим домом, аж вискочили дівчата: ховали якогось еврея. Несли його за еврейською традицією без труни, на рядні. Жінки голосили... А дівчатам-українкам, малосвідомим, це видалось дуже дивним, і вони почали сміятись. Підійшов батько і з обуренням накричав на них: «Чого смієтесь, людину ховають!...» Дівчата перелякано притихли.

Ця людяність його виявлялася до жебраків на вулиці. Він завжди їм щось давав, а коли жебрак скидав шапку та кланявся низько, батько так само скидав капелюха й відповідав на поклін. Навіть як не мав грошей в кишені, а жебрак кланявся й прохав, він теж відповідав йому. Одного разу ще малим я спитав: «Чому ти тату, йому кланяєшся?» — «Бо це ж людина»! Але без усмішки не можу пригадати, коли на старість він говорив: «Дивна річ, як тільки я з'явлюся на вулиці, всі старці біжать до мене. Правда, я їм завжди даю, але як вони про це догадуються?» — Треба було тільки подивитися на нього, щоб «догадатись».

Не раз у дальших спогадах доведеться мені, говорячи вже про свої справи, згадувати батька, але в цьому розділі, йому присвяченому, я хотів дати цей його образ.

Може дехто запитає, чи з почувань сина до батька я не забагато вимагаю уваги читача. Так, в останні роки батько не був активним, але вся його доля та його постать уявляється мені, якщо не частиною історії, то принаймні доброю ілюстрацією того часу. Він сам чи його товариші — Михайлевич, В. Щербина, Ф. Вовк, В. Науменко, та й більші з них — Антонович і Драгоманов — це одна порода людей, не тільки відданих Україні, а й чистих духом. Всі вони могли б узяти за гасло слова Драгоманова: «Чисте діло вимагає чистих рук». І руки їх були чисті. Це покоління старше за мене на 30—40 років, але воно мені душею таке близьке, що я іноді питаю себе, чи не народився я запізно? Одна російська поетка сказала про таких людей «Поколение з сирени, по колена в земле, привет тебе!...» Привіт і нашій старій ґенерації...

Тепер вони зовсім у землі, але тим більше мусимо ми шанувати їхню пам'ять. Гордитися ними й вірити, що наше модерне національне життя, яке вийшло з цього кришталевого струмка, має в собі так само ту моральну силу, яка не може не перемогти. Товариші батька мали кращу долю, могли зробити більше, ніж він. Але більше, ніж хто інший, він виявив ту чистоту духа без компромісу. «Еван-

гельським юношею» був він на початках свого життя, таким лишився до самої смерти.

І коли 1911 року він помер (від запалення легенів, яке тепер легко виліковують пеніциліною), його похорон був його апотеозою: не стояв він на чолі ніякої установи, давно перестав бути активним, а за труною його йшов величезний (понад тисячу людей) натовп киян, що виряджали в «далеку дорогу» чисту духом людину, для якої не було «ні елліна, ні юдея». Інспектор гімназії Варсанофій Іванов, мій колишній невдалий учитель математики, заборонив учням іти за гробом: боялися українських промов, яких на цвинтарі не було, боялися жовто-блакитних вінків, які були. Але гімназисти не послухали інспектора: великі й малі висипали на вулицю і аж на цвинтар проводили любимого вчителя, а там один з колишніх учнів виголосив промову, в якій сказав: «Я. М. Шульгин був тим світлом, яке віщувало нам правдивий шлях у житті». Було багато квітів...

А за кілька тижнів відбулося засідання Українського Наукового Товариство, на якому М. Грушевський, а за ним і В. Щербина виголосили промови (пізніше надруковані), присвячені пам'яті батька.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ШКІЛЬНІ РОКИ І РЕВОЛЮЦІЯ 1905

I. НАПЕРЕДОДНІ. ПОЧАТОК НАУКИ

Писати спогади нелегко. Людська пам'ять, і зокрема моя, — річ зрадлива: багато-багато речей забулося, не лишили по собі сліду...
«Не многое мне память сохранила, не много лиц доходит до меня, а прочее погибло безвозвратно...» — як говорить літописець у Пушкіна. Але й те, що доходить, не варте, щоб про нього говорити; отже, треба відсіяти справді цікаве від банального.

Не легко писати й через те, що доводиться згадувати, давати характеристики тим, що вже не живуть. Велика відповідальність полягає в тому, щоб не бути, з одного боку, несправедливим до людських слабостей, а з другого, — особливо коли мова про милих серцю людей, не впадати в панегіричний тон...

Багато дечого забулося, але серед минулого зберігаються яскраві моменти: те, що характеристичне, — живе. Ті цікаві люди, що оточували мене в дитячі й юнацькі роки. Говорячи про них, я прагну зберегти їх від забуття, оживити минуле в очах молодших, для яких я й пишу свої спогади.

У попередніх частинах цих спогадів я писав більше за інших, хоч і дуже близьких мені людей, а тут не раз доведеться говорити про себе самого. Це річ не легка і не завжди приємна. А між тим дехто з нашої молоді саме й натискає на те, щоб я говорив не тільки про інших, але й про самого себе. Я розумію, що коли на мене припала якась частина нашого активного національного життя, людей може цікавити, як оформилася та людина, яку всі знають; звідки і як постало і те позитивне, і те неґативне, що в людині вони самі бачать. А там, де мова йтиме про мою діяльність як громадського діяча, політика й ученого, там, на мою думку, мій обов'язок висвітлити цю діяльність, показати її такою, як вона була, бо, крім мене, навряд чи хто може це зробити. Спогади часто перетворюються на самооборону, цього я прагну уникнути: хочу передати наступним поколінням все таким, як воно було, а вони нехай самі судять мене й тих, з ким мене зв'язала доля.

Але треба сказати, що назагал люди несправедливі, і ходяча «соціологія» (не наукова) схиляє їх до суду над кожною людиною і над

кожним напрямком думки, так наче б усе залежало від цісї людини, від цих людей. Забувають, що людину творять обставини, що людська воля і почуття залежить перш за все від того оточення, в якому вона живе. Темі про свободу людської волі чи, краще сказати про те, якою мірою вона є вільна, я присвятив цілий розділ у своїй книжці «L'Histoire et la Vie». Людина підлягає конечності, себто законам психології й історії. Але вона прагне до свободи! Перефразовуючи відомий марксистський афоризм, можна сказати, що вся історія людства — це боротьба за свободу проти необхідности. Отже, не завжди людина сліпо підлягає цій необхідності. Є періоди в історії, коли і одиниці, і цілі маси людства прагнуть і в якійсь мірі досягають внутрішньої свободи. Але це не легка річ. В ній безперечно існує елемент справжньої традиції.

Хиба нашої молоді (або принаймні певної її частини) полягає в тому, що вона всього цього не розуміє й дивується, як це люди 40—50 років тому не дійшли до того, що їм тепер так ясне. Ця молодь не розуміє, яким тернистим шляхом їх попередники підготували можливість їх власних сучасних ідей. Чому, наприклад, заклик Міхновського в той час, себто майже шістдесят років тому, не знайшов того відгомону, на який, на думку молодих поколінь, він заслуговував? Тут можна згадати про обставини тодішнього українського життя (оскільки це життя існувало), а може й про вплив оточення тодішнього життя в російській імперії.

Отже ці спогади (і дальші про 1917 рік) виявляють, як крок за кроком ми переборювали оточення, як прийшли до свободи, до непохитної національної свідомости, як муравлиною працею попередні покоління (старші за мене!) змінили самі обставини, себто як вони привели до національної свідомости маси українського народу.

Хтось сказав, що щасливе те покоління, яке живе в добу великих подій. Може й так. І справді, згадуючи дні весни 1917 року в Києві, скажу, що ми були щасливі . . . Але на мій вік цих подій, трагедій, пертурбацій, справжніх катастроф було аж забагато. І саме моє юнацтво пройшло в напруженій атмосфері назріваючої революції, потім самої революції (першої), 1905—06 років і нарешті доби жахливої реакції аж до катастрофи 1914—17 років.

Цікава доба перших п'ятнадцятьох років 20 віку. Але не в моїх спогадах знайде читач повний образ подій того часу як в Росії, так і на Україні. Про це з більшою компетентністю писали значно старші за мене Є. Чикаленко і О. Лотоцький. До їх спогадів, особливо до книжок Лотоцького мені доведеться повертатися не раз.

Всі ці події я знав і не знав, бо був занадто молодим, навіть хлопчиком, і в загальноукраїнському житті почав брати участь тільки 1915 і особливо в 1917 році, коли мені вже було 27 років. Але події 1901—02 років доходили і до нас молодих; ми їх переживали посвоєму, під їх впливом складався наш світогляд, наше духове єство. Переживали ж ми їх часто по-дитячому. А можна сказати, що від трагічного до смішного невелика відстань. І в наших хлоп'ячих ре-

акціях, в природній веселості й гуморі трагедія Росії чи України не могла не відбиватися часом комічно.

*

Все ж моє дитинство, про яке я вже стільки написав, Сохвине моїх дитячих років з своїми величезними садами, квітами, ставком і безконечним степом — все це дитинство пройшло дуже мирно, майже ідилічно. Такі теплі родинні відносини, любов усіх близьких, яка мене зогрівала, радості життя, подорожі в екіпажі на поле, а потім, коли став трохи старшим, верхи, на моїй улюбленій і слухняній Красульці — все це було таке гарне, таке захоплююче, що до мене гомін життя, його трагедії не доходили. Якось почувши, що десь потонув корабель, що якісь люди померли, я суворо запитував бабусю (мені було років шість):

— Це якісь інші люди загибають, а з нами того не станеться?

Мудра бабуся відразу збагнула мій дитячий неспокій і рішуче підтвердила, що в нас все буде добре, то інші люди тонуть . . . Отже для мене все було гаразд — повний спокій. Тільки сумні мамині очі, її турботи за бідних селян почали трохи розбивати ідилію. А далі я пізнав і ту соціяльну неправду, яка діялася на моїх же очах. Але все це ще покривалося традиційним життям села, старими звичаями і природним дитячим оптимізмом.

Та от настав час, коли треба було серйозно вчитися. Грамоти я навчився досить рано, в 4—5 років. Потім привчився читати казочки і писати «диктовки». Але це було зимою, в Єлисаветі, а в Сохвиному майже шість місяців на рік нам давали спокій з наукою. Хібащо мама сама нам щось читала. І це добре давати дитині такий відпочинок. Грамоти я не забував, але дещо таки вилітало з голови, І одного разу — мені було 7 чи 8 років — восени, коли ми приїхали до Єлисавету, мама посадила мене за стіл, і почалась диктовка. Як завжди, я дуже охоче взявся до праці. Але коли мама продиктувала слово «заєць», я соромливо зупинився. Мені було ніяково, але я запитав:

—Мамо, я забув, куди те «з» повертається.

Я не сподівався, що це питання викличе гомеричний сміх мами, а потім і батька.

Наука йшла добре, як мені доводилося вже писати, на початках особливо, та й покищо моєю учителькою була мама, з нею я найбільше любив працювати. Батько мені лекцій не давав, був, певно, занятий, але я вже говорив про наші розмови на історичні теми, які лишили слід на все моє життя і зробили мене таки справді істориком. Сестру ж він навчав сам. Пригадую його перші лекції з географії. На стіні висіли півкулі світу, а на столі стояв великий глобус. Я завжди був присутній на цих викладах. Слухати я взагалі любив, і ці перші відомості з географії були мені надзвичайно цікаві. Потім я сам просиджував довго коло мап, читав назви, запам'ятав добре контури всіх материків. На жаль, коли ці елементи науки про землю

непомітно увійшли в мою свідомість, — географ з мене вийшов слабий. Але винна цьому гімназія. Хоч я мав завжди найкращі оцінки з географії, знали ми всі більше загальні речі, бо учитель був властиво дуже добрий: справжній географ і великий подорожник, що об'їздив світ, зібрав у себе в хаті дуже багато дивних речей з Африки, з Азії і в цей маленький музей запрошував часом тих учнів, яких вважав гідними того. Розглядати музей було дуже цікаво. Але цей учитель, старенький Черкунов, був і великим диваком. Сам він написав цікаві книжки з географії, але ми вчили її, ніби бавлячись у якусь дивну гру: великий папір — і на ньому в різних графах були написані географічні відомості. На цій таблиці ми, так би мовити, грали з ним в «льотерію». Ідея добра: зробити з науки щось цікаве і привабливе для дітей. Але знали ми через це всі небагато. Головним чином те, що він нам оповідав. Маленький, досить повний, з великою білою бородою, він походив на ґнома. Був зовсім самотній. Тримався дуже правих поглядів. Говорячи з батьком, він дивувався й обурювався, як він міг обрати предметом своїх дослідів таку неґативну тему, як гайдамаччина! Кінець Черкунова був сумний: вийшовши вже у відставку, він поїхав до Петербурґу і там помер у готелі, а обслуга довідалася про це тільки через тиждень. Мимоволі згадую про нього, бо серед моїх гімназійних учителів це була чи не найбільш ориґінальна постать, і коли не на знання географії, то на наш загальний розвиток він безперечно мав добрий вплив.

Домашня наука тривала для мене аж до третьої кляси гімназії. Не треба забувати, що всупереч, наприклад, Франції, де кляси нумеруються знизу від восьмої до першої, у нас було навпаки: восьма кляса — це був уже кінець середньої освіти і матури. Мама критично ставилася до існуючих російських гімназій. Почасти вона мала рацію, почасти й ні. Мене вона затримувала дома, боячися за моє здоров'я, бо я в ті роки був дуже худий і слабовитий. Але так само й сестра до третьої кляси була дома, а брати Володя й Микола — аж до четвертої.

Можливо, що завдяки цьому всі ми добре засвоїли початки шкільної науки. Але я думаю, що все ж краще дітей раніше пускати до школи: це дає їм товариство, так потрібне для них. Крім того, не маючи звички до шкільних порядків, складати іспити екстерном при гімназії річ дуже прикра. Вся атмосфера гімназії мене, як певно й сестру і братів, дуже лякала. Я надзвичайно хвилювався і, скільки пригадую, складав ці іспити далеко не блискуче.

Мама, вирішивши навчати нас дома, не зупинялася ні перед якими труднощами й витратами: і до сестри, і до мене, і до братів приходили вчителі, здебільша молоді люди. Дехто з них був дуже добрий, інші слабші певно за справжніх учителів школи, хоч серед останніх теж траплялися і досить неґативні постаті, часом просто несумлінні. Все це доповнювалося маминими втручаннями, завжди влучними й дотепними. Так чи інакше, а наша наука почалася серйозно, і всі ми, не зважаючи на українську мову дома, засвоїли й російську і були добрими учнями.

Не можу не згадати, що один з моїх домашніх учителів був незабутній Василь Миколайович Доманицький, що помер від сухот на 33 році життя, але за свій короткий вік більше зробив для української справи, ніж багато тих, що дожили до старости.

Учений історик літератури, автор цінних праць, він редаґував за першоджерелами твори Шевченка і видав повний «Кобзар», що теоретично був конфіскований, але після того, як розійшовся в багатьох тисячах примірників. Він же був редактором журналу, що його видавала українська фракція Першої Думи, і активним співробітником видавництва «Вік», нарешті одним з перших українських кооператорів. Це була людина надзвичайно худа, але дуже жвава, весела. Від його лекцій (латинська мова) великого сліду в мене не залишилося. Але пригадую собі, що, прийшовши до хати, він ішов навчати мене, а мама й Ніна, що жила в нас і готувалася на вчительку, мерщій схоплювали його плащ і потроху за кожним разом зашивали діри. Цей великий трудівник, надзвичайна людина, не мав навіть за що жити, і може від тих злиднів так рано загинув.

Повертаючись до нашої науки дома, думаю, що принаймні з національного погляду ця мамина система мала великі позитивні наслідки; вона закріпила наше українське ество, і пізніше чи то гімназія, чи університет, чи пізніше захоплення великими революційними чи й соціялістичними ідеями не могли знищити у всіх нас природної майже нашої національної свідомости і відданости Україні.

II. ГІМНАЗІЯ

Гімназія мене ніби переродила: з тихого хлопця я став дуже жвавим, шкоди й тоді я не робив, але в товаристві був дуже веселий і говірливий. Може й фізично в цей час став почувати себе краще. Школа мене захоплювала. Звичайно, зараз же з'явилися симпатії й антипатії щодо вчителів. Одних любили, других ненавиділи, одних слухали, другим сідали на голови. Але понад усе мене захоплювали товариші. Знову й тут мусів бути вибір: одних одкидав, другі подобалися, я приписував їм всілякі незвичайні якості, без кінця оповідав про них батькам. Потім декого з найбільш близьких запрошував до себе. Моя соціяльна натура відразу почала виявлятися, і потроху я став верховодити в клясі. Одначе не любив робити прикрости вчителям і часом, коли справа йшла про доброго вчителя, обороняв його і гримав на товаришів.

Учився я в Першій київській гімназії, величезному будинку жовтого кольору, що стояв на Бібіковському (тепер Шевченківському) бульварі. При гімназії була величезна садиба, де ми на перервах гуляли й бавилися. У цьому будинку міститься тепер Академія наук УРСР.

Кляси були просторі, коридори широкі й дуже довгі. Була величезна актова заля з портретами царів і досить велика домова церква. Це була урядова («казенна») гімназія. Звичайно, вимагали від нас

дисципліни, але великої строгости не було. У нижчих клясах, ще до 1905 року, особливих скандалів теж не було, а так — дитячий шум.

Вчився я старанно. Не можу сказати, щоб все легко мені давалося. Правда, те, що мені подобалося, я схоплював відразу, але багато було й нудного, хоч і його треба було знати. А в нас дома, завдяки батькам, і в сестри, і в братів виробилося якесь побожне ставлення до науки. Нехтувати «уроками», які нам завдавали вчителі, було для нас неможливим, і спонукати нас до того не було потреби, батьки скорше мусіли нас стримувати, щоб не занадто багато працювати. Сестра робила свої уроки більш непомітно і скоріше, ніж я, так само брат Микола. Обоє вони були здібні до математики, а сестра ще в гімназії виявляла до цієї науки незвичайні здібності. Володя, як і я, любив її менше. У нього була особлива цікавість, майже пристрасть, до природи. Він знав усіх пташок у саду чи в лісі, любив тварин, закладав акваріюм з якимись дивовижними рибками, розводив білих мишей, а звичайних сірих не дозволяв убивати: винайшов сам таку пастку, що мишей не вбивала, а потім... пускав їх до сусідського двору...

Хоч наука й не давалася мені даремно, скоро я став першим учнем, і за звітну чверть року наш клясний керівник ставив мені через увесь папірець самі п'ятки, вищу оцінку за всі предмети. Були в мене 2-3 конкуренти в клясі, що теж дуже добре вчилися, але мої вчителі виділяли мене тому, що я краще від других міг повторити і резюмувати, про що була мова. Потім, коли, крім диктовки, треба було писати «переложення», тобто своїми словами писати те, про що говорив учитель, чи переказувати якусь поему або оповідання, — мою працю учителі ставили другим за взірець і відчитували в клясі. А наш священик, що постійно примушував мене повторювати його казання, завжди говорив: «Смотри, братец, кому много дано, с того много и взыщется». Це не крутило мені голови, лише примушувало ще сумлінніше братися до праці.

Поза гімназією треба було ще читати книжки. Часом мати, як і раніше, читала вголос, але найбільше читали ми самі. Деякі товариші, як це буває у підлітків 12—14 років, читали значно більше за мене: «ковтали» книжки. Я ж любив читати помалу, зате гаряче переживав життя своїх героїв. Моїм улюбленим автором був Діккенс, а особливо його «Давид Коперфільд» і «Домбі і син». Любив я історичні романи Вольтера Скота, захоплювався романами Олексія Толстого («Князь Серебрянный»), авантурні романи Купера чи фантастичні Жюля Верна не дуже любив. Трохи пізніше мене захоплювали романи Віктора Гюґо: «Собор Паризької Божої Матері», «Людина, що сміється», «Знедолені». Усе це я читав у російських перекладах, бо інших не було. З російських письменників мене захоплював Аксаков — «Детские годы Багрова внука», справді дуже талановито написана книга. «Детство, отрочество и юность» Толстого мені чомусь менше подобалось. Толстого оцінив я пізніше, коли прочитав його «Война и мир». Читав Турґенева і ніколи не виходив з-під впливу Шевченка і Гоголя, про якого я вже згадував у попередніх нарисах. Отже чи-

тання було нормальним для малого хлопця, і тоді ще, до 5-6 кляси, до мене не доходили ні революційні брошури, ні різні мудрі книжки.

Повертаючись до гімназії, не можу сказати, щоб наші учителі були видатними, за винятком дивака Черкунова, про якого я вже згадував, та старого Лятошинського, про якого ще згадаю пізніше.

Що особливо зле стояло у нас в школі — це вивчення чужих мов. Хто їх не знав з дому, той мало що міг розуміти. Учителі, німці чи французи, були переважно комічні постаті, яким хлопці влаштовували різні скандали й жарти, сердили їх, але ці вчителі ніколи не могли дати собі ради в клясі. Один лише німець був поважний, старий, гарний з себе, він нагадував мені мого діда Устимовича. Але й йому влаштовували різні невеликі пакості. Якось він помітив, що хтось кинув шматок паперу, і саме близько від мене. Берзін (так його звали) негайно скомандував: «Шульгин, у кут!» (У нижчих клясах дітей бешкетників ставили в кут, носом до стіни). Це вперше трапилося, щоб учитель таке наказав мені. Я рішуче відповів:

— Не стану!

— Чому?

— Бо я нічого не зробив!

Берзін настоював, але моя дитяча гордість бунтувала проти такого приниження. Тоді він викликав мене відповідати «урок». Я відповів на всі питання і говорив німецькою мовою, зовсім пристойною для хлопця. Берзін подивився на мене здивовано, але вже прихильно. З того часу я став його улюбленим учнем: він мав мудрість не покарати мене за те, що я не виконав його наказу, а оцінити мою природну людську гідність. На жаль, не довго був у нас цей справжній учитель...

Знав же я і німецьку, і французьку мови ще з дому. У нас постійно жили французженки або німки, і як на той вік — ми розуміли мови пристойно і вільно, хоч звичайно примітивно ними говорили. Цьому сприяла знову мама, що сама змалку досконало знала німецьку і вільно говорила й писала французькою мовою.

Уже в старші роки, коли я був десь у сьомій клясі, мама запросила до нас учителя англійської мови і сама, разом з молодшими моїми братами почала її студіювати. Але я... ухилявся, на жаль, від того: в той час я надавав такого значення своїм студіям великих проблем і трудних мені книжок, що на англійську мову не знайшов часу і мусів уже на старості літ покутувати цей гріх перед самим собою та навчився принаймні читати англійську книжку. Та я й не мав ні особливого нахилу, ні здібностей до мов. І коли мій син є справжнім поліглотом, то це він завдячує моїй дружині, що ці здібності має і знає досконало чотири мови. Французьку мову я цілковито опанував уже тільки за кордоном, але все ж ті основи, які я дістав дома, дуже й дуже мені придалися.

У нашій клясі завжди було 50—60 учнів; гімназія була настільки переповнена, що були ще й паралельні кляси. При ній був пансіон, де жили переважно хлопці, батьки яких жили на провінції. Там перебували мої близькі товариші, зокрема Володимир Дяконенко,

син лікаря, свідомого українця, що в той час був земським, себто сільським лікарем під Ніженом, куди я їздив до них колись зимою. Його мати, з роду Малютина, була колись сільською вчителькою в Сохвиному, коли мама, з уваги на родинні відносини, вже не могла навчати сама. Вона була теж свідомою українкою з дуже лівими поглядами. Що суботи і до понеділка Володя Дяконенко бував у нас, і з ним зв'язані в мене всі хлоп'ячі та юнацькі роки, та й усе життя, аж до самої його трагічної смерти. Пізніше він був при мені урядовцем міністерства закордонних справ, приїздив до мене в Болгарію як дипломатичний кур'єр. Жили ми з ним і з його покійною дружиною Лідією Миколаївною в дуже тісній дружбі в Празі, де він був професором математики в Українському Педагогічному Інституті. Потім, коли Інститут припинив своє існування, він за моєю допомогою переїхав на Волинь, де виконував якісь урядові обов'язки. Невідомо, як це сталося, але, тікаючи від большевиків у 1939 році, він був десь на кордоні забитий. Це була скромна людина, але твердий українець. Мені він був усе своє життя і особисто, і політично без кінця відданий. Математик з нього був дуже добрий, він лишив по собі працю з теорії ймовірности, але ця математика, не в образу адептам її кажучи, робила його трохи дивною, часом неприкаяною людиною.

Крім нього, в тому ж пансіоні був і Володимир Олександрович Лисенко, що потім як військовий брав участь в українізації армії. Юрист за освітою, він властиво виявив себе добрим малярем і особливо талановитим декоратором, відомим у Парижі, де з ним і його родиною я зберіг близькі дружні відносини. Від громадської праці він давно відійшов.

У пансіоні ж ріс і Микола Зеров, наш майбутній поет, перекладач, визначний критик, непохитний український діяч, що так трагічно загинув на Соловках. Йому я присвятив окрему сторінку спогадів, що вже була надрукована.

Серед найближчих мені товаришів були люди, за яких ще згадаю, але волію їх називати, не знаючи їх долі, Борисом і Сергієм. За дальше життя їх мало що знаю. Один з них став досить добрим артистом, але чи він ще живий, — теж не знаю. Син відомого адвоката Олексій Олександрович Гольденвейзер, що визначався в школі культурністю й інтеліґентністю, живе тепер в Сполучених Штатах і працює в російських літературних колах. Безперечно, це видатний юрист.

А скільки було сірих людей! Були й хлопці розпутні, були неуки, які лишалися по кілька років в одній клясі і потім з четвертої чи п'ятої кляси виходили з гімназії, або їх виганяли, і йшли в пристави, себто одержували середні поліційні посади. Цікаво було б зупинитися й на психології цих неуків, яким я з товариського обов'язку стільки допомагав, але це розтягнуло б і без того мій довгий опис гімназіяльного життя, що в цій стадії ще не має жадного громадського значення, а тільки може мати якийсь побутовий інтерес.

Українською мовою в ті часи говорили цілком природно хіба учні провінціяльних гімназій. У нас, у першій гімназії Києва, панувала цілковито російська мова, але, як побачимо далі, не було й мови

про ворожнечу чи кепкування з української мови: хлопці просто не дійшли до цього питання, тоді можна було жити в Києві і про нього не знати... А коли мої товариші й знали щось про український рух, то хіба тільки від мене.

Навіть Зеров в ті часи навряд чи що чув про українські справи.

Одначе ця «загальноросійська» атмосфера товариства компенсувалася не тільки нашим родинним українським життям, але й тісними зв'язками з українськими колами, особливо з яскраво українською родиною Чикаленків, та нерозривною моєю дружбою з старшим сином Євгенія Харламповича — Левком, з яким зв'язані майже всі мої юнацькі роки.

Батьки в усякому разі не перешкоджали нашій природній приязні з гімназійними товаришами і добре робили, бо інакше не товариші, а ми, як на ті часи, були б ізольовані. Та через нас чимало з тих «общеросів» ознайомилися з українською проблемою, а пізніше певно й стали справжніми українцями.

Але це мало часом і свої прикрі наслідки. Про один скорше комічний епізод ще оповім.

III. ПОЧАТОК КОНФЛІКТУ. 1905 РІК

В ті часи (початок 20 століття) в Києві, як і скрізь на Україні і по всій Росії, люди досить різко поділялися на правих — монархістів і реакціонерів, та опозицію. Ця остання своєю чергою ділилася на досить різні клани: елемент ліберальний, порівнюючи поміркований, складався з діячів земств — провінціяльних виборних установ самоврядування, що, не дивлячись на різні репресії адміністрації, робили безперечно позитивне діло для народу, а не раз підносили голос і в обороні української справи. До ліберальної опозиції належала більшість університетської професури, адвокати і люди різних вільних професій. Певно, більшість поміщиків належала до монархістів, але й серед них були ліберали. Але поза цими групами величезна маса інтеліґенції й півінтеліґенції, майже вся молодь, майже все студентство були перейняті дуже лівими, революційними, соціялістичними і навіть анархічними поглядами. Між ними і урядовими монархічними колами була люта взаємна ненависть. Але й до лібералів ці революційні верстви ставилися коли не вороже, то дуже скептично.

Була ще сіра маса, невиразна, але більш або менш «законопослушна». Серед лібералів ці люди не так вже зле себе почували, революціонерів боялися, як і свого начальства. Не знати було, що саме вони думають, коли взагалі думають, але при нагоді вони могли затягнути й «Боже, царя храни» — російський гимн, зненавиджений не тільки українцями, але й усією російською опозицією.

Українці (говорю про свідомих українців) належали до опозиції, почасти до лібералів, а в масі своїй до революціонерів, особливо молодь, що, при жахливому ставленні до найневиннішого прояву українства з боку царської адміністрації, було більш ніж зрозуміле.

Але й серед цих українських опозиціонерів було чимало аполітичного елементу, культурників, які дбали за мінімальні здобутки, як видання якоїсь, часом, правда, дуже корисної, брошури для народу, і до ширшої політичної думки не підносилися, принаймні до якогось часу.

Були й свідомі українці-монархісти. До них належали такі цікаві люди, як Горленко та Стороженко, майбутній директор Першої гімназії, коли я її вже скінчив. Відкидати їх неможливо, і їх листування, не так давно опубліковане Олександром Оглоблином, це підтверджує. Але й зрозуміти їх не легко! Горленко був майже сталим співробітником «Нового времени», у якому головний редактор Меншіков писав несусвітні й ганебні речі проти українців.

У нас у хаті панували ще до революції 1905 року досить революційні настрої. Все минуле батька, все те, що він бачив у своєму житті, примушувало його як людину й переконаного українця ненавидіти царський уряд. Мама ще й під впливом сільських відносин, які вона так добре знала, горіла революційним вогнем проти старого ладу.

А в гімназії? . . . В гімназії панувала та аморфна «маса» і серед учителів, і почасти (до 1905 року) й серед учнів. Часом вони були так невиразні, що відразу трудно було й збагнути, яким духом вони дихають. На цьому ґрунті й стався дивний епізод з моїм учителем «словесности», тобто літератури, Митрофаном Івановичем Тростянським.

Але спочатку мушу вернутися до нашого дитячого життя в 1903—1904 роках. Я вже переймався лівим опозиційним духом, але ще не так виразно, як рік пізніше. Нагадую, що ми жили в товариських відносинах з дітьми, з якими зустрічалися в школі, згадував я й про те, що в нас вони постійно бували. Не всі батьки були такі гостинні, як мої. Були й зовсім бідні, які вже тому не дозволяли дітям кликати до себе товаришів. Були й багаті чи зовсім заможні, але діти в них були на другім і третім пляні. Мав я, наприклад, дуже близького мені товариша Бориса і його брата, менш цікавого, Жоржа. Їх батько був судовим діячем на державній службі і робив велику кар'єру. Вони мали велике помешкання, в якому був кабінет батька, добре уряджена вітальня, велика їдальня, простора спальня батьків і одна середніх розмірів кімната, перегороджена ширмою. За цією ширмою містилася маленька сестра Бориса з нянькою, а в другій половині мої два товариші з старшим братом. До них я часом заходив, знав і батьків, які мене прихильно зустрічали; вони не були суворі до дітей, але ці діти відогравали в їх житті, здавалося, останню ролю. У всякому разі збирати до себе товаришів ні Борис, ні Жорж не могли.

Інша річ у нас. У будинку ч. 44 на Благовіщенській вулиці в Києві, у величезному подвір'ї, стояв двоповерховий будинок, де ми жили багато років, доки не переїхали до власного будинку на Манастирській вулиці, на так звану Лук'янівку. Наше помешкання було досить просторе. Була в усякому разі велика кімната-вітальня, вона ж потім стала й їдальнею, був кабінет батька, і ми з сестрою дуже рано

одержали кожне по кімнаті. Тут не батьки, не якась кар'єра, а ми, діти, були на першому місці. І не тільки в своїх кімнатах могли приймати товаришів і товаришок, але до наших послуг була й вітальня. Коли хлопці й товаришки сестри бували в нас, їх усіх запрошували коло 8 години на чай. В ті часи ми обідали, повернувшися з школи, себто між третьою й четвертою годиною. Батько теж у той час повертався додому. О восьмій на столі стояв самовар, було масло, хліб, шинка, ковбаса. І кожного хлопця (а в тому віці всі бувають голодні) мама й батько, та й ми самі, частували, скільки захочуть. Атмосфера за столом була дружня, весела, і не диво, що всі мої гімназійні товариші та товаришки сестри так любили бувати в нас, а серед них незмінно «засідав» Левко Чикаленко і Володя Дяконенко.

Щоб фізично мене розвинути, мама встановила в одній кімнаті приладдя для гімнастики, і мої товариші захоплювалися різними вправами, часом грали в різні гри, часом співали; звичайно всі знали українські пісні, але співали й російські, а пізніше й популярні тоді революційні пісні. Всі ми захоплювалися театром. Про вплив українського театру, про моє ним захоплення я згадував уже раніше. Але ми ходили і до київської опери, і до російського театру, до речі, дуже доброго, що його називали соловцовським. Є. Чикаленко говорив якось з пристрастю, що він знищив би його, бо це найкраще знаряддя русифікації Києва. Почасти він мав рацію, але для загального нашого розвитку цей театр зробив багато, а нас... не зрусифікував. Крім дуже популярних п'єс Гоголя, дивилися ми й на вистави Чехова, Островського, Толстого. Але в цьому ж театрі (що було заборонено українському) бачили ми й вистави клясиків західнього театру: Шекспіра, Мольєра, Гавптмана, Ібсена і багатьох інших. В революційну й передреволюційну добу особливий успіх мав Шіллер. Вистави його драм перетворювалися на великі публічні демонстрації. І коли актор Неделін в ролі Дон Карльоса, стаючи на одно коліно, з піднятими вгору руками, гаряче звертався до короля:

О, дай ты нам свободу, государь — театр ревів від захоплення, і наші серця — молодих «революціонерів» — билися, ледве не розриваючись від захоплення.

Ми любили театр український, театр взагалі, знали, звичайно, всіх кращих акторок і акторів, мали своїх улюбленців. Ми трохи заздрили їм, як нам здавалося, їх незрівняній славі, і самі про себе думали: може й ми — майбутні таланти й артисти!

Дійшло до того, що тоді було модним: ми з товаришами задумали утворити свій театр і спробувати свої сили. Але де? Звичайно, у нас у хаті. Найменших перешкод батьки не робили, навпаки, бачачи, як я цим захоплююсь, усім помагали: завіса, сцена — все було зроблене!

Спершу була зовсім невелика вистава і переважно співи. Співали своїми тоненькими голосами два мої дуже обдаровані товариші, яких до того ж я дуже любив. Вони зворушили дорослих, коли дуетом проспівали «Коло млина, коло броду», але співали й дитячі романси російською мовою, яких їх хтось навчив. Акомпанувала співакам товаришка сестри Ліля Бублик, моя майбутня дружина. Але нарешті

дійшло й до великої вистави. Я був тоді в п'ятій клясі. Вирішили виставити одну дію з «Мартина Борулі» Карпенка-Карого і дві маленькі п'еси Чехова (деякі товариші по-українському не змогли б виступити). Все йшло добре. Левко Чикаленко грав Мартина Борулю, я Омелька. За ходом дії Мартин наказує Омелькові скинути постоли і з'явитися в чоботях. Чоботи стояли за «кулісами» напоготовлі, але, почавши скидати постоли, я побачив, що пообв'язував мотузками ноги так, що без ножа скинути їх не можу. Я був сам у хаті, коли прийшов час вийти на сцену, і до того якось несподівано, а тут уже й Мартин кликав мене. Я вийшов, прикривши ноги свиткою, і вийшло все добре, хоч великих артистичних талантів ніхто з нас не виявив. Було чимало народу, молодь і кілька дорослих. Серед інших я попросив батька запросити й Тростянського, якого я вже згадував. Він тоді щойно став нашим учителем літератури. Зовсім молода людина, він певно недавно скінчив університет. Походив, здається, з Дону і був сином священика. Тому мусів почати з духовної семінарії і захоплювався популярним тоді російським письменником Потапенком, що писав багато з життя духовенства. Тростянський нам не раз читав уривки з його творів. У нас він здобув спочатку певну популярність, бо не був вимогливим, охоче з нами розмовляв, а заімпонував нам тим, що читав напам'ять трохи не всього Пушкіна, в усякому разі «Євґенія Онеґіна». У четвертій клясі подобалися нам і його лекції. Сам він був дуже високий на зріст, стрункий, як палиця, з довгим, як у коня, обличчям, а як потім ми придивилися — був не дуже мудрим.

Коли я попросив батька покликати цього «популярного» учителя на нашу виставу, батько охоче погодився: все ж його колеґа з фаху. Громадського ж обличчя він ніякого не мав, скорше належав до аморфної маси, про яку я говорив на початку цього нарису.

Тростянський був дуже захоплений нашою дитячою виставою чи удавав, що захоплюється. А вже напевно захопився він однією товаришкою сестри, старшою за неї, вже панною, досить гарною. Тростянський після вистави зараз же змішався з молоддю, став верховодити, організував імпровізований хор з кількох осіб на чолі з цією гарною панною. Співали, і не зле, українські пісні. Тростянський підохочував і все вимагав нових пісень, а нарешті сказав: «А тепер буде сюрприз». Він вивів усіх співаків за куліси, і дійсно був сюрприз, коли співаки вийшли на сцену і заспівали «Боже, царя храни». Сам він співав разом з іншими. Я вжахнувся й від сорому сховався за куліси. Не знаю навіть, чи встала «публіка», тобто наші батьки й два-три приятелі та хлопці й дівчата, що не співали.

Коли цей «сюрприз» скінчився, Тростянський сказав:

— Ну, тепер вже нічого ліпшого не вигадаєш, треба розходитись по домах.

Батько сухо сказав:

— Певно, що так...

Тростянський пішов, почали розходитись й інші. Лишившись між своїми, батьки й відома українка Анна Львівна Берло з жаром ви-

словлювали своє обурення з приводу події, яке ми, діти, цілком поділяли. Припинити співу батько не міг, бо той, хто його затіяв, так само міг і донести начальству. Батько нервово ходив по хаті і все повторював:

— У мене співати «Боже, царя храни»!? Нога його більше не буде в моїй хаті.

З цього часу я став ворогом Тростянського, бо вже в наших душах наростала ненависть до старої царської Росії. Тростянський теж зненавидів мене, бо я в своїх композиціях-«сочинениях» на зло йому постійно розвивав революційні теми. Наша кляса теж скоро розкусила цього пана, до того ж він обрид нам своїми викладами, і ми відчули нехіть навіть до самих російських клясиків. На щастя для нас, Тростянський захворів, і його змінив дуже добрий педагог Кожін. Він зумів знову зацікавити мене і російською, і всесвітньою літературою, даючи до рук добрі книжки. Його виклади мене захоплювали. Яке значення має, особливо в середній школі, добрий учитель! Уміти вчити молодь, уміти підійти до її розуму й серця — це дар Божий.

1904 рік, війна з Японією, російські невдачі, наближення революції, загальне піднесення — все це було теж великим педагогом, що робив неможливим захоплення Тростянським, одгороджував нас муром від темного царства, одкривав нашим душам новий, неясний, але, здавалося, такий прекрасний світ . . .

IV. ПОЧАТОК КІНЦЯ ІМПЕРІЇ І НАШЕ ЗБЕНТЕЖЕННЯ

Коли почалася революція в Росії? Московщина зазнала не однієї революції і в 17 і 18 віках. Це були рухи народні. Стенька Разін наробив великого клопоту московському царству, а Пугачов, піднявши козаків та селян майже з половини Московщини, мало не завалив самої держави. Зазнала імперія в 18 віці і «палацових революцій», «палацових переворотів», в яких загинули і Петро III, і Павло I.

Перша революція ідейно західнього характеру мала статися в 1825 році. Це був рух декабристів, до якого були причетні і українці. Рух був дуже серйозний, частина армії могла його підтримати. Коли б він удався, безперечно піднялася б і темна народна маса кріпаків, і хто зна, чи не скінчилося б усе жахливою жакерією. Але Микола I рішуче задавив цю революцію. Нечувана по силі реакція в Росії тривала до самої його смерти в 1855 році.

Могутня на вигляд імперія мала одначе в собі якусь тріщину: закон історії, висить над всіма необмеженими за своїми просторами деспотіями. Вони засуджені на смерть.

Олександр II зрозумів, що деякі реформи конечні. Кріпацтво було скасовано, встановлено новий суд присяжних, що не зле був організований, створено земське самоврядування, яке було введене в цілій низці губерній і було безперечно корисним. Але той же Олександер II, хоч і схилявся до якоїсь конституції, яка не здійснилася з огляду на його трагічну смерть, не думав одміняти самодержавство і особливо

централізацію, не послабив гніту над усіма поневоленими народами. Саме за «царя освободителя» був виданий указ 1876 року, що нищив українську книжку, ставив рішучі перешкоди на довгі роки для розвитку української літератури і культури. І нова, не менш жахлива, ніж за Миколи І, реакція часів Олександра III не змогла замазати тріщини в російській великій імперії. Деспотія на певній стадії свого розвитку завжди викликає реакцію. І чим довше й інтенсивніше вона діє, тим радикальнішою буває ця реакція, себто тим різкішим буває революційне клекотання.

Отже в Росії, особливо починаючи з другої половини 19 віку, ненависть до гніту привела до витворення анархічних настроїв. Одкидали люди не тільки самодержавний режим, а й саму «державність». Я говорю не тільки про справжніх анархістів, як Бакунін, а й про всіх так званих «народників», з осередку яких виникла страшна терористична організація «Народна Воля», а пізніше, вже на самому початку 20 віку, партія соціялістів-революціонерів.

Російська соціял-демократія, що почала «воювати» з народниками ще в кінці 19 віку, виявляла себе не більш державницькою, як її антагоністи. Ліберальний чи суто політичний рух декабристів завмирає. В другій половині 19 віку ліберали не мали навіть своєї справжньої програми. Дійсним основоположником російського лібералізму був властиво наш Драгоманов. Типовий ліберал 19 віку, з нахилом до анархізму і соціялізму, він розумів вагу правного політичного устрою, головне розумів вагу дійсної політичної свободи. Він, як українець, знав дуже добре, що доки буде деспотизм в Росії, з якою так тісно (хоч і проти її волі) була зв'язана доля нашої батьківщини, ми не станемо на ноги, не зможемо піднести народ до національної свідомости. І доба одлиги, доба відносної свободи в імперії в 1905—06 роках показала, яке колосальне значення мала свобода для українського ренесансу. Ідея Драгоманова виправдала себе.

Читачі мої нехай не дивуються, що, говорячи про своє маленьке дитяче і юнацьке життя, я примушений підносити ці загальні проблеми і маю навіть ще, хоч коротко, нагадати про бурхливі події 1904—06 років. В цю добу пертурбацій світового маштабу доля найменшої людини, і навіть молодого хлопця, яким я тоді був, залежала щільно від тодішніх подій.

Неспокій почався з самого початку 20 століття, а властиво ще в 90-их роках 19: в 1896 році в Петербурзі вперше дійшло до великого страйку робітників текстильної індустрії. Правда, вони ставили тільки економічні вимоги, але це було нове і симптоматичне явище. В 1901 році в Петербурзі і на Україні робітники улаштовували маніфестації 1 травня, що суворо заборонялося. Вже в 1902 році на Полтавщині і Харківщині почалися аґрарні розрухи, і до 80 поміщичих економій було поруйновано. І раніше, в середині 19 віку, бували часткові повстання, але їх скоро ліквідували. Але в 1904 році селяни повставали проти поміщиків масово і систематично, хоч їх жорстоко за це карали, надсилаючи козацькі відділи. Таким чином до революційних змагань інтеліґенції приєднався важливий чинник — народні маси, селяни

і особливо робітники, за яких раніше ніхто не чув. Те, що почалося в 1901—02 роках, розвивалося далі ще глибше. В 1903 році сталися великі робітничі страйки в Києві, Одесі, Катеринославі, в Баку, в Тифлисі, в Ростові і т. д. Це приводило і до вуличних демонстрацій, до сутичок з військом і поліцією. На Уралі, в Златоусті, були заворушення серед робітників, було жорстоке «усмиреніе» і десятки убитих робітників. Це грізні передтечі великих подій.

А чисто революційний, соціялістичний рух розвивався особливо серед студентства, і від 1899 до самого 1905 року по всіх університетах відбувалися постійні мітинґи, страйки і то не дивлячись на часове закриття університетів, на репресії поліції і на масову висилку студентства.

Соціялісти-революціонери практикували систематично індивідуальний терор, вбивали губернаторів і звичайних поліціянтів; забили міністра внутрішніх справ Сипягіна, а пізніше і його наступника Плеве. Нарешті, в Москві замордували великого князя Сергія Олександровича, дядька самого царя.

У 1904 році почалася війна з Японією, війна далека, непопулярна навіть серед поміркованих росіян. Всі ліві кола бажали поразки, сподіваючись цим змінити внутрішній устрій. А далі впав Порт-Артур, стався розгром російської фльоти японцями під Цусімою . . .

Все це страшенно загострило ліберальні і революційні настрої, і сам цар захитався: він призначив міністром внутрішніх справ порівняно ліберального князя Святополка-Мірського, що заявив про бажання уряду встановити «довір'я» з громадськими колами. Уряд ішов на деякі помірковані поступки громадській думці, яку вони одначе абсолютно не заспокоювали.

А тут стався трагічний, свого часу дуже відомий, епізод: в Петербурзі леґально з 1904 року існувало «Товариство фабричних і заводських робітників», керував ним священик Георгій Гапон. На початку січня 1905 року серед робітників почало зростати незадоволення; ставились вимоги 8-годинного робочого дня. І от Гапон закликав робітників піти масово до Зимового палацу і подати царю петицію з вимогами економічними, а також і політичними: скликання установчих всеросійських зборів. Робітники масово сунули 9 січня 1905 року до палацу і несли з собою ікони і . . . царські портрети!

Уряд знав, що готується ця маніфестація; розставив скрізь війська, які вимагали від демонстрантів розійтися, а коли вони відмовилися, військо відкрило вогонь. 130 чоловік було забито, сотні поранено. Виявилося пізніше, що сам Гапон був провокатором. Ця подія викликала страшне обурення по всій Росії; робітники скрізь страйкували. Застрайкували й студенти. Святополк-Мірський сам подався у відставку. На його місце цар призначив Булигіна.

Скрізь ще з кінця 1904 року збиралися бенкети, де виголошувано вільно гострі й ентузіястичні промови. Земські діячі вимагали конституції. Властиво це вже була революція, яку завжди треба розглядати не тільки з погляду певної події (як у Франції в 1789 році взяття Бастілії), а в загальному настрої мас. Традиційна слухняність, інерція

послуху зникає. Елементи консервативні притихають, сміливі «новатори» беруть верх.

Чому саме на початку 20 століття в Росії дійшло до революції? Чи стало в ній гірше, ніж було? Велика помилка «доморослих» соціологів думати, що революція приходить тоді, коли народ помирає від голоду і від всіляких злиднів. У Франції економічне становище за останні 40 літ до революції, як справедливо говорив Токвіль, було майже блискуче. Люди саме тоді піднімають голови, коли вони за собою почувають силу. Утиски і неправди старого режиму Франції почали гостріше відчуватися «третім станом», коли він увійшов у силу. Не найбідніше селянство заходу Франції (де потім виникло Вандейське повстання), а східне селянство, більш заможне, вело перед і страшенно ненавиділо перестарілі февдальні порядки.

І в Росії в кінці 19 і на початку 20 століття безперечно був якийсь економічний проґрес. Селянство мало більше змоги, ніж раніше, набувати собі землю, а велике землеволодіння поміщиків підупадало. Але народ став горстріше відчувати утиски відсталої ганебної царської адміністрації, а інтеліґенція перейнялася до неї майже дикою ненавистю.

За революцією несуть відповідальність не тільки одні провідники-революціонери, а ще в більшій мірі правителі, не так Вольтер чи Дідро, як слабий безвільний Людовік XVI, не так Ленін, як останній трагічний цар Микола II.

Царський уряд в середині 19 віку, за Олександра II, зрозумів, як ми бачили, що реформи конечні. Але те, на чому він зупинився, було жалюгідним. Царі відстали від життя на 50—60 років. В 1905 році їх реформи були запізні. Довір'я не було і не могло бути. Коли б 50—60 років перед тим Росія одержала конституцію, коли б вона дала свободу народам, історія пішла б певно іншими, в усякому разі не такими кривавими шляхами.

Злий був старий режим, а для нас, українців, лютий, але те, що сталося пізніше за Леніна-Сталіна-Хрущова, в багатьох відношеннях ще далеко гірше. Але важливо не те, яка була реальна вага царського гніту, важливо те, що народ його став ненавидіти, що народ більше не вірив. Спроби реформ 1905—06 року не врятували Росії. Реакція 1906—16 років дала їй «відстрочку» на десять літ. Царська Росія була засуджена на смерть, і лютою, жахливою смертю вона помирала.

В той час творилися, як гриби, різні союзи — адвокатів, лікарів, інженерів, письменників і т. д.; тим часом як на Україні, в Польщі, на Кавказі, в Прибалтійських країнах ширилися страйки робітників з вуличними демонстраціями і бійками, 6 серпня 1905 року нарешті збунтувалися матроси на броненосці «Князь Потьомкін Таврический». Тоді цар підписав маніфест про скликання «законосовещательной», себто тільки дорадчої думи, з підкресленням, що «самодержавна влада зберігається». Але ця обіцянка нікого не задовольнила, і ліві партії вирішили бойкотувати цю «булигінську думу». Революційний же рух все зростав, і в жовтні 1905 року революційні партії і професійні спілки оголосили загальний страйк. Стали й залізниці.

Тоді на сцену виступає більш ліберальний і розумний «сановник» граф Сергій Юльєвич Вітте. Щоб заспокоїти збентежене громадянство, він пропонував встановлення правного устрою, забезпечення свободи і скликання вже законодавчої думи. Це вже були поважні рішення. Вітте був призначений прем'єр-міністром, титулу якого до того Росія не знала. А 17 жовтня з'явився маніфест, який оголошував народу ці ґрунтовні на цей раз реформи.

Але ні соціялісти-революціонери, ні соціял-демократи, ні навіть радикальні ліберали ніяк цим не були задоволені. Вони прагнули здійснити свої максимальні програми. Державного розуміння вони не мали, ні царю, ні графу Вітте не вірили, для чого, правда, мали підстави. Революція йшла далі повним ходом.

*

І тут і ми, юнаки, вперше її реально відчули, більше того, взяли в ній «активну участь». Нема що й казати — ми були «революціонери», ми були з найлівішими партіями!

Тим часом університети вже здобули собі автономію. Вони стали свого роду оазами в державі. Поліція (до якогось часу!) не мала права туди вступати, а сторонні люди — революціонери і ми, гімназисти, йшли туди масами. Там відбувалися революційні мітинґи. Довгими коридорами величезного Київського університету, вимальованого в темночервону фарбу, з його величезними колонами, сунули ми всі великим натовпом. Співали, і з яким надхненням! — революційні пісні. Пам'ятаю і досі обличчя одного юнака; з якою побожністю співав він на весь голос, переконаний певно, яку «велику місію» він виконує. Якийсь старший студент з борідкою, неохайний, в чорній сорочці, підставляв свій поганенький капелюх і з грізним виглядом викрикував басом: «На бомби, на бомби!» — і хлопці та дівчата кидали йому свої п'ятаки.

Незвичне було все це і страшнувате, але яке почуття, яке задоволення, що ми виконуємо «наш революційний обов'язок!». Властиво тут ще не було небезпеки. Ще деякі військові відділи мали червоні відзнаки, що їм начіпляла молодь. Гірше справа пішла на другий день. На площі перед міською думою Києва був мітинґ, де брали участь десятки тисяч народу. З балькона думи промовляв тоді знаменитий Шліхтер, прізвище якого можна було потім зустріти серед більшовицьких вождів. Ще тоді не знали приладів, щоб посилювати голос промовця. Шліхтер надривно вигукував свої революційні гасла, і слухати його було майже неможливо. Я стояв разом з Левком Чикаленком; він фотографував все, що міг, і, нарешті, нам певно обриддо; ми вирішили, що проявити ці революційні знімки — це теж акт корисний, і пішли додому. Лідія Василівна, моя майбутня дружина, теж була на площі, але якийсь божевільний її налякав, і вона втекла.

Це було наше щастя: незабаром з'явилося військо, поліція, почалася на Думській площі стрілянина. Товаришка моєї сестри і Лідії

Василівни Огієвська була тяжко поранена: їй ампутували ногу, і за кілька день вона померла. Було багато забитих і поранених.

Як згадує в своїх спогадах Є. Чикаленко, він прибіг до нас, шукаючи Левка; ми вже мирно проявляли свої фотографії. Але не довго мав спокій Чикаленко: за кілька годин він на вулиці побачив екіпаж, у якому везли смертельно блідого Левка. Річ у тім, що коли революціонери мітинґували на площі, «чорна сотня», монархісти, розпочала еврейський погром; грабували майно; не знаю, чи багато забили.

Левко зустрів, відійшовши від мене, кількох товаришів, які вирішили захищати еврейське майно, що грабіжники повикидали на вулицю.

Поліція, що це побачила, не тільки не помогла їм, а стала на них стріляти. На смерть був забитий Левків гімназіяльний товариш Буслаєв, а сам Левко тяжко поранений в руку нижче плеча. Всі кістки були побиті на дрібні кусочки. Довго бідний Левко лікував ці рани. Я був у розпачі. Мене Бог милував, але ці враження зостаються навіки. Це було «хрищення революцією».

V. МИ ВИМАГАЄМО НАВЧАТИ НАС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ!

І промови на Думській площі в жовтні 1905 року, і промови в університеті виголошувалися російською мовою. Студенти і гімназисти, що заполонили були університет, співали тоді виключно російські революційні пісні. Отже ніякого порівняння з тим, що було в 1917 році в Києві, коли ще 24 березня стотисячний натовп ніс українські прапори, артист Микола Садовський їхав у гетьманському убранні на білому коні, а Михайло Грушевський при загальному ентузіязмі виголосив свою знамениту промову:

«Народе український, впали вікові пута, настав час і твоєї волі».

Нічого подібного, як бачимо, не було в 1905 році. А між тим це велика дата в історії відродження України. Новий «тимчасовий» указ про друк давав змогу, хоч і з деякими перешкодами, з'явитися українській пресі, про яку до 1905 року не було чого й думати. По всій Україні постали «Просвіти», що зробили величезне діло і пробудили свідомість серед широких мас українського народу. В 1906 році короткочасно існували дві перші Державні Думи, при них створено було українські фракції, і то досить численні. Серед інших виділялися постаті Іллі Шрага, чернігівського адвоката і одного з найбільших державних мужів України; його, вже з похилою головою, хворого, але енергійного й мудрого, я добре знав у 1917 році і тішився його великою приязню; Павла Чижевського, В'язлова, Володимира Шемета — людей, що відогравали в нашому житті дуже поважну ролю. А в організації цих українських фракцій дуже енерґійну, майже вирішальну ролю відограли два стовпи українства в Петрограді: мудрий Петро Януарович Стебницький і невсипущий Олександер Гнатович Лотоцький, з якими доля потім так тісно мене пов'язала.

Яке значення ці українські фракції мали для піднесення національної свідомости, можна собі уявити. Згадую за ці важливі події тільки побіжно, бо їх безпосередньо не бачив і докладно їх не міг знати, бо мені було тоді шістнадцять років...

Своїх читачів одсилаю до третього тому спогадів О. Г. Лотоцького, де все це так докладно й документально описано, та до спогадів Є. Х. Чикаленка і повертаюся до свого побутового оповідання про враження й «чин» молодих хлопців, що типово віддавали в собі всі настрої того часу. Мріяв я сам — і як гаряче! — про великі світові події, про «рай на землі», але, як побачимо, не забував і за Україну.

Події жовтня, як і по всіх установах та школах, відбилися негайно й на нашому гімназійному житті. Обурення проти розстрілів на Думській площі, проти еврейських погромів, які уряд толерував і навіть підтримував, було величезне. У найбільшій розміром клясі зібралися всі старші учні, обрали на голову гімназиста восьмої кляси Смірнова, що був трохи старший за інших і мав невеликі руді вуса, а за своїми переконаннями був чи то соціялістом-революціонером, чи соціял-демократом. Мітинґ був бурхливий, хотіли оголосити страйк протесту. Один з учнів восьмої кляси, Ярошевський, що промовляв сміливіше від інших, усе повторював:

— Як я можу зараз ходити до школи, коли вчора, може, вбили мою сестру.

Його сестру все таки не вбили, але настрій наш був гарячий. Один з педагогів урвався до нас і хотів нас заспокоїти. Може, до певної міри йому це й удалося. У всякому разі ніякого рішення щодо страйку ми не прийняли, а тільки обрали трьох «старост» гімназії для порозуміння з іншими школами. В числі обраних був і я, наймолодший.

Дирекція гімназії цими подіями була дуже схвильована, але найбільше клопоту їй завдала наша кляса, шоста (перший відділ), що була дуже революційна.

Перед столиком професора у нас було чотири ряди парт. В першому ряду коло вікна сиділи «праві», серед яких деякі були завзятими монархістами. Але їх було обмаль. У другому ряду сиділи поміркованi, переважно діти більш заможних батьків, серед них добрі учні. Третій ряд заповнили «ідейні» лівих переконань. І нарешті в четвертому ряду сиділи найбільші розбишаки, здебільша погані учні, що не так уже й були перейняті різними політичними чи соціяльними ідеями, але були першими, коли в клясі здіймався якийсь скандал, коли затівався черговий «бенефіс» одному з учителів.

З усіх у клясі я був найсміливіший, і коли треба було розмовляти з директором чи інспектором, з усіх боків гукали до мене:

— Шульгин, говори!

І з товариських почувань я вставав, говорив, захищав того чи іншого товариша, а то й цілу клясу. Усі з історії Англії знали, що в парляменті буває лідер, і мене, навіть поміркованi, називали своїм «лідером». Це властиво була не дуже приємна роля, бо дирекція приписувала мені різні бешкети, в яких я ні сном, ні духом не був ви-

нен, і як син професора я мимоволі шкодував і співчував деяким найбільш безпорадним педагогам, яким улаштовували «бенефіси». Так влаштували якось великий бешкет священику Златоверховнікову, бо знали, що він дуже правий і переконаний монархіст. Нічим іншим він не мусів викликати гнів кляси. Але за цей «бенефіс» він зробив відповідальним мене, хоч я й пробував стримувати товаришів. І при закінченні гімназії, як побачимо, Златоверховніков мав таки на мені помститися.

Особливо обороняв я Селіхановича, філософа, професора логіки. Зовсім молода людина, він просто з університету прийшов до нас. Дуже добрий, ліберальний, він завжди усміхався, але, дивна річ, не вмів нічого ясно сказати. До того він ще мав дефекти мови, і лекції логіки не мали в собі найменшої логічности. Нема що казати — це виглядало комічно. Скоро його зовсім перестали слухати, голосно розмовляли між собою, перекрикували і кидали гострі слівця на адресу Селіхановича. А між тим філософію він знав. Я був з ним у приятельських відносинах, пробував переконати його, що так викладати не можна. Можливо, що професорів не примушували наперед ознайомитися з тим, що таке педагогіка. Вона не потрібна тільки талановитим людям, з Божої ласки учителям, але їх так мало...

Був одначе в нас один педагог, до якого і вся кляса і в першу чергу я сам ставився з справжньою ненавистю, — Юліян Яворський. Але, перш ніж говорити про нього, мушу сказати про головний наш і мій особисто «чин» у гімназії.

Коли загальногімназійна організація швидко розвіялася, наша кляса, хоч ми й не були найстарші, вирішила поставити дирекції, як це тоді робилося в університетах і в усіх громадських установах, свої вимоги. Була укладена резолюція, в якій говорилося про різні чисто шкільні справи, і ще одна, яку я висунув, — стосувалася української мови: ми вимагали введення спеціяльного предмета, навчання мови тієї країни, в якій ми народилися й живемо. Треба сказати, що жадного опору з боку моїх товаришів не було. Це, можна сказати, мій перший виступ в обороні української справи! Свої вимоги ми передали дирекції й учителям. Коли про це довідався Яворський, він почав сміятися:

— Академії ще не вирішили, чи існує така мова, а ви хочете, щоб вас її вчили.

Яворський помилявся, бо саме в 1906 році Російська Академія розв'язала це питання зовсім позитивно і вмотивовано.

Але сміх Яворського пояснюється дуже просто: це був галицький чи закарпатський москвофіл. Учена людина, він писав різні літературні й філологічні розвідки. Для заробітку ж добився, щоб його призначили професором німецької мови до Першої Київської гімназії. Для цього треба було мати добру протекцію, яку йому як москвофілу й монархістові не важко було здобути. Учитель з нього був поганий, не сумлінний, але, завжди суворий, він тримав клясу в руках. Нічого не пояснював, ніколи навіть не пробував говорити до нас по-німецькому, задавав «уроки», потім питав і ставив погані оцінки

(мене це не стосувалося, я завжди мав і в нього «п'ятки»). До нас ставився з нехіттю чи презирством, і хлопці це відчували. У шостій клясі почалися і в нього «бенефіси», але нам цього було замало, ми оголосили йому бойкот. Згідно з нашою колективною постановою, наш товариш Рейнгат (маленький, білявий, дуже шустрий, син соціяліста-революціонера і... губернатора, якого мати з дітьми покинула) «грізно», але пискливим голосом вигукнув:

— Ми оголошуємо вам бойкот і говорити з вами більше не бажаємо!

Але не проти Рейнгата, а проти мене, автора вимоги української мови, затаїв і часом виявляв свою ненависть москвофіл Юліян Яворський. Ми перестали приходити на лекції німецької мови і рішуче вимагали звільнити Яворського. Але звичайно це річ була не така проста. Бойкот надзвичайно хвилював нашого директора Безсмертного і інспектора — Івана Івановича Чирнева.

Пробували нас переконати, але ми не піддавалися. Скликали нараду батьків, які просили дирекцію все ж таки нас не карати...

А між тим короткі дні «весни» 1905—6 року викликали репресії з боку уряду. Військове повстання в Москві було задушене в морі крови. Вітте одійшов од влади, бо проти нього були і праві й ліві. Спершу старий бюрократ Горемікін, а потім дуже енергійний і мудрий (єдиний серед міністрів, яких призначав цар, поруч хіба з Вітте) «усмиряв» і усмирив революцію.

Ці події мусіли відбитися й на нас. За такі вчинки, як бойкот їхньої людини Яворського, по голівці не гладили. «Зачинщикам», у першу чергу мені, загрожувало виключення, і до того з «вовчим білетом», тобто без права вступу до будь-якої школи в Росії. Тепер і батьки стали нас намовляти припинити бойкот. І після кількох місяців упертої боротьби ми здалися...

І хоч бойкот скінчився, а про «страсті» гімназії і свій «чин» самі учні забули, з округи, себто від всесильного представника міністерства освіти на Київщину й сусідні губернії, що носив титул «попечителя», прийшов до директора наказ розслідувати справу бешкету в гімназії і покарати винних. Округа, до того, містилася в тому самому будинку, що й наша гімназія. До неї не могли не дійти чутки про наш революційний «чин».

Але тут виявилася шляхетність директора Безсмертного і інспектора Чирнева. Вони не були революціонерами, певно за своїми поглядами схилялися до лібералів, але цього доти ніде не виявляли, просто були порядні, гуманні люди. Вони відповіли в округу, що бешкет скінчився, що винних вони не знають і що ці заворушення пояснюються загальним станом у країні, на який молодь цілком природно зареаґувала.

Ми, і я зокрема, були врятовані. Округа не вимагала більше кар, але звільнила з посад і Безсмертного, і Чирнева. Безсмертного я знав тільки як директора, коли після чергового бешкету він приходив до нашої кляси, і я вів з ним розмови. Він був огрядний, з величною бородою, якось високо підіймав угору голову; говорив з нами корект-

но, але трохи сухо. Коли ж я оповідав йому, чому ми вчинили скандал французові Серму — надзвичайно хаотичний персонаж! — і що він нам говорив, як себе поводити, директор почав морщитися, а потім не витримав і сам почав сміятися, хоч я дуже «серйозно», але, очевидно, з внутрішнім гумором оповідав про інцидент. Директор, хоч і звався Безсмертним, дуже скоро помер . . .

А Іван Іванович Чирнев улаштувався в іншому відомстві, що не підлягало міністерству освіти, в комерційній школі, де був професором і наш відомий учений, маляр, а потім міністер освіти Петро Іванович Холодний, що став пізніше моїм великим другом.

Чирнев був математиком, і то добрим. Навчав він нас, на жаль, тільки в нижчих клясах. Викладав ясно, весело, любив пожартувати і вмів тримати в руках навіть найбільших забіяк. Потім призначили його інспектором. Він був середній на зріст, досить повний, з великою лисою головою, що мала квадратову форму. За це його називали «кубом». І коли на перерві в клясі зчинявся страшний галас, хтось виглядав на коридор і, побачивши ще здаля типову постать Чирнева, оголошував:

— «Куб» іде!

Всі підхоплювали:

— «Куб» іде! «Куб» іде! — аж поки не з'являвся він сам і не починав лаяти нас за бешкет. Але як учителя і як інспектора всі його любили. Завдяки йому і Безсмертному не перервалася наша гімназійна наука, але, як побачимо далі, надо мною весь час, до самого кінця висіла небезпека.

Безсмертного замінив старий, дуже поважний педагог в чині «действительного тайного советника» і з орденом-зіркою на форменному сурдуті. Це був великий «статський», тобто цивільний генерал. Він мав прибрати до рук гімназію. Інспектором призначили Павла Миколаєвича Бодянського, нашого латиніста, але в нашій клясі він якийсь час навчав і історії, але так нецікаво, що й мене одвернув від історії. Проте він був людиною не злою і дуже комічною, любив, ніколи не сміючись, влучно покепкувати з дурного учня. Прозвали ми його «Бужан-баклажан», бо обличчя його було червоне й дійсно подібне на помідор.

VI. ЗОЛОТА МЕДАЛЯ ЧИ «ВОВЧИЙ БІЛЕТ»

Я писав уже, що в нижчих клясах був першим учнем. Кожного року я одержував першу нагороду: диплом на великому папері і добрі книжки, які міг сам замовляти на свій вибір. Але вже в п'ятій клясі мені було трохи ніяково бути першим учнем, «перфеткою», що не відповідало, на мою думку, такому «революціонерові», яким я себе вважав. Отже я менше пильно працював, та у мене тоді вже почалася позашкільна наука, про яку скажу пізніше. Все ж зовсім занехаяти гімназійні студії я органічно не міг, і коли в 6-7 клясах не одержав книжок, себто першої нагороди, то все ж мав другу нагороду, себто тільки диплом.

Але перейшовши до восьмої кляси і мусівши готуватися до матури, я вирішив працювати як слід і одержати золоту медалю. Я вже тоді мріяв потрапити до більш ліберального і більш блискучого за складом професорів університету, яким був тоді Петербурзький університет. Київський же на той час підупав завдяки реакційній політиці міністерства освіти. Я гадав, що золота медаля мені поможе вписатися в який я схочу університет. Крім того, я відчував, що до мене нове начальство ставиться з застереженням, з підозрінням, а Яворський, прямо вказуючи на мене, говорив, що знає, хто ставив дурні вимоги про українську мову та влаштував йому бойкот. Треба було бути готовим до всього.

Отже я ретельно взявся за гімназіяльну науку: вже в першій «четверті» мав атестат на круглі «п'ять», те саме було далі і в річному атестаті перед самими матуральними іспитами. Але я з здивованням побачив, що з одного предмета я мав не п'ять, а чотири. Це був Закон Божий. Річ нечувана, бо всі добрі учні мали «п'ятки». Звичайно, я сам і всі мої товариші зрозуміли, що це мені покута за скандал, який два роки перед тим наша кляса влаштувала О. Златоверховнікову. Це була платня за моє «лідерство» . . . Це була не зовсім християнська помста священика.

Не маючи «п'ять» з Закону Божого, нічого було й думати про золоту медалю. Я вирішив «виїхати» на самому іспиті. Мали ми здавати курс богословія, написаний дуже мудрованою російсько-старослов'янською мовою. Але я добре вчитався в цю книжечку і знав її досконало. Прийшов час іспитів. На іспит з Закону Божого приїхав в своїй кареті сам митрополит Флавіян. Наші гімназіяльні панотці Златоверховніков та Трегубов під руки, дуже покірливо ввели митрополита в нашу актову залю, де відбувалися всі іспити. Поважний, з великою купою білого волосся і довгою бородою, в білій рясі і білому клобуці, митрополит нагонив страх на всіх хлопців, що чекали свого іспиту.

І от, хоч як зле ставився до мене О. Златоверховніков, він викликав мене першим чи майже першим: річ у тому, що і панотці і дирекція гімназії були зацікавлені, щоб учні їх добре відповідали, щоб тим в очах начальства піднести престиж гімназії. Ставив мені питання О. Трегубов:

— Що таке Священне Писаніє?

Відповів я негайно, докладно і тією ж складною російсько-слов'янською мовою, як і в самій книжці.

О. Трегубов поморщився, він напевно вирішив, що я «визубрив» і говорю напам'ять. Але це було для мене неможливим: таку пам'ять мав у нас один Микола Зеров. Йому ми, товариші, давали прочитати сторінку саме богословія, відбирали у нього книжку, і він слово в слово говорив те, що прочитав.

О. Трегубов прямо сказав мені:

— А нельзя ли, братец, попроще?

— Можна, — відповів я і тут же в кількох простих реченнях сказав те саме, що було в моїй попередній «замудрій» відповіді . . . Цей

інцидент я пригадую собі постійно, коли хтось замудро і завчено говорить... — «А нельзя ли, братец, попроще?» Бо дійсно все можна ясно сказати, коли наперед добре подумати...

Натурально, весь «синкліт» був дуже вдоволений моєю відповіддю, і я мав на іспиті повну «п'ятку».

Здавалося, що головна перешкода до золотої медалі усунена. Один за другим йшли іспити, і, кожного разу, як з'являлося начальство з «округи», учителі викликали мене (мовляв, рятуй престиж гімназії, і я дійсно рятував).

З історії питав не тільки наш останній, в старших клясах, учитель Бутовський (непоганий педагог, але не блискуча людина), а й делеґат округи, якийсь дуже поважний пан. Я мусів говорити про царювання Єлисавети Петрівни; посперечався навіть з екзаменатором у справі договорів Росії з Туреччиною, і він з великими компліментами визнав, що я маю рацію. Але кожного разу я говорив просто «Єлисавета Петрівна», а Бутовський аж підскакував і поправляв «Императрица» Елисавета Петровна». Коли дійшла річ до лятифундій в старому Римі, про кінець рабства і початок серважу, представник округи розсипався в компліментах на мою адресу: дирекція і Бутовський були страшенно вдоволені.

Не гірш справа була і на іспиті з історії літератури. Тут дуже допоміг мені професор Кожін, про якого я згадував, і моя відповідь про Пушкіна не була банальною для гімназиста. Батько, що мусів бути на цьому іспиті, був надзвичайно зворушений і, повернувшись додому, з захопленням говорив мамі, що з усіх моя відповідь була найбільш інтеліґентна, що всі визнали. «Це все ти, це все ти зробила його таким...» Бідний батько забув, скільки прикростей він мав у гімназії через моє «лідерство» і «революційність», скільки докорів від дирекції...

Все йшло добре, аж до іспиту з математики. Себто і тут я особисто не мав жадних труднощів і одержав п'ять, хоч може і без великих компліментів. Але наш товариш Жорж Борнгаупт несподівано одержав двійку. Їх було два брати, близнята. Діти відомого і, як усі вони, багатого хірурга, вони зосталися сиротами і, замість екстраваґантних екіпажів, опинилися в біді у якоїсь тітки. Жорж був здібний саме до математики, Микола до гуманітарних наук. Хоч вони були дуже схожими, все ж ми їх чудесно розрізняли, а вчителі ні, і, здається, вважали це неможливим. Відповідали вони професорам «за спеціяльностями»: Микола за Жоржа з історії, Жорж за Миколу з математики. І от на матуральних іспитах вийшов саме Микола, а Жорж «сів», і то звичайно через лінощі, бо чогось не вивчив. З огляду на те, що він завжди протягом року мав добрі оцінки — чотири чи у всякому разі тверду «трійку», кляса вирішила, що це велика «несправедливість». Ми, і я в тому числі, були страшенно схвильовані за нашого доброго товариша.

Вирішили негайно за нього заступитися, і, звичайно, це було доручене мені. Коло дверей залі ми гуртом чекали виходу директора, і я мусів до нього говорити. Я від хвилювання ледве вимовив:

— Пане директоре.

Він пройшов повз мене... Я буркнув:

— Це чорт зна що...

Але несподівано директор зупинився і обернувся до мене:

— Я вас слухаю.

Я оповів, в чім справа і про те, що Жорж знає математику.

Наслідком цієї інтервенції Жоржу «натягнули» «трійку», але вийшла несподівана історія для мене. На другий день ранком з'явився до нас додому сторож, «педель», як їх звали в гімназії, і сказав, що я маю з'явитися до директора. Це мене дуже здивувало: «педеля» посилали тільки до учнів, що зробили якусь капость. За всю гімназію мені це не траплялося. Все ж, нічого за собою не почуваючи, я пішов спокійно до гімназії і зараз же зустрів інспектора Бодянського.

— В чому річ, Павле Миколаєвичу, чого це дирекція мене викликає?

— Дуже, дуже погана ваша справа, — відповів він і пішов. Я зійшов униз до кабінету директора. За столом сидів немолодий, суворий, але спокійний пан. Зараз же він сказав мені:

— Ваша справа дуже зла. Ви сказали з приводу постанови ради професорів: «Це чорт зна що»...

Негайно пронеслося в мене в голові: це пахне тим, що вони не допустять мене до дальших іспитів, і я таки опинюся з «волчьим билетом». В час дійсної небезпеки на мене завжди находить повний спокій.

— Як, пане директоре, я при вас сказав ці слова?

Він знову ствердив це з певним обуренням.

— Коли так, пане директоре, я дуже прошу мене вибачити, що ви почули від мене ці слова, які при вас сказати було дуже непристойно. Алеж, пане директоре, звідки виходить, що я їх сказав на адресу постанови педагогічної ради?

— А до кого ж ви сказали?

— Пане директоре, ви знаєте, що я завжди знаходжу ті слова, які потрібні, а тут я так був схвильований справою Борнгаупта, що не міг нічого вимовити, і коли ви пройшли, це до себе самого сказав я певно ці слова, абсолютно навіть не думаючи, що ви їх почуєте.

Далі мовчанка... Я чекаю... Немалодишев щось довго думав і, піднявши на мене очі, несподівано сказав:

— Я задоволений вашими поясненнями.

Я розкланявся і вийшов. Подвійне почуття певно було у директора: розправитися зі мною, як слід, але... піднімати цю історію супроти одного з найліпших, коли не найліпшого учня і для гімназії було б зле. А може йому таки заімпонувала зручність хлопця...

А сам я себе питав, як це мені пощастило виплутатися. Мені стало ясно, що допомогла мені... анекдота: два подорожні десь на залізничій станції розмовляли між собою і один сказав:

— Что не говорите, а император дурак...

Як з-під землі з'явився жандарм:

— Ви арестованы за оскорбление его Императорського Величества.

Тоді подорожні рішуче сказали:

— Ми ж говорили про Вільгельма II! Які у вас підстави думати, що ми говорили про нашого?

На цьому уривається аналогія з моїм випадком: мене директор вислухав і прийняв мої виясненння, а жандарм відповів подорожнім інакше:

— Нет, если дурак, так это наш. — І повів, куди слід.

Трохи змучений цим інцидентом з директором, що схвилював і батьків, повернувся я додому і готувався до останніх, і то другорядних іспитів. Нарешті приходить до останнього: німецька мова. За екзаменаційним столом сидить Яворський і дуже симпатичний, справжній німець, Йогансон, якого я особисто дуже добре знав. Яворський дав мені шматок якоїсь казки для перекладу. В книжечці був і словник до неї. Але коло мене сидить мій товариш, дуже слабий учень, Шипін і шепоче:

— Шульгин, переклади.

Я побачив, що свою казочку розумію досконало, не перевірив і слів за словником, щоб контролювати граматичні форми, і тихенько переклав усе Шипіну.

Відповів в Яворському все дуже добре, але він запитав інфінітив однієї дієслівної форми. Я затнувся.

— Досить!

Треба сказати, що тим часом Йогансон вийшов, за чим він пізніше дуже шкодував.

Директор оголосив оцінку: я одержав чотири, хоч протягом усього року і в останній атестації, як і всі роки гімназії, мав п'ять. Негайно я запитав директора, чи не можу я зректися цього предмета, бо досить було і однієї мови, себто французької.

Моя золота медаля опинилася в небезпеці, але всі говорили: «Звичайно, натягнуть, це було б несправедливо». В дійсності ж ми довідалися, що рада професорів уділила мені тільки срібну медалю. Коли на цій раді професорів доходило до моєї справи, батько виходив із залі, але його приятелі-колеґи оповідали йому, як воно було.

Директор чи хтось інший сказав, що звичайно за науку, за іспити Шульгину належить золота медаля, але за поведінку, за революційні й українські настрої він не повинен отримати жадної медалі, а може навіть і диплому...

Тоді інший професор запитав, чи не викличе це здивування в самій окрузі: вони ж так захоплювалися моїми відповідями. Це могло привести до цілого розслідження. І от знайшли компроміс і, базуючись на «чвірці» з німецької мови, дали срібну медалю. Але після всього, що сталося за цей місяць, коли я жив між «золотою медаллю» і «вовчим білетом», і я сам, і батьки вважали, що цей «компроміс» не є найгіршим виходом з становища. Урятував я себе тим, що готувався на золоту медалю. Двері університету і життя були для мене відкриті...

Але цим не закінчуються мої спогади за мій гімназіяльний час: мушу ще згадати про інше, ідейне життя, що почасти стільки було зв'язане з гімназією і за яке начальство навіть і не знало. Мушу згадати про моє внутрішнє горіння: згадати про українське оточення поза гімназією. Нарешті, згадати ще про один «персонаж», такий мені дорогий і безконечно близький: наш Дніпро, то тихий і лагідний, то бурхливий, але завжди безмірно мені близький...

VII. НАШЕ ІДЕЙНЕ ГОРІННЯ

Гімназія далеко не заповнювала нашого духового життя. В той бурхливий час по всій Україні, як і всій Росії, молодь засновувала гуртки самоосвіти. Такий гурток існував і при нашій гімназії, властиво при моїй клясі. Хоч настрої у проводі цього гуртка були дуже революційні, мета його була більш загальна і більш мирна: ми хотіли зрозуміти великі філософічні, соціяльні, економічні проблеми. Цим нашим гуртком я страшенно захоплювався. Але хоч душею гуртка були ми з моїм товаришем Борисом, у нас був і старший керівник, наш гімназіяльний учитель латинської мови — Станислав Броніславович Трабша. Латину він знав і любив, але ми її знали мало, і то з нашої вини. Річ у тім, що він був не тільки нашим учителем латини, а й офіційним керівником кляси: «клясним наставником». Отже в ті часи у нас завжди була «тема», на яку в години його викладів ми, а часом і він сам, воліли поговорити. А часом учні вигадували навмисне «тему», щоб не було латини. Усі разом вимагали від мене, щоб я порушив цю «тему». З товариських міркувань, завжди вірний «постанові» більшости, я, грішним ділом, таким чином зірвав не одну лекцію.

До нас, учнів, він був дуже привітний, а до мене ставився майже як до сина, до того ж віком я підходив до його покійного сина, що помер хлопчиком, і батьки ніколи не знімали жалоби...

Трабша був поляком демократичного напряму. Властиво етнічно він був литовцем і це визнавав, але в його уяві Литва ототожнювалася з Польщею. До українства, як і всі майже демократичні поляки в Києві в той час, він ставився дуже прихильно. Про стосунки українців і поляків у час революції так у Петербурзі, як і в Києві багато пише у третьому томі своїх спогадів О. Лотоцький.

Пам'ятаю, що раз Трабша прийшов до батька разом з іншими польськими демократами з проханням — сказати їм, до кого з українців вони мусять звернутися для порозуміння. Пам'ятаю також, що батько спрямував їх до Миколи Віталійовича Лисенка, який, здається дійсно цими справами займався.

Думаю, що з боку поляка Трабші було великою сміливістю збирати нас у себе або бувати в нас. Часом ми ходили з ним на екскурсії за місто, над Дніпро і розмовляли на різні теми.

І до Трабші наша кляса все ж була дуже несправедлива, але я зберіг до нього вдячність. Уже студентом, приїздячи до Києва, я завжди його відвідував, але скоро, ще не в старому віці, С. Б. Трабша помер...

В той час кожна молода людина, що була перейнята революційним настроєм, мусіла читати певні книжки, читали їх і ми. Це були: «Історія культури» Ліпперта, книжка цікава і для молоді, може, найбільш зрозуміла, далі «Вступ до філософії» Челпанова, відомого професора в Києві, що вмів досить ясно викладати різні філософічні проблеми. Було ще чимало інших книжок і обов'язково різні менші твори Маркса й Енґельса, твори Плеханова, Кавтського. А ті, що цікавилися не тільки марксизмом, а й народництвом, читали Михайловського і почасти Чернова. Обов'язковою вважалася і «Політична економія» проф. Желізнова. Ця книжка була добре написана, але, правду кажучи, як вона, так і деякі інші книжки не дуже то пасували для молоді, особливо для дівчат. Але признатися в тому, що це не цікаве, вважалося «непристойним», і треба було мати мужність моєї майбутньої дружини, тоді Лілі Бублік, щоб просто признатися, що той Желізнов їй здається страшно нудним. Але вона читала всі «обов'язкові» книжки... Інакше реаґувала моя сестра Надія: дуже добрий математик з природного нахилу, вона мусіла все докладно розуміти. Але альґебра чи геометрія — це одне, а нудна політична економія, всі ці брошури — щось інше. Скільки інших теж властиво не розуміли цих складних проблем, але легковажно і з апльомбом говорили про них, називаючи себе чи соціял-демократами, чи соціялістами-революціонерами, навіть не дуже розуміючи відмінність цих партій. Сестра ж від того по-справжньому страждала й думала, що ті «філософи» розуміють усе це, а вона «відстала»... Отже в тодішній моді було і добре і зле: сестра мучилася, а інші привчалися до легковажности.

Були й такі, що дуже захоплювалися і соціяльними і філософічними проблемами. Серед моїх товаришів по школі це були Борис, людина дуже здібна і серйозна, та більше легковажний, але і більш гарячий Сергій. Я сам горів у той час, шукав якоїсь правди, страшно захоплювався деякими книжками, читав поза «програмою», і хоч деякі книжки і для мене ще були важкі, я уперто їх студіював.

Зрештою, всі троє ми вважали себе соціял-демократами, хоч кожен з нас, як я тепер бачу, по-своєму засвоював ці думки. Моє захоплення марксизмом почалося, коли мені було шіснадцять років, а вже на сімнадцятому році почалося розчарування, а в університеті я відійшов від марксизму далеко.

Першим, хто втягнув мене в коло цих ідей, був мій нерозлучний друг Левко Чикаленко. Він був старший від мене на півтора року, але в тому віці це щось значило. Певно сам він вперше зазнайомився з марксизмом від українських соціял-демократів, які постійно бували у його батька Євге́на Харламповича. Але в нього був учитель, теж латиніст, якого і я добре знав, та й батьки були з ним у добрих стосунках, хоч психологічно він був далекий від них. Говорю про Миколу Васильовича Пахаревського. Це була людина безперечно культурна, справжній клясик, освічений, перейнятий не так соціял-демократичними ідеями, як матеріялізмом. Цей цинік, але безперечно симпатична й дотепна людина, міг мати незвичайний вплив на

молодь. До українства був прихильний, а в 1917 році, коли я його зустрів, навіть з захопленням говорив про наші тодішні успіхи.

Якось ми говорили з Левком, і я, здається, сказав, що його бабуся багато працює. Це була чиста правда: без неї все господарство зупинилося б. Але Левко тоном абсолютної певности і з сміхом сказав, що працюють селяни-робітники, і баба і його батько не працюють. Коли б він сказав, що бабуся має непропорційно великий прибуток від господарства, що її робітникам не легко живеться, мені це було б більше зрозуміле. Але перший камінчик упав десь у глибину душі. Далі я почав читати. Простота і ясність концепції марксизму, як вона викладена в «Комуністичному маніфесті», справила на мене величезне враження: все так дивно влаштоване в світі, іде безперервний проґрес, існують закони, які з залізною конечністю ведуть до перемоги соціялізму, до щастя всього людства! .. Це була ідея крайнього детермінізму, яку я тепер так рішуче поборюю. Трохи згодом у мене постало питання: коли все само собою робиться згідно з «залізними законами», то пощо ж нас кличуть до акції і до самопожертви!? Коли всі люди діють тільки під впливом своїх матеріяльних потреб, то як пояснити героїзм самих революціонерів, які напевно діють проти своїх власних матеріяльних інтересів?! Але ці сумніви в доктрині приходили тільки поволі.

Найбільше захопила мене «Програма робітників» Ляссаля. Там все ще ясніше: пролетаріят — це майбутній переможець, це справжній «носій великої культури». І пізніше до всіх трудящих, особливо до селян, але й до робітників, збереглося в мене співчуття, але я бачив цих робітників, і чим більше я їх бачив, тим більше розумів, що на носіїв культури, яку я так цінував, вони не надавалися.

Все ж кожний з нас по-своєму перейнявся марксизмом. Борис, майбутній юрист, дуже точно зрозумів його, був, так мовити, правовірним. Але саме через те він перший у ньому розчарувався і зрозумів, що принаймні на Сході ми далекі від тієї концентрації засобів продукції, яка згідно з клясичною формулою Маркса мала привести до того, що пролетаріят без зусилля скине сконцентрованих «акул» капіталізму. Панування дрібної власности на селі, про яку писали соціялісти-революціонери, і зокрема Чернов (хоч і не далекий від колективізації), було супроти марксизму великим арґументом, який діяв і на мене.

Сергій, син бідних батьків, — дрібного урядовця поліції, — був особливо гарячим соціялістом і... майже реалістом, одкидав усякий ідеалізм, хоч сам був ідеалістом, одкидав до певної міри мистецтво і навіть любов: кохання — вигадка пануючих!

Я не йшов так далеко, як Сергій, і «матеріялістичне розуміння історії», яке мене так захоплювало, розумів не строго за Марксом, згідно з яким міняються засоби продукції (які, до речі, роблять поодинокі винахідники!), а далі ступнево міняється вся соціяльна надбудова. Мій матеріялізм скорше був подібний до теорії milieu Іполіта Тена: обставини життя, економічні, соціяльні чи політичні, лежать в основі творчости чи поступу.

В той час, на жаль, не довго, моїм учителем історії був Микола Леонтієвич Лятошинський, батько сучасного видатного композитора. Це був незвичайний учитель. Коли він викладав, у мене дух захоплювало. Завдяки йому я відчував хід великих подій. Чому мене так захоплювали ці виклади? Думаю, що Лятошинський не дуже зупинявся на деталях, умів давати синтетичний нарис історії. Але це відповідало моїм природним нахилам. Звичайно, Лятошинський ніяк не був марксистом, і ці його виклади надавали і моєму поглядові на історію більш реального характеру.

Ми мусіли писати «сочинения» — композиції на різні історичні теми. Над ними я залюбки працював, і Лятошинський дуже мене підтримував і ставив за мої праці «п'ять з плюсом». Але що дивне: цю саму оцінку він поставив мені і за композицію про Томаса Мора. А я прочитав, ніж іншим, якусь книжку, дуже талановиту, яка, коли не була марксистською, то мені здавалась такою. Читав інші книжки, і певно, що не дотримувався клясичних марксистських формул, а по-своєму пояснював, звідки появився і Томас Мор і інші утопії. Закінчив я все ж таким реченням: «Не знаю, може я помиляюся, але мені здається, що Маркс має рацію». Лятошинський подарував мені це «мудре» закінчення, бо певно зрозумів, що від Маркса я досить далекий, а шукаю якихось своїх шляхів.

Все ж марксизм був ніби вихідним пунктом мого дальшого розвитку. За захопленням прийшла ступнева критика, у якій викристалізувався мій власний світогляд.

Але ця критика була не легка для мене в той час. Рух, піднесений марксизмом, який закінчився комуністичною радянською ідеологією і жахливою практикою, для науки і для европейського життя мав не тільки неґативні наслідки.

Звичайно історична наука і соціологія рішуче відкинули історичний матеріялізм Маркса й Енґельса. Для мене самого нині життя людське уявляється таким многогранним, що всякий «монізм» може тільки викривлювати його. Але під впливом марксизму історична наука стала більше звертати уваги на економічні й соціяльні явища, відкидати значення яких не можна.

Під впливом марксизму і соціял-демократії в Европі, а далі й в Америці надзвичайно розвинувся синдикальний рух, робітники здобули і здобувають собі дедалі кращі умови життя і примушують держави до відповідного соціяльного законодавства. Маркс виробив свою теорію під впливом жахливого становища робітників у Англії ще в половині 19 віку і зформулював «залізний закон», згідно з яким становище робітників у капіталістичному світі може тільки погіршуватися. Але завдяки синдикалізмові, ним же самим створеному, життєвий рівень робітників дуже піднявся, особливо в Америці. Життя спростувало теорію Маркса і його «залізний закон».

Однією з основ марксизму був і є його космополітизм: «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» Але знов таки саме життя розбило цю формулу. Виявилося, що й «пролетарі» мають свою батьківщину, що коли гине нація й держава, страждають не тільки капіталісти, а в

першу чергу бідні верстви, тобто й пролетарі. Західні соціял-демократії давно стали на ґрунт національний.

В ті часи, коли української держави ми не бачили й на обрії, а існуючу російську державу ненавиділи, державниками ми не могли бути. Ми ще не зрозуміли фальшивости формули — «вся донині існуюча історія є історією боротьби кляс». Поперше, історія й сучасність знали, знають і будуть знати не тільки боротьбу, але й кооперацію різних верств суспільства, а подруге, крім боротьби кляс, в історії, яку марксисти безперечно перебільшують, була і є на протязі віків боротьба народів, боротьба держав, і вона в найбільшій мірі заповнює сторінки історії.

Все це я міг зрозуміти, повторюю, тільки ступнево. Була ще одна небезпека в марксизмові, яка мене, одначе, не торкнулася: це ідея існування буржуазної моралі і моралі пролетарської, коли насправді існує одна правда, одна мораль, яка для нас формувалася в Євангелії. Марксизм, коли його розуміти дослівно, не раз призводив до аморальности, яка саме й характеризує сучасну радянську ідеологію і жахливу нелюдську практику...

Коли я згадую свої тодішні захоплення, свої читання, свої сумніви, які бували болючі для мене, а потім яскравість усіх тих великих ідей, які я пережив усією душею, то думаю, що це дало мені духову силу на все життя.

Пригадую, сидів я з книжкою — це був Михайловський — в Злодієвці, а крізь сосни видно було Дніпро. Михайловський писав про «героїв» і «натовп» і героїв не відкидав; писав про боротьбу за існування, себто щось матеріялістичне, але протиставив їй боротьбу за індивідуальність. І я прагнув перемоги в собі цієї індивідуальности і духової свободи від усього матеріяльного. Я хотів належати до верстви тих «героїв», які щось роблять для людства.

Надо мною синє небо, гаряче сонце, такі зелені сосни; блакитний Дніпро блищить на фоні жовтих пісків. І дух у мене підносився високо вгору, і мріяв я про щось велике, гарне. Я був щасливий...

І шкода мені тих молодих людей, які в час своєї юности не пережили доби шукання, коли серце б'ється так дуже, наче хоче вирватися з вашого тіла у простір...

VIII. РЕВОЛЮЦІОНЕРИ І УКРАЇНА

Як же сполучалися ці соціялістичні захоплення з Україною? Чи не одволікали вони людей від української національної справи? В певній мірі це було так. Але для мене, так само для Левка Чикаленка, такі питання не могли існувати: те, що ми українці, що треба дбати за Україну — це було, так мовити, аксіомою, це було у нас у крові, ці ідеї добре були прищеплені нам нашими батьками, всім нашим сімейним побутом. Тільки ж таких родин, що жили національним життям, як наша, а може ще в більшій мірі родина Чикаленків, було обмаль. Як же ці соціялісти приходили до української національної

ідеї? Це питання, яке слід було б більш ґрунтовно, документально з'ясувати, а не так побіжно, як можу я це зробити в своїх спогадах.

Після 1917 року, після проголошення нашої державної незалежности, після бурхливих років боротьби і на батьківщині, певно, а особливо в нашій діяспорі, молодшим поколінням дуже трудно збагнути той стан, в якому Україна була в другій половині 19 і на початку 20 віку. Люди цілком щиро дивуються, чому всі майже українці, в усякому разі всі ті українці, що чимось відзначилися в 1917 році, були за своїми переконаннями демократами, а в більшості й соціялістами. Часом чути до них навіть якийсь жаль або й осуд, бо це, мовляв, заважало нормальному розвитку державних ідей. Спробую коротко з'ясувати справу в дальшому викладі.

Але не треба забувати, що Україна поза всякими репресіями, — які властиво самі з'являлися тільки тоді, коли український рух почав себе виявляти більш або менш активно і став жахати більш догадливих і мудрих російських адміністраторів, — була глибоко русифікована в своїх верхах, російська імперська культура стала її заливати, національна українська ідея опинилася у величезній небезпеці...

Занепад української державности, що існувала хоча б у формі дуже понівеченої автономії, справив величезне враження на дальші покоління. Ще в 18 віці, після знищення Гетьманщини і потім Запорожської Січі, зоставався дух протесту, ще писалися відомі опозиційні накази до Катерининської Комісії. Ще була жива ідея боротьби, ще могла з'явитись «Історія Русів», яка була так популярна і робила таке враження на сучасників, списувалася і ходила скрізь по руках...

Потім настала в Европі і перекинулася на схід доба романтизму з його цікавістю до минулого героїзму, до народних переказів, до пісень, зрештою і до мови. З легкої руки Котляревського розпочинається українська модерна література, і я певен, що її розвиток в першій половині 19 віку ми завдячуємо романтизмові. Знайшлись учені, збирачі старовини, які друкували і різні історичні пам'ятки і народні пісні та різні фолкльористичні речі... А цей романтичний інтерес до минулого, і до всього побуту, і до мови своєї не міг не оживляти і певних патріотичних почувань.

Тільки чи були тоді виразні політичні ідеї? Так — бо з'явився геніяльний Шевченко і Кирило-Методіївське Братство, одначе, у Шевченка відчуваються мені подвійні настрої.

— Минулося і ніколи не вернеться...

— Минулося, а те, що минулося, не згадуймо, пани-брати.

Але не така натура Шевченка, щоб на цьому він міг заспокоїтись, і народилися його надхненні заклики! «...вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте».

Він жив не тільки книжками, а ще живими спогадами минулого, які міг чути від свого діда. Він міцніше, всіма фібрами своєї душі, був зв'язаний з народом, що лишився таким самим, як і за часів козаччини.

А панич Гоголь, хоч був закоханий, як ніхто, в Україну і її минуле, повірив, як тисячі й тисячі людей, що це тільки минуле. Але дивна річ — надхненні образи цього минулого зробили його живим. Гоголь спричинився дуже великою мірою до нашого національного відродження. Пишучи про Україну, він був романтиком, а коли став писати про Росію, став натуралістом, скептиком...

Романтичний рух одійшов, а наше панство все більше й більше зросійщувалось. Як і в 16 віці, ми втратили провідну нашу верству. Ще в Старій Громаді люди рекрутувалися з старого, здебільша дрібного панства: і родина Лисенка, і Старицького, і Драгоманова, і багато інших членів Київської Громади мали таке походження. Але все менше і менше їх було. Були спроби вернути Україні спольщене панство. Так прийшов до нас Володимир Антонович. Але чи багато людей привів він з собою? З відомих назву Юркевича та Рильського, батька поета Максима. Пробував притягнути шляхтичів Липинський, але, крім нього самого, з відомих всім діячів можу згадати тільки покійного князя Токаржевського...

А між тим особливо в кінці 19 віку лави українські помітно починають поповнюватися новими людьми. Але це вже здебільша були діти сільських священиків, дрібних урядників, а пізніше діти селянські, коли батьки почали їх вчити. Вже сам цей склад більшости українського свідомого громадянства приводив до того, що рух наш набирав в другій половині 19 і в 20 столітті характеру демократичного й соціялістичного.

Як же цьому поколінню вдалося вирватися з-під домінуючого російського впливу і стати на ґрунт український. Так само, як у першій половині поміг нам романтизм, так у другій половині — чисто російське явище «народничество». Воно мало різні аспекти і в своєму розвиненому вигляді перетворювалось на свого роду секту. Але його треба брати ширше: це була ідея, що треба служити народу, треба його вчити і, головне, треба його знати. Ці загальні ідеї спонукали багатьох людей на Україні ближче придивитися до свого власного народу, до його звичаїв, його мови. З'явилася ціла маса істориків на чолі з самим Володимиром Антоновичем, що, виходячи з цих ідей чи скорше настроїв, пірнув в глибину української історії. Це відчулося і на характері їх розвідок, спрямованих дуже часто на студії народних рухів та їх провідників.

Інших це привело до певних політичних ідей, до думки про боротьбу за права свого народу. Серед цих верств найповажнішу ролю відограв Драгоманов: від стихійного народництва, від провінціялізму, крок за кроком прийшов він до ідеї, що український народ — це нація. Про це він багато писав не тільки для своїх, але й для чужинців. Натурально, у нього постали думки, як боротися за свій народ. Ці думки в обставинах часу не могли не бути революційними

Не він один став на ґрунт революційної боротьби, але в другій половині 19 віку, на відміну від нього, багато українських революціонерів одкладали розв'язання українського національного питання «на потім». Чергове завдання — всіх разом, себто разом з російськими революціонерами, — боротися проти царської влади. Чимало

було тоді українців, що потонули в морі російської революції. Батько згадував свого приятеля Желябова, організатора вбивства Олександра II. Він був справжнім українцем, закоханим у козацьку старовину, він взяв собі навіть як революційну кличку ім'я Тарас, себто Тараса Бульби. Згадував батько і Дебагорія Мокрієвича, російського революціонера і свідомого українця. Сам Леонид Жебуньов (якого я добре знав), що був наприкінці життя незвичайно завзятим, часом до комізму, українським діячем, сам Жебуньов більшу частину свого життя присвятив загальноросійській революційній справі. Таких українців-революціонерів було сила . . .

А самі російські революціонери, не відкидаючи в принципі всіх українських вимог, ставилися до них з нехіттю, як до чогось дрібного, другорядного, порівнюючи з їх великою революційною боротьбою. І от в цьому роля Драгоманова була безперечно дуже поважна. В своїй полемічній книжці «Историческая Польша и великорусская демократия» він гаряче виступив проти всіх російських революціонерів і проти польських претенсій. Чи переконав він хоч когось з російських інтеліґентів? Навряд, а коли й були такі, то це одиниці. Зате українським революціонерам ця книжка була «откровением», вона їх утримувала від того шляху, яким пішов нещасливий Желябов. Вона підготувала ґрунт для створення Революційної Української Партії (РУП) та Радикально-Демократичної Партії.

І для нас, що знали свій український шлях, полеміка Драгоманова давала ідеологію для майже щоденної боротьби з російськими революціонерами і з українськими перевертнями. Не можу я тут зупинитися на цілій ідеології Драгоманова, від якої час, життя нас так далеко одвели. Але певен, що й він би пішов за часом і еволюціонував би все далі і далі.

Про українських монархістів першої половини 19 віку він говорив, що такий тоді був час, і додавав: «Кожному овочу — свій час». Це саме ми можемо сказати про нього самого. Але коли революціонерів українців можна було відбити від «всеросійського котелка», то як стояла справа з марксистами, з їх інтернаціональною ідеологією? Коли більшість РУП перетворилася на українських соціял-демократів і заснувала партію, певна частина їх знайшла, що «буржуазно» було б ставити якісь автономістичні вимоги, і заснувала «спілку» при російській соціял-демократії, від якої різнилися тільки тим, що пропаґанду серед народу мали вести українською мовою. Правда, ця група була, здається, дуже нечисленна, але дивна річ! — серед неї був і Скоропис-Єлтуховський, що став пізніше одним з провідників гетьманського руху. Властиво, коли б не російські впливи, українські соціял-демократи могли сполучити свої соціяльні та революційні ідеї з українськими вимогами.

Пройшов той час, коли Маркс і його прибічники на підставі революції 1848 року вважали національні рухи реакційними, неґативними. Австрійські соціялісти мусіли рахуватися з життям і не могли обійти національної справи. Один з них, Отто Бауер, написав навіть дуже цікаву книжку по національному питанню, яке трактував посвоєму, але не неґативно. Другий, Реннер Спрінґер, був батьком ідеї

національно-персональної автономії, якою думав задоволити численні народи Австро-Угорщини. Сам Карл Кавтський написав досить цікаву брошуру по цьому питанню і, в протилежність до ортодоксального інтернаціоналізму, визнав, що німець капіталіст і німець робітник, коли зустрічаються за кордоном серед чужих людей, дуже раді бувають один одному, раді поговорити рідною мовою.

Отже українські соціял-демократи могли знайти свій національний шлях, але треба було звільнитися від безпосереднього російського впливу з його псевдоінтернаціоналізмом, що був насправді ідеологією «всеросійської імперії». Не легко, певно, було дійти до цієї емансипації, зрозуміти, що внутрішня українська єдність важливіша за єдність (до того ж утопічну) «пролетарів усього світу». Одначе, як оповідає в своїх спогадах О. Г. Лотоцький, в час, коли формувалась в російській думі українська фракція, українські соціял-демократи пробували тому перешкодити, бо «буржуазія», мовляв, хоче в одну групу ввести і своїх людей і бідних селян чи робітників.

І все ж треба визнати, що українська соціял-демократія пережила в дальшому велику еволюцію. Коли не всі, то в особі своїх видатних лідерів, українські соціял-демократи стали на чисто державний ґрунт. Досить згадати самого Симона Петлюру, Андрія Лівицького, Валентина Садовського. Правда, всі три зрештою вийшли з партії. Ті ж, що зісталися, хоч дуже часто відогравали позитивну ролю в державному житті, мали в собі часто те доктринерство, ту залежність від певної ідеології, яка стримувала їх, а співпрацю з ними людей вільних від «доктрини» робила часом тяжкою. В усякому разі я вважаю дуже для себе щасливим, що тоді, коли я захоплювався марксизмом, до партії я не ввійшов. Партія зв'язала б нормальний розвиток моїх ідей, мого світогляду. По натурі я завжди шукав і шукаю внутрішньої свободи і міг належати тільки до тієї партії (значно пізніше), яка не знала догми, яка не зупиняла індивідуальної вільної думки.

Я не ввійшов тоді до партії, але міг увійти: персональні контакти були. Але були й такі враження від цих контактів у вирі революції, які природно стримували мене. Про ці контакти, часом комічні, скажу в наступному розділі.

Тут же згадаю тільки про перші мої зустрічі з українськими соціял-демократами . . . Поперше, Винниченко: він часом бував у Києві, оскільки не сидів у в'язниці чи не був за кордоном. Часом літом або весною збирався цілий гурт молоді, діти Чикаленків, ми — Шульгини, Ліля Бублік, а з нами сам Винниченко, Степанківський, про якого ще згадаю, й інші, яких не пригадую.

Київ увечорі виглядав завжди казкою: чудесні були ліхтарі, високі і «матові», що давали якесь наче місячне світло. І всі безконечні садки вздовж вулиць і будинків, великих, а часом менших, що нагадували вілли у якомусь курортному місті, робилися таємничими.

Як часто самотою ходив я по цих вулицях і як гарно було там мріяти. І все життя здавалося таким же прекрасним, як це світло, як ці мальовничі вулиці, як всі ці, такі знайомі будинки . . . Але коли ми гуртом ходили по цих самих вулицях, було не до мрій. Якось під

Великдень обходили ми всі церкви, навколо яких було стільки народу з свічками, йшли хресні ходи, освітлені були самі церкви й собори. Зрештою опинилися ми над Дніпром, коло пам'ятника Володимира Великого. І тут Винниченко завзято чомусь став танцювати гопака. На якісь соціялістичні теми ми тоді не говорили: було надто весело. А на Винниченка ми дивились не стільки як на соціяліста, як на автора цікавих оповідань, що нас дуже захоплювали. До того він був старшим від мене на вісім років, отже всім міг імпонувати. Він був справжній революціонер, що сидів по тюрмах, що вмів втікати за кордон нелеґально і з великою небезпекою повертатися на Україну. Ближче я з ним познайомився вже напередодні революції 1917 року, коли з Москви він нелеґально приїздив до Петербурґу і зупинявся в мене. Щось було у цієї людини з такими гострими магнетичними очима, що страшенно приваблювало і гіпнотизувало одних, одштовхувало других. А прості солдати, які в Петербурзі приходили до мене, щоб одвідати і послухати Винниченка, просто молились до нього, хоч часом я чув, як він говорив несусвітні речі, наприклад, що при соціялізмі людина зможе працювати тільки дві години денно!..

Інші зустрічі: був я у Є. Х. Чикаленка, до якого часто заходив, і там вперше побачив С. В. Петлюру і В. В. Садовського. Петлюра був дуже жвавий, говіркий, досить гарний з себе, не дивлячись на більш ніж скромне убрання і трохи подертий білий комірець. Садовський був страшенно худий (в той час хворий на сухоти), так що виділялася тільки дуже велика голова з якимсь трохи дитячим обличчям, що все усміхалося. Симон Васильович на десять років був старший за мене, Садовський років на 2-3, але він вже був студентом і партійним діячем. Обидва мені імпонували, а їм явно імпонував Є. Х. Чикаленко, якого всі вони звали просто «паном». Він ласкаво їх приймав, і розмови точились коло якихось чергових літературних чи газетних тем. З Симоном Васильовичем, як і з Садовським, я бачився потім не раз у Києві, але з Петлюрою мав вперше довшу розмову вже в Петербурзі, куди він приїздив з Москви і якось прийшов до мене, тоді студента, і цілий вечір ми говорили про наші студентські справи, а він гаряче закликав нас до більшої активности. В ньому вже тоді був не стільки соціял-демократ, як добрий український патріот. Знову ми побачилися вже в 1917 році, бувши товаришами по першому кабінету, потім він став моїм вищим шефом. Сходились, розходились, щоб наприкінці його життя стати близькими особистими друзями, що цілі вечори вели цікаві, задушевні розмови...

А В. В. Садовський ще в Петербурзі був моїм добрим приятелем, один час головою нашої тупівської громади. Він був освічений і переконаний марксист, змолоду спеціяліст з економічних питань. Але скоро почав ставитися критично до марксизму, а пізніше вийшов з партії і став на ґрунт загальнонаціональний. В першому уряді, особливо влітку 1917 року, ми були дуже тісно зв'язані і якийсь час могли впливати на Винниченка, який тоді нічого не робив, не порадившись з нами двома (доки восени 1917 року не повернув раптово на лівий бік; зійшовся з своїм лівим товаришем по партії Михайлом Ткаченком, та навіть з Миколою Поршем, хоч його він завжди люто

ненавидів). І за кордоном ми підтримували з Валентином Васильовичем якнайтісніші і політичні і особисті відносини. Його тверезий розум, його фахову досконалість я надзвичайно цінував, а він підтримував мене рішуче в трудні для мене моменти. Як він зважився в 1945 році лишитися в Празі? Його арешт і потім смерть у в'язниці в Києві глибоко мене вразили, і образ цього колишнього марксиста, а потім просто великого патріота зостався назавжди живим в моїй пам'яті.

Досить було згадати ці три постаті, щоб характеризувати мої перші враження від українських соціял-демократів. Вони могли б привабити мене і приваблювали, але, як я вже сказав, були й інші враження.

Все ж, як бачимо, марксизм у живих людей не вбивав національного чуття. І навіть несамовитий Винниченко, що пройшов такий довгий, такий прикрий шлях політичних зиґзаґів, колись, у червні 1917 року, горів яскравим національним полум'ям, і саме він у Центральній Раді стукнув по столі кулаком і вигукнув з пристрастю: «Наша відповідь російському уряду — універсал!» Шалена буря оплесків, нечувана овація зустріла це фактичне проголошення державної суверенности України.

IX. РЕВОЛЮЦІЙНІ ПРИГОДИ

Між життям у час революції 1905—06 років і під час «переможної» революції 1917 року була велика різниця. У 1917 році впав царський уряд, його заступив Тимчасовий уряд, пізніше на Україні постала Центральна Рада і Генеральний секретаріят, але ні Петербурґ, ні Київ, себто революційна влада (звичайно, до перемоги більшовиків) в той час нікому не загрожували. Окремі люди влади не відчували і в усякому разі її не боялися. Небезпека могла постати тільки від «самочинних» актів якоїсь революційної банди.

А в 1905—06 роках царська влада була ще сильна: революційних проявів було багато, але поліція за ними пильно слідкувала і санкції були строгі, рішучі. Говорячи про свої стосунки з українською соціялдемократією, не можу не почати з одного траґікомічного інциденту. Саме мала в Києві відбутися конференція Української Соціял-Демократичної Партії. Шукали більш або менш затишного помешкання для цих зборів і звернулися (через мене чи безпосередньо, не пригадую) до моїх батьків з проханням дозволити зібратись у нас. Справа не була дуже безпечна, бо за членами партії могли слідкувати, серед них були безперечно «нелеґальні», могли бути й провокації, і в разі провалу загрожені були не тільки самі партійні люди, але й господар помешкання, що сам був ще так недавно «неблагонадежным», а нині мав державну посаду в Першій київській гімназії. Але батьки ніколи не були страхополохами і, хоч не мали спеціяльної симпатії до цієї партії, охоче погодилися допомогти: все ж свої люди, українці! Випадково чи навмисне вибрали вечір, коли батько мав бути на за-

сіданні педагогічної ради: його відсутність в разі розгрому конференції принаймні б довела, що сам він не був членом цієї партії.

Десь коло сьомої години люди почали сходитися, було їх 12 чи 13. Я їх одводив у свою кімнату, ліворуч від передпокою. Вікна виходили до садка, і вони, здається, сіли на долівку, щоб їх не було видно. Через двері я чув, як бубонів Микола Порш, тоді голова партії. Він щось їм читав, і то незвичайно швидко, бо, певно, хотіли якнайшвидше закінчити небезпечні збори.

І от коло восьмої години — дзвінок! Я одчиняю двері і бачу поліційного пристава в повній уніформі, з шаблюкою і револьвером... Провал!? Ніколи до нас такі постаті не приходили. Це був товстий старший пан з червоним обличчям і великими вусами. Несподівано пристав лагідно і, звертаючись до мене, запитав:

— Чи дома Яків Миколович?

У мене прокинулася надія; відповідаю, що батько на педагогічній раді.

— Жаль, а я йому, згідно його прохання, приніс дозвіл на револьвер.

Сам приніс! Дивна річ... Знов у мене сумніви. Але я прошу його дуже ввічливо і спокійно до кабінету батька, що був праворуч від дверей, і раптом кличу маму і прошу її пошепки бути з ним дуже ввічливою. Це треба було додати, бо при інших обставинах мама прийняла б поліцію дуже зимно, навіть вороже... І тут чую, що наш пристав говорить мамі:

— Та от у мене в гімназії «синішка». Ха, ха, ха, так я хотів за нього з Яковом Миколовичем поговорити. Ха, ха, ха...

Я лишив маму, що була незвичайно чемною, вести розмову про «синішку», а сам побіг попередити конференцію. Вони вже замовкли й погасили світло. Тоді я кинувся в передпокої подивитися, чи висять їх плащі. Ні, плащі забрали з собою; але глянув додолу: передо мною дванадцять пар калош, як «кораблі». Як пристав на це не звернув уваги!? Мерщій я всі їх виніс з передпокою. Побіг далі на допомогу мамі: розмова вже кінчалася, пристав ввічливо прощався, і я пішов його відпровадити. І от він говорить:

— А тут ще десь мої калоші. — Я завмер: певно я і його калоші теж виніс, і, коли почну по черзі приносити одну за другою 12 чи 13 пар, він нарешті зрозуміє, в чому річ. Але несподівано мій пристав додав:

— А, я знаю, де мої калоші: вони мають бути тут за дверима.

І дійсно він їх там знайшов. Вперше в житті я гаряче стиснув руку поліціянтові і зачинив за ним двері. А як з'ясувалося — це був не простий пристав, а сам начальник нашої поліційної дільниці, на які розбитий був Київ. Од душі одлягало, а я вже був певен, що це кінець, батька виключать з державної служби і напевно арештують...

Радісно сповістив я Порша, що все минуло, і вони мають засідати далі... Але Порш і члени конференції були на смерть перелякані.

— Мусить бути засада!

— Та яка там засада; ішлося про «синішку»! — переконував я їх.

З нашого помешкання було два виходи: «парадний» і «чорний», і всі наші гості, хто в один бік, хто в другий, розбіглися, як миші... Я подумав собі: «Не дуже то хоробрі ці революціонери!!»

А от другий випадок з тим же Поршем: задумав він повести пропаґанду серед молодих панночок. В гурті була і Ліля Бублик. Вона попрохала дозволу свого батька, мого майбутнього тестя, Василя Дмитровича, зібратись у них на помешканні. Звичайно, він відразу погодився. Одноповерховий будинок Бубликів знаходився на Жилянській вулиці майже проти Паньківської (не знаю, які назви цих вулиць тепер). Зібралося душ 15 дівчат. Порш почав свою науку, але говорячи все поглядав у вікно і побачив, що на другій стороні вулиці ходить туди й назад якийсь молодий хлопчина...

— Це шпик, — заявив переляканий Порш, — за нами слідкують. Всі сідайте додолу!

— Та це Сашка Серенко, — говорила їм Ліля, — він тут живе, і завжди отак товчеться на вулиці.

Сашка Серенко був колись моїм товаришем по клясі, потім відстав і гімназії скінчити не міг: дуже нездібний і ледачий.

Заява Лілі не мала жадних наслідків: Порш велів сидіти долі і потім якнайскорше розійтися... Сам Микола Порш був розумний, блискучий промовець, але про його моральні якості я матиму нагоду ще говорити. Сам собою дуже несимпатичний, він вбив все те, що говорив панночкам, тим, що перелякався Сашки Серенка... Дівчата не дуже цікавились теоріями, але захоплювались героїзмом революціонерів. А який же «герой Микола Порш?! Вся його пропаґанда пропала...

Була одначе одна революційна пригода дійсно небезпечна. Якось українські соціял-демократи наказали мені з'явитися на «масовку». Сказали, щоб ще когось з молоді привів і щоб ми взяли з собою револьвери. Я запросив одного гімназіяльного товариша, Патьку Жуковського, як потім я побачив — дуже несимпатичного: тип майбутнього більшовика. В нижчих клясах він імпонував своєю силою і зручністю в гімнастичних вправах; був дуже бідним, сиротою, і я тому часто запрошував його до себе, а мама охоче підгодовувала хлопця. Отже вирушили ми з ним зі зброєю в кишенях. Батьки знали про нашу «масовку», розуміли, що це страшна дурниця, але не відмовлялися, бо розуміли й те, що відмовляти мене неможливо: я вважав це своїм обов'язком!..

Пригадую тільки, який жах був на їх обличчях... Діти завжди в такі переходові епохи — це мучителі своїх батьків...

Ми прийшли в умовлене місце, якийсь чорний будинок, що стояв у досить великому садку. Зібралося нас чоловік п'ятдесят. Були і панночки. Всі ми чекали, що скажуть нам лідери партії. Певні були, що тут ідеться про щось дуже важливе або що принаймні почуємо доповідь, яка нам з'ясує все те неясне, непевне, що було в наших головах. Думали, що вони скажуть, що маємо робити... Замість того, ми побачили кількох трохи старших за нас панів і панночок, що фліртували між собою; були, певно, в трохи піднесеному настрої, з огляду на небезпеку. За годину-півтори вони сказали нам, що мож-

на розходитися. Отже, я живим і здоровим вернувся до на смерть переляканих батьків...

Певно, це була свого роду революційна вправа і привчення молоді до небезпеки. Але мені це зовсім не сподобалося. Я розумів, що поліція могла наскочити, що ми почали б стріляти (на що ж револьвери?), були б убиті, поранені, і перед військовим трибуналом постала б справа про «озброєний опір поліції», що так суворо каралося. Якби було за що, в моїх очах, вся ця небезпека і навіть кара була б виправдана, а так все це виглядало легковажно і дискредитувало в моїх очах партію. Були й інші речі, що мені не подобалися. Так я дуже добре знав одну українську соціял-демократку, назву її Марусею, що була старша за нас і вже відома партійна діячка. Якось приходить вона до нас і каже, що вона втомлена, бо вчора бенкетувала: «експлуатувала буржуя». З розмов виявилося, що цей буржуй був просто інженером... Ця ж Маруся часто приїздила до Чикаленка на село; постійно у його дочок позичала білизну і... ніколи її не віддавала, а вивозила з собою: «експлуатувала буржуїв», хоч добре знала, що Є. Х. Чикаленко жив з родиною дуже скромно, а все, що цей «буржуй» міг, віддавав на українську справу...

Другий випадок: якось до батьків приходить Винниченко і говорить, що він щойно вийшов з тюрми, бо Є. Х. Чикаленко вніс за нього 1 000 карб, як поруку. Але в тюрмі лишився його товариш Володя Степанківський, за якого треба внести тільки 500 карб., і його випустять. У нього є батько священик, і, звичайно, за тиждень батько гроші поверне. 500 золотих карбованців для моїх батьків були великою сумою, але що робити, відмовити вони не могли, тільки попрохали повернути гроші якнайскоріше.

Проходить тиждень, два, місяць, грошей немає, але довідуємося, що Володя Степанківський втік вже за кордон. «Поексплуатував буржуїв», до яких зачислив і батька, що тяжким трудом добував свою не дуже велику платню. До речі, цей Володя Степанківський скоро одійшов від партії; під час війни в Льозанні видавав газетку «l'Ukraine», яку вів не погано, бо був досить здібним. Чи повертався він в 1917 році до Києва, не знаю; потім знов був на еміґрації, бідував, здається, збільшовичився, подався до Америки, і більше я за нього нічого не чув...

Я й тоді розумів, що ідея не одповідає за дії окремих людей, навіть тих, що легковажно скликали згадану «масовку», але все ж нехіть до них наростала. За ідею ж я ще міцно тримався, але й тут бували сумніви. Батько дуже багато читав, особливо літом, на вакаціях. Накуповував силу книжок і всі численні більш або менш революційні і соціялістичні брошури. Я бачив, що деякими з них він дуже захоплювався, але це були ті, де говорилося про право, свободу або Україну. Тоді він оповідав нам про них дуже гаряче, але до брошур про марксизм лишався зовсім холодним. Мене це дуже дивувало, і я гадав, що батько «відстав від життя», коли не захоплюється такими незвичайними ідеями. Якось я його запитав, чи читав він «Капітал» Маркса:

— Читав, — сказав він, якось зморщившись, — але це туман, все неясне...

— Тату, алеж Маркс писав про такі трудні і важливі речі!

— Про кожну, найбільш трудну річ можна ясно сказати, — одповів мені батько з певним роздратуванням.

Це його речення я собі назавжди запам'ятав, а тоді я подумав собі, що, може, все ж якусь рацію має і мій «відсталий» батько. Я пробував читати «Капітал» і в той час дійсно нічого не зрозумів, та й тепер, коли вже його знаю, думаю, що в марксизмі, в його теорії додаткової вартости є багато непотрібної містики.

Наш гурток самоосвіти існував і далі, і там ми хотіли все зрозуміти. Якось один з товаришів сказав нам, що знає одного старшого справжнього марксиста, і він напевно розкаже нам багато цікавого. Ми дійсно його запросили. Виявилося, що це був російський соціял-демократ. Але не сказав він нам нічого нового, а у нас одпала відразу охота його й питати. Був це пан середнього віку, в довгому сурдуті, трохи лисий, з решткою рудуватого волосся на голові і з дивним обличчям, на якому виділявся один рот, але «рот до ушей», як кажуть. Нам нагадував він просто «жабу». До того від нього дуже несло йодоформом, і ми вирішили, що він хворий на погану хворобу. Словом, враження було дуже від'ємне. Ясно, що ні Маркс, ні соціялдемократія не могли відповідати за цю «жабу», але у нас відпадала всяка охота ще шукати «марксиста».

А між тим ми й далі горіли революційним настроєм. Відомості про жахливі репресії страшенно вражали, багато було засуджених на смертну кару, а Толстой вже написав своє знамените «Не могу молчать»... Настрій у мене був нервовий. Якось вийшов я з гімназії саме в той час, коли на Бибиковському, тепер Шевченківському бульварі нікого не було, і от я побачив, як бігла жінка, а за нею гнався городовий (поліціянт) в уніформі, з шаблюкою, в чоботах з острогами, що при його рухах бряжчали. Поліціянт переслідує жінку! Кров ударила мені в голову. Що робити? Мої лицарські революційні почування підказували мені, що я мушу заступитися за неї. Але як? Стріляти? Та в мене навіть не було зброї. Не помітив я, що жінка ця зовсім не була подібна на революціонерку; що виглядала вона на просту київську міщанку. І звичайно не прийшло мені до голови, що вона могла щось вкрасти. Що ж робити? Я підбіг до поліціянта і запам'ятав його нумер: треба буде підняти справу. Тим часом як жінка і поліціянт «гралися в кота і мишу», я уважно слідкував за ними. Жінка бігала скоріше, ніж поліціянт у своїх чоботях і тяжкій «шинелі», а я бігав навколо них за них обох. Нарешті я побачив, як вона забігла за ріг вулиці і прямо вскочила в двері гімназії, чого поліціянт не помітив. Тоді я теж вбіг до гімназії і, ледве дихаючи, опинився перед жінкою:

— Я знаю його нумер!

А вона здивовано подивилася на мене і зовсім спокійно сказала:

— Це мій чоловік...

Лицарські почуття мої раптово впали до нуля. Я скоріше втік. Мені було за себе самого соромно, а потім страшенно смішно: сімейна

сцена на вулиці! — От до чого доводили революційні почуття! Їм треба було знайти вихід. Я бачив, що до партії, до дії я ще не готовий. Сидіти й читати книжку — це добре, але це не дає спокою. І от вихід сам собою прийшов: це наші безконечні розмови з Борисом і Сергієм, це наші мандрівки, це човен, для якого треба і енерґії і сили, щоб веслувати проти сильної дніпрової течії.

На весні в вільні дні ми йшли з Борисом через Печерськ і потім через знаменитий ланцюговий міст, що в час війни був зірваний, і прямували до Миколаївської Слободки, по той бік Дніпра. Там жив наш товариш Сергій. Будиночок його батьків був двоповерховий, але в добру повінь його заливало аж до самого даху. Ця слободка дала не одну «знаменитість», і в першу чергу Олександра Ставіського, великого міжнародного шахрая, а, здається, і балетмайстра Сергія Ліфаря.

З Сергієм ми втрьох йшли до Дніпра, купували собі хліба, тарані й пива і цілий день проводили на річці, то любуючись водяним простором та банями Лаври і всіх київських церков, що горіли на сонці, то ведучи свої довгі розмови.

Здебільша ж сходились на Подолі, де стояв мій човен — «шлюпка», на яку можна було ставити і вітрило. Ще тільки проходив лід, ще окремі криги пливли по Дніпру, а я вже був на човні. Розливи бували ґрандіозні. Весь Труханів острів проти Подолу, великі верби — все було під водою. Протилежний берег, лівий, а островом був трохи вищим, і на ньому ріс гарний сосновий ліс. Ми їхали туди, а це було біля трьох верстов! В цю пору Дніпро був небезпечний і вітер підіймав високі хвилі, як на морі, але вони завдяки, певно, течії, були густіші. Треба вміло керувати маленьким човном. Нещасливі випадки траплялися дуже часто. Я знав свій човен, знав свій Дніпро. Чим більша була небезпека, тим ставало веселіше. Треба вміти веслувати, і я вмів та перемагав далеко дужчих за мене товаришів. Я любив свій Дніпро, цей нерв України, цього свідка і співучасника всієї нашої історії. Любив його ранком, а може ще більше увечорі, коли сідало сонце, коли темніло, коли блищав Київ сотнями вогнів. І тоді ми їздили великим гуртом, хлопці й дівчата. Тоді співали українські і, звичайно, революційні пісні. Дух підносив вгору, вихід революційної енерґії знайшовся... Нам було по 16—17 років...

X. СИЛЮЕТИ МИНУЛОГО

Переходячи до дальших етапів свого життя, покидаючи остаточно дитячі спогади та спогади про часи гімназіяльні, що так тісно зв'язані з Києвом, хочу хоч побіжно згадати декого з старих київських громадян, серед яких жив мій батько і яких я принаймні бачив або їх добре знав.

Дивні це часи! Ставлення до мене киян поділяється на дві цілком різні епохи мого життя. В першу добу я був для цих киян тільки сином Якова Миколайовича, але в 1917 році, коли в березні вперше по революції приїхав я з Петрограду до Києва, за кілька день після

моїх публічних виступів на з'їзді Товариства Українських Поступовців (ТУП) 25. 3. та на Національному З'їзді 8. 4., я став для всіх уже Олександром Шульгином. Київське громадянство відразу тепло прийняло мене в свій осередок, і я навіть був введений в т-во дуже замкнене, що завідувало українським національним фондом. Я був останнім членом цього т-ва, а потім... долі його я не знаю, а гроші мали перетворитись на полову. Далі починається несподівано для мене самого моя широка політична діяльність.

Силюети минулого... Деякі з них тільки пройшли повз мене. На різних громадських зібраннях чи панахидах бачив я старого Михайла Старицького, артиста-драматурга. Він був на голову вищий від усіх. Сиве волосся і довгі козацькі вуса кидалися мені ще малому в вічі. Він скоро помер; здається, тільки на 63 році життя. Але його родину я добре знав. Знав Марію Михайлівну, артистку, що добре деклямувала на різних академіях — особливо твори Шевченка. Вона була така висока на зріст, що на сцені з іншим партнером виступати не могла. Вона готувала дитячі вистави — «Козу-дерезу», і я малим брав у ній участь і мав деклямувати «Гамалію». Знав я і Оксану Михайлівну, дружину Стешенка, поета, письменника, а потім мого колеґу в уряді, де він був міністром освіти. Він, невідомо коли, був забитий на Полтавщині в 1918 році. Добре знав і був потім, уже в 1917 році приятелем знаменитої письменниці, героїчної жінки, Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської; знав і її чоловіка й дочку їх Рону, таку колись гарну, яку НКВД арештувало, заслало, і вона десь у Сибіру збожеволіла...

Бачив я на панахидах і старого українця, доброго приятеля батька, Беренштама, що багато років мусів жити в Петербурзі, повернувся до Києва на початку віку і тут скоро помер. Він був професором географії і, коли приходив до батька, дуже любив говорити з нами, дітьми, на географічні теми. Це була дуже культурна й мудра людина.

Знав я й Павла Гнатовича Житецького, відомого вченого, українського лінґвіста, людини поміркованих поглядів, що ненавидів соціялістів. Про нього багато пише в своїх спогадах Є. Х. Чикаленко. Пригадую в ранньому дитинстві жваву постать з невеликим сивим вусом. Він був хресним батьком моєї сестри. Коли пізніше якось з Єлисаветграду ми приїздили з усією родиною до Києва, батьки повели мене з сестрою до нього. В цей час він був напівпаралізований. Сидів у кімнаті за своїм столом, — фігура імпозантна з великою білою бородою. Розмов, звичайно, не пригадую, крім того, що Житецький оповідав, як у нього був знаменитий Драгомиров, генерал-губернатор Київської округи, герой війни 1878 року з турками. Це був великий слуга імперії, близький до царського двору, але стихійний українець. Про нього збереглося багато анекдотів. Ця візита видно дуже імпонувала Житецькому:

— Ось тут він сидів, на цьому самому кріслі, де сидите ви, — говорив він батькові.

Але потім батько перестав бувати у нього: чимсь останній його образив, а батько був незвичайно делікатною і чутливою людиною.

Пригадую і члена Старої Громади Єлисея Кіпріяновича Трегубова. Приятель батька, але особливо близький він був до В. П. Науменка. В дитинстві ми бували у них. Але діти, в протилежність нам, говорили російською мовою. Трегубов був жонатий на рідній сестрі Івана Франка, яка, здається, у них зупинялася, коли приїздила до Києва. Бувала й у нас. В той час говорили вже, що вона не зовсім нормальна. У попередніх спогадах я згадував, що бачив і самого Володимира Боніфатієвича Антоновича, що відограв таку велику ролю в житті батька. Бачив уперше в хаті в батьків і М. С. Грушевського, з яким я мав стільки до діла в пізніші часи. Тоді, десь коло 1900 року, він, приїжджаючи зі Львова, побував у нас. У нього була вже велика борода, але зовсім темна...

Не можу проминути й родини Косачів. Сам Косач був теж українським діячем. Він був, здається, білоруського походження. Дружиною його була Олена Пчілка, з роду Ольга Петрівна Драгоманова. Це була відома письменниця, але поглядів значно більше правих, ніж її знаменитий брат М. П. Драгоманов. У домі Косачів, де теж говорили українською мовою, бував я в дитинстві, і ми з сестрою зналися з нашою одноліткою Дорою Петровною. Вона сьогодні перебуває в США, біля Філядельфії. Я бачився з нею в Нью-Йорку. Родина Драгоманових-Косачів винятково талановита. З неї вийшла найбільша українська поетка Леся Українка, рідна племінниця Драгоманова. Старша його дочка, Лідія Шішманова по чоловікові, теж була талановитою жінкою, українсько-болгарською письменницею, знаменитою мемуаристкою. Її мемуари про батька, які вона мені читала, а по смерті, як я вже згадував, завіщала мені ж, зникли під час завірюхи в Болгарії і до моїх рук не потрапили. Талановитим письменником був і син її Дмитро Шішманов, внук Драгоманова, але він, як я вже згадував, покинув літературу, став політиком, міністром закордонних справ і загинув від більшовицької кулі. Після смерти М. П. Драгоманова його дружина Людмила Михайлівна переїхала до Києва разом з двома молодшими дітьми — Радою, що вийшла потім заміж за відомого маляра Труша, і Святозором, тоді молодим хлопцем. Пізніше він еміґрував, був професором Подєбрадської академії, а опісля оселився в США і там помер. Коли Людмила Михайлівна приїхала до Києва, батько бував у неї, і вона нас теж відвідувала. Тоді знав я уже обох дітей, а з Святозором Михайловичем, що дуже цікавився участю українців у різних міжнародних організаціях, мав до кінця його життя листування.

Але певно ніколи я не бачив одночасно стільки киян-українців, як у час відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві. Мама поїхала туди зі мною і сестрою. Мені було тоді 10 років. В поїзді з Києва до Полтави було повно українців, старших і молодших ще тоді членів т-ва «Вік, про яких мова буде далі. Сміючись говорили, що якби цей поїзд розбився, припинився б весь український рух. Але це, може, був не тільки жарт. Грінченко в поїзді затіяв страшну сварку з якимсь пасажиром, що курив у вагоні для некурців. Це була взагалі несамовита, амбітна, трудна людина, але віддана українській справі і дуже працьовита.

Смутно пригадую, як відкривали при великому натовпі пам'ятник. Лицедіяв Є. Х. Чикаленко і ще хтось. Був я і в театрі, де читали деклярації, адресовані до Трегубова, голови міста Полтави (брат згаданого Єлисея Кіпріяновича). Виступали гості з Галичини, здається, посол Олесницький. Тут же було заборонено говорити українською мовою. В. П. Науменко й кілька інших делеґатів видерли з папок свої промови і передали їх порожніми. Демонстрація... На хорах Левко Чикаленко показав мені на одного студента з маленькою борідкою. Це був «Муха» — Дмитро Володимирович Антонович, відомий тоді як великий революціонер, і тим він мені імпонував. Пізніше, в Празі вже, ми стали з ним добрими приятелями, але тут він уже не був таким страшним революціонером, а талановитим ученим істориком мистецтва, професором реторики, незмінним головою знаменитого Історико-філософічного т-ва та директором нещасливого музею Визвольної боротьби.

Згадуючи тіні минулого, з особливою охотою скажу кілька слів про дуже милу і видатну людину Миколу Віталієвича Лисенка. З ним і з його родиною не тільки батько, але й мама були дуже тісно зв'язані. На його концертах я був не раз. Чув, як грав він свої твори на роялі, бачив, як дириґував хором. Ці концерти справляли на мене велике враження: українську пісню і хор я завжди дуже любив і люблю сьогодні.

Про Лисенка як композитора я чув різні погляди. Назагал його величали, але було чимало й скептиків. Говорили, що він італіянізував українську пісню, що взагалі був надто під впливом італійців. Я не музика і в справах музичних не претендую на жадну компетенцію. Але я не бачу великої шкоди, навіть коли б Лисенко був під впливом італійців. Може (і напевно) є музики, вищі за Верді, — досить згадати геніяльних Моцарта, Бетговена і багато інших. Тільки опери Верді теж безсмертні... А чим далі я живу, тим музика М. Лисенка все більше й більше мені імпонує. Я дилетант, хоч і закоханий у музику, без якої й жити не можу. Але мені здається, що й серед компетентних критиків зірка Лисенка значно піднялася... В усякому разі те, що він зробив для української народної пісні, є невмирущим. А його власні пісні, особливо на слова Шевченка, увійшли в саму душу народну, стали народними піснями...

Я знав його, звичайно, вже старшою людиною: завжди добре вбраний, охайний, з добре розчісаною головою, з невеликими сивими вусами і гарними очима. Це була приваблива, мила постать (людина «не од миру цього»), він міг сполучити в собі славного музику і видатного громадського діяча. Не мені говорити про цю його діяльність. Я знов пошлюся на спогади Є. Х. Чикаленка, що так високо ставив Миколу Віталієвича як члена Старої Громади і, пізніше, всеукраїнської організації, — «не од миру цього», але так тісно, так глибоко зв'язаний був з громадською справою, що, коли треба було, прокидався від своїх далеких мрій і робився мудрим, а до того дуже темпераментним політиком. Одна ідея в'язала двох Лисенків, музику і діяча: ідея українського воскресіння...

Я сказав, що ми бували у Лисенків. Часом у їх великому сальоні відбувалися музичні вечірки. Грав сам Микола Віталієвич; слухали якогось бандуриста Терешка, простого сліпого селянина, що так сильно виспівував і думи і веселу «Чечітку». Колись, вже не за моєї пам'яті, співав там і знаменитий бандурист дід Вересай. А одного разу приїхав з Харкова письменник і бандурист Гнат Хоткевич. Він був тоді зовсім молодою людиною. Мені, хлопцеві 11-12 років, ця гра незвичайно імпонувала.

Родина Лисенків була гостинна. Скільки не було б людей, всі на цих сходинах пили чай, їли добрі речі. Було людно й весело. І от несподівано померла дружина Миколи Віталієвича, Ольга Антонівна, народивши дитину. Це знищило цей гарний, милий український закуток... У Миколи Віталієвича було три доньки — Катря, Галя і Муся та син Остап, талановитий музика, але не можу не згадати, як багато прикростей мав з ним Микола Віталієвич. Перші дві дочки вийшли заміж і нічим особливим не відзначилися, а Муся, що тепер вже померла, вибилася на достойну дочку Лисенка і керувала консерваторією його імени. Останній син, Тарасик, був хрищеником моєї матері, яка дуже сердечно дбала за нього й допомагала Лисенкові влаштувати життя дитини. Коли Тарасик підріс, мати постійно брала його до себе. На жаль, ще молодою людиною він помер. Микола Віталієвич часто заходив до своєї куми, і мама, як і батько дуже його любили. Але приходив він не один: з ним завжди була його учениця, гарна, висока, огрядна панна... Микола Віталієвич був музика, поет, і як міг не бути закоханим?! І в нього старого, як колись у Мазепу, закохувались навіть зовсім молоді його учениці. Ми не французи і в інтимне життя наших великих людей не втручаємось, навіть довго по їх смерті. Але не згадати цей романтичний прояв великого музика неможливо...

Якось, десь 1910 року, організовано було величезну екскурсію на могилу Шевченка, де потім були сказані гарні, сміливі промови. Цілий пароплав був зафрахтований, і було там багато українських діячів та націоналістичної молоді, були й люди, що говорили тільки по-російськи, що не жили національним українським життям, але їх потягнуло на прощу до могили Шевченка. Вдень було весело: співи, стояв великий гамір, чувся сміх... Але прийшла ніч, і все затихло. Мені не спалося і я вийшов на палубу... Ніч... Проміння місяця купається у широких хвилях Дніпра. Над ним піднімаються темні контури «не таких високих, як хороших» гір. Тишина, тільки чути, як плюскотить вода під нашим пароплавом. Навколо ні душі... Тільки одна постать: Микола Лисенко. Він вдивлявся в темряву ночі, був глибоко, глибоко задуманий... — які мрії, які звукові образи носились тоді в його голові? Микола Лисенко був справжнім артистом.

А в буденному житті цей музика й діяч був часом дуже дивним, незвичайно розсіяним, а в чисто практичних справах безпорадним. Микола Віталієвич мав звичку, коли до нього щось говорили, відповідати питанням: «Та не може буть!»

Одного разу, в «незапам'ятні» часи, одна його учениця, дуже з себе гарна, зустріла його на вулиці і радісно повідомила: «Миколо

Віталієвичу, я виходжу заміж, знаєте за кого: за Д-го?» (людина правих поглядів). — «Та не може бути, за таку сволоч?» — сказав по щирості в своїй задумі і за хвилину прокинувся від своїх слів. Але слово вже вискочило, і про цю анекдоту оповідав весь Київ по десятках років.

Микола Віталієвич був головою українського клюбу «Родина». Цей клюб був центром українського життя в Києві і відограв між двома революціями велику ролю. В час війни при ньому був шпиталь для українців ранених, і їх там не тільки лікували але й учили, робили свідомими людьми. Хто ж, як не Микола Лисенко, мав стати на чолі клюбу? Але було багато чисто практичних справ, які треба було розв'язувати, мати діло з адміністрацією і т. д. І от клюб знайшов вихід, покликавши як заступника голови клюбу Василя Дмитровича Бублика, пізніше мого тестя.

Це була оригінальна й типова людина для того часу. За вдачею дуже практичний, і всі справи клюбу під його керуванням ішли якнайкраще. Л. М. Жебуньов, цей гарячий українець, дуже близький до клюбу, говорячи мені про Василя Дмитровича, не знаходив слів, щоб вихвалити його уміння все зробити, його охоту всім допомогти. М. В. Лисенка Василь Дмитрович дуже шанував і був одним з головних організаторів у Києві ґрандіозних свят з приводу його ювілею. Любив Василь Дмитрович український театр та був у дуже близьких стосунках і з Садовським і з Саксаганським. Та й взагалі при своїй незвичайно товариській вдачі приятелював майже з усіма більш-менш видатними українськими діячами.

Але поза клюбом Василь Бублик не належав до жадної української організації. Він був членом партії К.-Д. (конституційно-демократичної під проводом Мілюкова) і вважався членом української фракції цієї партії, так само як М. Василенко, барон Штейнгель, В. Науменко, І. Лучицький та інші. Стояв тільки значно далі від українського руху, ніж названі люди; був безперечно під російським впливом. Хоч в мої принаймні часи не був революціонером, але царський режим ненавидів і гадав, як і стільки українців, що перше завдання — це звалити існуючий лад. Він теж міг, як Желябов та інші, розтворитися в російському морі. До того в молодості був приятелем того самого Желябова, знаменитої революціонерки Волькенштейн і багатьох інших. Хто знає, чи не належав і сам в юності до якоїсь революційної групи. Але й ставши членом поміркованої партії, мав ще якісь таємничі сходини, належав до якихось конспіративних антиурядових організацій. Отже тісно був зв'язаний з російською опозицією проти режиму.

Між тим навіть назовні Василь Бублик був справжнім козаком: великий на зріст, огрядний, з купою сивуватого волосся, з теж сивими вусами й густими бровами, що звисали над очі, та великим носом з горбинкою. На вигляд був суворий, як і належало козакові, міг розсердитися — тільки не надовго, коли ж з ним заговорити, робився дуже привітним. Завжди всім, кому міг, допомагав, але не любив про це оповідати, як і взагалі говорити про себе. Був людиною неза-

лежною, директором електричного т-ва в Києві, і досконало виконував свої функції. Був добрий з робітниками, які його щиро любили і це довели: під більшовиками він був серед 29 смертників, і один тільки врятувався, з увати на рішучий натиск на чека його робітників...

Походив Василь Дмитрович з старшин Стародубського полку. Збереглися автентичні папери полку, де зазначені всі прізвища цього роду: Жбан, Жлоба, Табунець, Бублик, Погорільський. Василь Дмитрович обрав одне прізвище, найпростіше. Мало і я сам і його дочки знали про його молоді роки. Ходила леґенда, що хлопцем він був страшним розбишакою! Був у високій технічній школі (здається, в лісному інституті), але трапилася якась таємнича історія політичного характеру, хлопця вигнали з школи й вислали. Відомо, що всі товариші улаштували йому ентузіястичні проводи. Інші інтеліґенти були горді, коли постраждали від ненависної царської влади. Василь Дмитрович про це не згадував і цим не пишався.

Чому ж цей козак не ввійшов цілковито в український рух? Це поважна проблема дореволюційних часів. Українські патріоти того часу уявлялися мрійниками. Принаймні київські українці були здебільша професори, письменники, поети, артисти. Ці патріоти людям реального складу назовні здавалися Дон-Кіхотами, а практичних Санчо Панзів при них було обмаль. Також людей, що глибокий ідеалізм сполучали з практичністю, як Є. Х. Чикаленко, майже не було. Отже глибоко реальна людина В. Д. Бублик симпатизував цим Дон-Кіхотам-українцям і, чим міг, їм допомагав, бо не забував, що сам був козаком, але він не міг до кінця вірити у реальність самої їх справи.

Та прийшов час, і ці практики мусіли в справу повірити. На ґрандіозному національному з'їзді 8 квітня 1917 року був і мій тесть Василь Дмитрович. І після моєї дуже гучної і патріотичної промови кинувся мені на шию. Він був незвичайно зворушений всім тим, що бачив і чув. В 1917 році кадет В. Бублик ніколи не сперечався зі мною, українським міністром, а часто гаряче схвалював мою діяльність. У 1922—23 рр. перед смертю, він з моєю мамою, що навіщала його постійно, щоб поговорити про нас далеких, але їм обом таких близьких, говорив завжди українською мовою. Він почував себе українцем... Інші люди, які були тоді при ньому, переказували, що він був незвичайно гордий своїм зятем, що стоїть у перших лавах нашої боротьби... Нащадок старшини козацької — Табунець-Ждан-Жлоба-Бублик-Погорільський переміг в ньому члена російської кадетської партії. І коли обставини нам поможуть, багато ще Савлів стануть Павлами...

А серед тих мрійників і Дон-Кіхотів знайшлись люди, що стали на ґрунт реальний, що виявили себе державними мужами, що серед найгірших обставин зуміли перевернути хід української історії, що створили Українську Народну Республіку.

XI. ЩЕ КИЇВСЬКІ СИЛЮЕТИ

Не можу не згадати в своїх спогадах ще трьох людей: Володимира Івановича Щербину, кузена і друга мого батька; Володимира Павловича Науменка, теж мого дядька, що був одружений з сестрою мого батька Вірою Миколаївною Шульгиною; нарешті, мушу хоч коротко зупинитися на постаті Євгена Харламповича Чикаленка, що відограв у нашому національному русі першорядну ролю і найбільше вплинув на мене самого, давши мені віру в нашу справу. Хоч Євген Харлампович не був мені родичем, родини Чикаленків і Шульгиних так тісно роками були зв'язані між собою, що почували себе родичами.

Володимир Щербина був сином рідної тітки мого батька. Він народився 1850 року, а батько — 1851, обидва вчилися в одній гімназії, сиділи всі роки навчання на одній лавці, разом пішли на історико-філологічний факультет і були учнями Володимира Антоновича та Михайла Драгоманова. У батька в кабінеті висіла вже пожовкла фотографія студентської групи: в центрі Драгоманов, а серед студентів мій батько, В. Щербина, В. Науменко. Інших не пам'ятаю, крім Д. Піхна, що скоро зрадив своїх учителів і товаришів, ставши пізніше, по смерті Віталія Шульгина, якого я вже згадував, редактором монархічної газети «Киевлянин».

Як і батько, Щербина й Науменко лишилися до кінця життя вірними своїм знаменитим учителям. Але і вдача кожного з них, і доля була зовсім не однакові.

Про батька я вже багато написав у другому розділі цих спогадів: він потерпів за свої ідеї, був засланий на п'ять років, переслідуваний поліцією аж до самої старости. З усіх трьох, принаймні в молоді роки, він був найбільш гарячим, найбільш відданим Україні і боротьбі проти ненависного йому царату.

Щербина і Науменко не зазнали жадних переслідувань від царського уряду, але Науменко (про це мова далі) трагічно закінчив своє життя вже за більшовиків. Обидва вони все своє життя були учителями, чи, як тоді говорили, «преподавателями» середніх шкіл. Титул професора в старій Росії надавали тільки в університетах чи в інших високих школах, в ті часи це був титул найбільш поважаний. Царські міністри і високі урядовці мали владу й гроші, але інтеліґенція й народ їх ненавиділи, а професорів, особливо незалежних і проґресивних, дуже шанували й любили.

Але й «професори» середніх шкіл, особливо видатніші серед них, користувалися великою пошаною громадянства. Батько, як я вже писав, тільки на старості одержав право бути «преподавателем», але з них трьох найбільше прагнув і при нормальних умовах міг би найскорше стати справжнім університетським професором.

Обидва, і Щербина й Науменко, мали в Києві славу першорядних педагогів. Науменко викладав у Другій київській гімназії, де вчився раніше з моїм батьком і Щербиною, історію літератури, словесність,

як тоді говорили. Щербина весь вік був чистим істориком, і про його навчання я дуже багато чув, хоч сам у нього ніколи не вчився. Він був учителем казенної дівочої міністерської гімназії, що містилася в Києві поруч з першою хлоп'ячою гімназією, у якій вчився я й Микола Зеров. На перервах, стоячи на сходах нашої гімназії, можна було бачити дівчат на подвір'ї, і хлопці часто їх зачіпали. В цій гімназії вчилися моя сестра і дружина. Від них і їх товаришок я знав про знамениті виклади Володимира Івановича.

Він жив у власному будиночку на Печерську і звідти навпростець, через провалля, яке я добре пам'ятаю, збігав до Басарабки і Хрещатика та швидким темпом добігав до зовсім уже близької гімназії. Малий на зріст, з невеликою сивою бородою, він був завжди веселий, привітний і трохи комічний, але коли починав говорити, ставав суворим. Говорив він знаменито і цілком захоплював дівчат, але читав по-своєму: коротко згадуючи про всі історичні події, він довго зупинявся, наприклад, на «Іліяді» й «Одиссеї», на італійському Ренесансі, словом, на питаннях, які могли розвинути дівчат, зацікавити їх. І всі вони дуже любили історика, але історії ніколи не знали. Метода Щербини мала ту перевагу, що пробуджувала загальний інтерес у слухачів, сприяла їх духовному розвиткові. І все життя вони з захопленням згадують свого улюбленого учителя.

Але Володимир Іванович був не тільки відомим у Києві педагогом, але й справжнім ученим істориком, учнем Антоновича. Маючи нахил до архівної праці, він був членом комісії, що під довголітньою редакцією Антоновича опублікувала дуже цінні томи «Архива Юго-Западной России». Деякі документи друкував він і в «Киевской Старине», бувши постійним співробітником цього знаменитого журнала. По революції 1905 року він співробітничав у Записках Наукового Т-ва в Києві. Уже за більшовиків, у час розквіту Української Академії Наук (1924—29), випустив збірки своїх фахових статтей з історії Києва, що була його улюбленою темою протягом усього життя. За радянського ж часу він друкував документи про маґдебурзьке право в Києві, але займався й іншими історичними темами: «Статті Хмельницького в редакції 1659 року», «Про добу козаччини на Лівобережній Україні» й ін. Вже на старості своїх років Володимир Іванович був обраний членом-кореспондентом УАН.

Але коли в 1917 році йому запропонували стати професором університету, він рішуче відмовився: «Я до цього не підготований». Така була скромність цієї людини, як зважити все вищесказане.

Яке ж було ставлення Володимира Щербини до громадських справ? Що він був дуже зацікавлений Україною, про це свідчить його наукова діяльність, його пильна праця над архівами, його інтерес до української історії. Одначе його ніяк не можна характеризувати як активного громадського діяча. Звичайно, змолоду він був членом Старої Громади, але потім чомусь вийшов з неї. Чому? Скільки я знаю, йому дуже не було до вподоби, що, збираючись за чергою у одного з своїх членів, ця Громада мала справжні бенкети, з дуже добрими стравами, винами й горілками. Демократично і, я б сказав, аскетично наставленому Щербині це здавалося неприпустимим. А

між тим, може, завдяки цим бенкетам поліція ніколи не чіпала Старої Громади, і це була чи не єдина українська конспіративна організація, що за все своє існування не знала «провалів». Але певно Щербині, що явно не мав громадської вдачі, не подобалося й те, що там забагато говорили, а він волів би обходитися короткими діловими розмовами, що в соціяльному житті не завжди буває можливе.

Родина Щербини у своєму будиночку з садком на Печерську жила досить замкненим життям. Він мав чотири дочки і був дуже добрим батьком, веселим і милим в родинній обстановці. Любив великі літні прогулянки в околицях Києва, в Києві, десь над Дніпром. І наша родина, коли ми ще були малими, не раз з ними подорожувала. Одначе було в ньому й щось деспотичне, і часом ці подорожі були тяжкі для дружини й дітей, але все робилося так, як він хотів. Як я вже сказав, він був демократичної вдачі: це виявлялося і в тому, що він з презирством ставився до всяких дівочих прикрас, тим більше до кокетування. Він напевно ніколи на них не гримав, але скептичні слова, холодний погляд любимого батька відбивали охоту в дівчат іти проти його волі. Дві мої кузини все ж вийшли заміж, одна померла старою дівою, про четверту нічого не знаю.

Між батьком і В. Щербиною завжди були близькі відносини, але між родинами не все було гаразд. Коли мені було 10-12 років, я дуже любив бувати в них, і ми часто їздили на Печерськ. Але між моєю мамою і дружиною Щербини відносини були холодні. Остання була дуже інтеліґентною жінкою, але трохи дратував у ній якийсь скептицизм, зверхнє ставлення до людей. Щось було в ній загадкове і не завжди зрозуміле. Аж з часом виявилося, що Олександра Михайлівна була активним членом Російської Соціял-Революційної Партії. Я сам заставав у неї деяких поважних політичних каторжан, що по десятьох чи двадцятьох роках в'язниці поверталися нарешті додому. Але крім опіки над в'язнями, певно, вона мала ще й інші справи, бо потім нишком говорили, що Олександра Михайлівна сидить у в'язниці. Згодом її випустили, але це повторювалося кілька разів.

Якось так сталося, що революційна діяльність дружини зовсім не відбивалася на службовій кар'єрі Володимира Івановича, який до самого кінця царського режиму не мав жадних видимих прикростей. Поліція все таки мала розум збагнути, що він дійсно не мав ніякого стосунку до діяльности дружини. А може помагав і його престиж педагога і льояльної людини. Не зважаючи на свої безперечно ліві й демократичні погляди, він зовні був не тільки льояльним, але й дуже обережним. Коли мій батько був на засланні в Сибіру, його друг і кузен не написав йому ніодного листа. Мати стосунки з засланим, та ще й дуже немилим поліції, було, правда, небезпечно. Коли батько повернувся до Києва і прийшов до свого друга, той був дуже збентежений і розгублений. Батько спокійно запитав його: «Що ж, маєш чини, ордени?» Тоді Володимир Іванович, що не був сантиментальним, розплакався, як дитина, і кинувся батькові на шию. Батько відразу все подарував йому, і ніщо більше не розлучало їх до самої батькової смерти, а Володимир Іванович виголосив у Науковому Товаристві в Києві промову пам'яті свого друга й побратима.

Я дуже шанував Володимира Івановича за його розум і привітність, за науковий хист. І коли батько помер, я, приїжджаючи з Петербурґу до Києва, охоче заходив до нього, щоб оповісти йому про хід своєї науки, про мої студентські успіхи, про мої наміри. Він вислухував мене дуже уважно, часом ставив питання, але нічого мені не радив: суворий в оцінці, він не мав даних, щоб цю оцінку зробити. І мені потрібно було батька, що так пильно мене слухав, так сердечно підтримував, а добрі його очі так ласкаво на мене дивилися. Але прийшов час, і я одержав моральну підтримку й від самого Володимира Івановича. Десь у 1926—27 році я зважився послати йому до Києва свої «Нариси з історії нової Європи». І несподівано одержав від нього листа, в якому він цілковито схвалював мою книжку і говорив про неї з справжнім захопленням. На жаль, цей дорогоцінний лист, як і багато інших, пропав у вирі другої світової війни. А лист був тим більше цікавий, що Володимир Іванович міг оцінити книжку і з наукового і з чисто педагогічного погляду. Це була найліпша рецензія на мої «Нариси». І мені здавалося, наче то сам батько його устами дав мені цю велику моральну підтримку.

Певно, з цензурних причин лист починався так: «Дорогий мій родичу . . .» Він був написаний рукою, добірною українською мовою. Річ у тім, що Володимир Іванович завжди говорив по-російському, і я навіть не знав, що він володів своєю мовою. Не думаю, щоб він вивчив її в глибокій старості. Та й усі його останні твори були написані українською мовою. В його родині панувала російська мова. Олександра Михайлівна була, думаю, навіть російського походження. Але разом з тим вся родина і сама Олександра Михайлівна були безперечними прихильниками української національної ідеї. Дівчата брали участь у різних українських імпрезах. Такий уже був час . . .

Дожив Володимир Іванович до 87 років (1850—1936) і помер тихо й спокійно від ослаблення серця. Його дружина, колишня революціонерка, а тоді вже виснажена стара жінка, помирала тоді ж у іншій кімнаті їх дому. Не знаю, хто з них помер раніше, але померли вони в той самий день, не знаючи про цю одночасність. Щасливий кінець, як власне щасливе й цікаве було їхнє життя . . .

(На цьому обриваються спогади О. Я. Шульгина, що їх остання частина була вміщена в числі «Української Літературної Газети» за квітень 1960 р. — поруч із редакційним повідомленням про смерть Автора).

V.
Бібліографічні матеріяли

БІБЛІОГРАФІЯ ПИСАНЬ ОЛЕКСАНДРА ЯКОВИЧА ШУЛЬГИНА[1]

I. КНИЖКИ ТА БРОШУРИ

А. ІСТОРІЯ — ІСТОРІОСОФІЯ — СОЦІОЛОГІЯ

1. *L'organisation capitaliste de l'industrie existait-elle en France à la veille de la révolution?* (L'instalation et l'entreprise industrielle). Tirage à part de la „Revue d'histoire des doctrines économiques et sociales".

---

[1] О. Я. Шульгин передав Редакції Збірника перед смертю — вже важко хворий — крім статтей до плянованого видання також зібрані ним, але неусистематизовані й неповні бібліографічні матеріяли.

Бібліографія зложена на підставі записок О. Я. Шульгина та посилань в них на журнали, в яких були міщені його статті (з названням псевдонімів), як теж на підставі матеріялів, що ними користувалися прелеґенти на Ювілейному вечорі О. Ш. в Парижі. Здебільша журнали із статтями О. Ш., чи з матеріялами про нього були доступні, всетаки бібліографії не можна назвати повною, зокрема якщо йдеться про доеміґраційний період діяльности. І так, напр., в записках О. Ш. подано, що наголовка першої своєї статті він не пригадує, а подає тільки, що вона була вміщена осінню 1916 р. в ж. «Украинской Жизни» під псевдонімом А. Яковлевич, але ж цього числа розшукати не пощастило. Цього ж року мала з'явитися перша рецензія О.Ш. про книжку П. Клименка про цехи в ж. «Україна», але ж «Україна» виходила лише 1914 р. і, згодом, щойно 1917—18 (ідеться про книжку: «Западно-русские цехи XVI—XVIII вв.», яка вийшла 1911 р.). Низка інших рецензій мала бути вміщена в ж. «Русское Багатство» за 1916—17 рр. (Петроград), але журналу віднайти не можна. Там же була вміщена стаття «Украинский народ и всероссийская революция» (в числі за квітень або травень 1917 р.) з післясловом редактора журнала В. Мякотина. На еміґрації недоступні також числа «Нової Ради» з Києва, в якій О. Ш. вмістив 1917—18 рр. серію статтей, яких наголовків, складаючи записку, не пригадував. Подібно, була низка статтей під псевдонімом Чміль в «Українській Трибуні», що виходила у Варшаві (щоденник, 1921—22) за редакцією О. Саліковського; там же й дописи О. Ш., але вони містилися без підпису.

Еміґраційні журнали, з якими співпрацював О. Ш., використано докладно, але ж іноді в річниках в бібліотеках бракувало поодиноких чисел, і це треба буде узглядними тим дослідникам, які заниматимуться творчістю О Шульгина, а матимуть комплетні річники.

Позиції, які подані виключно на підставі записок О. Ш. (тобто яких не можна було провірити), позначені зіркою після бібліографічних да-

Paris. 1922. (X-ème année, № 2, P. 184—218). Librairie des Sciences économiques et sociales, Marcel Rivière.[2]

2. *«Нариси з нової історії Европи»*. (Перехід від середніх віків до нових часів; релігійна боротьба в XVI—XVII вв.; розвиток европейських держав; міжнародні відносини в XVIII в.). Прага. Український Громадський Видавничий Фонд. 1925. Стор. 219.

Бібліографічна згадка в „Suplément au Bulletin Officiel du Comité ‚France-Orient"', Section ethnique France-Ukraine. Novembre—Décembre 1926, N. 1—51.

3. *«Уваги до історії розвитку ранішного капіталізму* (головним чином у Франції)». Студії з поля суспільних наук і статистики, видає Статистична Комісія Наукового Товариства ім. Шевченка, том IV, вип. 2. під редакцією д-ра М. Кордуби, у Львові 1928. Стор. 45.

4. *Les Origines de l'Esprit National Moderne et Jean-Jacques Rousseau.* Tirage à part des „Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau" (tome XXVI). Genève. 1938. Pages 283. Couronné par l'Académie de Sciences Morales et Politiques.

5. *L'Histoire et la vie.* (Les lois — le hasard — la volonté humaine). Bibliothèque Philosophique. Librairie Marcel Rivière et C-ie. 31, rue Jacob, Paris VI-e. 1957. Pages 230. Ouvrage publié avec le concours du Centre National de la Recherche Scientifique.

них (*); в них іноді бракує деяких деталів, якщо записки були зроблені автором з пам'яти.

Крім бібліографічних даних, виписано інформації про діяльність О. Ш., зокрема багато хронікарського матеріялу з паризького «Тризуба», з яким О. Ш. весь час співпрацював і що його редаґування в останньому році появи, напередодні німецької окупації Франції, — 1940 р., сам таки перейняв.

При систематизації писань застосовано технічний принцип, — збираючи насамперед в однім відділі окремі книжкові появи (чи брошури), а окремо подаючи студії чи аналізи, що появилися в наукових Збірниках чи журналах, чи окремо врешті статті політичного чи публіцистично-ідеологічного характеру. Інакша систематизація видавалася важкою до переведення, якщо зважити доволі широкий діяпазон зацікавлення О. Ш. і різнорідність його вислову — від спокійного наукового викладу теоретика зачинаючи і темпераментним виступом трибуна кінчаючи. В поодиноких відділах чи підвідділах застосовано хронологічний уклад.

Зваживши, що деяка кількість книжкових публікацій О. Ш. була збірками його друкованих передше статтей, або сполучала у собі — як про це на іншому місці цього Збірника пишеться (див. стор. 40—44) — аналізу актуальних подій із їх стислою документацією, було побажаним точніше вказувати на зміст публікацій, і тому при складанні бібліографії довелося доповнити основні бібліографічні дані точними змістами (із названням міщених документів), що матиме своє значення не так для майбутнього біографа О. Ш., як для дослідника цілої доби, що її співтворцем О. Ш. являвся.

[2] В записках Автора подано, що це була одна глава більшої праці, яка загинула під час революції. Глава була спершу надрукована в російськім журналі «Русское Багатство» за 1917 р.

Б. ІСТОРИЧНІ МАТЕРІЯЛИ (АНАЛІЗИ СУЧАСНОСТИ — СТАТТІ — СПОГАДИ — ДОКУМЕНТИ)

1. *Політика.* Державне будівництво України і міжнародні справи.[3] Статті, документи, промови. Печатня Видавництва «Друкарь». Київ. 1918. Стор. 111.

ЗМІСТ: Fatum історії. Спроба історико-психологічного аналізу. 25 квітня 1918 р. (стор. 9—20) СТАТТІ: «Третій Рим». Стара Росія та революція, 28 квітня 1918 р. (23—40); Союзники Росії. 2 квітня 1918 р. (43—49); Союзники Росії та Україна. 13 квітня 1918 р. (53—66); Міжнародний скандал. Окремий лист до пана міністра закордонних справ В. Голубовича. 26 березня 1918 р. (69—74). ПРОМОВИ: Промова в справі замирення і миру на 8-ій Сесії Центральної ради. 12 грудня 1917 р. За «Новою Радою» ч. 208 (77—81); Промова на Засіданні Малої Ради, 14 січня. Відповідь п. Рафесу (81—84). ДОКУМЕНТИ: Нота Генерального Секретаріяту від 5 грудня правительствам всіх новоутворених Республік та автономних країв Росії (87—89); Нота 11 грудня 1917 р. від Генерального Секретаріяту Української Народної Республіки до всіх воюючих та невтральних держав (90—93); До урядів республік, утворених на території Росії, 19 грудня (94—95); Військова Французька Місія в Росії, Фронт Півд.-Зах. Київ. Текст промови генерала Військової Французької Місії пана Табуіса до пана Винниченка, голови Ген. Секретаріяту Української Республіки — від 5/18 грудня 1917 р. (у французькій мові стор. 96—97; український переклад стор. 98—99); Французьке Посольство в Румунії. Яси, 29 грудня 1917 р. Французький міністер в Румунії до пана Генерала Табуіса, представника французької Республіки на Україні (по-франц. — 100; укр. переклад — 102); Генерал Табуіс, представник Французької Республіки, при Уряді Української Республіки пану Генеральному Секретарю справ Міжнародних Української Республіки. Київ, 21 XII. 1917 (3. I. 1918). (По-франц. – 103, укр. переклад — 104); Прийом Українським Урядом Французької делеґації. «Нова Рада» ч. 217, 1917 (104—106); Генерал Табуіс, представник французької Республіки при Уряді Української Республіки — панові Генеральному Секретарю Уряду Української Республіки (франц. текст — 107; укр. переклад — 108); Представник Великої Брітанії Його Ексцеленції Голові Совіту Міністрів Української Народної Республіки (франц. текст — 109; укр. переклад — 110); Оглав (стор. 111).

2. *L'Ukraine et Cauchemar Rouge.* Les massacres en Ukraine. Édition Jules Tallandier. Paris. 1927. Pages 222.

TABLÉ DES MATIÈRES: Chapitre I. Un crime mystérieux (Pp. 7—21); Ch. II. Les pogromes et les grands événements en Ukraine — 1917—20 (23—41); III. L'anarchie en Ukraine et le pogrome général du pays (43—55), IV. La vague des pogromes (57—77); V. Les causes des pogromes (79—95); VI. Les difficultés du Gouvernement ukrainien et de l'ataman en chef Simon Petlura pour combattre les pogromes (97—111); VII. Les mesures prises par le Gouvernement ukrainien et par

[3] Книжка має таку присвяту: «Присвячую світлій пам'яті брата мого Володимира Шульгина і його товаришів, що загинули в бою під Крутами за волю і державність України. Автор».

Simon Petlura contre les pogromes (113—137). *Deuxième Partie — Documents* (139—215): Document N. I. Loi du 9 janvier 1918 — Sur l'autonomie nationale des minorités éthniques en Ukraine — en extrait (141—144); Doc. N. 2. La direction de la République Démocratique Ukrainienne a décidé: 1. Retablir l'application de la loi de la Rada Centrale du 9 janvier 1918 sur l'autonomie nationale; 2. Provisoirement jusqu'au renouvellement des ministères respectifs créer auprès du Directoire une section consacrée aux affaires spéciales des minorités; 3. Provisoirement confier le poste du chef de cette section à Solomon Goldelman, chef de la section du travail, ancien membre de la Rada Centrale, député de l'Assemblée Nationale juive (145); Doc. 3. Appel du Directoire de la République Démocratique Ukrainienne au peuple ukrainien, du 11 janvier 1919 (146—147); D. 4. Décret sur la formation d'une commission spéciale d'enquête concernant le pogrome du 15—16 février 1919, à Proskourov, et du 17 février, à Felstine, du district de Proskourov (148); D. 5. Communiqué gouvernemental à la population ukrainienne de Rivne, le 12 avril 1919 (149—150); D. 6. Loi concernant la formation d'une commission spéciale d'enquête sur les pogromes anti-juifs, 27 mai 1919 (151—156); D. 7. Un communiqué de l'ataman en chef Petlura, 4 juillet 1919 (157—159); D. 8. Réception d'une délégation juive chez l'ataman en chef Petlura (160—161); D. 9. L'Officiel du 7 août 1919 — Aux citoyens et ouvriers juifs de l'Ukraine (162—166); D. 10. L'Officiel du 13 août 1919 (167—168); D. 11. Ordonnance du conseil des Ministres de la République Ukrainienne du 18 août 1919 — Protocole de l'Assemblée N. 171 (169—172); D. 12. Ordre à l'Armée de l'Ataman en chef du 26 août 1919 — N. 131 (173—175); D. 13. Proclamation de l'Ataman en chef Petlura à l'Armée Ukranienne (176—181); D. 14. Une résolution du parti social-démocrate juif (Bound) à Kamenetz-Podilski (182—183); D. 15. Arrêt du Président du Conseil de Commissaires du peuple de l'Ukraine, membre du Conseil Militaire Révolutionaire du front sud-ouest, camarade Rakowski — Le 12 septembre 1920 (184—189); D. 16. Déclaration votée unanimement à l'Assemblée publique commémorative du Président du Directoire de la République Démocratique Ukrainienne, Simon Petlura, organisée par un Comité ukrainien réunissant 103 différentes sociétés et unions nationales d'émigrés ukrainiens en Tchécoslovaquie, le 29 mai 1926, à Prague, en présence de 2 000 personnes (190—192); D. 17. Déclaration votée unanimement à l'Assemblée commémorative réunie le 30 mai 1926 à Paris (193—194); D. 18. Résolution du Parti Radical-Démocratique Ukrainien concernant la mort tragique de Simon Petlura, Président du Directoire et ataman en chef de l'Armée de la République Ukrainienne — 30 juin 1926 (195—201); D. 19. Résolution du Comité Central du Parti Ouvrier Social-Démocrate Ukrainien du 22 juin 1926, concernant l'attentat de Paris du 25 mai 1926 (202—212); D. 20. Un communiqué du Comité du Parti Ukrainien des Socialistes Révolutionaires — Comité d'organisation à l'étrangèr (213—214); D. 21. Extraits de l'allocution de M. Tchoubar — „Proletarska Prawda" N. 59, du 11 mars 1926 (215). Table des Matières (217—222).

Рецензія в місячнику: „Prométhée", № 8, juin—juillet 1927, P. 40, Рецензію написав: G. G. (Georges Gvazava).

3. *Державність чи Гайдамаччина?* Збірник статтей та документів.[4] Видавництво «Меч». Париж. 1931. Стор. 48.

ЗМІСТ: Захід чи Схід? — замість передмови (стор. 1—3); Державність чи гайдамаччина? — Наші чергові завдання (4—17); Прокляті питання (18—25); Передзвони (26—32). Додатки: Додаток I: З діяльности Уряду

---

[4] Рецензія *Т. Коструби* у місячнику «Дзвони», кн. IV—V, Львів 1931, стор. 331.

УНР — Комунікати Українського Пресового Бюра в Парижі: 1. Уряд УНР і події в Галичині (35); 2. Протест Уряду проти запрошення СССР в Підготовчу Комісію для Европейської Унії (35); Додаток II (36–44): Справи Східньої Галичини на Засіданнях Комісії Меншостей Унії Товариств для Ліґи Націй. 1. Засідання в Данціґу (36—38); 2. Засідання в Брюселю (38—44); Додаток III: Відгомін дебатів у Брюселю (45—47); Зміст (48).

4. *Без території.* Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині. Видавництво «Меч». Париж. 1934. Стор. 251.

ЗМІСТ: *Передмова* — Вячеслава Прокоповича (стор. I—III). *Перша частина:* Розділ I. Проблема національного проводу (7–19); Розд. II. Історичні підстави Уряду У.Н.Р. за кордоном (20–31); Розд. III. Правні підстави Уряду У.Н.Р. (32—40); IV. Ідеологія Уряду У.Н.Р. на випнанню (41–54); V. Дещо про чин Уряду У.Н.Р. за кордоном та про відгомін його діяльности (55–72); VI. Закордонна праця Уряду У.Н.Р. (73—108): Глава 1. До історії нашої дипломатії 1917—1927 (73—78); 2. Ліґа Націй і Україна (78–81); 3. Боротьба за наше національне ім'я (81–85); 4. Світова політика на Україні (Паневропа, роззброєння, японсько-хінський конфлікт, економічна конференція) (85–92); 5. Червоний терор, каторжний труд, голод (92–97); 6. Оборона прав «меншостей» (98–101); 7. Проблема Сходу і наша загальна пропаґанда (101—108); VII. Без території (109—112); *Друга частина. Прилоги:* I. Заповіт С. Петлюри: «Пам'яті полеглих за державність» (115—117); II. Деклярація Уряду У.Н.Р. а. По смерті Головного Отамана Симона Петлюри (118—120); б. З нагоди десятиріччя Центральної Ради (120—127); III. Промови і заяви п. Гол. Отамана Андрія Лівицького: а. Промова виголошена в одній еміґраційній колонії на весні 1933 р. (128—133); б. Розмова з п. Гол. Отаманом Андрієм Лівицьким (134—137); в. Подорож п. Президента Андрія Лівицького (137—138); IV. Проблеми соборности і самостійности. Стаття п. прем'єра В. Прокоповича в «Тризубі», 25. I. 1931 під назвою «Свято Незалежности» (139—144); V. Ліґа Націй та Україна (боротьба за національне ім'я): а. Листи до Голови Ради Ліґи Націй: Лист 1 від О. Шульгина, Женева 30. 8. 1928 (145—147); Лист 2 від О. Шульгина, Женева 31. 8. 1928 (147—149); б. Рапорт у справах біженецьких п. Августа Залеского, мін. закордонних справ, що 1929 р. був докладчиком в цих справах в Раді Ліґи Націй (150); в. Лист п. Августа Залеского (150); г. Рапорт делегата Венецуели (150); д. Петиція українських біженців (151); е. Лист представника українських організацій, адресований членам Дорадчої Ради при Високому Комісарі в справах біженців (підпис О. Шульгина; 152–153); VI. Паневропа та Україна (154–161): а. Лист О. Шульгина, голови Місії УНР в Парижі, представника Укр. Нар. Республіки перед Ліґою Націй, до п. Арістида Бріяна, голови французької делеґації, міністра закордонних справ (154—155); б. Мемуар Уряду УНР в справі европейської федерації на Україні; Женева 8. 9. 1930 (155—157); в. Протест представника УНР; Женева 22. 1. 1931 (158); г. Протест представника УНР проти участи п. Літвінова в европейській комісії Ліґи Націй (159); д. Лист представника УНР в справі Літвіновського проєкту пакту економічної неаґресії. Женева 12. 9. 1931 (підпис О. Шульгина; 160—161); VII. Справа роззброєння та Україна (162—175): а. Мемуар представника УНР (О. Шульгина; 162—165); б. Виступи українських делеґатів в справі роззброєння на Асам-

блеї Унії Ліґи Націй у Будапешті; передрук з «Тризуба» з 14. 6. 1931 (166—175); VIII. Японсько-хінський конфлікт та Україна. З Комітету Українського Товариства для Ліґи Націй (176—178); IX. Українське Меморандум в Лондоні (Женева 3. 7. 1933), за підписом О. Шульгина (179—180); Економічна криза в СССР і питання економічного відродження України (181—186): Економічна конференція та Україна; Протест Українського Національного Уряду; Програма п. Літвінова; Советський демпінґ; Свобода торгу і советський ринок; Питання кредитів для СССР; Сучасний економічний стан СССР; Спротив селян і хліборобська руїна на Україні; Криза постачання; Примусова праця в СССР; Світова економічна криза і СССР; Україна і її здатність ввозу; Висновки; X. Примусова праця в СССР (187—199): а. Лист представника УНР до голови Асамблеї з 28. 12. 1931 (187—188); б. Умови праці в СССР. Меморандум Українського Товариства Прихильників Ліґи Націй (189—195); в. Примусова праця та Асамблея Унії Товариства для Ліґи Націй в Парижі в липні 1932 р. (195—198); г. Резолюція ухвалена на Асамблеї Унії Товариства для Ліґи Націй в Монтре (1933 р.) в справі примусової праці (198—199); XI. Червоний терор на Україні (200—205): а. Заклик Головної Еміґраційної Ради проти червоного терору на Україні; з 9. 12. 1929, Париж (200—201); б. Резолюція протесту проти терору на Україні. Кореспонденція з «Тризуба», ч. 234 (201—205); XII. Голод на Україні (206–212): а. Виступ Уряду УНР в справі голоду на Україні перед Комісією в Лондоні. Комунікат Укр. Пресового Бюра в Парижі з 18. 9. 1933 (206); б. Лист представника Уряду УНР до голови Ради Ліґи Націй п. Мовінкеля; Женева 25. 9. 1933 (О. Шульгин; 207); в. Лист галицьких послів. Женева 25. 9. 1933 (208—209); г. Лист представників Уряду до голови 14 Асамблеї Ліґи Націй п. Вотера (О. Шульгин; 209—210); д. Заклик Головної Еміґраційної Ради в 1930 р. (210—212); е. Відозва Головної Ради про голод з 20. 7. 1933 (212); XIII. Проблема національних меншостей (213—232): а. Комунікат Українського Пресового Бюра в Парижі (213); б. Передовиця з «Тризуба» 1. 2. 1931 з приводу ноти до п. Залеського (213—215); в. Сесія Унії Товариств для Ліґи Націй в Брюселю в лютому 1931 р. Справа Сх. Галичини; «Тризуб» ч. 267 (215—221); г. Комунікат Українського Товариства Прихильників Ліґи Націй про засідання Унії в Перуджі в жовтні 1931 (222—230); д. Комісія меншостей Унії Товариства Ліґи Націй; Брюсель, лютий 1933 р. (231—232); XIV. Україна та поневолені народи СССР (233–247); а. Меморандум, поданий в 1927 р. восьмій Асамблеї Ліґи Націй, представниками урядів Кавказьких республік — Азербайджану, Грузії і Півн. Кавказу та Української Народної Республіки (233); б. Україна та Грузія. Промова проф. Р. Смаль-Стоцького в Женеві на Асамблеї Унії Товариства для Ліґи Націй, червень 1930 р. (234–235); в. Діяльність «Прометея» — Ліґи поневолених Москвою народів (236—237); г. Спадщина Російської Імперії і визволення народів (237–246); д. Утворення Комітету дружби Кавказу, Туркестану та України, 10. 5. 1934 (247); Оглав (249—251).

5. *L'Ukraine contre Moscou 1917*. Librairie Felix Alcan. Paris. 1935. Pages 220.

TABLE DES MATIÈRES: *Introduction* (VII—XII); *I. L'Aurore* (1—39): 1. Quelques aperçus sur la philosophie de l'histoire: La Tchécoslovaquie et l'Ukraine (3—7); 2. La renaissance ukrainienne au début du XIX-e siècle. Gogol et Chevtchenko (8—11); 3. Le mouvement patriotique en Ukraine à la fin du XIX siècle (12—16);

4. La formation de l'esprit patriotique dans une famille d'intellectuels (17—24); 5. La tradition et le théâtre (25—29); 6. Le mouvement national avant 1905 et ses nouveaux chefs (30—34); 7. La révolution de 1905. L'Ukraine en effervescence — 1917 aproche (35—39). II. *La chute de l'empire* (41—84): 1. La nuit d'angoisse (43—48); 2. Le lendemain de la victoire du peuple (49—53); 3. Les révolutionnaires ukrainiens (54—58); 4. Les Soviets (59—64); 5. Vers la chute de l'Empire. Le problème de la guerre (65—72); 6. Vers l'anarchie. La controverse entre le Gouvernement provisoire et les Soviets (73—81); 7. Mes adieux (82—84). III. *Le Reveil de l'Ukraine* (85—137): 1. La révolution nationale en Ukraine (87—93); 2. La création de la Rada Centrale (94—103); 3. „Universal" (104—121); 4. Aux prises avec le Gouvernement provisoire (122—137). IV. *L'indépendance* (139—190): 1. La chute de Gouvernement de Kerenski et la proclamation de la République Démocratique Ukrainienne (141—148); 2. La Grande Guerre et l'Ukraine (149—153); 3. Le début de l'activité du ministère des affaires étrangères (154—164); 4. La reconnaissance de l'Ukraine par la France et l'Angleterre (165—179); 5. Vers l'indépendance (180—190). V. *Le baptême par le feu et par le sang* (191—217): 1. „Morituri te salutant" (193—197); 2. La chute de Kiev (198—206); 3. L'invasion rouge (207—212); 4. Épilogue: Krouty (213—217). Table des Matières (219—220).

B. МЕМОРІЯЛИ — МІЖНАРОДНА ІНФОРМАЦІЯ

1. *L'Ukraine, la Russie et les Puissances de l'Entente.* Exposé politique de l'ex-ministre ukrainien des Affaires Étrangères — Alexandre Choulguine. Berne. 1918. Pages 57.

TABLES DES MATIÈRES: Introduction (P. 5); I. *La Russie et la Révolution* (7—26); II. *Les Alliés de la Russie et l'Ukraine* (27—41); III. *Documents* (43—57); Note adressée le 5 décembre 1917 par le Secrétariat Général à tous les Gouvernements des Républiques nouvellement fondées et des régions autonomes de Russie (43—44); Note adressée le 11 décembe 1917 par le Secrétariat Général de la République Populaire Ukrainienne à tous les pays belligérants et neutres (44—48); Aux Gouvernements des Républiques fondées sur territoire russe, 19 décembre 1917 (48—50); La réception de la délégation française (50—53); Texte des paroles adressées à Monsieur Vinnitchenko, Premier Secrétaire Général de la République Ukrainienne, par le Général Tabouis de la Mission Militaire Française au front sud-ouest le 5/18 Décembre 1917 (53—54); Le Ministre de France en Roumanie â Monsieur le Général Tabouis, Commissaire de la République Française en Ukraine (54—55); Le Général Tabouis, Commissaire de la République Française auprès du Gouvernement de la République Ukrainienne, à Monsieur le Secrétaire Général, aux Affaires Étrangères de la République Ukrainienne (55); Le Général Tabouis, Commissaire de la République Française auprès du Gouvernement de la République Ukrainienne, à Monsieur le Secrétaire d'Etat aux Affaires Ètrangères du Gouvernement de la République Ukrainienne (56); Réprésentant de la Grande Bretagne à Son Excellence le Président du Conseil des Ministres de la République Nationale Ukrainienne (56).

2. *Mémoire sur l'indépendence de l'Ukraine présenté à la Conférence de la Paix par la Délégation de la République Ukrainienne.* Paris 1919. Pages 125.

3. *Chronologie des Principaux Événements en Ukraine (1917—1919).* Paris. 1919. (*)[5]

4. *Les Problèmes de l'Ukraine.* La Question Ethnique — La Culture Nationale — La Vie Économique — La Volonté du Peuple.[6] Paris. 1919. Pages 47.

I. La Question ethnique (7—11); II. La Culture nationale (13—18); III. La vie économique (19—24); IV. La volonté du Peuple (25—42): 1. Avant le XIX siècle (25—28); 2. Après le XIX siècle (28); 3. a. Les Doumas (30—31); b. Les municipalités (31—32); c. L'agitation nationale après 1905, les Congrès et les Coopératives (32—34); d. 1917 et la Rada Centrale (34—36); e. Les municipalités démocratisées (36—37); f. Les Constituantes (37—38); 4. L'Ukraine Austro-Hongroise après 1848 (38—39): a. Avant 1918 (39—41); b. Après 1918 (41—42); V. Conclusion (43—45). Table des matières (47).

Переклади брошури на англійську, голляндську та мадярську мови:

4a. The Problems of the Ukraine, by Alexander Shoulguin. London. 1919.

4b. De Oekrainische Probleme, door Alexander Choulguine. Haag. 1919.

4c. Ukrán Problémák, irta Sandor Sulgin. Budapest. 1919.

5. *La Société des Nations et les Réfugiés Ukrainiens.* Lettre ouverte de M. Alexandre Choulguine à M. le Docteur Fridtjof Nansen. Éditions du Haut Conseil des Émigrés Ukrainiens. Paris Ve (42, rue Denfert Rochereau). 1930. Pages 40. Préface de M. H. Kossenko, secrétaire Général du Haut Conseil des Émigrés Ukrainiens (5—8).

Lettre ouverte à Monsieur le Docteur Fridtjof Nansen (P. 9, 11—26). Annexes (27—40); Document N. 1. Société des Nations C. 454. 1928. VIII. Lettre du Représentant des organisations ukrainiennes au Président du Conseil de la Société des Nations. Genève, le 30 Août 1928 (29—31); Doc. N. 2. Société des Nations C. 454. 1928. VIII. Lettre du Représentant des organisations ukrainiennes au Président du Conseil de la Société des Nations. Genève, le 31 Août 1928 (32—34); D. 3. Société des Nations C. 454. 1928. VIII. Refugiés Armeniens et Russes. Rapport du Représentant de la Pologne (34—35); D. 4. Société des Nations C. 645. 1928. VIII. Lugana, le 10 décembre 1928. Lettre de Monsieur Auguste Zaleski, Ministre des Affaires Étrangères de Pologne, Rapporteur pour la question des refugiés. Refugiés Russes, Armeniens, Assyriens, Assyro-Chaldéens et Turcs. (35—36); D. 5. Société des Nations C. 656. 1928. Comuniqué au Conseil. Lugano, le 12 Décembre 1928. Refugiés Russes, Armeniens, Assyriens, Assyro-Chaldéens et

---

[5] Брошура подана тільки на підставі записок Автора, не могла бути відшукана, і тому бібліографічні дані неповні. Брошура була видана без підпису.

[6] Брошура видана Українським Пресовим Бюром. Рецензія у журналі «Воля», II, 5, стор. 240 (Відень, 240). Про переклади тільки на підставі записок Автора та рецензії, самих видань не пощастило провірити. Прізвища Автора у перекладах за транскрипцією, яка була вжита. Мадярський переклад М. Галагана, який брошуру видав із своєю передмовою.

Turkestan. Lettre du Professeur A. Choulguine. Rapport du représentant de Venézuela (36); D. 6. Pétition des Refugiés Ukrainiens à Monsieur le Haut Commissaire pour les Refugiés; Société des Nations. Genève (36—37); D. 7. Lettre de Représentant des Organisations Ukrainiennes adressée aux members de la Commission Consultative auprès du Haut Commissaire pour les Refugiés. Paris, le 14 Juin 1929 (38—39); D. 8. Texte du passeport delivré par le autorités sovietiques de l'Ukraine pour les personnes se rendant à l'étrangèr (39—40).

6. *Vers l'indépendance de l'Ukraine.* Étude sur l'évolution politique du Pays. Publiée par l'Association Ukrainienne pour la Société des Nations. Paris Ve (42, rue Denfert-Rochereau). Pages 32.[7]

TABLE DES MATIÈRES: I. Le problème politique de l'Ukraine à la veille de 1917 (7—11); II. Du Fédéralisme vers l'indépendance — l'Ukraine et la démocratie russe (12—19); III. La proclamation de la République Démocratique Ukrainienne et sa situation politique (20—25); IV. Les bases juridiques et politiques de l'indépendance de l'Ukraine (26—30); Association Ukrainienne pour le Société des Nations (31).

7. *Les conditions du travail en URSS.* Mémoire de l'Association Ukrainienne pour la Société des Nations. Genève. 1932. (*)[8]

8. *Conférence Mondiale monétaire et économique de Londres et l'Ukraine.* Genève, Juillet 1933. Lettre de M. Alexandre Choulguine,[9] représentant de la République Démocratique Ukrainienne à SE très honorable Ramsay Macdonald, Président de la Conference Internationale Monétaire et Économique de Londres. Pages 6.

La crise économique en URSS et le problème du retablissement économique de l'Ukraine; La conférence économique et l'Ukraine; La protestation du Gouvernement National de l'Ukraine; Le programme de M. Litvinov; Le dumping sovietique.

---

[7] На титульній сторінці при авторі подано ще наступні дані: Par Alexandre Choulguine, Ancien Ministre des Affaires Etrangères d'Ukraine, Professeur à l'Université Ukrainienne de Prague. На брошурі нема дати появи; не подає також Автор у своїх записках (в записках при «дата» поставлений знак питання).

В інформації про «Українську Асоціяцію для Т-ва Націй» названо, як ціль Асоціяції: Розповсюдження ідей Т-ва Націй в українському середовищі і шукання засобів для відповідної розв'язки української проблеми при допомозі «Товариства Націй». Управа Асоціяції: Президент: проф. Андрій Яковлів, Ректор УВУ (Прага); Віцепрезиденти: проф. Славінський (Прага), проф. К. Мацієвич (Букарест) та І. Косенко (Париж). Генеральний Секретар: проф. д-р Р. Смаль-Стоцький (Варшава). Секретарі: Б. Бокітко (Париж) та М. Ковальський (Париж). Члени: Лагутенко (Париж) та проф. О. Шульгин (Париж—Прага), що був також постійним делеґатом Товариства.

[8] Товариство Прихильників Ліґи Націй винесло в Монтре (1933) резолюцію в дусі того меморандуму.

[9] Меморіял був складений при допомозі К. А. Мацієвича та В. В. Садовського.

9. *La candidature de l'U.R.S.S. à la Société des Nations et l'Ukraine.* Genève, 10 Septembre 1934. Lettre à S. E. Monsieur le Président de la 15-e Assemblée de la Société des Nations adressée par M. Alexandre Choulguine, délégué du Gouvernement National Ukrainien, président de l'Association Ukrainienne pour la S.D.N. Pages 12.

La candidature de l'URSS et l'Ukraine; Le Gouvernement de l'URSS n'a aucun droit pour représenter l'Ukraine; L'Union Sovietique est constitutée par la force; La reconnaissance de l'Ukraine par la Russie sovietique et l'ultimatum de Moscou; La réponse de l'Ukraine et le commencement de la guerre russo-ukrainienne; Les péripéties de la guerre et les tentatives du Gouvernement Ukrainienne de s'entendre avec Moscou; Encore un acte de la réconnaissance de l'Ukraine par Moscou; République Fédérale des Soviets Russes, des Commissaires du Peuple. Moscou Kremlin, le 2 mai 1918, N. 3920 A.M. Lettre de créance; La lutte pour Kiev et le désastre de l'Ukraine; La cruauté des troupes sovietiques en Ukraine; Peut-on concilier les exigences du Pacte de la S.d.N. avec l'agression commise par Moscou vis-à-vis de l'Ukraine? L'admission de l'URSS se heurte à l'opposition formelle de l'article premier du Pacte.

10. *Les „eléctions" en URSS.* Comité d'Amitié des Peuples du Caucase, du Turkestan et de l'Ukraine. Paris. 1938. Pages 32 (*).[10]

II. СТУДІЇ В НАУКОВИХ ЗБІРНИКАХ ЧИ В ЗБІРНИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ

А. ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

1. *Діяльність урядів Наддніпрянщини від 1917.* Українська Загальна Енциклопедія, УЗЕ, 1934. Стор. 703—706.

2. *Дипломатична діяльність УНР.* Українська Загальна Енциклопедія, УЗЕ, 1934. Стор. 706—708.

3. *Доба Центральної Ради.* Енциклопедія Українознавства, ЕУ/І. 1949. Стор. 498—512.

4. *Доба Гетьманщини.* Енциклопедія Українознавства, ЕУ/І. 1949. Стор. 512—517.

5. *The Period of the Central Rada (Council).* Ukraine — A Concise Encyclopaedia. Volume I. 1963. Pp. 725—746.

6. *The Period of the Hetmanate.* Ukraine — A Concise Encyclopaedia. Volume I. 1963. Pp. 746—754.

---

[10] Брошура була видана Комітетом без підпису Автора. Інформація тільки на підставі записок.

1. *«Ідеологічне коріння французького патріотизму доби революції»*. Патріотичні та державні ідеї Жан-Жака Руссо. «Науковий Збірник Українського Педагогічного Інституту ім. Драгоманова» в Празі. 1929. Стор. 505—530.

2. *«Секрет впливу Жан-Жака Руссо»*. «Науковий Ювілейний Збірник на честь Масарика». Видання УВУ, том 2. Прага. 1930. Стор. 1—11.

3. *«Симон Петлюра та українська закордонна політика»*. «Збірник пам'яти Симона Петлюри» (1879—1926). Накладом Міжорганізаційного Комітету для вшанування пам'яти Симона Петлюри в Празі. Прага. 1930. Стор. 172—176.

4. *Le statut international de l'Ukraine*. Académie Diplomatique Internationale. Séances et traveaux. 5-e Année, № 4. Compte rendu de la séance du 18 Décembre 1933. Paris. Octobre-Décembre 1933.[11]

1. Notions générales (236—237); 2. L'aperçu historique (237—238); 3. La proclamation de la République Démocratique Ukrainienne et sa situation internationale (238—240).

5. *Ukraine and its political Aspirations*. The Slavonic and East European Review. London January 1935. № 38. P. 350—362.

6. *Die rechtlichen Grundlagen der Unabhängigkeit der Ukraine. „Völkerbund und Völkerrecht" im Auftrage der „Deutschen Gesellschaft für Völkerbundfragen"*. Berlin, Februar 1935.

7. *Mykhailo Hrushevsky* (1866—1934). The Slavonic and East European Review. London. July 1935 № 40. P. 176—181.

8. *«Ідеологічна ненависть і непереможна любов Жан-Жака Руссо до Франції»*. Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Прага. 1937. Стор. 8.

9. *Les Personnes Déplacées Ukrainiennes et leur raison d'être.* (S. Oustym). Chemins du Monde. Personnes Déplacées.[12] Paris. 1948. P. 254—259.

10. *L'Etat actuel de la Science historique et ses nouvelles perspectives.* Résumé de la Conférence Scientifique à Sarcelles (Paris) 15-16. IX. 1952. Société Scientifique Ševčenko. Roma—Paris (1953). Pages 7—9.

---

[11] Друкуючи цей звіт із сесії, Редакція подала: Par M. Alexandre Choulguine, Ancien Ministre des Affaires Étrangères d'Ukraine, Membre Associé de l'Académie.

[12] Більший Збірник, присвячений проблематиці біженців після другої світової війни: „Personnes déplacées — D. P." Edition de Clermont. Rédacteur en chef: F. Berge. № 3/4.

11. Les Lois dans les Sciences et dans l'Histoire, la Litterature et la Linguistique. International Federation for Modern Languages and Litterature. Proceedings at the Sixty Oriental Congress. Oxford. 1954 (*).

12. *Le Traité de Pereyaslav et l'Union de l'Ukraine avec la Moscovie.* Revue Historique, fondée en 1876 par Gabriel Monad. Presses Universitaires de France. Octobre-Décembre 1954. Pages 297—310.

13. *Ukraine and the Russian Problem.* The Free Course of Central East European Studies. London. 1955 (*) Літограф.

14. *«Нація» і «національність».* Науковий збірник УВУ, Мюнхен, 1956. Стор. 280—295.

15. *L'Ukraine à travers les Siècles* (entre l'Est et Ouest). Récueil de l'Université Ukrainienne Libre de Munich: L'Ukraine dans le cadre de l'Est Européen. Paris—Louvain. Éditions Nauwelaerts. 1957. Pages 39—60.

16. *La volonté collective et le developpement des mouvements sociaux ou nationaux.* Société Scientifique Ševčenko. Proceedings. Section Historique-Philosophique vol. II. Paris—New York—Toronto (1957). Pages 9—10.

17. *Formacion de la Nacion Ukraniana.* Oriente Europeo, año VII, N. 26. Madrid. Abril—Junio 1957. P. 124—134.

18. *Michel Hrouchevskyj et sa conception de l'histoire de l'Est Européen.* Cours d'histoire par M. Hrouchevsky, Professeur à l'Université de Kiev et Lviv. Pages 244. Redigé par A. Choulguine. Paris. 1959. Pages 233—242.

19. *«Потебня і національне питання».* З НТШ, том 169. Збірник на пошану Зенона Кузелі. Париж—Нью-Йорк—Мюнхен—Торонто—Сідней. 1962. Стор. 479—489.

В. ПООДИНОКІ СТАТТІ В РІЗНИХ ЖУРНАЛАХ ТА ЧАСОПИСАХ

1. *Die Beziehungen der Entente zur Ukraine vor dem Brester Frieden.* „Die Ukraine", Monatsschrift für Deutsch-Ukrainische Volks, Wirtschafts und Kulturpolitik. Organ der Deutsch-Ukrainischen Gesellschaft. Heft 7—9. Berlin. November 1919. Seite 182—187.

2. *Stinnes Pläne und die Ukraine.* „Die Ukraine", Heft I. Berlin. 1922. Seite 8—9.

2a. *Наші політичні змагання на еміґрації* (Підсумки минулого, завдання на майбутнє). Календар-альманах «Дніпро». Львів. 1925, стор. 46—54.

3. *Un crime mystérieux.* Suplément au Bulletin Officiel du Comité „France-Orient“, Section ethnique — France-Ukraine. Décembre 1926— Janvier 1927, P. 17—19.

4. *Les Pogromes et les Evenements en Ukraine* (1917—1920). „La Revue du Siècle“. Paris. 1927. T. V. (janvier).

5. *Narody uciemiężone w ZSRR a sytuacja międzynarodowa.* Biuletyn Polsko-Ukrainski. Warszawa. 1938. N. 240 i 241 (2 i 9. I.) (стор. 5—7 та 14—15).

6. *Situation de l'Ukraine.* „La Revue Universelle“. Tome LXXVI, N. 20. Fondateur: Jacques Bainville. Directeur: Henri Massis. Paris, 15. I. 1939. Pages 159—178.

7. *Симон Петлюра, як людина.* «Вісті», ч. 16. Брюссель. 1946. (Bulletin du Comité Ukrainien de Secours en Belgique, ст. 4).

7a. *Les rescapés sur les ruines.* (S. Oustym) „Res publica“, Revue internationale des idées et des faits. 5 Avril 1947. P. 10—16.

8. *La Russie et la Glacis Européen.* La Revue — Hommes et Mondes. Paris. Février 1948 (*).

9. *Дмитро Іванович Дорошенко в час першої світової війни і на початку революції.* «Український Літопис», ч. 1. Авґсбурґ. 1953 стор. 45—56.

10. «Зелена Буковина». З приводу книжки: Буковина, її минуле і сучасне. В журналі «Розбудова Держави». Париж—Філядельфія—Дітройт. 1956. (*)

11. *С. В. Петлюра і справа української культури.* «Мета», ч. 15. Мюнхен. 1956.

12. *The Doctrine of Wilson and the Building of the Ukrainian National Republic.* Ukrainian Quarterly, Vol. XII, N. 4. New York. December 1956. P. 326—331.

13. *Микола Зеров — юнак.* (Сторінка спогадів). «Україна і світ», зошит 17. Ганновер. 1957. Стор. 40—41.

14. *Сторінка минулого* (пам'яті А. Д. Марґоліна). «Овид», ч. 9 (86). Чікаґо. Вересень 1957. Стор. 19—22.

15. *Початки діяльности Міністерства Закордонних Справ України.* (Переклад розділу з книжки: «L'Ukraine contre Moscou»). «Український Самостійник», ч. 4 (398). Мюнхен. Грудень 1957. Стор. 45—56.

16. *Будьмо тверді у змаганнях.* (Промова на святі Самостійности в Парижі, 24. 1. 1959). «Українське Слово» ч. 900. Париж. З 8. II. 1959.

17. 75-ліття проф. Н. Полонської-Василенко. «Українське Слово», ч. 906. Париж. 22. III. 1959.

III. О. Я. ШУЛЬГИН — ЯК ПОСТІЙНИЙ СПІВРОБІТНИК РІЗНИХ ОРГАНІВ

А. ТИЖНЕВИК «ТРИЗУБ» — ПАРИЖ (1926—1940)[13]

«Тризуб», 1926

1. Веселий Париж (лист на Вкраїну) (Чміль), число 14, стор. 16—18.
2. Історична справка, ч. 15, стор. 6—7.
3. Пожовкле листя (лист II на Вкраїну) (Чміль), ч. 18, стор. 8—10.
4. Захід і Схід (лист III на Вкраїну) (Чміль), ч. 22, стор. 7—10.
5. Український Науковий З'їзд за кордоном (лист з Праги), ч. 26—27, стор. 11—13.
6. П. Н. Мілюков та національне питання, ч. 28, стор. 2—7.
7. Буржуазна Европа та парляментаризм (IV лист на Україну) (Чміль), ч. 29, стор. 9—13.
8. Елементи української державности в 1917 р., ч. 31, стор. 6—9.
9. Елементи української державности в 1917 р. II. Конституційна монархія, ч. 32, стор. 12—16.
10. Міжнародна інтелектуальна співпраця і Україна, ч. 39, стор. 10—14.

«Тризуб», 1927

11. Ідеали і дійсність, ч. 4 (62), стор. 4—6.
12. Дві тези (до російської дискусії в українській справі), ч. 10 (68), стор. 4—7.
13. Російська революція та Україна, ч. 16 (74), стор. 13—16.
14. Перша річниця смерти С. В. Петлюри (промова на Академії 25. 5. в Празі), ч. 24 (82), стор. 4—6.
15. Одповідь Жаботинському, ч. 41 (99), стор. 15—18.
16. «Миротворці» (Ш. О.), ч. 45 (103), стор. 8—11.
17. Сторінки спогадів (на смерть Яна Братіану), ч. 46 (104), стор. 6—10.

«Тризуб», 1928

18. „La Bûche de Noël" (Листи на Україну) (Чміль), ч. 1—2 (107—108), стор. 14—18.
19. Реакція чи демократія, ч. 4—5 (110—111), стор. 12—15.
20. Десять літ нашої закордонної політики. Реферат О. Шульгина в Українській Об'єднаній Громаді у Франції, ч. 7 (113), стор. 27—28.

---

[13] В записках О. Я. Шульгина нема перечислених статтей із «Тризуба», а є тільки посилання, мовляв, у «Тризубі», який з'являвся в 1925—39 рр. як тижневик — за редакцією В. Прокоповича, було чимало його статтей, підписаних чито прізвищем, чито псевдонімом Чміль. В 1940 р. вийшло 7 подвійних випусків «Тризуба», і всі вони були редаґовані О. Я. Шульгином, що й написав всі передовиці (непідписані). Крім цього у «Тризубі» за весь час було чимало непідписаних кореспонденцій про діяльність О. Я. Шульгина, — зокрема ж про його виступи, промови, доповіді, ноти, тощо. Для збереження цього матеріялу до біографії Автора, ми рішилися при складанні бібліографії дати в доповненні ще й список тих нотаток, тим більше, що більшість з них є таки написані самим О. Я. Шульгином.

21. Серед козаків (О. Ш.), ч. 7 (113), стор. 7—10.
22. Рецензія на книжку: Prof. D. Doroschenko: Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte Westeuropäischer Literatur des XVIII und des XIX Jahrhunderts, ч. 10 (116), стор. 29—30.
23. Казімір Делямар і сучасна французька міжнародна політика, ч. 12 (118), стор. 2—4.
24. На партійні теми, ч. 13—14 (119—120), стор. 4—6.
25. Світлій пам'яті І. Д. Шишманова († 23 червня 1928 року), ч. 26 (132), стор. 2—6.
26. Конґрес товариств Ліґи Націй (А. Я.), ч. 28—29 (134—135), стор. 15—18.
27. Політичний ярмарок (Женевські враження) (Чміль), ч. 37 (143), стор. 10—12.
28. Забутий острів (Записки подорожнього) (Чміль), ч. 38 (144), стор. 8—10.
29. Міжнародна економічна конференція в Празі (А. Я.), ч. 41 (147), стор. 14—17.

«Тризуб», 1929

30. Є. Х. Чикаленко, як громадський діяч, число 29—30 (185—186), стор. 23—29.
31. В альбом націоналістам:
   I. Про женевську справу, ч. 36 (192), стор. 4—9.
   II. Про Уряд УНР, ч. 37 (193), стор. 3—6.

«Тризуб», 1930

32. Завдання еміґрації, ч. 10 (218), стор. 2—9.
33. Укр. виступи на міжнар. терені (Женевець), ч. 26 (234), стор. 9—15.
34. Свято Драгоманова в Женеві (О. Я.), ч. 26 (234), стор. 15—18.
35. Лист з Женеви (Женевець), ч. 35 (243), стор. 12—15.
36. В оборону нашої чести і національного імени, ч. 37 (245), стор. 11—15.
37. «Передзвони», ч. 46 (254),

«Тризуб», 1931

38. Прокляті питання, ч. 1 (259), стор. 5—10.
39. Крапка над «і», ч. 18 (276), стор. 10—13.
40. Конґрес в Будапешті та Україна (Л. Г.), ч. 23 (281), стор. 3—7; текст промови О. Ш., стор. 5—7, та продовження: ч. 24 (282), стор. 20—25.
41. На смерть Липинського, ч. 26 (284), стор. 2—4.
42. На політичні теми:
   I. Прелюдії (нашим критикам), ч. 29—30 (287—288), стор. 15—18.
   II. Польсько-українська проблема, ч. 31—32 (289—290), стор. 15—19.
   III. На випадок хуртовини, ч. 33 (291), стор. 7—10.
   III. На випадок хуртовини (II), ч. 34 (292), стор. 14—18.
   IV. Де ж наші спільники в майбутній боротьбі, ч. 35 (293), стор. 10—13.
   IV. Де ж наші спільники (II), ч. 36 (294), стор. 3—5.
43. Міжнародний конґрес антропологів, преісториків та етнографів в Парижі, ч. 37 (295),

«Тризуб», 1932

44. Арістід Бріян (Чміль), ч. 12 (320), стор. 17—19.
45. Непорозуміння чи безпринципність, ч. 18–19 (326–327), стор. 15–21.
46. Драгоманівське свято в Софії, ч. 47 (355),

«Тризуб», 1933

47. «Рай і пекло» (відгомін світових подій (О. Ш.), ч. 25 (383), стор. 2—5.
48. Проблеми сучасної політики:
    I. Німеччина й СССР — кінець Рапалло, ч. 28—29 (386—387), стор. 6—10.
    II. Паперовий тріюмфатор, ч. 30—31 (388—389), стор. 6—11.
    III. В передчутті майбутньої катастрофи, ч. 32 (390), стор. 6—12.
    IV. Зміни міжнародної ситуації і наші позиції, ч. 33 (391), стор. 6—10.
    V. Нові орієнтації наших сусідів, ч. 35 (393), стор. 12—17.
    VI. Наш національний шлях, ч. 39 (397), стор. 4—8.
49. Лист з Женеви (Женевець), ч. 37 (395).

«Тризуб», 1934

50. На могилу Алі-Мардан-бея Топчибаші, ч. 43 (449), стор. 4—7.
51. Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України, ч. 46—47 (452—453), стор. 2—5.

«Тризуб», 1935

52. «Пізно» (Лист до Редакції), ч. 6 (460), стор. 2—5.
53. Пам'яті В. М. Леонтовича, ч. 15 (469), стор. 2—7.
54. «Молодша Громада» ТУП-а у Петербурзі (Пам'яті Г. К. Голоскевича), ч. 27 (481), стор. 5—8.

«Тризуб», 1937

55. Вождь милостію Божою (Т. Г. Масарик), ч. 37 (587), стор. 10—14.

«Тризуб», 1938

56. Блаженні чисті серцем (Пам'яті І. Мірного), ч. 11 (611), стор. 7—9.

«Тризуб», 1939

57. Лицареві праці (Пам'яті О. Ґ. Лотоцького), ч. 37 (687), стор. 4–7.
58. Війна і ми, ч. 38—39 (688—689), стор. 6—8.
59. Під одним прапором I. Підстава порозуміння, ч. 40—41 (690—691), стор. 4—7
60. Пам'яті Фернанда Мазада, ч. 40—41 (690—691), стор. 15—16.
61. Фінляндія і ми, ч. 40—41 (690—691), стор. 18—19.

«Тризуб», 1940

62. «Схаменіться, будьте люде...», ч. 1—2 (692—693), стор. 1—3.
63. Під одним прапором, II. Шляхи до порозуміння, ч. 1–2 (692–693). стор. 5—10.
64. Джузеппе Мотта (некролог), ч. 1—2 (692—693), стор. 16—17.
65. З приводу українського конґресу в Америці, ч. 3—4 (694—695), стор. 1—4.
66. Під одним прапором, III. Форми порозуміння, ч. 3—4 (694—695), стор. 4—7.
67. Союзники СССР та Україна, ч. 5—6 (696—697), стор. 1—3.
68. Голос Сірени, ч. 7—8 (698—699), стор. 1—3.
69. «Годі руйнувати, час настав будувати» (Чернігівець), ч. 7—8 (698—699), стор. 4—7.
70. Два документи, ч. 9—10 (700—701), стор. 1—4.

71. Міжнародна політика УНР на протязі двадцяти років (Д. Чепіга), ч. 9—10 (700—701), стор. 7—9.
72. Нейтралітет, ч. 11—12 (702—703), стор. 1—4.
73. Заповіт Симона Петлюри, ч. 13—14 (704—705), стор. 2—3.

ДОДАТОК[14]

74. Европа про нас, 1926 р., ч. 16, стор. 10—15.
75. Злочинність чи наївність, 1927 р. — Надзвичайне видання,[15] ч. 3., з 21. X., стор. 1.
76. Два документи, 1930 р., ч. 36 (244), стор. 3—4.
77. Образки стародавнього життя (Чміль), (Про оповідання В. Леонтовича: «Ворохобня» і інші, видання «Неділя», Львів, 1930), 1930 р., ч. 45 (253) стор. 9—13.
78. Промова О. Ш. на Сесії Т-ва для Ліґи Націй у Брюсселі в справі Східньої Галичини. 1931, р., ч. 9 (267), стор. 10–12.[16]
79. Наш наступ (П. Т.), 1932 р., ч. 14 (321), стор. 9—12.
80. Сесія Міжнародної Унії для Ліґи Націй у Брюсселі, 1932 р., ч. 15 (322), стор. 9—13.
81. На міжнародній арені. Історія двох резолюцій (П. Т.), 1932 р., ч. 30—31 (328–329), стор. 24–29.

Б. ДОПОВНЕННЯ ДО БІБЛІОГРАФІЇ СТАТТЕЙ О. Я. ШУЛЬГИНА, МІЩЕНИХ У «ТРИЗУБІ»

(Дописи про його виступи, змісти прочитаних доповідей, тексти меморіялів, чи інформації про внесені меморіяли, тощо).

1. Зміст промови О. Ш. на святі Самостійности в Парижі, 1926 р., число 17, стор. 28.
2. Зміст промови, присвяченої пам'яті С. Петлюри (25. XI. 1926), 1927 р., ч. 2 (60), стор. 26—27.
3. Промова О. Ш. на Академії 22 січня, 1927 р., ч. 6 (64), стор. 18—21.
4. Зміст промови О. Ш. на «Проводах» О. Лотоцького з Праги до Варшави, 1928 р., ч. 45 (151), стор. 9—13.
5. Доклад О. Ш. в Історично-Філологічному Товаристві у Празі н. т. «Секрет впливу Ж. Ж. Руссо», 1928 р., ч. 46—47 (152—153), стор. 38.
6. Справа української еміґрації в Лізі Націй — відчит О. Ш. в Празі в Українськім Республікансько-демократичнім Клюбі, 1928 р., ч. 48—49 (154—155), стор. 36—37.

---

[14] Вже після складення бібліографії відшукано деякі нові числа «Тризуба», які бракували до комплетів, – із статтями О. Ш. Тому що нові позиції бібліографії, – з технічних причин було важко вставляти на відповідних місцях – за роками, даємо їх в доповненні загального списка.

[15] В часі процесу проти вбивника Головного Отамана виходили щоденно надзвичайні видання «Тризуба», і разом з'явилося їх 10 чч. В одному з них була й вміщена підписана стаття О. Ш. В тих числах були м. ін. промови адвоката та прокурора, точний перебіг розправи, тощо (все без підпису).

[16] Промова О. Ш. є включена у статтю н. т. «Сесія Т-ва для Ліґи Націй у Брюсселі в справі Сх. Галичини», підписана Л. Ґ. Стаття була вміщена в двох числах «Тризуба», а саме: 1931 р., ч. 9 (267), стор. 9—13 (в тому промова на стор. 10—12) та ч. 10 (268), стор. 10—13.

7. Комунікат Українського Пресового Бюра в Парижі: О. Ш., Голова Дипломатичної Місії УНР у Франції, дав співробітникові журналу «La Revue Diplomatique» за квітень 1931 кілька завважень відносно ситуації на Україні та в СССР, 1931 р., ч. 20—21 (278—279), стор. 54—55.
8. Ще один український виступ (Промова О. Ш.), 1931 р., ч. 25 (283), стор. 9—12.
9. З діяльности Уряду УНР: Текст ноти, яку О. Ш., як голова Місії у Франції, подав у Женеві, 12. II. 1932, п. Артурові Гендерсовнові, Голові Міжнар. Конференції по обеззброєнню, 1932 р., ч. 8 (316), стор. 23–26.
10. Промова О. Ш. на 2-ій Конференції Української Головної Еміґраційної Ради у Празі, 1932 р., ч. 46 (354), стор. 16.
11. Подорож проф. О. Ш. (на посвячення пам'ятника М Драгоманову у Болгарії), 1932 р., ч. 48 (356), стор. 15—17.
12. Виклад проф. О. Ш. у Варшаві н. т. «Сучасне міжнародне становище», 1932 р., ч. 48 (356), стор. 26—27.
13. З подорожі О. Ш. (в Чернівцях), 1932 р., ч. 49 (357), стор 11—13.
14. О. Ш. виголосив лекцію у Комітеті Франс-Оріян на Укр.-Кавказько-Туркестанському дні 5. 12. 1932, 1933 р., ч. 2—3 (360—361), стор. 15—18.
15. Повідомлення про поміщення протесту, поданого О. Ш. від Укр. Т-ва для Ліґи Націй, проти організованої большевиками примусової праці, у „Revues des Nations, des nationalités et des minorités nationales", N. 10—11, Genève 1932, P. 40; 1933 р., ч. 2—3 (360—361), стор. 44.
16. Точний звіт з Укр.-Кавказького дня і тексти промов, поміщені в ч. 81 за грудень у „Bulletin Officiel du Comité France Orient" N. 81, грудень 1932, 1933 р., ч. 4 (362), стор. 26.
17. Тези реферату О. Ш. «Драгоманов як політик», виголошеного в Укр. Бібліотеці ім. Петлюри в Парижі 15. I. 1933, 1933 р., ч. 5 (363), стор. 14.
18. О. Ш. виголосив промову на святі 22 січня, яке відбулося 28. 1. 1933, 1933 р., ч. 6 (364), стор. 19.
19. «Спадщина Рос. Імперії і визволення пригнічених народів» — Лекція О. Ш., прочитана на Укр.-Кавказькому святі, влаштованому Комітетом Франс-Оріян 5. 12. 1933, 1933 р., ч. 7 (365), стор. 13—21.
20. Заява О. Ш. щодо прав нац. меншостей і їх правного існування, на засіданні Ради Унії Т-в для Ліґи Націй у Брюсселі в кін. лютого 1933, 1933 р., ч. 13 (371), стор. 8—9.
21. Участь О. Ш. у дискусії над доп. В. Леонтовича «Устрій укр. Церкви в 15—18 вв.», що відбулася в Укр. Бібліотеці ім. С. Петлюри в Парижі 11. 3. 1933, 1933 р., ч. 14 (372), стор. 13—14.
22. Повідомлення про відвідини О. Ш. і М. Лівицького у проф. Вернера — гол. Офісу для біженців у Женеві — і про розмову з майором Джонсоном і з Маккензі — гол. Міжнар. Т-ва допомоги дітям, 1933 р., ч. 20 (378), стор. 11.
23. Промова О. Ш., виголошена від Укр. Т-ва для Ліґи Націй і резолюція про каторжний труд в СССР (яку укр. делеґація започаткувала перед 2 рр.) на XVII Асамблеї Унії Т-в для Ліґи Націй у Монтре, та про участь О. Ш. у дебатах про міжнар. ґарантії для забезпечення прав людини (у комунікаті Укр. Т-ва для Ліґи Націй), 1933 р., ч. 24 (382), стор. 4—7.
24. Повідомлення про великий розголос у бельгійській пресі з приводу заяви О. Ш. в Унії Т-в Прихильників Ліґи Націй, про конфлікт китай.-япон., про розстріл 35 на Україні, про біженців на Дністрі, голод, еміґрацію, 1933 р., ч. 24 (382), стор. 13—16.

25. Укр. Меморандум у Лондоні (лист О. Ш.) до п. Рамзая Мак-Дональда, гол. Міжнар. Монетної і економ. конференції в Лондоні. Женева 3. 7. 1933, 1933 р., ч. 28—29 (386—387), стор. 16—17.
26. Комунікат Укр. Пресового Бюра в Парижі про виступ Уряду УНР в справі голоду в Україні. Цитати з листа О. Шульгина до голови Дорадчого Комітету Збіжевої Комісії, 1933 р., ч. 34 (392), стор. 12.
27. Лист у справі голоду на Україні доручений О. Ш. Голові 14 Сесії Пленарного засідання Ліґи Націй в Женеві, 2. IX. 1933, 1933 р., ч. 35 (393), стор. 26—27.
28. Голод в Україні та Ліґа Націй (Лист з Женеви) про виступи О. Ш. на Конґресі військ. інвалідів (CIAMAK) з резолюцією в справі голоду, про листа від уряду УНР з заявою солідаризації з Львів. і Чернівецькими комітетами допомоги Україні з їх акцією перед Ліґою Націй, про листи з прилогами голові Асамблеї Ліґи Націй Вотерові та ін., 1933 р., ч. 36 (394), стор. 12—16.
29. Лист О. Ш., представника Уряду УНР, до Мовінкеля, голови Ради Ліґи Націй, у справі голоду на Україні, 1933 р., ч. 36 (394), стор. 16—17.
30. Слово О. Ш. на Дні жалоби й гніву в Парижі 29. 11. 1933, 1933 р., ч. 40 (398), стор. 6—12.
31. Доклад О. Ш. про голод і становище в Україні (3. 11. у франц. Т-ві Франс-Оріян, у Парижі), 1933 р., ч. 41 (399), стор. 27.
32. Інтерв'ю О. Ш. в «Фіґаро» ч. 289 (про сучасний стан України), 1933 р., ч. 42 (400), стор. 9.
33. О. Ш. промовляв від імені Уряду УНР на 5-му З'їзді Т-ва б. Вояків Армії УНР (30—31. XII. 1933), 1934 р., ч. 1 (407), стор. 23.
34. Виступав з докладом, на прилюдному засіданні в Бібліотеці ім. Петлюри, присвяченому пам'яті В. Леонтовича, 1934 р., ч. 1 (407), стор. 23.
35. Слово О. Ш. на 5 З'їзді Т-ва б. Вояків Армії УНР, 1934 р., ч. 2 (408), стор. 5—7.
36. Тези лекції О. Ш. н. т. «Національний провід», прочитаної 28. I. на зборах паризької Громади, 1934 р., ч. 5 (411), стор. 12.
37. Лист до Редакції О. Ш., як голови зборів, 27. I. 1934, у відповідь п. Вакару, кореспондентові «Послѣднихъ Новостей», 1934 р., ч. 7 (413), стор. 15.
38. Третя Конференція Гол. Еміґраційної Ради, яку вів (і промовляв на ній) голова цієї Ради О. Ш. (14—15. II. 1934), 1934 р., ч. 8 (414), стор. 4—9.
39. О. Ш. мав доклад в Укр. Республіқансько-Демократичному Клюбі в Празі на тему «Проблема Національного Проводу», 1934 р., ч. 8 (414), стор. 14.
40. Кінцева промова О. Ш. на Конференції Гол. Еміґрац. Ради, 1934 р., ч. 10 (416), стор. 6—7.
41. Доклад О. Ш. в Шалеті на тему «Ідеологія Уряду УНР» (17. 6. 1934), 1934 р., ч. 23 (429), стор. 14—15.
42. На святкуванні п'ятиліття існування Гол. Еміґраційної Ради в Парижі, гол Ради О. Ш. зачитав доклад на тему «Що нас єднає? — Наші ідеї», 1934 р., ч. 26 (432), стор. 11.
43. Лист до Редакції О. Ш. (в справі можливости поставлення СССР в кандидати до Ліґи Націй), 1934 р., ч. 27—28 (433—434), стор. 19.
44. Протест Уряду УНР і меморандум з приводу кандидатури СССР до Ліґи Націй (Женева 10. 9. 1934), 1934 р., ч. 33 (439), стор. 11—12.
45. Меморандум Уряду УНР, поданий голові 15-ої Асамблеї Ліґи Націй (кандидатура СССР та Україна), 1934 р., ч. 34 (440), стор. 6—7.

46. Спільний протест поневолених Москвою народів проти прийняття советів до Ліґи Націй, поданий гол. 15-ої Асамблеї Ліґи Націй; за Україну О. Шульгин (Женева 18. 9. 1934), 1934 р., ч. 35 (441), стор. 6—7.
47. Шляхи від миру несправедливого до миру справедливого. Промова О. Ш. на Міжнар. Конференції організацій інвалідів і б. комбатантів. Комунікат Укр. Прес. Бюра в Парижі, 1934 р., ч. 37 (443), стор. 5—9.
48. Про сучасний стан української справи. Доклад О. Ш. 15. X. 1934 в Королівському Інституті для Міжнар. справ у Лондоні, 1934 р., ч. 40 (446), стор. 10—12.
49. Доклад О. Ш. про женевські виступи та свої враження з Англії, прочитаний на зібранні Філії Укр. Т-ва для Ліґи Націй у Парижі 10. XI. 1934. Поданий проєкт резолюцій з деякими змінами схвалено, 1934 р., ч. 43 (449), стор. 9.
50. Промова О. Ш. на засіданні, присвяченому пам'яті М. Грушевського, (його характеристика, як наукового діяча й великого українського історика та організатора укр. науки), що відбулося заходами Укр. Громади в Парижі (22. XII. 1934), 1934 р., ч. 48 (454), стор. 3—4.
51. Вступне слово О. Ш. перед рефератом Мустафи бея Чукаєва, голови Нац. Комітету Туркестану, влаштованого Комітетом Дружби Народів Кавказу, Туркестану й України в Парижі, 1935 р., ч. 1—2 (455—456), стор. 27—28.
52. Привітальна промова О. Ш. на 6-му З'їзді Т-ва б. Вояків Армії УНР у Франції, 1935 р., ч. 3—4 (457—458), стор. 12—14.
53. Текст протесту проти терору на сов. Україні, який вислала Гол. Еміґр. Рада до п. Авеноля, ген. секретаря Ліґи Націй 16. 1. 1935, ч. 3—4 (457—458), стор. 18—19.
54. Промова О. Ш. на відкриття лекції Ахмет-Емін Бея Расул-Заде на тему «Націонал-ухилизм у Азербайджані», 11. III. 1935, ч. 11 (465), стор. 11—12.
55. Меморандум Відділу Опікування, передане О. Ш. з листами до мін. Люї Марена і Едуарда Еріо, і відповідь на листи, 1935 р., ч. 13 (467), стор. 3—4.
56. На зібранні в Бібліотеці ім. Петлюри для вшанування пам'яті проф. В. Біднова, О. Ш., товариш з УВУ покійного, схарактеризував його наукову діяльність і його участь у Іст.-Філолог. Т-ві у Празі, 1935 р., ч. 15 (469), стор. 10.
57. 14. 5. 35. О. Ш. виголосив промову на пошану Й. Пілсудського на сходинах Комітету Приязни Народів Кавказу, Туркестану й України, 1935 р., ч. 20 (474), стор. 4.
58. Лист з Брюсселю, з Міжнар. конференції Ліґи Націй, в якому подано репліку О. Ш. п. Борелю (представникові Франції), мовляв, еміґрація не має права говорити за сов. Україну, 1935 р., ч. 25 (479), стор. 4—7.
59. Лист з Брюсселю, в якому подана промова О. Ш. — слово подяки Епштейнові, Ролен та ін., які промовляли на користь біженців на Конґресі Унії Ліґи Націй, 1935 р., ч. 26 (480), стор. 4—6.
60. Текст Меморандуму поданого 19. 9. 1935, голові 14 Асамблеї Ліґи Націй від представників поневолених Москвою народів, Азербайджану, горців Півн. Кавказу, Грузії, Туркестану й України, 1935 р., ч. 38 (492), стор. 9—11.
61. Текст Меморандуму і листа в справі становища укр. біженців, поданий 18. VIII. 1935 Гол. Ради Ліґи Націй (а 11. VIII. копія гол. 16 Асамблеї Ліґи Націй), 1935 р., ч. 40 (494), стор. 18.
62. Лист з Женеви (про виступ О. Ш. на Дорадчому Комітеті для біженців в Офісі Нансена на захист укр. справ і прав до частки коштів і сво-

го кандидата як експерта до Міжнар. комісії), 1935 р., ч. 41 (495), стор. 12.

63. Рецензія І. З. на книжку О. Шульгина „l'Ukraine contre Moscou" (1917), Париж 1935, ч. 41 (495), стор. 30.
64. Промова О. Ш. на відкритті «Української Хати» в Парижі, 1935 р., ч. 50 (504), стор. 4—5.
65. Довша промова О. Шульгина на 7 з'їзді б. Вояків Армії УНР, з титулу голови Місії УНР у Франції і голови Еміґраційної Ради, 1936 р., ч. 1—2 (505—506), стор. 17—20.
66. Вступне привітальне слово О. Шульгина перед рефератом Жан Мартена, дир. журналу «Journal de Genève» в Комітеті Приязні народів Кавказу, Туркестану та України, 1936 р., ч. 6 (510), стор. 2—5.
67. Промова О. Ш. на Святі 22 січня в Парижі, на прийняттю, 1936 р., ч. 8 (512), стор. 2—4.
68. Візита О. Ш. в Офісі Нансена в лютому, довша розмова з головою п. Гансоном, з титулу голови Гол. Еміґраційної Ради, 1936 р., ч. 12 (516), стор. 12.
69. «Міжнародне становище СССР» — бесіда керована О. Ш. у Комітеті приязні народів Кавказу, Туркестану та України 11. III. 1936 р., ч. 12 (516), стор. 12.
70. Кінцеве слово О. Ш. по рефераті Мір Якуба бея Махтієва «Проблеми азіятської політики» в Комітеті приязні народів Кавказу, Туркестану та України, 1936 р., ч. 17 (521), стор. 13—14.
71. Доклад О. Ш. про працю Товариства Прихильників Ліґи Націй і про сучасне міжнародне становище, 1936 р., ч. 21—22 (525—526), стор. 39.
72. Матеріял, що його подав О. Ш. п. С. Брюсові, президентові конференції в Монтре, 1936 р., ч. 25—26 (529—530), стор. 16—20.
73. Протест представників поневолених народів у Женеві проти прийняття СССР до Ліґи Націй; підпис О. Ш., як б. представника УНР при Лізі Націй, 1936 р., ч. 34 (538), стор. 10.
74. Лист-заява в справі виходу О. Ш. зі складу Уряду УНР з 6. 4. 1937 р., ч. 15 (565), стор. 32.
75. Пращальне слово О. Ш. на похороні малярки Софії Левицької (24. IX. 1937), ч. 38 (588), стор. 29.
76. Лист до редакції (від Головної Еміґраційної Ради), 1937 р., ч. 47 (597), стор. 29.
77. «Жан Жак Руссо й національна політика» (виклад О. Ш. в Міжнароднім Товаристві для дослідження творчости Ж. Ж. Руссо в Женеві 24. X. 1937), ч. 48 (598), стор. 13.
78. До Українського Громадянства на еміґрації (Звернення Президії Гол. Еміґраційної Ради у справі святкування 20-ої річниці Укр. Нар. Республіки), 1938 р., ч. 3 (603), стор. 29.
79. Драгоманов як посол України (Зміст реферату, виголошеного О. Ш. 17. V. 1938 в Укр. Наук. Ін-ті в Варшаві), 1938 р., ч. 26 (626), стор. 26–27.
80. Конференція у Копенгазі Унії Товариств для Ліґи Націй (Зреферовано участь О. Ш. і його протест проти зміни статуту, на підставі якого Україна і Грузія, як еміґрантські установи, мали б бути занесені до другої категорії товариств), 1938 р., ч. 32—33 (632—633), стор. 20—22.
81. «La Revue de Promethée» Українська справа та світова опінія. Одвертий лист, 1938 р., ч. 46 (646), стор. 14—15.
82. «Україна, проблема завтрішнього дня» (Збірний репортаж франц.-рос.-укр. думок) у «Je suis partout» з 9. 12. Відомості про укр. нац. рух подав О. Ш., 1938 р., ч. 49—50 (649—650), стор. 21.
83. Відзначення українського вченого, 1939 р., ч. 27—28 (677—678), стор. 32.

84. До Укр. Громадянства (про постання й завдання посталого з ініціятиви Уряду УНР Укр. К-тету в Парижі, як автономної Установи), 1939 р., ч. 36 (686), стор. 15—16.
85. Повідомлення Укр. Пресового Бюра про призначення О. Ш. головою Ради Міністрів та Міністром закорд. справ, 1939 р., ч. 40—41 (690—691), стор. 24—26.
86. Повідомлення Укр. Прес. Бюра про подорож О. Ш. до Фінляндії, 1940 р., ч. 1—2 (692—693), стор. 30.
87. Доповідь О. Ш. про «Сучасне положення України» для французького Католицького Союзу Міжнародних Студій, 1940 р., ч. 3—4 (694—695), стор. 30—31.
88. Мемуар Уряду УНР на еміґрації в справі питання незалежности України, поданий ЙЕ п. Сумнерові Уельсові 4 березня 1940 р. у Парижі, ч. 9—10 (700—701), стор. 28—31.
89. Відозва Укр. Комітету в Парижі за підписом (між іншими) О. Ш., як голови Президії, 1940, ч. 11–12 (702–703), стор. 47–48.

ДОДАТОК[17]

90. Комунікат Українського Товариства Прихильників Ліґи Націй — Промова О. Ш., 1931 р., ч. 39 (297), стор. 19—21.
91. Міжнародна Конференція в Фолькстон (Комунікат Укр. Т-ва для Ліґи Націй) 2. Справа Грузії і України. Слово забирав проф. О. Шульгин, 1934 р., ч. 22 (428), стор. 2–4.
92. Міжнародна Конференція в Фолькстоні. 4. Справа меншостей та право людини і громадянина. Слово забирав укр. делеґат проф. О. Шульгин, 1934 р., ч. 23 (429), стор. 7—10.
93. Лекція маркіза Ксаве де Маґалона в Парижі на тему «Поезія — душа народів та українська поезія» (заходом Комітету Франс-Оріян і Комітету Приязні Народів Кавказу, Туркестану і України). Відкрив і виголосив промову О. Ш. (поданий текст), 1935 р., ч. 21—22 (475—476), стор. 24—26.
94. Промова О. Ш. на Академії 25. 5. 1935 у Парижі (Дев'ята річниця смерти С. Петлюри). 1935 р., ч. 23 (477), стор. 7—8.[18]

---

[17] Подібно, як при статтях О. Ш., вміщених у «Тризубі» (пор. помітка[14]) найдено також вже після зложення матеріялів про його виступи декілька дальших інформацій, які з технічних причин подаємо в додатку.

[18] Подаючи на підставі інформацій «Тризуба» низку подробиць про діяльність О. Ш., ми інформували між іншими і про його доповіді (чи давали посилання на доповіді). Сам О. Ш. в своїх записках назвав ще додатково деяку кількість своїх доповідей, але в більшості вони були вже узгляднені у списках викладів Міжнародної Вільної Академії Наук у Парижі (див. стор. 107—112) та Українського Академічного Т-ва (див. стор. 126—133). На цьому місці доповнюємо ще ці списки даними із записок: В Укр. Істор.-Філолол. Т-ві у Празі О. Ш. прочитав у 1925 р. такі доповіді: 1. До питання про організацію індустріяльного життя в XVIII ст. (Відповідь Henri See), 2. Організація укр. наукових сил Ліґи Націй, 3. Проф. Тома Ґ. Масарик у Києві. В Бібліотеці ім. С. Петлюри у Парижі була 15. II. 1930 р. доповідь н. т.: 4. До історії розвитку модерної нації. В Чернівцях, в жовтні 1932 р. О. Ш. читав доповідь: 5. Національна еволюція у поглядах М. Драгоманова, і ця доповідь була згодом повторена у Бібліотеці ім. С. Петлюри в Парижі. Врешті, в Укр. Науковім Інституті у Варшаві була доповідь: 6. М. Драгоманов — посол України. Suplément au Bulletin Officiel du „Comité ‚France Orient'" інформує про дві доповіді О. Я. Шульгина на фору-

В. МІСЯЧНИК «ПРОМЕТЕЙ» (ФРАНЦУЗЬКОМОВНИЙ) — ПАРИЖ (1926–1938)[19]

„Prométhée“ — Organe de Défense des Peuples du Caucase, de l'Ukraine et du Turkestan. Revue mensuelle. Directeur Georges Gvazava. Paris 1926—1938, N. 1—137.

1. Les Pogromes en Ukraine et le „Pogrome“ de l'Ukraine.[20] 1927, Janvier, N. 3. Pages 16—20.
2. La Paix ou la Guerre? 1927, Février, N. 4. P. 12—14.
3. Les peuples opprimés et la Démocratie Russe (Reponse a M. Kerenski), 1928, Décembre, N. 25. P. 6—11.
4. Le problème de l'Ukraine est un problème international. 1929, Novembre, N. 36. P. 7—8.
5. Deux documents sur l'Union Européenne et l'Ukraine. 1930, Octobre, N. 47. P. 11—12.
6. Les obsèques de Ramichvili. Discours de M. A. Choulguine.[21] 1931, Janvier, N. 50. P. 8.
7. Une interview sur l'Ukraine. M. E. de Fremery a publié dans le numéro d'avril de La Revue Diplomatique une interview de M. Alexandre Choulguine, chef de la Mission Ukrainienne en France, concernant la situation actuelle en Ukraine et en URSS, que nous reproduisons in-extenso. 1931. Juin, N. 55. P. 23—25.
8. Manifestation en faveur des peuples opprimés de l'URSS a entendu les exposés de M. Gueguetchkori, ancien ministre des Affaires Étrangères de Georgie et de M. Alexandre Choulguine, ancien ministre des Affaires Étrangères d'Ukraine, sur les statuts internationaux de leurs pays respectifs. 1932, Janvier, N. 62. P. 19—21.
9. La révolution nationale en Ukraine. 1931, Décembre, N. 61. P. 14—17.
10. L'Ukraine et la Conférence du desarmement. 1932, Mars, N. 64. P. 7—10.
11. L'organisation politique de l'Ukraine en 1917 et le demembrement de l'Empire Russe (Une page de mes souvenirs personnels). 1932, Juin, N. 67. P. 10—15.
12. Une voix americaine. 1934, Janvier, N. 86. P. 9—11.
13. Une lettre de M. Choulguine, adressée à M. le Directeur de „Paris Soir“ 2 Juillet 1934. 1934, Août, N. 93—94. P. 26.
14. Sur la tombe d'Ali Mardan Bey Toptchibachi. 1934, Novembre, N. 96. P. 4—6.
15. Un article de M. Choulguine: The Slavonic and East European Review (Londres, Janvier 1935) publie un article de M. Alexandre Shulgin (Choulguine) sous le titre „Ukraine and its political aspirations". 1935, Janvier, N. 98. P. 31.
16. Pilsudski, revolutionnaire, guerrier et homme d'Etat. Discours prononcé le 20 mai à la réunion du Comité d'Amitié des Peuples du Caucase, du Turkestan et de l'Ukraine. 1935, Mai, N. 102. P. 20—24.

мі комітету, а саме в ч. 76 (за XI.—XII. 1931) про виступ в дні 17. VI. 1931, а в ч. 81 (за XII. 1932 р.) про доповідь: „Succession de l'Empire russe et la libération des peuples opprimés.“

[19] В записках Автора подано, що в місячнику був спеціяльний український відділ, який початково редаґував брат О. Ш. — Микола Якович Шульгин, — аж до своєї передучасної смерти (28. XII. 1931), а згодом І. Косенко.

[20] При статті подано інформацію, що це є розділ із більшої книжки, яка саме має з'явитися.

[21] При інформації про европейську Унію та про похорон Рамішвілі подано при прізвищу автора (О. Шульгина), що він є головою Української Місії у Франції.

17. Memorandum présenté à la Société des Nations au nom des peuples opprimés de la Russie Sovietique. Genève, le 19 septembre 1935. Pour l'Azerbeidjan Dr. Mir Yacoub, Caucase du Nord T. Chakman, Georgie A. Tchenkeli (Ancien Ministre Plenipotentiaire de Georgie en France), Turkestan — M. Tcho-kai (Délégué du Comité National du Turkestan), Ukraine A. Choulguine. 1935, Novembre, N. 108. P. 21.
18. La centralisation en U.R.S.S. et la nouvelle constitution. 1937, Juillet-Août, N. 128—129. P. 1—7.
19. Un grand exemple (Thomas G. Masaryk). 1937, Septembre, N. 130. P. 10—16.
20. Memorandum soumis à la Présidence de l'Assemblée de la S.D.N. 23. 9. 1937, Son Altesse Monsieur Aga Khan, Président de la XVIII Assemblée de la Société des Nations, Genève (Ukraine — A. Choulguine). 1937, Octobre, N. 131. P. 3—9.
21. Danse macabre. 1937, Décembre, N. 133. P. 6—12.
22. Une ardente controverse (Autour de l'Ukraine). (A. Ch.). 1938, Février, N. 135. P. 10—14.

Г. ЩОДЕННИК «ДІЛО» — ЛЬВІВ (1938)

1. Занепад чи кінець Ліґи Націй? 17. 5. ч. 105.
2. Гріхи Ліґи Націй. 18. 5. ч. 106.
3. Виграна війна, програний мир. 31. 5. ч. 117.
4. Місія Симона Петлюри I. 5. 6. ч. 121.
5. Місія Симона Петлюри II. 7. 6. ч. 122.
6. Політичний ярмарок. 9. 6. ч. 124.

Ґ. ДВОМІСЯЧНИК «ПРОМЕТЕЙ» (ФРАНЦУЗЬКОМОВНИЙ) — ПАРИЖ (1938—1940)

La Revue de Prométhée (consacrée aux problèmes nationalitaires de l'Est Européen, de l'Asie Centrale et Septentrionale). Directeur Alexandre Choulguine, Ancien Ministre des Affaires Étrangères d'Ukraine.[22]

1938. № I

1. Notre But. (Pages 1—5).
2. La nation et le sentiment national (58—67).
3. La vie des peuples opprimés: L'enigme des procès soviétiques (Andros) (78—93).

---

[22] Журнал виходив, як двомісячник, і в рр. 1938—40 з'явилося 9 чисел. О. Я. Шульгин вмістив у двомісячнику низку непідписаних статтей (насамперед передовиці), а дальше статті підписані повним прізвищем, ініціялами (A. Ch.) чи під псевдонімами (Andros, Bourdon), розшифрованими у його записках. Тому що в одному числі було по декілька статтей, ми подаємо насамперед рік появи журналу та число, а потім титули статтей, зазначуючи, чи стаття підписана (підп.), чи без підпису (б. п.), чи за ініціяладами, чи під псевдонімом (з поданням псевдоніму). Наприкінці в дужках подані сторінки, на яких вміщена стаття чи рецензія. Двічі журнал з'явився подвійними числами (V—VI та VIII—IX); практично, отже, було разом 7 окремих випусків, на бл. 950 сторінок друку.

Les livres:
4. Maurice Paléologue, de l'Académie française, Ambassadeur de France: Les Précurseurs de Lénine (Bourdon) (128).
5. Mehmed Emin Resul-Zadé: Azerbeydżan w walce o niepodległość. Azerbeydżańskie wydawnictwo narodowe. Warszawa. 1938 (A. Ch.) (130—131).
6. La Géorgie. Territoire et population. Histoire, littérature et arts. Édition de l'Association Géorgienne pour la S.D.N. Paris. 1937. (Bourdon) (131—132).
7. V. Sadovski: La politique nationale des Soviets en Ukraine (en ukrainien) Travaux de l'Institut scientifique ukrainien. Tome XXXIV. Varsovie. 1937. (A. Ch.) (133).
8. M. A. Slavinski: Nationalno-gosoudarstvennaja problema v SSSR. (en russe). Bibliothèque du Comité d'Amitié des Peuples. Paris. (Bourdon) (135).

1938. № II

9. Une lutte de principes: L'État et la nationalité (б. п.) (137—140).
10. Une tragédie paysanne (Bourdon) (148—156).
11. Une réplique de M. Louis le Fur et la question ukrainienne. (підп.) (193—196).
12. La vie politique: Les aveux de Moscou (Andros) (206—217).
Les livres:
13. Chota Roustaveli: L'Homme à la peau de léopard. Paris. 1938. (Bourdon) (261).
14. Nikolas Berdiaev: Les sources et le sens du communisme russe. Paris. 1938. (Andros) (262).
15. Prof. Dr. Miron Korduba. La Littérature historique soviétique ukrainienne. Compte rendu 1917—1931. Varsovie. 1938. (A. Ch.) (264—266).

1939. № I (III)

16. Devant de nouvelles perspectives? (б. п.) (1—4).
17. L'Actualité ukrainienne: I. Le rêve et la réalité. II. Une réplique à M. le Député Réthoré. (підп.) (69—74).
18. La vie politique: Les aveux de Moscou (Andros) (86—92).
Les livres:
19. Georges Weill: L'Europe du XIX-e siècle et l'idée de nationalité. Paris. 1938. (A. Ch.) (136—137).
20. Dr. Abdullah Zihni Soysal: Z dziejów Krymu. Varsovie. 1938. (A. Ch.) (141—142).

1939. № II (IV)

21. Memento mori (б. п.) (145—148).
22. La vie miraculeuse de Taras Chevtchenko (Bourdon) (153—163).
23. Autour de l'Ukraine (підп.) (225—230).
24. „L'Ukraine n'est pas morte, ni sa gloire, ni sa liberté" (A. Ch.) (237—238).
Les livres:
25. Taras Chevtchenko: Oeuvres complètes en 16 volumes. Varsovie. (A. Ch.) (274—275).
26. Marceli Handelsman: La politique ukrainienne du prince Adam Czartoryski avant la guerre de Crimée (en polonais). Warszawa. 1937. (A. Ch.) (277—279).

1939. № III—IV (V—VI)

27. Le traité incomplet et le traité inexistant (б. п.) (281—284).
28. Le role historique de Simon Petlura (підп.) (387—391).
29. La vie politique: Essai sur la politique étrangère de L'U.R.S.S. (Andros) (401—420). (Enquête historique depuis octobre 1917 jusqu' à juillet 1939).

1939. № V (VII)

30. La Guerre et les conditions de la paix durable (б. п.) (1—3).
31. La nouvelle catastrophe de l'Ukraine (підп.) (13—16).
32. La vie politique: L'Amitié Germano-Russe. I. La Trahison de Staline. II. La trahison de Hitler (Andros) (23—28).
33. Les Livres: Pierre Brégy et Prince Serge Obolensky: L'Ukraine, terre russe. Paris. 1939. (Bourdon) (38—40).

1940. № I—II (VIII—IX)

34. Comment lutter contre „la peste et le choléra" (б. п.) (1—4).
35. La vie politique et militaire: La guerre en Finlande et ses répercussions en U.R.S.S. (Étude rétrospective) (Andros) (36—48).

Д. МІСЯЧНИК «УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА ГАЗЕТА» (УЛГ) МЮНХЕН (1956—1960)

Філософсько-історичні бесіди

1. Закони в науці і в історії, літературі та лінґвістиці, 1956 р., ч. 2 (8), стор. 2.
2. Історія і сучасність, 1956 р., ч. 4 (10), стор. 5.
3. Історія і археологія, 1956 р., ч. 6 (12), стор. 4.
4. Герої та юрба (З приводу 30-их роковин смерти Симона Петлюри), 1956 р., ч. 8 (14), стор. 9.
5. Предки українського народу — анти, 1956 р., ч. 10 (16), стор. 6—7.
6. Племена літопису і проблема творення історичних національностей, 1956 р., ч. 11 (17), стор. 4.
7. Проблема української історіографії, 1959 р., ч. 5 (47), стор. 4, 10.

Посмертні згадки

8. Над свіжою могилою Миколи Глобенка, 1957 р., ч. 7 (25), стор. 7.
9. Перегорнута сторінка життя: Пам'яті Марії і Максима Славінських, 1957 р., ч. 9 (39), стор. 3.
10. Пам'яті Глафіри Гудкової, 1957 р., ч. 11 (53), стор. 4.

Огляди-рецензії

11. Доктрина Бакуніна: Eugene Pyziur. The Doktrine of Anarchism of Michael A. Bakunin (The Marquete University Press. Milwaukee. Wisconsin. 1955); 1957 р., ч. 10 (28), стор. 4.
12. Студії з нової історії України: Vasyl Markus. L'Incorporation de l'Ukraine Subcarpathique à l'Ukraine Soviétique (1944—1945). Centre ukrainien d'Étude en Belgique. Louvaine 1956; 1957 р., ч. 11 (29), стор. 6.

Різне

13. Промова О. Шульгина на ювілейних зборах у Нью-Йорку (З нагоди його 70-ліття),[23] 1959 р., ч. 11 (53), стор. 3, 7.

---

[23] Цю промову передруковуємо в документації, долученій до цього Збірника, див. стор. 175—178. Редакція.

Мої дитячі та юнацькі спогади про село[24]

Мої дитячі та юнацькі спогади
Частина друга: Місто

Мої дитячі та юнацькі спогади
Частина третя: Шкільні роки і революція 1905

---

[24] Тому що «Спогади» передруковуємо з УЛГ, даємо для евентуальної контролі докладні дані щодо поодиноких розділів, з тим що даємо також після кожного розділу (у дужках) сторінки, на яких він вміщений у нашому Збірнику. Тому що на тому місці поданий вже докладний зміст «Спогадів», не повторюємо його у загальному — кінцевому — змісті. Тому що «Спогади» творять окреме ціле, поодиноких розділів не нумеруємо порядковими числами статтей. Числа 22—30 є з 1957 року, 31—42 з 1958 р., 43—51 з 1959 р., а 58 з 1960 р.

[25] Давши бібліографію писань О. Я. Шульгина, хочемо ще наприкінці зробити підсумок (який одночасно є переглядом структури бібліографії):

I. Книжки та брошури

A. Історія-історіософія-соціологія — 5 позицій

Б. Історичні матеріяли (аналізи сучасности, статті, спогади, документи) — 5 позицій

В. Меморіяли — міжнародна інформація — 13 Позицій

II. Студії в наукових Збірниках чи в збірних періодичних виданнях

А. Енциклопедії — 6 позицій

Б. Наукові Збірники — 19 позицій

В. Поодинокі статті в різних журналах та часописах — 19 позицій

III. О. Я. Шульгин, як постійний співробітник різних органів

А. Тижневик «Тризуб» — 81 позиція

Б. Доповнення (Дописи у «Тризубі» про виступи О. Ш., його доповіді, меморіяли тощо) — 94 позицій

В. Місячник «Прометей» — 22 позиції

Г. Щоденник «Діло» — 6 позицій

Ґ. Двомісячник «Прометей» — 35 позицій

Д. Місячник «Укр. Літературна Газета» — 13 позицій

В «УЛГ»були міщені, крім цього, Спогади О. Ш. — разом 23 розділи.

Ми доцільно не підсумовуємо цих даних, — в зв'язку із їх великою різнорідністю. Зокрема це стосується дописів, міщених у «Тризубі», які тільки частково були дописами самого О. Ш., а частково були інформаціями про його діяльність і могли б бути в рівній мірі згадані в «Хроніці» його життя.

ВИДАННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА НА ЕМІҐРАЦІЇ

Bibliographie der Veröffentlichungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften im Exil

Bibliographie des publications de la Société Scientifique Ševčenko en exil

Bibliography of the Shevchenko Scientific Society Publications in Exil 1947—1969

А. В серії «Записок НТШ»:

Т. 156. «В 300-ліття Хмельниччини». Збірник за редакцією *Б. Крупницького.* Праці ІФС. Мюнхен 1948. Стор. 170.

Т. 157. *Л. Окіншевич*: «Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. Праці ІФС. Мюнхен 1948. Стор. 232.

Т. 158. *Є. Ю. Пеленський:* «Україніка в Західньо-Европейських мовах». (Вибрана бібліографія). Мюнхен 1948. Стор. 111.

Т. 159. *А. Яковлів:* «Український Кодекс 1743 р.». Праці ІФС. Мюнхен 1949. Стор. 211.

Т. 160. *В. Кубійович:* «Етнографічна карта Південнозахідньої України (Галичина)». Праці ІФС. Лондон—Мюнхен—Нью-Йорк—Париж 1953. 4-кольорова карта і 15 стор. пояснень (в українській та англійській мовах).

Т. 161. Збірник Філологічної Секції т. 24. Нью-Йорк—Париж 1953. Стор. 207.

Т. 162. Збірник Філологічної Секції т. 25. Нью-Йорк—Париж 1954. Стор. 96.

Т. 163. *В. Прокопович:* «Печать Малоросійская» та «Сфраґістичні етюди». Праці ІФС. Париж—Нью-Йорк 1954. Стор. 110.

Т. 164. «Корона Данила Романовича». Збірник за редакцією *о. А. Г. Великого, ЧСВВ.* Праці ІФС. Рим—Париж—Мюнхен 1955. Стор. 80.

Т. 165. Збірник Філологічної Секції т. 26 за редакцією *К. Кисілевського.* Нью-Йорк—Париж 1956. Стор. 135.

Т. 166. «У Сторіччя народин Івана Франка». Збірник Філологічної Секції. Нью-Йорк—Париж—Торонто 1957. Стор. 198.

Т. 167. *М. Оглоблин-Глобенко:* «Історико-Літературні Статті». Праці ФС. Нью-Йорк—Париж—Мюнхен 1958. стор. 160.

Т. 168. *П. Ковалів:* «Основи формування української мови». Збірник Філологічної Секції т. 29. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто 1958. Стор. 240.

Т. 169. Збірник на пошану Зенона Кузелі за редакцією *В. Янева.* Праці ФС та ІФС. Париж—Нью-Йорк—Мюнхен—Торонто—Сідней 1962. Стор. VIII + 584.

Т. 170. *О. Оглоблин:* «Гетьман Іван Мазепа та його доба». Праці ІФС. Нью-Йорк—Париж—Торонто 1960. Стор. 408 + карта.

Т. 171. Збірник Філологічної Секції т. 30 за редакцією *В. Дорошенка* та *Г. Лужицького.* Нью-Йорк—Париж 1961. Стор. 192.

Т. 172. Збірник Філологічної Секції т. 28 на пошану сторіччя народин Степана Смаль-Стоцького за редакцією *К. Кисілевського*. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто 1960. Стор. 84 + 14.

Т. 173. Збірник на пошану українських вчених, знищених Москвою, за редакцією *М. Овчаренко*. Праці ІФС. Заходом і накладом Осередку Праці НТШ у Чікаґо. Чікаґо–Париж 1963. Стор. 356.

Т. 174. *T. Mackiw:* „Mazepa in Lichte der zeitgenössischen deutschen Qellen. Arbeiten der Historisch-Philosophischen Sektion. München 1963. Ss. 109 + Karte.

Т. 175. *Б. Винар:* «Українська промисловість». Праці ІФС. З передмовою В. П. Тимошенка. Накладом 1-ої Української Друкарні у Франції. Париж—Нью-Йорк—Мюнхен 1964. Стор. 397.

Т. 176. «Тарас Шевченко». Збірник доповідей Світового Конґресу Української Вільної Науки для вшанування сторіччя смерти Патрона НТШ за редакцією *В. Стецюка* та *Б. Кравцева*. Нью-Йорк—Париж—Торонто 1962. Стор. 270.

Т. 177. Збірник на пошану 70-річчя народин Романа Смаль-Стоцького за редакцією *В. Лева* і *М. Стахова*. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто 1963. Стор. 414.

Т. 178. *М. Чубатий:* «Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньо-слов'янських націй». Праці ІФС. Видання «Організації Оборони Чотирьох Свобід України». Нью-Йорк—Париж 1964. Стор. 159 + 5 карт.

Т. 179. *С. Смаль-Стоцький:* «Т. Шевченко — інтерпретації» Нью-Йорк 1965. Стор. 240.

Т. 180. «Шевченко і ми». Збірник Філологічної Секції (т. 31) для відзначення 150-річчя з дня народження Патрона НТШ за редакцією *В. Стецюка*. Нью-Йорк—Париж—Торонто 1965. Стор. 159.

Т. 181. «Релігія в житті Українського Народу». Спільне видання НТШ, УБНТ, УВАН та УВУ за редакцією *В. Янева* на пошану Верховного Архиепископа Кардинала Йосифа Сліпого у 75-річчя народин та 50-ліття священства. Мюнхен—Рим—Париж 1966. Стор. XXXII + 222 + XXXVI таблиць з ілюстраціями.

Т. 182. *Соломон І. Ґольдельман.* Жидівська національна автономія в Україні — 1917—1920. Праці Історично-Філософічної Секції. Накладом Видавництва «Дніпрова Хвиля». Мюнхен—Париж—Єрусалим 1967. Стор. 140.

Т. 183. «Іван Франко». ч. І. Збірник Філологічної Секції (т. 32) для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерти Івана Франка за редакцією *В. Стецюка*. Нью-Йорк—Париж—Торонто 1967. Стор. 203.

Т. 184. «Іван Франко». Ч. II. Збірник Філологічної Секції (т. 33) для відзначення 110-річчя народи і 50-річчя смерти Івана Франка за редакцією *В. Стецюка*. Нью-Йорк—Париж—Торонто 1968. Стор. 176.

Т. 185. Збірник Філологічної Секції (т. 34) за редакцією *П. Ковалева*. Нью-Йорк—Париж—Торонто 1969. Стор. 186.

Т. 186. Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889—1960). Праці Історично-Філософічної Секції. За редакцією *В. Янева*. Париж—Мюнхен 1969.

Б. В серії «Бібліотеки Українознавства»:

Т. 1. *Я. Падох:* «Нарис Історії Українського Карного Права». Мюнхен 1951. Стор. 131.

Т. 2. *І. Холмський:* «Історія України». Нью-Йорк—Мюнхен 1949. Стор. 360 + X + 4 карти.

Т. 3. *Ю. Шерех:* «Нарис сучасної української літературної мови». Мюнхен 1951. Стор. 402.
Т. 4. *П. Зайцев:* «Життя Тараса Шевченка». Париж—Нью-Йорк—Мюнхен 1955. Стор. 400.
Т. 5. *П. Грицак:* «Галицько-Волинська Держава». Нью-Йорк 1958. Стор. 176 + карта.
Т. 6. *А. Княжинський:* «Дух Нації». (Соціологічно-етнопсихологічна студія). Нью-Йорк—Філядельфія—Мюнхен 1959. Стор. 292.
Т. 7. *Б. Берест:* «Історія українського кіно». Нью-Йорк 1962. стор. 272.
Т. 8. *о. Т. Войнаровський — о. І. Сохоцький:* «Історичні постаті Галичини XIX і XX стол.». Нью-Йорк 1962. Стор. 247.
Т. 9. «У сторіччя смерти Шевченка». Збірник Осередку Праці НТШ у Філядельфії. Філядельфія 1961. Стор. 77.
Т. 10. *М. Стахів:* «Україна в добі Директорії». Скрентон, т. I. — 1962. Стор. 272; т. II — 1963. Стор. 248; т. III — 1963. Стор. 276; т. IV — 1964. Стор. 352; т. V — 1964. Стор. 248; т. VI — 1965. Стор. 247; т. VII — 1966. Стор. 432.
Т. 11. *П. Оришкевич:* «Географічні мапи України». Нью-Йорк 1963. Стор. 16 з п'яти мапами.
Т. 12. *J. P. Pauls:* «Puschkin's „Poltava"». New York 1962. Pp. 108.
Т. 13. *Н. Король:* «Українське козацтво – родоначальник кінного війська Московії-Росії». Нью-Йорк 1963. Стор. 96.
Т. 14. *Ф. Б. Корчмарик:* «Духові впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України». Нью-Йорк 1964. Стор. 147.
Т. 15. «Українці в Австралії». Матеріяли до історії поселення українців в Австралії. Стараннями НТШ у Австралії. Накладом Союзу Українських Організацій Австралії. Мельборн 1966. Стор. 862.
Т. 16. *N. Chirovsky:* „The Ukrainian Economy". New York—Paris—Toronto 1965. Стор. 93.
Т. 17. (English Section vol. 3). *M. Yaremko:* „Galicia — Halychyna (A Part of Ukraine). From Separation to Unity". Toronto—New York—Paris 1967. Стор. 292.
Т. 18. *П. К. Ковалів:* «Українська мова». Нью-Йорк 1966. стор. 219.
Т. 19. (English Section vol. 4). *M. Stachiw:* „Ukraine and Russia". An Outline of History of Political and Military Relations (December 1917 — April 1918). Preface by C. A. Manning. Translation by W. Dushnyck. New York 1967. Published on the Occasion of the Semicentennial of the Great Ukrainian National Revolution and the Rebirth of Ukrainian Sovereigh Statehood.
Т. 20. *Т. Кобзей:* «Великий різьбар українських селянських душ». За редакцією В. Лева і В. Стецюка. Технічна редакція В. Модрич-Вергана. Торонто 1966. Стор. 254.
Т. 21 *М. Сосновський:* «Україна в міжнародніх відносинах 1945—65» (в друку).
Т. 22 (English Section vol. 5). *W. Dushnyck:* „The Ukrainian-Rite Catholic Church at the Ecumenical Council 1962—1965". New York—Winnipeg—Paris 1967. Стор. 192.
Т. 23. *М. Гуцуляк:* «Українець-співтворець кордонів Канади й Аляски». Історично-географічний нарис. Торонто 1967. Стор. 132 + 8.
Т. 24. (English Section vol. 6). *M. Bohachevsky-Chomiak:* „The Spring of a Nation in Easter Galicia in 1848". Видане Осередком НТШ у Філядельфії. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто 1967. Стор. 80.
Т. 25. *М. Стахів:* «Третя советська республіка в Україні» (в приготуванні).

Т. 26. *І. Новосівський:* «Буковинські українці і їх самовизначення в 1918 р.» (в приготуванні).

Т. 27. *Р. Смаль-Стоцький:* «Українська мова в Совєтській Україні». Друге поширене видання. Нью-Йорк—Торонто—Сідней—Париж 1969. Стор. 318.

Т. 28. «Слово і зброя». Антологія української поезії присвяченої УПА і революційно-визвольній боротьбі 1942—1967 за редакцією *П. Полтави*. Торонто 1968. Стор. 415.

В. Український архів

Т. 16. Угнів і Угнівщина. Збірник. Нью-Йорк 1960. Стор. 621.

Т. 17. Збаражчина. Збірник споминів, статтей і матеріялів за редакцією В. Лева, А. Батюка, Г. Нички, Р. Осінчука, М. Лисогора, Т. Панасюка. Літературний редактор Д. Корбутяк. Місце і рік видання не подані. Стор. 680.

Т. 18. *В. Грабець:* «З бувальщини Нового Села коло Чесанова в Галичині 1826—1944». Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто 1967. Стор. 106 + 7.

Т. 19. Бережанська Земля (в друку).

Т. 20. Теребовельська Земля. Історично-мемуарний збірник. Поручили до друку В. Лев і В. Стецюк. Редакція: *І. Винницький, В. Палідвор, Р. Криштальський, Ю. Фриз*. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто 1968. Стор. 913 + 6 і мапа.

Г. Чужомовні резюме прочитаних доповідей:

а. Історично-Філософічна Секція:

Vol. I. За редакцією *М. Чубатого*. New York—Paris 1951. Стор.119.
Vol. II. За редакцією *В. Янева*. Paris—New York—Toronto 1957. Стор. 64.

б. Філологічна Секція:

„Proccedings of Philological Section":
Vol. I. New York—Paris 1952. Стор. 80.
Vol. II. New York—Paris 1955. Стор. 68.

в. Математично-природописно-лікарська Секція:

„Proceedings of Section of Mathematics, Natural Sciences and Medicine":
Vol. I. За редакцією *О. Андрушкова*. New York 1953. Стор. 42.
Vol. II. За редакцією *М. Зайцева* та *О. Андрушкова*. New York 1954. Стор. 66.
Vol. III. За редакцією *М. Зайцева* та *О. Андрушкова*. New York 1955. Стор. 72.
Vol. IV. За редакцією *М. Зайцева* та *О. Андрушкова*. New York 1956—58. Стор. 96.
Vol. V. Том на пошану І. Раковського за редакцією *М. Зайцева* та *О. Андрушкова*. New York 1959—61. Стор. 133.

г. Інші резюме:

„Résumé de la Conférence Scientifique à Sarcelles" за редакцією *В. Янева*. Rome—Paris 1952. Стор. 64.

Ґ. *Спільні видання НТШ в Америці та УВАН у США:*

Е. Маланюк: Поезії (в одному томі). Нью-Йорк 1954. Стор. 316.

Збірка українських новель, зі вступною статтею *М. Глобенка.* Нью-Йорк 1955. Стор. 354.

«Обірвані Струни» — Антологія поезії полеглих, розстріляних, замучених і засланих (1920—1945), за редакцією й з передмовою *Б. Кравцева.* Нью-Йорк 1955. Стор. 431.

Б. Лепкий: «Мазепа. З-під Полтави до Бендер». Роман. Нью-Йорк 1955. Стор. 346.

Ю. Яновський: «Майстер корабля». Роман. Нью-Йорк 1955. Стор. 239.

В. Січинський: «Історія українського мистецтва». Нью-Йорк 1956. Том І. Стор. 179 + 1 табл.; том II. Стор. 11 + 64 таблиць.

Вибір із творів Івана Франка, за редакцією *К. Кисілевського.* Вступна стаття *В. Радзикевича.* Нью-Йорк—Париж 1956. Стор. 395.

«Західня Україна під большевиками». Збірник за редакцією *М. Рудницької.* Нью-Йорк 1958. Стор. 494.

Д. *Українська літературна бібліотека*

Т. 9. *Б. Лепкий:* «Казка мого життя», за редакцією В. Стецюка, із післясловом Л. Лепкого. Нью-Йорк 1967. Стор. 246.

Т. 11. *С. Парфанович:* «Люди і тварини». Оповідання і нариси, за редакцією В. Лева. Нью-Йорк 1969. Стор. 244.

Т. 12. *о. М. Кравчук:* «Слово про Ігорів похід». Княжівсько-дружинний епос, за редакцією В. Лева. Нью-Йорк 1968. Стор. 47 + 4.

Е. *Інші різні видання:*

«Історія наукового Товариства ім. Шевченка». Нью-Йорк—Мюнхен 1949. Стор. 51.

«Сьогочасне й Минуле»:

Том за 1948 р. (Мюнхен—Нью-Йорк) за редакцією *З. Кузелі.* Стор. 130.

Том за 1949 р. (Мюнхен—Нью-Йорк) за редакцією *О. Кульчицького.* Стор. 151.

«Хроніка НТШ»:

Випуск ч. 75 за час 25. VI. 1939 — 15. III. 1949. Склав *В. Кубійович.* Мюнхен 1949. Стор. 39.

Випуск ч. 76. Резюме доповідей. Мюнхен 1949. Стор. 19.

Випуск ч. 77. за час 9. IV. 1949 — 31. XII. 1953. Склав *В. Янів.* Париж—Нью-Йорк—Торонто—Сідней 1954. Стор. 60.

Випуск ч. 79. За 1963 рік. Торонто—Нью-Йорк—Сідней—Париж 1963. Стор. 68.

Випуск ч. 80. За роки 1964—1965. Торонто—Нью-Йорк—Сідней—Париж 1966. Стор. 92.

Я. Пастернак: «Археологія України». Торонто 1961. Стор. 789 + 18 карт + 4 кольорові таблиці.

„Alexandre Choulguine (1889—1960)". Olivier Perrin éditeur. Paris 1961. Pp. 45. (Французьке спільне видання враз із Académie Internationale Libre des Scientes et des Letters).

П. Ковалів: «Лексичний фонд літературної мови Київського періоду X—XIV ст.», том I: Основний фонд, том II: Запозичення. Нью-Йорк 1962 і 1964. Сторін першого тому 445 + 2, другого тому 323 + 2.

І. Витанович: «Історія Українського Кооперативного Руху». Видання Товариства Української Кооперації. Нью-Йорк 1964. Стор. 624.

N. Wasylyk: „Ševčenkiana in der Bayerischen Staatsbibliotek“. Ausstellungskatalog. München 1964. Ss. 40.

„Taras Ševčenko. Sein Leben und sein Werk”. Unter der Redaktion von *J. Bojko* und *E. Koschmieder.* Otto Harrasowitz-Verlag. Wiesbaden 1965. Ss. XVI + 492 + XX Tafeln.

П. Ковалів: «Слов'янські фонеми». Походження і історичний розвиток. Нью-Йорк 1965. Стор. 256.

Резюме доповідей Світового Конґресу Української Вільної Науки 1967, за редакцією *Р. Кобринського.* Нью-Йорк 1967. Стор. 166. (циклостиль).

Шевченкові Думи і Пісні. Shevchenko's Thoughts nad Lyrics. У сторіччя смерти поета. Підготовлено Редакцією Свободи. Спільне видання Українського Народного Союзу і Наукового Товариства ім. Шевченка у ЗДА. Рівнобіжний український та англійський текст із біографією поета пера *Л. Луцева.* Джерсей Сіті — Нью-Йорк 1961. Стор. 111.

Видання НТШ у Канаді:

Бюлетень НТШ у Канаді із Матеріялами IV-тої Наукової Конференції НТШ в Торонто. Торонто 1953. Стор. 164.

Збірник матеріялів V-тої Наукової Конференції НТШ в Торонто. Торонто 1954. Стор. 192.

Збірник матеріялів наукових конференцій Канадського НТШ. Торонто 1962. Стор. 127.

«В обороні української культури і народу». Збірник матеріялів Наукової Конференції Канадського НТШ (1965) за редакцією *Є. Вертипороха й Б. Стебельського.* Торонто 1966. Стор. 184.

D. Buchynskyj: „Pasado y presente del libro ucraniano“. (Еспанське видання НТШ у Канаді). Toronto—Madrid 1962. Pp. 60.

В. Лазорко: «Матеріяли до систематики і фавністики жуків України». Заходами Відділу НТШ у Ванкувері для відзначення 90-ліття оснований НТШ. Ванкувер 1963. Стор. 123.

Доповіді — Papers

Т. 1. *Д. Богачевський:* «Проблеми нашої науки на еміґрації».
В. Лев: «Фолкльорний матеріял у „Русалці Дністровій”». Видання Осередку НТШ у Філядельфії 1958. Стор. 15.

Т. 2. *М. Остап'як:* «Ізолювання віруса азійської інфлюенци з пробних зразків — полокань горла та автопсійного матеріялу». Видання Осередку НТШ у Філядельфії. 1968. Стор. 6.

Т. 3. *R. Smal-Stocki:* „The Impact of the 'Sputnik' on the English Language of the U.S.A“. Видання Осередку НТШ в Чікаґо. 1958. Стор. 12.

Т. 4. *Д. Богачевський:* «Ідеологічні основи Листопадових Днів». Видання Осередку НТШ у Філядельфії. 1959. Стор. 12.

Т. 5. *В. Ящун:* «Релігійне й морально-етичне обличчя Тараса Шевченка». Видання Осередку НТШ у Філядельфії. 1959. Стор. 20.

Т. 6. *R. Smal-Stocki:* „J. S. C. De Radius, An Unknown Forerunner of Comparative Slavic Literature“. Видання Осередку НТШ у Вашинґтоні. 1959. Стор. 20.

T. 7. *Rev. I. Nazarko:* „Metropolitan Julian Sas-Kuilowsky (1826—1900)“. Нью-Йорк 1959. Стор. 9.
T. 8. *R. Smal-Stocki:* „Shevchenko and the Jews“. Видання Осередку НТШ в Чікаго. 1959. Стор. 11.
T. 9. *T. Mackiw:* „Mazepa (1632—1709) in Contemporary German Sources“. Нью-Йорк 1959. Стор. 10.
T. 10. *І. Витанович:* «Соціяльні і економічні тенденції в державній політиці Івана Мазепи». Нью-Йорк 1959. Стор. 12.
T. 11. *Л. Луців:* «Академик проф. д-р Степан Смаль-Стоцький».
Акад. проф. М. Возняк: «Степан Смаль-Стоцький і Франко». Нью-Йорк 1959. Стор. 24.
T. 12. *C. A. Manning:* „The Role of Mazepa in Eastern Europe“. Нью-Йорк 1960. Стор. 15.
T. 13. *I. Kamenetsky:* „Origins of the New British Imperialism“. Нью-Йорк 1960. Стор. 10.
T. 14. *Б. Кравців:* «Федькович в нових літературознавчих публікаціях». Нью-Йорк 1961. Стор. 16.
T. 15. *П. Павлович:* «Шевченкова спадщина і М. Коцюбинський». Нью-Йорк 1961. Стор. 35.
T. 16. *R. Smal-Stocki:* „Discrimination and Bias In Two UNESCO Publications“. Нью-Йорк 1961. Стор. 23.
T. 17. *M. Pap:* „Ukraine's Struggle for Sovereignty 1917—1918“. Нью-Йорк 1961. Стор. 30.
T. 18. *Р. Смаль-Стоцький:* «Мазепинські традиції старої У.Н.Р.». Нью-Йорк 1961. Стор. 28.
T. 19. *R. Lysiak:* „Role of Non-Thyroxine Protein-Bound-Iodine in Idiopathic Erythema Multiforme“. Нью-Йорк 1961. Стор. 19.
T. 20. *J. Y. Kovaliuk:* „Shevchenko and Pan-Slavic Ideas“. Нью-Йорк 1962. Стор. 12.
T. 21. *R. S. Holiat:* „Short History of the Ukrainian Free University“. Нью-Йорк 1964. Стор. 32.
T. 22. *О. Соколишин:* «У 390-річчя появи Апостола і Букваря Івана Федоровича у Львові». Нью-Йорк 1964. Стор. 8.
T. 23. Collection of Papers Presented at the Conference Honoring Prof. Clarence A. Manning, Ph. D. On His 70th Birthday Anniversary“. Нью-Йорк 1964. Стор. 30.
T. 24. *R. Smal-Stocki:* „Beginning of Fight for Rebirth of Ukrainian Statehood“. Нью-Йорк 1967. Стор. 15.
T. 25. *М. Остап'як:* «Синтеза наукової праці професора д-ра Володимира Бриґідера». Нью-Йорк 1968. Стор. 13.
T. 26. *К. Кисілевський:* «Говорові особливості Шашкевичевої мови». Нью-Йорк 1968. Стор. 10.
T. 27. *B. Z. Hordinsky:* „Terpenes in the Treatment of Cholelithiasis and Hypercholesterolemia“. Нью-Йорк 1968. Стор. 16.
T. 28. *R. Smal-Stocki:* „George Washington Traditions in Ukraine“. Нью-Йорк 1968. Стор. 3.
T. 29. *В. Чапленко:* «Наукова діяльність проф. П. Ковалева. З нагоди 70-річчя життя та 45-річчя науково-педагогічної праці». Нью-Йорк 1969. Стор. 32.
T. 30. *о. І. Ткачук:* «Науково-богословська і церковно-громадська діяльність проф. П. Ковалева». Нью-Йорк 1969. Стор. 15.
T. 31. *П. Ковалів:* «Деякі особливості словотворення в українській мові». Нью-Йорк 1969. Стор. 22.

Т. 32. *T. J. Barragy:* „Francisco de Miranda and the Proposed Russian Invasion or Latin America in 1787". Нью-Йорк 1969. Стор. 17

Т. 33. *P. K. Kovaliv:* „Systems of Phonemes in Slavic Languages". Нью-Йорк 1969. Стор. 28.

Редактори: чч. 1—10 Р. Кобринський, чч. 11—18, 20, 22—24, 26—28, 33 В. Стецюк, чч. 19, 21 О. Андрушків, ч. 25 Е. Жарський, чч. 29—31 П. Ковалів, ч. 32 Р. Смаль-Стоцький.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА ВИДАЛО В РОКАХ 1949—1952

за редакцією

проф. д-ра *Володимира Кубійовича* та проф. д-ра *Зенона Кузелі*

1-шу — систематичну (підручникову) — частину

ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА

у трьох томах (400+400+430 стор.).

Склад Редакційної Колеґії: проф. М. Глобенко, проф. інж. Р. Димінський (†), проф. д-р Н. Полонська-Василенко, проф. д-р Ю. Шерех. Секретар Редакційної Колеґії: Софія Янів. Карти й діяґрами роботи д-ра М. Кулицького. Як редактори поодиноких Відділів співпрацювало 21, а як автори статтей дальших 120 науковців.

Поширеною перерібкою видання була її англомовна версія

UKRAINE, A CONCISE ENCYCLOPAEDIA

за редакцією проф. д-ра *Володимира Кубійовича* у University of Toronto Press коштами Українського Народного Союзу у США. Том І. Торонто 1963. Стор. 1185.

З серпня 1955 р. з'являється ІІ-а – гаслова – частина Енциклопедії Українознавства за редакцією проф. д-ра *В. Кубійовича*. Редакційна Колеґія: проф. М. Глобенко (†), проф. інж. Є. Ґловінський (†), І. Кошелівець (літературний редактор), проф. д-р В. Маркусь, проф. д-р О. Оглоблин, проф. д-р Н. Полонська-Василенко, проф. д-р М. Стахів, доц. д-р А. Фіґоль, проф. д-р М. Чубатий, проф. д-р Ю. Шевельов, Софія Янів (секретар). Дальших 38 учених принимає участь, як редактори поодиноких відділів, а бл. 250, як автори статтей. До кінця 1969 р. з'явилося 5 томів (по 400 сторінок кожний) — до гасла «Перемышлянинь» виключно. В додатку до 4-о тому подано в окремім випуску «Фундаторів Енциклопедії Українознавства» (1952—1964). Стор. 64.

БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ ПРО АВТОРІВ ЗБІРНИКА НА ПОШАНУ О. Я. ШУЛЬГИНА

ВРЕЦЬОНА Євген, *1. X. 1905 у Винниках під Львовом. Після закінчення гуманістичного відділу Академічної гімназії у Львові (1926), студії хемії у Львові, Празі й Мюнхені, закінчені дипломом (1933, Висока Технічна Школа у Празі). Громадський та політичний діяч і публіцист. 1934 редаґував спортовий тижневик «Готові» (Львів), з 1937 співробітник «Технічних Вістей», в яких містив, крім фахових статтей, коментарі до економічного життя на Західньо-Українських Землях. Після 2-ої світової війни зачав займатися політичною публіцистикою, зокрема як співосновник та головний співредактор тижневика «Сучасна Україна», згодом як співробітник місячника «Сучасність». В німецький фаховій пресі опублікував 5 дослідних статтей з ділянки корозії й охорони матеріялів і брав участь у міжнародних з'їздах.

ЖУКОВСЬКИЙ Аркадій, *12. 1. 1922 у Чернівцях. Студії будівництва у Високій Технічній Школі у Ґрацу, закінчені дипломом інженера (1949) та історії в УВУ (1964—69), закінчені докторатом на підставі дисертації «Петро Могила й питання єдности Церков», яка вийшла у серії «Монографій УВУ» (як ч. 17, 1969). Студентський та громадський діяч (голова Союзу Українських Студентських Товариств у Австрії 1947—49; член Управи ЦЕСУС-у, з 1948; голова «Зарева», 1955—58; генеральний секретар Українського Академічного Товариства у Парижі, з 1959). З 1955 звичайний член НТШ, з 1968 член-кореспондент у Історично-Філософічній Секції та науковий секретар НТШ у Европі. З 1960 член Міжнародної Вільної Академії, з 1965 член Слявістичного Інституту у Парижі, викладач географії (1965) та історії України (з 1968) Університетського Центру Східніх Живих Мов у Парижі. Статті на студентські теми й причинки до історії студентства (Української Студентської Громади в Парижі, Союзу Українських Студентських Товариств у Австрії, ЦЕСУС-у, «Зарева», Студентства Буковини); статті з історії Церкви й сучасного релігійного стану в Україні. Співавтор монографії «Буковина — її минуле й сучасне» (1956), зокрема автор «Історії Буковини» у цій монографії. Студії про українсько-румунські культурні взаємини. Автор бібліографічної праці «Шевченкіяна в бібліотеках Парижу» (1961). Співавтор монографії „Taras Chevtchenko, sa vie et son oeuvre" (1964), впорядкував брошуру „Square Taras Chevtchenko à Paris" (1969).

КРАШЕНІННІКОВ Сергій, *1895 у Слуцьку (на Білорусі). Закінчивши 1913 гімназію у Києві, студіював зоологію у природничім відділі фізико-математичного Факультету Університету ім. св. Володимира, який закінчив дипломом у 1924. Працював інструктором зоології й паразитології в Медично-ветеринарному Інституті у Києві (1930—34), бувши одночасно керівником Секції протозоології при УАН. Професор зоології й паразитології

Ветеринарно-медичного факультету Сільсько-Господарського Інституту у Білій Церкві (1934—41) та надзв. професор протозоології у Київському Університеті (1936—37). 1937 добув ступень маґістра (Москва). На еміґрації у Німеччині — професор зоології та паразитології в УТГІ (1945—49), а з 1949 у ЗСА працює по фаху в наукових дослідних інститутах. Член УВАН, НТШ (1947), Міжнародної Вільної Академії у Парижі, Товариства протозоологів у ЗСА, Зоологічного Товариства Франції та Зоологічної Академії у Індії. Автор бл. 40 дослідних праць з ділянки протозоології й паразитології.

КУЛЬЧИЦЬКИЙ Олександер, *8. II. 1895 у Скалаті. Студії романістики й філософічних наук у львівському й паризькому університетах, завершені докторатом (Львів, 1930). Вчитель середніх шкіл у Галичині (1925—39) — в Коросні, Золочеві, Коломиї й Львові. З 1940 на еміґрації, насамперед у Мюнхені, з 1951 у Сарселі (Франція). З 1945 надзвичайний, з 1955 звичайний професор УВУ (психологія), в 1962/63 його ректор, а з 12. VI. 1968 Директор Делеґатури УВУ у Франції. З 13. XII. 1947 дійсний член НТШ, а з 1952 заступник голови НТШ у Европі, член і Заступник Голови Міжнародної Вільної Академії Наук у Парижі, з 1963 Голова Наукової Ради Товариства Сприяння Українській Науці. Організатор зустрічі (УВУ) з чужинецькими науковцями у Лювені (1955), завершеної виданням Збірника праць українських та бельгійських професорів: „L'Ukraine dans le cadre de l'Est européen". Низка праць із цілісно-структурної психології у ділянці педагогічної характерології: „Charakterologja F. Künkla" (Львів 1937), «Ученьбрехун» (Львів 1938), „Egocentryczne typy" (Львів 1938). Дальші праці із етнопсихології, з яких найважливіші: «Риси характерології українського народу» в ЕУ/І та монографія у німецькій мові про «Марксистівсько-советську концепцію людини в світлі західньої психології» (Мюнхен 1956, у виданнях Інституту для вивчення СССР). Психосоціяльні досліди над українською еміґрацією у Франції з доручення французького «Національного Центру Наукових Дослідів», м. ін. праця про «проблематику оперативної схеми у вивченні української еміґрації» (З НТШ, т. 169). Кульчицький активний також громадсько, як організатор «Академічних Вечорів» у Мюнхені (1946—49), як довголітній голова КоДУСу (з 1952) та як референт Зовнішніх Зв'язків УХР (з 1959).

МИТРОВИЧ Кирило, *21. X. 1926 у Хусті. Студії в УВУ, Католицькому Університеті у Лювені та в Сорбоні, закінчені ліценціятом та докторатом (Лювен, 1952 та 1956). Викладач філософії в УВУ та в колежах у Франції Член Міжнародної Вільної Академії Наук та Слявістичного Інституту у Парижі, член Управи Бібліотеки ім. С. Петлюри. Дисертація: «Основні проблеми сучасної метафізики». Друковані студії: „La philosophie de l'existence et la finitude de la philosophie" in „Revue philosophique de Louvain" (Novembre 1957, P. 470—486), „Problèmes de l'être dans la phénoménologie transcendentale" in „Archives de philosophie" (Paris 1959, I P. 24—55), «Питання й поняття буття у Карла Ясперса» у «Збірнику на пошану З. Кузелі» (З НТШ т. 169, стор. 406—415, 1962); Рецензія на книжку О. Шульгина: „L'histoire et la vie" in „Revue d'histoire économique et sociale" (Paris 1958, III P. 380—382).

ОГЛОБЛИН Олександер, *6. XII. 1899 в Києві, де й закінчив студії (1919) в Університеті ім. св. Володимира. Докторати: історії української культури (Одеса 1926), історичних наук (Москва 1941) та почесний правничих наук (УВУ 1965). Професор по катедрі історії України в Київському

державному університеті (1921—43), а рівночасно: професор Київського Археологічного Інституту на катедрі історії економічного побуту України (1921—22), Київського Інституту Народного Господарства на катедрі історії народного господарства України (1927—30) та Одеського Державного Університету на катедрі історії України (1938—40). Старший науковий співробітник УАН (1926—1943), керівник Комісії соціяльно-економічної історії України (1929—32), завідувач відділу капіталізму Інституту історії України (1939—41). Дійсний член Харківського Інституту історії української культури ім. Д. Багалія (1926—31). Заступник Директора Всеукраїнського Історичного Музею у Києві (1931—32), Директор Всеукраїнського Центрального Архіву Стародавніх Актів у Києві (1932—33) і дійсний член Українського Науково-дослідного Інституту Педагогіки у Києві (1938—41). З 1944 на еміґрації, з 1951 у ЗСА. Професор УВУ у Празі (1944), а з 1945 у Мюнхені, член його Сенату (1949—50), а згодом Директор Філософічного Відділу Делеґатури УВУ у ЗСА (1957—62). Професор Богословської Академії УАПЦ у Мюнхені та член її Сенату (1946—51); професор Українського Технічного Інституту в Нью Йорку (з 1958) та професор-гість Гарвардського Університету (з 1968). Дійсний член НТШ (з 1947), УВАН (1948) та Міжнародної Вільної Академії в Парижі (1953). Голова Історичної Секції УВАН (з 1951), Голова Українського Генеалогічно-Геральдичного Товариства (з 1963), Голова Наукової Ради Східньо-Европейського Дослідного Інституту ім. В. Липинського (з 1964), Заступник Директора Історично-Філософічної Секції НТШ (з 1965) та голова Українського Історичного Товариства (з 1965). Член Редакційної Колеґії ЕУ. Автор бл. 300 опублікованих наукових праць, з яких важливіші: «Очерки истории украинской фабрики», I—II, Київ 1925; «Транзитний торг України в першій половині 19 стол.», Київ 1927; «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», Київ 1929; «Нариси з історії капіталізму на Україні», Харків-Київ 1931; «Московська теорія III Риму в 16—17 стол.», Мюнхен 1951; «Українсько-московська угода 1654» і англійською мовою „Treaty of Pereyaslav 1654", Нью Йорк—Торонто 1954; „Ukrainian Historiography 1917—56", Нью Йорк 1957; «Люди старої України», Мюнхен 1959; «Гетьман Іван Мазепа та його доба», З НТШ т. 170, Нью Йорк—Париж—Торонто 1960; «Опанас Лобисевич. 1732—1805», Мюнхен—Нью Йорк 1966; «Предки Миколи Гоголя», Мюнхен—Нью Йорк 1968. Біо-бібліографічний матеріял (до 1957) про О. Оглоблина у студії Л. Винара: «Олександер Оглоблин», Рим 1958, відбитка із З ЧСВВ, т. III, вип. 1—2.

ЯНІВ Володимир, *21. XI. 1908 у Львові. Студії психології, філософічних наук, соціології й історії у львівському та берлінському університетах, завершені докторатом (1944, докторська дисертація: „Über die seelischen Erlebnisse des Häftlings"). З 1946 старший асистент, з 1949 доцент (габілітаційна праця: «Психологічні підстави окциденталізму»), з 1955 надзвичайний та з 1963 звичайний професор психології й соціології УВУ, в рр. 1961/62, 1962/63 та 1963/64 продекан його філософічного факультету, 2. III. 1964—12. VI. 1968 Директор Делеґатури у Франції, а з 27. IV. 1968 Ректор УВУ, і з уряду Заступник Голови Товариства Сприяння Українській Науці. Викладач психології в Духовній Семінарії у Гіршберґу, з 1963 надзвичайний, а з 1965 звичайний професор Українського Католицького Університету. З 14. XI. 1950 дійсний член НТШ, в 1947—50 секретар його Філософічно-педагогічної Комісії, 1949—55 член Головного Виділу, 23. III. 1952—6. VII. 1968 науковий секретар, а з 6. VII. 1968 заст. голови НТШ у Европі, з 20. IX. 1955 секретар Історично-Філософічної Секції, а з 1960 член Головної Ради. На свому посту організував низку наукових конференцій (1952, 1953, 1956 та

спільно із УВАН, УВУ, УБНТ — 1963) і Шевченкознавчих (1952, 1956, 1961, 1964) та Франкознавчих (1956, 1966) Сесій у Парижі, редаґуючи одночасно звітні видання НТШ («Хроніка НТШ» ч. 77, інформації про НТШ у Е та про ІФС НТШ у випусках «Хроніки» ч. 79, 80 та 81; «Просідінґс Історично-Філософічної Секції» т. 2 та французькомовні резюме доповідей наукової конференції 1952 р.), а зокрема Збірники на пошану проф. З. Кузелі, ЙБл. Кардинала Йосифа Сліпого та проф. О. Шульгина (З НТШ тт. 169, 181 та 186). З рамени УВУ організував Янів зустріч із німецькими психологами (1953) і видав згодом звідомлення із резюме доповідей („East-West Tension in the Light of Psychology"), як теж наукову конференцію, посвячену проблематиці переслідування Церкви (1967). Дійсний член Міжнародної Вільної Академії (1952), Німецького Товариства для Справ Психології (1953), УБНТ (1960), Інституту Слявістичних Студій у Парижі (1969); з 30. IV. 1970 р. дійсний член УВАН (в Европі). Понад 100 друкованих наукових праць та студій, яких бібліографія зібрана у Збірнику «Історичних матеріялів і студій», що виходить рівночасно у Серії «Монографій УВУ» (як ч. 16). В громадськім житті Янів активний за студентських часів, як комендант Уладу Українських Старших Пластунів (1928—32), засновник і 1-ий голова Союзу Українських Студентських Організацій під Польщею (1931—32), згодом редактор місячника «Студентський Шлях» (1932—34), а врешті голова Контрольної Комісії ЦЕСУСу (1947/48); з 1948 почесний член ЦЕСУСу. З 1953 основник та 1-ий Президент Українського Християнського Руху, учасник бл. 40 міжнародних католицьких зустрічей, з 1957 член Ради Міжнародної Католицької Унії Преси, з 1967 член Ради Міжнародної Федерації Католицьких Чоловіків «Унум Омнес», нагороджений командорією папського ордену Григорія Великого. Автор бл. 600 публіцистичних статтей, оглядів та есеїв.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

ЗМІСТ

Мовний Редактор Збірника: Серафима Глобенко-Волошина.

INHALT

CONTENTS

TABLE DES MATIÈRES